

ISSN: 2957-6725
E-ISSN: 2957-6733

ҰЛТ ЖАДЫ
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2023, № 4 (6)

4 / 2023

Бас редактор
Қасымов Сабыр Ахметжанұлы

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Балтабаева Күлғазира Нұранқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түлектер қауымдастығының атқарушы директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – заң ғылымдарының докторы, профессор, қазіргі заманғы құқық Институтының директоры, ҚР Жоғарғы соты жанындағы ғылыми-консультативтік кеңестің мүшесі (Астана қ., Қазақстан)

Дихан Қамзабекұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, «Егемен Қазақстан» РГ» ЖШС Бас директоры (Астана қ., Қазақстан)

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, корр.-мүшесі. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры (Алматы қ., Қазақстан)

Кан Георгий Васильевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Корей этномәдени бірлестігінің бірінші орынбасары (Алматы қ., Қазақстан)

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы – философия ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры (Түркістан қ., Қазақстан)

Қойгелдиев Мәмбет Құлжабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі (Алматы қ., Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Кәкенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Тарихи және әлеуметтік-саяси зерттеулер институтының директоры (Новосибирск қ., Ресей)

Құрманов Зайнидин Карпекұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы СІМ Дипломатиялық академиясының проректоры (Бішкек қ., Қырғызстан)

Панто Дмитрий Иванович – PhD докторы, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми бөлімінің бас маманы (Гданьск қ., Польша)

Саиров Ерлан Бияхметұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Сарым Айдос Әміроллаұлы – Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаты (Астана қ., Қазақстан)

Жауапты редактор
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы
Ғылыми редакторлар:
Сәрсембина Құралай Қуандыққызы
Шериязданов Бауыржан Рахымғалиұлы
Техникалық хатшы
Зікірбаева Венера Серікқызы

Главный редактор
Касымов Сабыр Ахметжанулы

Редакционная коллегия

Әбіл Еркін Аманжолұлы – доктор исторических наук, профессор, депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Балтабаева Кульгазира Нурановна – кандидат исторических наук, исполнительный директор Ассоциации выпускников Казахского национального университета имени аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан)

Борчашвили Исидор Шамилович – доктор юридических наук, профессор, директор Института современного права, член Научно-консультативного совета при Верховном Суде РК (г. Астана, Казахстан)

Дихан Қамзабекұлы – доктор филологических наук, профессор, Генеральный директор ТОО «РГ «Егемен Қазақстан» (г. Астана, Казахстан)

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, член-корр. НАН РК, директор Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Кан Георгий Васильевич – доктор исторических наук, профессор, первый заместитель корейского этнокультурного объединения (г. Алматы, Казахстан)

Кенжетаяев Досай Турсынбайұлы – доктор философских наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Ясауи (Алматы, Казахстан)

Койгелдиев Мамбет Кулжабаевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (г. Алматы, Казахстан)

Кокебаева Гүлжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор, директор Института исторических и социально-политических исследований (г. Новосибирск, Россия)

Курманов Зайнидин Карпекович – доктор исторических наук, профессор, проректор Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики (г. Бишкек, Кыргызстан)

Панто Дмитрий Иванович – доктор PhD, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (г. Гданьск, Польша)

Саиров Ерлан Бияхметович – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Сарым Айдос Амироллаевич – депутат Мажилиса Парламента Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан)

Ответственный редактор

Козыбаева Махаббат Маликовна

Научные редакторы:

Сарсембина Куралай Куандыковна

Шериязданов Бауыржан Рахимгалиевич

Технический секретарь

Зикирбаева Венера Сериковна

Editor-in-Chief
Kassymov Sabyr Akhmetzhanuly

Editorial Board

Abil Yerkin Amanzholuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Baltabayeva Kulgazira Nuranovna – Candidate of Historical Sciences, Executive Director of the Al-Farabi Kazakh National University Alumni Association (Almaty, Kazakhstan)

Borchashvili Isidor Shamilovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Institute of Modern Law, member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Dikhan Kamzabekuly – Doctor of Philology, Professor, General Director of LLP “RG “Egemen Kazakhstan” (Astana, Kazakhstan)

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, corresponding member. NAS RK, Director of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kan Georgy Vasilyevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, First Deputy of the Korean Ethno-Cultural Association (Almaty, Kazakhstan)

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly – Doctor of Philosophy, Professor of the Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Almaty, Kazakhstan)

Koigeldiev Mambet Kulzhabaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhauhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher of the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan)

Kozodoy Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of Historical and Socio-Political Studies (Novosibirsk, Russia)

Kurmanov Zainidin Karpekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Vice-Rector of the Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic (Bishkek, Kyrgyzstan)

Panto Dmitry Ivanovich – PhD, Chief Specialist of the Scientific Department of the Museum of the Second World War in Gdansk (Gdansk, Poland)

Sairov Yerlan Biyakhmetovich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Sarym Aidos Amirollayevich – Deputy of the Majilis of the Parliament of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)

Responsible Editor

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Scientific Editors:

Sarsembina Kuralay Kuandykovna

Sheriyazdanov Bauyrzhan Rakhimgalieovich

Technical Secretary

Zikirbaeva Venera Serikovna

Редакция туралы мәліметтер:

«Ұлт жады» (Национальная память / National memory) журналының құрылтайшысы: «Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресте зардап шеккен тұлғаларды ақтау мен олардың есімдерін мәңгі есте сақтау жөніндегі «Қаһармандар» Республикалық Қоғамдық қоры

Редакцияның мекен-жайы: 010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғылы, 11/5, Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесі

Сайтқа сілтеме: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2022 жылы 9 маусымда тіркелген, № KZ39VPY00050349 куәлігі бар.

Мақалаларды қайта басып шығару, микрофильмдерге және басқа көшірмелерге түсіру кезінде міндетті түрде журналға сілтеме жасалады.

Ұсынылған деректердің дұрыстығына авторлар жауапты болады.

Сведения о редакции:

Учредитель журнала «Ұлт жады» (Национальная память / National memory): «Республиканский Общественный Фонд по реабилитации и увековечиванию лиц, пострадавших в борьбе за свободу и независимость Казахстана «Қаһармандар»

Адрес редакции: 010000, Республика Казахстан, г. Астана, пр. Кабанбай батыра, 11/5, Проектный офис Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий

Ссылка на сайт: <https://journal.e-memory.kz>

Тел.: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

Журнал в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан зарегистрирован 9 июня 2022 г., имеет свидетельство № KZ39VPY00050349.

При перепечатке статей, съемке на микрофильмах и других копиях обязательно делается ссылка на журнал.

Ответственность за достоверность представленных данных несут авторы.

Information about the editorial office:

Founder of the "Ult Zhady" (National memory) journal: «Republican Public Fund for Rehabilitation and Perpetuation of Persons Injured in the struggle for Freedom and Independence of Kazakhstan «Қаһармандар»

Editorial office address: 010000, Republic of Kazakhstan, Astana, Kabanbai Batyr Ave., 11/5, Project office of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression

Link to the website: <https://journal.e-memory.kz>

Phone: +7 (717) 279-64-58.

E-mail: uzhady@bk.ru

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on June 9, 2022, has certificate № KZ39VPY00050349.

When reprinting articles, shooting on microfilm and other copies, a link to the magazine is necessarily made.

The authors are responsible for the accuracy of the submitted data.

РЕДАКТОР СӨЗІ
СЛОВО РЕДАКТОРА
EDITOR'S WORD

Құрметті оқырмандар!

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның (бұдан әрі-мемкомиссия) материалдарын жариялайтын «Ұлт жады» (National memory / Ұлт жады) республикалық ғылыми журналының кезекті нөмірі қолдарыңызға тиіп отыр.

Жуық арада біздің Президент Қ.Қ. Тоқаевтың қуғын-сүргінге ұшырағандардың ұрпақтарының, жұртшылықтың көптеген өтініштеріне орай, қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы Жарлық қабылдағанына тура үш жыл толды. Біздің мемлекет басшысының дәл осы шешімі халықтың көптен күткен шешімдерінің бірі болды. Жұртшылық, зиялы қауым, қабылданған әділ шешімді көтеріңкі көңілмен, ризашылықпен және үмітпен талқылады. Бұл біздің халқымыздың жан дүниесіндегі жазылмайтын, әлі күнге дейін қансырап жатқан жара әсер етті. Себебі, әрбір қазақстандық отбасы қазақ халқының жартысы қырылған авантюралық саяси және әлеуметтік эксперименттердің құрбаны болды 30 жылдан астам уақыт ішінде біздің билік көптеген осындай көптеген өтініштерді қолдамады. Сондықтан да бұл шешім ерекше маңызды.

Мемлекеттік комиссияның қызметін қамтамасыз ететін **Жобалық кеңсенің басшысы** ретінде Мемлекет басшысының Жарлығын іске асыру, мемлекеттік комиссияның міндеттерін және Мемлекеттік комиссияның нақты шешімдері мен тапсырмаларын орындау тәртібімен қандай жұмыс жүргізілгенін баяндағым келеді. Жарлықта қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендерді толық құқықтық және саяси ақтау міндеті нақты қойылғанына ерекше назар аудару қажет. Біз бұл тапсырмаларды орындамағандықтан, ол өз жұмысын жалғастыруда. Бұрынғы ақтау процестері «жоғарыдан» жүргізілгендіктен: кімді қажет деп санаса, солар ақталды. Жарлықта **алғаш рет** «төменнен», яғни алдымен өңірлерде, жергілікті жерлерде халықтың қай топтары мен қабаттары қуғын-сүргінге ұшырағанын зерттеп, содан кейін ғана оларды ақтау мәселесін қою керектігі міндеттелді. Біз осы міндеттерден бастадық.

Сондықтан, біз бірден орталықта да, өңірлерде де осы мәселемен айналысатын ғалымдармен, мамандармен және құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен кеңестер жүргіздік. Келесідей сұрақтарға жауап іздедік:

- Қазақстанда және сіздің өңірде қуғын-сүргін құрбандарының қандай санаттары ақталмады және неліктен ақталмады?

- барлық фактілерді, архив құжаттарын және басқа да деректерді жинау, талдау және зерттеу жүйесін құру және жоспарланған нәтижелерге қол жеткізу үшін елімізде жұмысты қалай дұрыс және оңтайлы ұйымдастыруға болады?

- ғалымдар мен мамандардың қайсысын Мемлекеттік комиссия құрылымдарында жұмысқа тарту керек? Ең алдымен, біз мемлекеттік комиссия қызметінің стратегиясы мен тактикасын, оның жұмысының жалпы тақырыпты да, жекелеген фактілерді де саясаттандыруға жол бермейтін әдіснамасын әзірледік. Біз жау іздемейміз, басқа мемлекеттер мен халықтарды кінәламаймыз, олар да осы жаппай қуғын-сүргіннен зардап шекті. Біз тек жазықсыз қуғын-сүргін құрбандарын зерттеп, ақтауды ұсынамыз. Бұл біздің сеніміміз.

Бұрынғы тәжірибеге сүйене отырып, сондай-ақ басқа елдердегі ұқсас комиссиялардың тәжірибесіне сүйене отырып, ғалымдар мен мамандармен кеңесе отырып, біз мемлекеттік комиссияның бірінші отырысында қуғын-сүргін құрбандарының

негізгі (базалық) санаттары бойынша 10 жұмыс тобын құрдық. Бұл топтарға орталық мемлекеттік архивтерді және күштік органдар, прокуратура, соттар және басқа да ведомстволардың арнайы архивтерін тақырыптық бағыттар бойынша зерттейтін ғалымдар мен мамандар енгізіліп, қорытындылар мен ұсыныстар жасалды.

Бұл санаттар негізгі немесе базалық деп аталды, себебі, **біріншіден**, олардың әрқайсысында субъективтілік, қуғын-сүргін түрлері және басқа да белгілер бойынша 10-ға жуық кіші санат белгіленген; **екіншіден**, әрбір топ (мүлік), ұлт, тіпті саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әрбір адам солардың біріне кіреді. Яғни, біз Президенттің барлық қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау туралы Жарлығымен қойылған міндетті шештік.

Мемлекеттік комиссияның бастамасы бойынша барлық өңірлерде: Астана, Алматы, Шымкент және облыстарда өңірлік комиссиялар құрылды. Сондай-ақ, оларда құрбандар мен зардап шеккендердің базалық санаттары шеңберінде өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, ұқсас топтар мен кіші топтар құрылды.

Ғылыми-әдіснамалық қағидаттарды, тәсілдер мен өлшем шарттарды, Мемлекеттік комиссияның, оның жұмыс топтарының қызметін әзірлеу үшін және өңірлік комиссиялар үшін бағалау критерийлері мен стандарттары әзірленді, әдіснама бойынша кіші комиссия құрылды. Оның әдістемелік шешімдері мен ұсынымдары мемлекеттік комиссияның барлық құрылымдық бөлімшелеріне жіберілді. Олар өздерінің барлық ғылыми-аналитикалық ізденістерінің және ұсыныстар мен ұсыныстардың негізін қалады. Ұйымдастырылған мәселелер мен іс-шаралар, Мемлекеттік комиссия жұмысының нәтижелері туралы бірнеше рет айтылды, сондықтан оларды қайталаудың қажеті жоқ болар. Бірақ байқалмайтын, бірақ жұмыс сапасына әсер ететін ұйымдастыру мәселелерінің белгілі бір қабаты бар. Атап айтқанда: - күштік құрылымдардың бұрынғы басшылары тарапынан жабық архивтерді құпиясыздандыру және қуғын-сүргін құрбандарын ақтау процесін ұйымдастыру мәселелері бойынша орын алған түсінбеушілік пен қарсылықтар да еңсерілді;

- Мемлекеттік комиссия басшылығы орталықта да, өңірлерде де жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын іздеу және зерттеу бойынша ұйымдастырушылық жүйені қалыптастыра алды. Қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендердің негізгі, базалық санаттары ғылыми, заңдық және саясаттанушылық тұрғыдан негізделді.

- саяси қуғын-сүргін бойынша материалдарды құпиясыздандырудың ғылыми-теориялық негіздері, оларда Қазақстанның мемлекеттік құпиялары мен мемлекеттік құпияларының болмауы әзірленді;

- құрбандар мен зардап шеккендердің әрбір санатын ақтаудың ғылыми-құқықтық критерийлері анықталды;

- жаппай саяси қуғын-сүргінді зерттеуге маманданған ғалымдар мен сарапшылар тобы қалыптасты;

- саяси қуғын-сүргінді зерттеудің қажетті ғылыми құралдары әзірленді.

Егер Мемлекеттік комиссияға дейін жекелеген ғалымдар жекелеген тақырыптармен, жекелеген тұлғалардың тағдырымен айналысқан болса, бүгінде Ұлытау облысынан басқа барлық өңірлерде өлкетанушы ғалымдардан, волонтерлерден, құрбандар мен зардап шеккендердің ұрпақтарынан тұратын, өздері айтатындай, «Мемлекеттік комиссия оятқан» топ біздің әдіснамамызға сәйкес өз беттерінше жұмысты жалғастыруда.

Бұл Тұрсүн Хазіретәлі (Түркістан), Шахман Нағымов (Атырау), Құрманғали Дәркенов (Астана), Нелли Краснобаева (ШҚО), Болат Қабдушев (Алматы), Марат Өтеген (Ақмола), Жантас Сафуллин (БҚО) және басқалары. Бұл біздің болашақтағы тірегіміз. Біз Мемлекет басшысының алғысына қосыламыз және олар әділдікті қалпына келтіру ісіне, ата-бабаларымызды еске алу ісіне қызмет етеді деп ойлаймыз. Біз әкімдіктер, ЖОО ректорлары арқылы оларға ұйымдастырушылық, қаржылық және басқа да көмек көрсетуді сұраймыз. Мысалы, Ресейде бұл жұмыс ұзақ уақыт бойы жүйелі түрде жүргізіліп келеді.

Жалпы, мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесі және 20 өңірлік комиссия айтарлықтай ғылыми-теориялық және ұйымдастырушылық әлеуетті әзірледі. Осы бір қалыптасқан ресурсты шашыратуға болмайды, оны ғылыми әлеуетті арттыру, тарихи сананы дамыту үшін пайдалану керек.

Мемлекеттік комиссия ұйымдастырушылық, әдіснамалық және көптеген өзекті мәселелерді қабылдап, жүйелі түрде шешіп қана қоймай, сонымен қатар жаңадан құпиясыздандырылған құжаттар мен проблеманы кешенді зерделеу негізінде қоғамдық ғылымдардың әртүрлі салаларында болашақ зерттеулер үшін нақты ғылыми-теориялық қор әзірледі.

Біз зерттеп жатқан тақырыптар бойынша ғалымдарымыздың барлық ғылыми болжамдары мен гипотезалары өздерінің практикалық растауын тапты. Сонымен, іс жүзінде ғалымдардың: Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін ерекшеліктері туралы келесідей болжамды идеялары дәлелденді: құрбандар мен зардап шеккендердің ақталмаған 10-нан астам негізгі санаттарының болуы туралы; ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ жазалаушы органдарының актілері мен циркулярларын конституциялық нормалар мен басқа да заңдардан жоғары қолданудың басымдығы туралы.

Қазақстандықтардың табиғи (табиғаттан берілген) және ажырамас саяси құқықтарының, Конституция ережелерінің, жаппай саяси қуғын-сүргін жөніндегі нормаларды қамтитын Қылмыстық кодекстердің құқықтық сипаты мен мазмұнының жаппай бұзылуы ғылыми расталды. Біздің ғалымдар мен сарапшылар тек заңды ғана емес, сонымен бірге саяси ақтау қажеттілігін ғылыми негіздеді. Ал, бұған дейін бұл мәселе мемлекеттік деңгейде тиісті түрде қойылмаған еді. Мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және территориялық тұтастығы үшін күрескендерге қатысты қуғын-сүргіннің екі жақты табиғаты, екі жақты мақсаттары, екі жақты мәні туралы ғылыми тұжырымды негіздеді. Яғни, олар бір уақытта адам-азамат ретінде және қазақ халқының құқықтарын жеткізуші және қорғаушы ретінде қуғын-сүргінге ұшырады.

Мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары Алаш автономиясының Қазақ ұлттық мемлекеттілігін жаңғырту және 1917 жылғы 12 желтоқсандағы Қазақстанның түкпір-түкпірінен «Алаш-Орда» ұлттық үкіметінің делегаттары ретінде Заңды сайлау Тұжырымдамасын сенімді түрде бекітіп, ғылыми айналымға енгізуде. Біздің ғалымдар басқа да ғылыми тұжырымдарды енгізіп, дәлелдеуде. Сондықтан біз заңгер-ғалымдарға, саясаттанушыларға және Қазақстандағы мемлекет және мемлекеттік құрылыс теориясын зерттеуге маманданған басқа да зерттеушілерге біздің тарихымыздың жоғарыда атап өткен тарихи фактісін жан-жақты зерттеуді жалғастыруды ұсынамыз. Жалпы қазақ, облыстық және өңірлік съездерде қабылданған мемлекеттік актілерді, «Қазақ елінің Жарғысын» (Конституцияны), «Алаш-Орда» Үкіметінің шешімдерін, сот жүйесін, «Алаш» әскерін қалыптастыру жөніндегі құжаттарды және Алаш-Орда мен оның үкіметі қабылдаған басқа да мемлекеттік шешімдерді зерделеу қажет.

Сондықтан, ҚР Мемлекеттік хатшысы Е.Т. Карин атап өткендей, Президент Жарлығын іске асырудың екінші кезеңінде Мемлекеттік комиссия бастаған ғылыми-зерттеу тақырыптарын әрі қарай дамыту қажет. Әрине, бұл ғылыми бағыттар **қысқа мерзімді** емес, әлеуметтік ғылымдардың әртүрлі салаларын жан-жақты және кешенді зерттеуге жатады.

Бүгін бұл мүмкін, өйткені:

Біріншіден, мемлекеттік комиссия зерттеушілердің кең ауқымы үшін бұрын-соңды болмаған қуғын-сүргін жөніндегі құпия материалдарды құпиясыздандырудың ауқымды процесін бастады және ол жалғасады деп үміттенеміз.

Екіншіден, мемлекеттік комиссия деңгейінде қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендердің базалық санаттары мен кіші санаттары танылды. Әрбір ішкі санат теориялық тұрғыдан жеке ғылыми зерттеуді талап етеді.

Үшіншіден, И. Борчасвили бастаған белгілі ғалымдарды тарта отырып, мемлекеттік комиссия саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық құқықтық және саяси ақтау туралы екі заң жобасын әзірледі. Қазақстаннан мәжбүрлі босқындар туралы үшінші заң жобасы әзірленуде. Болашақта оларды Парламенттің қабылдауы заң ғылымының әртүрлі салаларының тақырыптарын нақты ғылыми әзірлеу үшін заңға тәуелді нормативтік актілер кешенін даярлауға негіз болады. Мемлекеттік комиссия жұмысының жаңа ғылыми-талдау бағыты сонымен қатар большевиктік-сталиндік билік органдарының жазалау тәжірибесінде жұртшылықты адастырып, мемлекеттік қудалау мен саяси қуғын-сүргінді ақтаған «халық жауы», «контрреволюционер», «сатқын», «ұлтшыл», «әлеуметтік қауіпті элемент» және т.б. эвфемизмдер, клишелер түрінде қолданылған терминдердің, ұғымдардың шынайы мазмұнын ашу болып табылады.

Өрине, біз әрбір санатты, тіпті қуғын-сүргін құрбандарының кіші санатын да мұқият зерттедік. Дегенмен де, мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары халық үшін және Қазақстан үшін қасиетті және өзекті болып отырған жан-жақты әрі кешенді зерттеулерді жалғастыруды сұрайды.

Бірінші мәселе. Түрлі саяси науқандардан тұратын «Қазақстандағы Кіші Қазан» халыққа қарсы бағытталған бағдарламаны жан-жақты зерттеу қажет. Қазақ көшпелі өркениеті мен мәдениетіне қатысты саяси шок терапиясы негізінен қолданылмады. Сонымен қатар революциялық және зорлық-зомбылықты жүргізгендер большевиктердің орталық штабының елшілері қатыгез және циник Ф. Голощекин бастаған және ол таңдаған принципсіз және сауатсыз көмекшілері болды. Сіздер білесіздер, бұл адамгершілікке жатпайтын бағдарламаны жүзеге асыру ұлттық трагедияға – қазақ халқының жартысының қырылуына әкеп соқтырды. Қазақ халқының бұл трагедиясы туралы барлығы айтады, бірақ әрбір акцияның генезисі, мақсаттары мен іске асыру тетіктері мен салдары зерттелмеген.

Екінші мәселе. «Алаш» қозғалысы мен партиясы мен Алаш-Орда үкіметін жоғары дәрежелі халықаралық, оның ішінде ресейлік ғалымдарды тарта отырып, бірқатар халықаралық конференциялар өткізіп, объективті жан-жақты ғылыми зерттеу қажет. Біз бұл мәселеде ашық болуымыз керек. Барлық саяси қызмет, қабылданған бағдарламалық құжаттар, сондай-ақ «Алаштың» практикалық қызметі билік үшін өркениетті күрестің, демократиялық мемлекеттік құрылыстың үлгісі болып табылады. Мемлекеттік комиссияның ғалымдары мен сарапшылары бірінші және екінші жалпықазақ съездері мен Алаш Орда үкіметі қабылдаған актілерге ғылыми-құқықтық баға беруге мәжбүр болды, өйткені бұл актілерді қабылдағаны үшін Алаш партиясы мен үкімет басшылары мен қатысушылары бірнеше рет түрлі қуғын-сүргінге ұшырап, атылды да.

Біз бұл партияның қызметін ғылыми бағалаудың халықаралық деңгейіне шығару большевиктік-коммунистік биліктің, олардың идеологтарының және бүкіл халық қолдайтын және бәсекелес саяси күштердің беделін түсіру үшін және сол кездегі көрнекті, білімді, прогрессивті саяси қайраткерлерді қудалау үшін арнайы ойлап барлық айыптауларды алып тастайтынына сенімдіміз.

Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және территориялық тұтастығы үшін күрескендерді ақтау жөніндегі ғылыми-зерттеу тобы құрбандар мен зардап шеккендердің келесідей кіші санаттарын толық құқықтық және саяси ақтау үшін төмендегілерді ұсынады:

Бірінші. Жаппай адам шығынына әкелген азамат соғысы мен таптық текетіресті жасанды енгізуге қарсы күрескендерден бастап. Қазақстанның ұлттық бостандығы мен тәуелсіздігі үшін ұлт-азаттық күресіне қатысқандар.

Екінші. Қазақстанның өркениетті және демократиялық даму жолын ұсынған «Алаш» қозғалысы мен партиясы көшбасшылары, белсенділері, «Алаш-Орда» үкіметінің мүшелері, «Алаш» әскери құрылымдарының, жергілікті жерлердегі қазақ комитеттеріне қатысушылары, сондай-ақ оларға ұйымдастырушылық, қаржылық және материалдық көмек көрсеткен адамдар.

Үшінші. Біз саяси ақтау үшін ғылыми идеяларды, оның ішінде барлық қазақстандықтардың Ұлт-азаттық күресі туралы идеяларды ұсынамыз. Қазақстанның мүдделері, бостандығы мен тәуелсіздігі үшін тек қазақтар ғана емес, сонымен қатар осы күреске шын жүректен қатысқан орыс, өзбек, еврей, украин, қырғыз және басқа да халықтардың жүздеген, мыңдаған өкілдері қолдарындағы қарумен де, саяси және идеологиялық майдандарда да қуғын-сүргінге ұшырады деп айтқымыз келеді. Бірақ олар туралы аз қана адамдар біледі. Сондықтан, Қазақстанда олардың есімдерін жаңғыртып, мәңгілік халық жадында сақтау өте маңызды және қажет.

Төртінші. Жақында ҚР Мемлекеттік кеңесшісі Е.Т. Карин Ж.Аймауытовтың «Мен өлмеймін» атты бір туындысы табылғанын жариялады. Мұндай шығармалар өте көп, тіпті жүздеген және мыңдаған да болуы мүмкін. Біз саяси ақтау үшін ғылыми және көркем шығармаларында ұлттық мүдделер мен құқықтарды қорғаған нақты ғалымдардың, зерттеушілердің, жазушылардың, суретшілердің, режиссерлердің еңбектері мен тағдырларын ұсынамыз. Біз саяси ақтау үшін өз ғылыми және көркем шығармаларында қазақ халқының ұлттық мүдделері мен құқықтарын қорғаған немесе республиканың бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күреске шақырған және ол үшін жүздеген және мыңдаған кітаптарды қуғын-сүргіннің әртүрлі нысандарына ұшыраған нақты ғалымдардың, зерттеушілердің, жазушылардың, суретшілердің, режиссерлердің еңбектері мен тағдырларын ұсынамыз. Осылайша, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған күрескерлер ақтауға жатады:

- ғылыми идеялары үшін (патриоттар тізімі қоса беріледі);
- ұлттық бостандық идеяларын насихаттағаны және халқымыздың ұлттық мүдделері мен құқықтарын қорғағаны үшін (қаһармандардың тізімдері қоса беріледі);
- ұлттық трагедияға алып келген, өзаза халқының жартысының қырылуына алып келген Голощекин мен оның командасының халыққа қарсы және волонтаристік реформаларына қарсы шыққандары үшін (кеңес мемлекет қайраткерлері Смағұл Сәдуақасов, Сұлтанбек Қожанов, Жалау Мыңбаев, Еррыс Мұстамбаев және т.б.);
- «қазақ ұлтшылдығы» және «қазақ ұлтшылдарымен» байланысы үшін қудаланған басқа халықтардың өкілдері (қоғам қайраткері Т. Сидельников, профессор С. Швецов, академик С. Олденберг, әдебиеттанушы және қазақ поэзиясының аудармашысы А. Жовтис, мемлекет және партия қайраткері Г.Сафаров, музыкатанушы А. Затаевич және басқалар).

Бесінші. Саяси партиялардың, қоғамдық ұйымдардың (олардың филиалдарының) бағдарламалары сөзбен емес, Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін нақты күрескендердің, сондай-ақ олардың қатысушылары, мемлекеттік қудалау мен қуғын-сүргін көрген тағдырлар мен фактілер ақтауға жатады.

Алтыншы. Біз Қазақстанның бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін жеке (немесе топпен) күрескен адамдарды ақтауға ұсынатын боламыз. Олардың қатарында партияда жоқ зиялы қауым өкілдері де, кеңестік жүйе шеңберінде қазақ халқының ұлттық және мемлекеттік егемендігін қорғаған партия, мемлекет қайраткерлері де бар. (Бұл тізімдер үнемі толықтырылып отырады).

Жетінші. Біз саяси ақтау үшін «Қазақ халқын қорғау одағы» (Орал қ.), «Есеп» (Қарағанды облысы) сияқты қоғамдық-саяси ұйымдарды және Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін шынымен күрескен ондаған, жүздеген басқа да ұйымдарды (өңірлік комиссиялармен бірге тізімдер жасалып, одан әрі зерттеу жүргізілуде) ұсынатын боламыз.

1940 жылдардың ортасы мен 1950 жылдардың ортасынан бастап Қазақстанда қуғын-сүргін негізінен идеологиялық майданда орын алды. Олар ғылым, әдебиет, өнер және басқа да шығармашылық қызмет салаларын қамтыды. Қазақ зиялылары арасында «буржуазиялық ұлтшылдық» туралы тезис қайта жанданды. Саяси қуғын-сүргінге республиканың көрнекті ғалымдары, қоғамтанушылары, белгілі ғалымдар мен жазушылар да ілікті (Өңірлер саяси ақтау үшін арнайы тізім дайындады және ол әлі де толықтырылуда).

1960-80 жылдары да Қазақстанның бостандығы, тәуелсіздігі, аумақтық тұтастығы үшін күрескендерге қатысты саяси қуғын-сүргін жалғасты. Қуғын-сүргін ауқымы, жазалау әдістері мен қуғын-сүргін түрлері өзгеріп, «үнсіз қуғын-сүргін» сипатына ие болды. Бірақ, бұрынғыдай Отанымыздың бостандығы тәуелсіздігі үшін күресушілер толық бақылауда болды. Қылмыстық қудалауға ұшырап, сотталды. Атап айтқанда, кеңестерге қарсы насихаты үшін – Махмет Құлмағамбетов, қазақ халқы мен Қазақстанның ұлттық бостандығы үшін – Хасен Қожахметов және басқалар қудалау көрді.

Аталған қуғын-сүргін құрбандары үшін заңды түрде ақтау жеткіліксіз екені анық. Олар үшін, олардың ұрпақтары үшін, біз үшін және Тәуелсіз Қазақстан үшін саяси ақтау қажет әрі өте маңызды, өйткені олар қылмыскерлер емес, өз халқы мен Отанының мүдделеріне берілген және елі үшін зардап шеккен саяси, қоғамдық шығармашылық қайраткерлер. Жәбірленушілердің өздері де, олардың ұрпақтары да саяси ақтауды талап етті және талап етеді.

Сабыр Қасымов
бас редактор, саяси қуғын-сүргін құрбандарын
толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның
Жобалық кеңсесінің басшысы

Уважаемые читатели!

Перед Вами очередной номер Республиканского научного журнала «Ұлт жады» (National memory / Национальная память), который издает материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия).

Недавно исполнилось ровно три года, как наш Президент К.К. Токаев, идя навстречу многочисленным обращениям общественности, потомков репрессированных, принял Указ о создании Государственной комиссии по полной реабилитации жертв репрессий. Именно это решение Главы нашего государства оказалось одним из популярных. Общественность, интеллигенция, говорили о принятом справедливом решении с воодушевлением, с благодарностью и надеждой обсуждали его. Поскольку оно затронуло незаживающую, до сих пор кровоточащую рану в душе нашего народа, когда почти каждая казахстанская семья стала жертвой авантюрных политических и социальных экспериментов, в результате которых погибла половина казахского народа. Особая значимость этого решения еще в том, что за более чем 30 лет многочисленные подобные обращения не поддерживались нашей властью.

Как Руководитель Проектного офиса, обеспечивающего деятельность Госкомиссии, хочу изложить, какая работа проведена, что сделано в порядке реализации Указа Главы государства, выполнения задач Госкомиссии, и конкретных решений, и поручений Госкомиссии.

Особо хочу обратить ваше внимание, что в Указе четко поставлена задача полной юридической и политической реабилитации жертв и пострадавших от репрессий. Поскольку мы эти задачи не выполнили, то она продолжает действовать. Если при прежних процессах реабилитации, они проводились «сверху»: кого считали нужным, тех и реабилитировали. В Указе **впервые** поставлена задача идти «снизу», т.е. сперва изучить в регионах, на местах, какие слои и группы населения подверглись репрессиям, и только потом ставить вопросы об их реабилитации. Мы исходили из этих задач.

Поэтому, сразу же мы начали и провели широкие консультации с учеными, специалистами и работниками правоохранительных органов, как в Центре, так и в регионах, занимавшимися этой проблемой, именно по вопросам:

- какие категории жертв репрессий в Казахстане и вашем регионе не реабилитированы и почему?

- как правильно и оптимально организовать по всей стране работу, чтобы выстроить систему по сбору, анализу и изучению всех фактов, архивных документов, и других источников, и прийти к планируемым результатам?

- кого из ученых и специалистов привлекать к работе в структурах Госкомиссии?

Прежде всего, мы выработали стратегию и тактику деятельности Госкомиссии, методологию ее работы, не допускающие политизации, как в целом темы, так и отдельных фактов. Мы не ищем врагов, не обвиняем другие государства и народы, они также пострадали от этих массовых репрессий. Мы только изучаем и предлагаем реабилитировать невинных жертв репрессий. Это наше кредо.

Опираясь на прежний опыт, а также исходя из консультаций с учеными и специалистами, основываясь на опыте аналогичных комиссий в других странах, мы на первом заседании Госкомиссии образовали 10 рабочих групп по основным (базовым) категориям жертв репрессий. В эти группы были включены ученые и специалисты по тематическим направлениям, которые бы изучали центральные государственные архивы, и специальные архивы силовых органов, прокуратуры, судов и других ведомств, и сделали заключения и предложения.

Эти категории были названы основными, или базовыми, потому что,

во-первых, в каждой из них установлено порядка 10 подкатегорий по субъектности, видам репрессий и другим признакам,

во-вторых, каждая группа (сословие), нация, даже каждый человек, попавший в жернова политических репрессий, входит в одну из них. То есть, мы решили задачу, поставленную Указом Президента о полной реабилитации всех жертв репрессий.

По инициативе Госкомиссии, во всех регионах: Астане, Алматы, Шымкенте и областях были созданы региональные комиссии. В них также, в рамках базовых категорий жертв и пострадавших, с учетом региональной специфики, были сформированы аналогичные группы и подгруппы.

Для выработки научно-методологических принципов, подходов и критериев, деятельности Госкомиссии, ее рабочих групп и для региональных комиссий, выработаны критерии и стандарты оценки, образована Подкомиссия по методологии. Ее методологические решения и рекомендации разосланы во все структурные подразделения Госкомиссии. Они легли в основу всей их поисковой научно-аналитической работы, и выработки предложений и рекомендаций.

Об организационно решенных проблемах и мероприятиях, о результатах работы Госкомиссии не раз говорилось, поэтому повторять о них, наверное, нет особой необходимости. Но есть определенный пласт незаметных, но влияющих на качество работы, организационных вопросов. В частности,

- было преодолено непонимание и сопротивление со стороны бывших руководителей силовых структур в вопросах рассекречивания закрытых архивов и организации процесса реабилитации жертв репрессий;

- руководство Госкомиссии сумело сформировать организационную систему по поиску и изучению массовых политических репрессий, как в центре, так и в регионах. Научно, юридически и политологически обоснованы основные, базовые категории жертв и пострадавших от репрессий.

- разработаны научно-теоретические основы рассекречивания материалов по политическим репрессиям, отсутствие в них государственных тайн и государственных секретов Казахстана;

- определены научно-правовые критерии реабилитации каждой категории жертв и пострадавших;
- сформирован костяк (группа) ученых и экспертов, специализирующихся на массовых политических репрессиях;
- был разработан необходимый научный инструментарий исследования политических репрессий.

Если до Госкомиссии отдельные ученые занимались отдельными темами, судьбой отдельных личностей, то сегодня во всех регионах, кроме Улытауской области, сложилась «костяк» (группа), как они сами говорят, «разбуженные Госкомиссией», состоящие из ученых краеведов, волонтеров, потомков, которые, в соответствии с нашей методологией, самостоятельно продолжают работу. Это Турсун Хазретәлі (Туркестан), Шахман Нагимов (Атырау), Курмангали Даркенов (Астана), Нелли Краснобаева (ВКО), Болат Кабдушев (Алматы), Марат Утегенов (Акмолинская), Жантас Сафуллин (ЗКО) и другие. Это наша опора в будущем. Мы присоединяемся к благодарности Главы государства, и думаем, что они и дальше будут служить делу восстановления справедливости, памяти наших предков. Мы просим через акиматы, через ректоров вузов оказывать им организационную, финансовую и другую помощь. Например, в России эта работа давно и системно проводится.

В целом, Проектным офисом Госкомиссии и 20 региональными комиссиями наработан значительный научно-теоретический и организационный потенциал. Этот уже сформированный ресурс нельзя распылять, его необходимо использовать для повышения научного потенциала, развития исторического сознания.

Госкомиссия принимала и системно разрешала не только организационные, методологические и массу текущих проблем, но и на основе вновь рассекреченных документов и комплексного изучения проблемы наработала конкретный научно-теоретический капитал для будущих исследований в различных отраслях общественных наук.

Почти все прогнозы и гипотезы наших ученых по исследуемым нами темам нашли свое практическое подтверждение. Так фактологически, документально подтвердились прогнозные идеи ученых: об особенностях политических репрессий в Казахстане; о наличии нереабилитированных более 10 основных категорий жертв и пострадавших; о приоритете и первичности применения актов и циркуляров карательных органов ВЧК-ОГПУ-НКВД-КГБ над конституционными нормами и другими законами.

Научно подтверждены массовые нарушения естественных (данных от природы) и неотъемлемых политических прав казахстанцев, о неправомерном характере и содержании положений конституции, уголовных кодексов, содержащих нормы по массовым политическим репрессиям.

Наши ученые и эксперты научно обосновали необходимость не только юридической, но и политической реабилитации, ранее об этом вопрос должным образом на государственном уровне не ставился. Ученые и эксперты Госкомиссии также обосновали научный вывод о двойной природе, о двойных целях, двойной сути репрессии в отношении борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, когда они одновременно подвергались репрессиям как человек-гражданин и как носитель и защитник прав казахского народа.

Ученые и эксперты Госкомиссии также уверенно констатируют и вводят в научный оборот концепцию возрождения казахской национальной государственности автономии Алаш и легитимного избрания 12 декабря 1917 года, делегатами со всего Казахстана, национального правительства «Алаш-Орда». Нашими учеными внесены и подтверждены и другие научные выводы.

Поэтому мы предлагаем ученым-юристам, политологам и другим исследователям, специализирующимся на изучении теории государства и государственного строительства в Казахстане, и дальше продолжить всестороннее исследование этого поистине

исторического факта нашей истории. Необходимо изучить принятые Всеказахскими, областными и региональными съездами государственные акты, «Устав страны казахов» (конституция), решения правительства «Алаш-Орда», документы по формированию судебной системы, «алашских» войск и другие принятые Алаш-Ордой и его правительством государственные решения.

Поэтому, как отмечал Государственный секретарь РК Е.Т. Карин, на втором этапе реализации Указа Президента, необходимо развивать начатые Госкомиссией научно-исследовательские темы. Конечно, эти научные направления подлежат не **кратковременному**, а всестороннему и комплексному исследованию различных отраслей общественных наук.

Сегодня это возможно поскольку:

Во-первых, Госкомиссией начат масштабный процесс рассекречивания ранее недоступных для широкого круга исследователей секретных материалов по репрессиям, и мы надеемся, что он продолжится.

Во-вторых, на уровне Госкомиссии признано наличие базовых категорий и подкатегорий жертв репрессий и пострадавших. Каждая подкатегория теоретически требует отдельного научного изучения.

И, в-третьих, Госкомиссией с привлечением известных ученых, во главе с И. Борчасвили, разработаны два законопроекта о полной юридической и политической реабилитации жертв политических репрессий. Разрабатывается третий законопроект о вынужденных беженцах из Казахстана. Принятие в будущем их Парламентом будет основой для разработки комплекса подзаконных нормативных актов для реальной научной разработки тем различными отраслями не только правовой науки.

Новым научно-аналитическим направлением работы Госкомиссии также является раскрытие истинного сущностного содержания терминов, понятий, которые использовались в карательной практике органов большевистско-сталинской власти в виде эвфемизмов, клише, ярлыков: «враг народа», «контрреволюционер», «предатель», «националист», «социально-опасный элемент» и так далее, тем самым вводя в заблуждение общественность и оправдывая государственные преследования и политические репрессии.

Конечно, мы очень внимательно изучали каждую категорию, даже подкатеорию жертв репрессий. Но ученые и эксперты Госкомиссии особо обращают внимание и просят продолжения дальнейших и всесторонних исследований по двум для народа и для Казахстана сакральным и даже актуальным сегодня проблемам.

Первая проблема. Необходимо глубокое всестороннее исследование антинародной программы «Малый октябрь в Казахстане», состоящей из различных политических кампаний. Применительно к казахской кочевой цивилизации и культуре так называемая политическая шоковая терапия была неприменима в принципе. Тем более, в революционно-насилованном исполнении посланцами Центрального штаба большевиков во главе с жестоким и циничным Ф. Голощекиным и подобранных им беспринципных и безграмотных помощников. Вы знаете, что реализация этой бесчеловечной программы привела к национальной трагедии – гибели половины казахского народа. Об этой трагедии казахского народа все говорят, но генезис, цели и механизмы реализации и последствия каждой акции не изучены.

Вторая проблема. Необходимо объективное всестороннее научное исследование движения и партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда с привлечением высококлассных международных, в том числе и российских ученых, проведение ряда международных конференций. Мы должны в этом вопросе быть открытыми. Поскольку вся политическая деятельность, принятые программные документы, а также практическая деятельность «Алаша» являются примером цивилизованной борьбы за власть, просвещенного демократического государственного строительства. Ученые и эксперты Госкомиссии вынуждены были дать научно-правовую оценку актам, принятым Первым и Вторым

Всеказахскими съездами и правительством Алаш-Орда, поскольку за принятие этих актов лидеры и участники партии Алаш и Правительства неоднократно были подвергнуты различным видам жестоких репрессий, вплоть до расстрела.

Мы уверены, вынесение на международный уровень научной оценки деятельности этой партии снимет все огульные обвинения и политические ярлыки большевистско-коммунистической власти, их идеологов и ангажированных властью ученых, специально придуманных для дискредитации, поддерживаемой всем народом и конкурирующей политической силы, и для преследования выдающихся, просвещенных, прогрессивных политических деятелей того времени.

Отдельно обращаю внимание, что научно-исследовательская группа по реабилитации борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана предлагает для полной юридической и политической реабилитации следующие подкатегории жертв и пострадавших.

Первое. Участников национально-освободительной борьбы за национальную свободу и независимость Казахстана, начиная с тех, кто боролся против искусственного внесения к нам братоубийственной гражданской войны и классового противостояния, приведших к огромным человеческим жертвам.

Второе. Лидеров, активистов движения и партии «Алаш», членов правительства «Алаш-Орда», предлагавших цивилизованный и демократический путь развития Казахстана, участников «алашских» военных формирований, казахских комитетов на местах, а также лиц, оказывавших им организационную, финансовую и материальную помощь.

Третье. Мы предлагаем для политической реабилитации сами научные идеи, в том числе, идеи о национально-освободительной борьбе всех казахстанцев. Хочу сказать, что за интересы, свободу и независимость Казахстана, подвергались репрессиям не только казахи, но и сотни, тысячи представителей русского, узбекского, еврейского, украинского, кыргызского и других народов, которые искренне участвовали в этой борьбе, как с оружием в руках, так и на политическом и идеологическом фронтах. Но о них мало кто знает. Поэтому, очень важно и нужно возродить и их подвиг, увековечить навечно в Казахстане их имена.

Четвертое. Недавно Государственным советником РК Е.Т. Кариным было обнаружено одно произведение Ж. Аймаутова «Мен өлмеймін». Таких произведений много, их сотни и тысячи. Мы предлагаем для политической реабилитации труды и судьбы конкретных ученых, исследователей, писателей, художников, режиссеров, которые в своих научных и художественных произведениях отстаивали национальные интересы и права казахского народа или призывали к борьбе за свободу, независимость и территориальную целостность Республики, и за это подвергались различным формам репрессий сотни и тысячи изданных книг. Таким образом, подлежат реабилитации борцы, подвергнутые политическим репрессиям:

- за научные идеи;
- за пропаганду идей национальной свободы и защиты национальных интересов и прав нашего народа;
- за несогласие и открытые выступления против антинародных и волюнтаристских реформ Голощекина и его команды, приведших к национальной трагедии – гибели половины казахского народа (советские государственные деятели Смагул Садвакасов, Султанбек Ходжанов, Жалау Мынбаев, Ыдрыс Мустамбаев и др.);
- за «казахский национализм» и связь с «казахскими националистами», представители других народов (общественный деятель Т. Сидельников, профессор С. Швецов, академик С. Ольденберг, литературовед и переводчик казахской поэзии А. Жовтис, государственный и партийный деятель Г. Сафаров, музыковед А. Затаевич и многие другие).

Пятое. Подлежат реабилитации программы политических партий, общественных организаций (их филиалов), не на словах, а фактически боровшихся за свободу и независимость Казахстана, а также судьбы и факты государственного преследования и репрессий их участников.

Шестое. Мы будем предлагать для реабилитации лиц, индивидуально (или в группе лиц), боровшихся за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. В их числе, как представители беспартийной интеллигенции, так и партийные, государственные деятели, отстаивавшие национальный и государственный суверенитет казахского народа в рамках советской системы. (Эти списки постоянно пополняются).

Седьмое. Мы будем предлагать для политической реабилитации такие общественно-политические организации, как «Союз защиты казахского народа» (г. Уральск), «Есеп» (Карагандинская обл.) и десятки, сотни других организаций, действительно боровшихся за свободу и независимость Казахстана (вместе с региональными комиссиями составлены списки, дальнейший исследование ведется).

С середины 1940-1950-х гг. репрессии в Казахстане в основном происходили на идеологическом фронте. Они охватили области науки, литературы, искусства и другие сферы творческой деятельности. Вновь возродили тезис о «буржуазном национализме» среди казахской интеллигенции. Под пресс политических репрессий попали видные ученые, общественеды республики, известные ученые и писатели, как в центрах, так и в регионах. (Вместе с представителями регионов подготовлен специальный перечень для их политической реабилитации, и он все еще пополняется).

В 1960-80-е годы, политические репрессии в отношении борцов за свободу, независимость, территориальную целостность Казахстана продолжались. Масштабы репрессий, карательные методы и виды репрессий видоизменились, они приобрели характер так называемых «тихих репрессий», более скрытый, негласный характер. Но так, как и прежде, борцы за свободу независимость нашей Родины подвергались тотальному контролю, профилактике, уголовном преследованию и осуждению. В частности, за антисоветскую пропаганду – Махмет Кулмагамбетов, за национальную свободу казахского народа и Казахстана – Хасен Кожаметов, и другие.

Очевидно, что юридическая реабилитация для названных жертв репрессий недостаточна. Для них, их потомков, для нас и для независимого Казахстана нужна и важна политическая реабилитация, поскольку они не уголовники, а политические, общественные творческие деятели, преданные интересам своего народа и Отечества, и пострадавшие за них. Как сами жертвы, так и их потомки требовали и требуют именно политической реабилитации.

Сабыр Касымов
главный редактор, руководитель
Проектного офиса Государственной комиссии
по полной реабилитации жертв политических репрессий

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН МӘСЕЛЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ
В КАЗАХСТАНЕ
SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN**

ҒТАХР 03.20.00

АҚИҚАТ АТАУЫ – АЗАТТЫҚ СОҒЫСЫ

Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада большевиктердің дінге, салт-дәстүрге, ұлттық құндылықтарға, тарихи-мәдени мұраға қысымы салдарынан 1929-1931 жылдарғы халық көтерілістері ұлт-азаттық соғысы деңгейіне көтерілгендігі түйінделеді. Азамат соғысына ұрындырған әлеуметтік қайшылықтар Қазақстанда ұлт-азаттық соғысына ұласқандығы деректермен дәйектеледі. Наразылық, қақтығыс, ұлт-азаттық соғыс түсініктері зерделенеді.

Большевиктік биліктің қазақ даласындағы эксперименттері қателіктер мен асыра сілтеулерге ұласқандығы, жаппай жазалау мен қуғын-сүргінге басымдық бергендігі, Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршең болғандығы түйінделеді.

Автор 1929-1931 жж. Қазақстандағы қарулы күресті азаттық соғысы, азамат соғысы деп атауды ғылыми дәйектеген.

Түйін сөздер. Наразылық, қақтығыс, ұлт-азаттық соғыс, азамат соғысы, қуғын-сүргін, жазалау, дін, және т.б.

МРНТИ 03.20.00

ИМЯ ИСТИНЫ – ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ ВОЙНА

Абжанов Хангелды Махмутович^{1*}

¹ Доктор исторических наук, академик НАН РК. Казахстан, г. Алматы. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье обобщается тот факт, что народные восстания 1929-1931 годов поднялись до уровня национально-освободительной войны из-за давления большевиков на религию, традиции, национальные ценности и историко-культурное наследие. Это подтверждают данные о том, что за социальными конфликтами, приведшими к гражданской войне, последовала национально-освободительная война в Казахстане. Исследуются понятия протеста, конфликта, национально-освободительной войны.

Резюмируется, что эксперименты большевистских властей в казахской степи сопровождались ошибками и преувеличениями, что они отдавали приоритет массовым наказаниям и репрессиям, что идеи Алаша и труды Алашорды, замалчиваемые в короткие сроки, были жизнеспособны. Автор научно обоснованно называет вооруженную борьбу в Казахстане в 1929-1931 годах освободительной войной, гражданской войной.

Ключевые слова. Протест, конфликт, национально-освободительная война, гражданская война, репрессии

THE NAME OF TRUTH – WAR OF LIBERATION

Abzhanov Khankeldy Makhmutovich^{1*}

¹ Doctor of historical sciences, academician of NAS RK. Kazakhstan, Almaty. E-mail: h.abzhanov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855>

* Corresponding author

Abstract. The article summarizes the fact that the popular uprisings of 1929-1931 rose to the level of the National Liberation War due to the pressure of the Bolsheviks on religion, traditions, and national values, historical and cultural heritage. The fact that the social contradictions that led to the civil war turned into the war of national liberation in Kazakhstan is evidenced by the data. The concepts of protest, conflict, National Liberation War are studied. It should be noted that the experiments of the Bolshevik authorities in the Kazakh steppe turned out to be mistakes and exaggerations, the priority was given to mass executions and repressions, the ideas of Alash and the deeds of Alashorda, which were carried out in a short time, were quite viable. The author scientifically substantiated the fact that the armed struggle in Kazakhstan in 1929-1931 is not called an uprising in the history of the nation, but a war of liberation, a civil war.

Keywords. Protest, conflict, National Liberation War, civil war, exile

Кіріспе. Адамзат баласының тарихындағы оқиғалар тізбесінде бірінші орында не тұрады десек, олар, менің ойымша, соғыстар мен көтерілістер болса керек. Соғыссыз өткен жыл жоқ шығар, сірә. Сол себепті соғыстың түрі шексіз көп. Мерзіміне қарай бір күннен жүз жылға дейін созылғаны, ауқымы бойынша тайпааралық соғыстан жахандық соғысқа дейіні белгілі. Мазмұнына қарап, әділетті, әділетсіз соғыс деп жіктейтініміз бар. Осылардың ішінен біздің назарымызды аударғандары азаматтық және ұлт-азаттық соғыстар.

Википедияның анықтауынша азамат соғысы дегеніміз мемлекет ішіндегі әлеуметтік қайшылықтарды шешудің ең өткір формасы. Ол ұйымдасқан топтардың ірі ауқымдағы қарулы қарсыласуынан көрінеді. Мақсаты орталық немесе жергілікті билікті басып алуға талпынуға саяды. Басты белгісі – бейбіт халықтың азаматтық соғысқа тартылғаны әрі адам шығынының көп болуы.

Материалдар мен әдістер. ҚРПА, Алматы қ. Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві қойнауындағы деректер негізінде 1929-1931 жылдардағы ұлт-азаттық соғыс зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау. Азамат соғысының ұзақтығы әр елде әр қилы. 20 ғасырдағы Қытайда ол 20 жылға созылса, Қазақстанда 1918-1920 жылдарғы ақ пен қызылдың соғысы екі жылдан аспады. Түптеп келгенде оның Қазақстанға қатысы шамалы. Ресейдегі ымырасыз теке-тірестен туындаған құбылыс болатын. Қазақстандағы нағыз азамат соғысы 1929-1931 жылдарғы халық көтерілістері тұсында жүрді. Олай дейтін себебіміз:

1. Қарулы қақтығысқа әлеуметтік қауымның барлық топтары қатысты.
2. Саяси талаптар қойылды.
3. Ауыл-селолық жерлерде кеңестік билікті құлатқан көтерілісшілер дәстүрлі билік жүйесін (хандық, сарбаздар, билер, молдалар) жариялады.
4. Таяу-алыс елдермен байланыс орнатуға талпынды.
5. Кеңестік экономикалық, ұлттық, мәдени, т.б. саясатты мойындамады.
6. Барлау жұмыстарын жүргізу, әскери құпияны сақтау ұлттық қауіпсіздік негізін құрады.

7. Кеңестік әскери құрылымдармен, еріктілерден тұратын коммунистік отрядтармен ашық шайқастарға шықты.

8. Қарулану, әскер ісін үйрену үлкен маңызға ие болды.

9. От қаруының барлық түрлері дерлік қолданылды.

Азамат соғысына ұрындырған әлеуметтік қайшылықтар Қазақстанда ұлт-азаттық соғысына ұласты. Большевиктердің дінге, салт-дәстүрге, ұлт мақтаныштарына, тарихи-мәдени мұраға қысымы шектен шыққаны соншалықты, ол ұлт-азаттық соғысы деңгейіне көтерілді. Алдымен біраз көтерілісті кейінде ұлт-азаттық соғысын дін иелері басқарды.

Социалистік жұмаққа кіргізуге уәде берген большевиктер іс жүзінде қоғамдық қатынастардың барлық саласына бітіспес қайшылықтардың алғышарттарын қалапты. Жеке меншік пен нарықтық қатынастарды бекерлеу, бай – жаман, кедей – жақсы дегенге саятын идеологияны басшылыққа алу, жұмысшы табы мен еңбекші шаруадан басқа таптар мен топтарды социализмнің жауы санау, большевиктер партиясының биліктегі монополиясын жойдасыз орталықтандыру әрі күшейту – бәрі шет аймақтардың Кремльмен, қарапайым адамдардың, әсіресе тікелей өндірушілердің жаңа билікпен қарым-қатынасына үйлесім мен тепе-теңдік орнатпады. Көп уақыт өтпей қайшылықтардың Ресейге ежелден таныс бастау-бұлақтары қазақ даласында түпкілікті тамыр жіберді, бірнеше деңгейі анық көрінді.

Біздің ойымызша, олар мынадай:

1. Наразылық – қайшылықтың бастапқы деңгейі. Биліктің саяси-экономикалық, әлеуметтік-рухани т.б. шектеулері мен шешімдерін азаматтардың қабылдамауы. Мәселен, большевиктік билік алғашқы күннен азаматтардың діни көзқарастарымен санаспады. Алдында азамат соғысын, іле-шала ашаршылықты сылтауратып шіркеулердегі қымбат қазыналарды кәмпескеледі. Байыбына бармастан меншік иелерін қанаушы тап санады. Меншікке, дінге шабуыл бүкіл ел бойынша наразылықты өршітті.

2. Қақтығыс. Наразылық асқынып, өткір сипат ала бастағанының көрінісі. Билік халық үнін, сұранысын тыңдаудан қалғанда, күштік құрылымдар күзіреті асыра пайдаланылғанда адамдардың үлкен бөлігі заң аясынан шығып, қоғамдық қауіпсіздікке, танитын-танымайтын өзі сияқтылардың өмірі мен денсаулығына қатер төндіретін қадамдарға барудан тайынбайды. Мемлекеттің кез келген аумағында қақтығыс бұрқ ете түседі. Өтпелі дәуірдің «Кімді кім» сұрағы практикалық сипат алады.

3. Көтеріліс. Билік пен азаматтар арасындағы ресми-бейресми келісім өрескел бұзылғанда баррикаданың екі жағындағы күштер шұғыл да төтенше шаралар қолдануымен, қару-жарақтың әлденеше түрін іске қосуымен, мемлекеттік негіздердің шайқалуымен үйреншікті қарым-қатынастардан өзгеше, жағымды немесе жағымсыз өзгерістерге жол ашатын аса күрделі де қатерлі құбылыс. Егер қақтығыс кезінде кісі өлімі төтенше оқиға ретінде қабылданса, көтерілістер жүздеген, тіпті мыңдаған адамдардың өмірін қиып жіберуі бек мүмкін.

4. Ұлт-азаттық соғысы. Отарлық езгіде өмір сүріп жатқан, кезінде жері, мемлекеті болған ұлтты озық ойлы перзенттерінің азаттыққа, мемлекеттік тәуелсіздікке, адам құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуге бағышталған саяси, теориялық, идеологиялық, ұйымдық, шығармашылық, т.б.с.с. ашық және астыртын іс-әрекет кешені. Жеңіске жете қалса, дербес жаңа мемлекет дүниеге келеді.

Большевиктік билік қазақ даласындағы эксперименттері барысындағы теориялық және практикалық қателіктерімен, асыра сілтеулерімен, жаппай жазалауға, қуғын-сүргінге басымдық беруімен социалистік қоғам құру жолындағы азды-көпті табыстарын барша халықтың игілігіне айналдыра алмады. Иә, фабрик-заводтар пайда болды, мал басы өсті, біліми және ғылыми мекемелер ашылды. Бірақ осының бәрі 3-4 ойшылдың қиялымен түзілген, өмірде тексерілмеген жоба шегінде, ең ауыры адам қанын судай ағызумен, ұлттық-тілдік сұранысты белден басумен орындалды. Сталиндік тоталитаризм бар билікті бір адамның қолына шоғырландырды. Ал, сол билік кез келген адамды мемлекеттік машинаның кішкентай ғана бұрандасы деп білді. Большевиктердің жер – шаруанікі,

фабрик-завод – жұмысшылардікі, халықтар өзін-өзі билеуге құқылы деген уәделері қағаз жүзінде қалды. Ол ұстанымдар Қазақстанда ешқашан, ешбір бөлігінде, бір күн де жұмыс істеген емес. Есесіне Алаш идеялары мен Алашорданың аз ғана уақыт ішінде тындырған істерінің өміршеңдігі анық көрінді. Сөз бен іс арасындағы жер мен көктей алшақтық, меншіктен, құқықтан, еркіндіктен жұрдай болған азаматтардың наразылығын туғызды, оларды қақтығысқа итермеледі, көтеріліске шақырды. Наразылық тұсында жоғары жаққа жолданған арыз-шағымдар легі ұлғайса, қақтығыстар бірінен бірі үрейлі алып қашпа әңгімелерді, қосып айтуды, көріпкелдердің болжамын қардай боратты. Көзқарастары мен ұстанымына қарай қоғамның жіктелуі тереңдей түсті. Елдегі қайшылықтар шектен шыққан 20-30-шы жылдар тоғысында қарулы көтерілістер басталды.

Қазақ көтерілістері XVIII-XIX ғасырлардан сабақтастығы үзілмеген ұлт-азаттық идеясы арнасында өрбігеніне қоса, Алаш қозғалысының тағылым-тәжірибесімен суғарылғанын көрсетті. Қазақтар үшін басты орында ұлттық, саяси, мемлекеттік азаттық талаптары тұрса, басқалар көбінесе экономикалық талаптармен көтеріліске шықты. Себебі тап осы жылдары ауыл-селодағы адамдардың, бірінші кезекте қазақ халқының табиғи құқықтары – өмір сүруге, денсаулығын сақтауға, ұрпағын өсіруге, еркін көшіп-қонуға, т.б. – асқан қатыгездікпен тапталды. Бұған Кремльдің ұлт аймақтарына өктемдігі, ерекшеліктерін елемей, ахуалмен санаспауы қосылып, орталықта қабылданған заң актілері де негіз қалады. Мәселен, 1917 жылға 19 желтоқсанда қабылданған революциялық трибунал жайлы Әділет халық комиссариатының нұсқаулығында айыпталушыны халық жауы деп жариялауға рұқсат берілді. Келе-келе «халық жауы» ең қорқынышты сөзге айналды. Заң үстемдігі мүлде қарастырылмаған. Революциялық трибуналдың құзыретіне кіретін бес қылмыс саласы айтылыпты. Бірінші орында жұмысшы-шаруа Үкіметіне қарсы ұйымдастырылған көтерілістер тұр. Жазалау шарасын белгілегенде революциялық трибунал істің мән-жайын және революциялық ар-ожданның қалауын басшылыққа алады делінген.

Әрине, мұндай нұсқаулықпен кез келген әрекетті революциялық ар-ожданға, билікке қарсы қадам ретінде қарастыруға болады.

Қылмыс пен жаза арасында сәйкестік сақталмады. Қатыгездік көтеріліске қатысқандарға қарсы кеңінен қолданылды. Көкшетау қалалық архивінен табылған құжатта 1921 жылы көтеріліске қатысқаны үшін атылғандардың тізімі беріліпті – 232 адамның аты-жөні тізілген. Арасында ағайынды 18 жасар Сафулин Киаматдин мен 29 жасар Натфулла, әкелі балалы Кучер Иван Харлампиевич пен Харлампий Лазаревич, ағайынды Козачинин Петр Константинович пен Федор Константинович бар (Материалы Госкомиссии, 2022:18-24).

Жаңадан табылған құжаттар көтерілісшілерді жазалау 20 жылдары-ақ Үштіктің шешімімен жүзеге асқанын айғақтайды. 1921 жылғы 16 ақпанда Көкшетау қаласының әскери-революциялық Үштігінің шығарған бұйрығы бойынша көтерілістің басшыларын, отряд командирлерін, соғыс қимылдары үстінде екі рет тұтқынға түскендерді, қару-жарағын өткізу туралы бұйрықты орындамағандарды, темір жол бойына, байланыс жүйесіне зиянын тигізгендерді ату жазасына кесу қарастырылған (Материалы Госкомиссии, 2022: 10-11). Кейбір өңірлерде көтерілісшілерге көмек көрсеткендер де атылды (Материалы Госкомиссии, 2022: 16-17).

Осы науқанның кез келгені Алашорданы күстаналаумен, асығыс әрі асыра сілтеумен жүзеге асты. Бұған идеологиялық, партиялық өктемдік, ұлыорыстық шовинизмнің салқыны, болар-болмас кемшіліктен жау іздеу қосылған соң, халық наразылығы қысқа мерзім ішінде өрттей лаулап, жалыны бүкіл республиканы шарпыды, қарулы көтеріліске ұласты. Марқұм профессор Т. Омарбековтің есептеуі бойынша, 1929-1931 жылдары республикада қарулы көтерілістер саны 21-ге жетіпті (Омарбеков, 2018), ал Жезқазғандық ғалым Т. Алланиязов тағы төртеуін анықтап, 25-ке жеткізді (Алланиязов, 2009). Қарулы көтерілістер биліктің үрейін ұшырды.

Архив құжаттарынан елдегі берекесіздікті дөп басып тануда, талдауда, тұжырымдама түзуде арнайы қызмет мекемелері партиялық органдардан бір қадам болса да алда тұрғанын аңғарамыз. 1930 жылғы 2 қаңтардағы жабық отырыста партиялық билік жағдайды жете біле бермейтінін Мәскеуден келген, орталық комитет өкілі Гричмановтың өзі де мойындады. Көтерілістер мен қақтығыстар табиғатын байлардың, дін иелерінің, қанаушылардың партиялық-мемлекеттік саясатқа қарсылығы, таптық ұстанымды жүргізудегі қателіктер, аппараттың әлсіздігі деумен жаттанды сөздерді қайталап, өте тар шеңберде ойлайтынын көрсетті. Қазақстандық басшылар Голощекиннің, Құрамысовтың, Жангелдиннің айтқандары Алашордашылар зиянкестігі жайлы ескі идеяны қаперге салды.

Қайта әскери мамандар Евсеев пен Шматов қол қойған 15 беттік баяндаманың пайым-тұжырымдары әлдеқайда конструктивті әрі ақиқатқа жақын (ҚРПА, 141: 2593). Партияның ұлттық саясатын, ұжымдастыру, салық жинау, дін, т.б. салалардағы бұрмалаулар негізінде 1929 жылдың күзінде жаппай қозғалыс басталды депті авторлар. Батпаққара мен Созақ көтерілістерін әскер қолданумен басуды қазақ ауылындағы апат ретінде сипаттаған. Қозғалыс басшылары дін иелері деумен шектелген.

Көтерілістер ауқымын елестету үшін баяндамадағы мына мәліметтерге назар аударуымыз керек: 1929-1930 жылдары Қазақстандағы 12 округтің алтауын, жалғыз облыс – Қарақалпақ автономиялы облысын халық қозғалысы шарпыған екен.

Енді алғашқы көтерілістердің бірі – Батпаққара көтерілісіне тоқтала кетейік.

Бұған дейін құпия сақталып келген архив құжаттарының дерегі бойынша көтеріліс 1929 жылғы 2 қарашада басталған. Оның негізінде тікелей өндірушіні адами құқығынан, меншіктен айыру, нақтырақ айтсақ, әр жылдарғы национализация, кәмпеске, зорлықпен ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, пікір алуандығын жою, дінге қысым, қызыл террорға жол беру жатыр. Тоталитарлық өктемдікке әрі қарай төзу мүмкін болмағандықтан, 20-30 жылдар межесінде халық наразылығы сыртқа шықты.

«Сары-боз» атауымен құрылған көтерілісшілер әскері Батпаққара ауданының орталығы Батпаққара ауылын басып алып, жергілікті билік басшыларын тұтқындады, түрмеде отырған байларды босатты, кооперацияны талқандап, мемлекеттік мекеме ғимараттарындағы қағаздарды жойды. Іле-шала жиналыс өткізіп, ауылдық кеңес орнына ауылдық ақсақалдар үштігін қояды. Хан сайлау мәселесі қаралды. Тұрақты әскер құру қажеттілігі айтылады. Идеологиялық жұмысқа үлкен мән беріліпті. Орталықта және Қазақстанның астанасында Кеңес билігі құлатылды, басшылары қашып кетті, көздері жойылғандары бар, біршамасы жаңа мемлекетті мойындады, осының бәрі империалистік мемлекеттердің көмегімен, мәселен, Қытайдың араласуымен жүзеге асты деген қауесет тарады. Ұстанған саяси-экономикалық ұрандары:

- Кеңес өкіметі кетсін!
- Коммунистер кетсін!
- Хандық жасасын!
- Кәмпесскеленген мүлік байларға қайтарылсын.

Көтеріліс ұзаққа созылмады. Тағдыранықтағыш белсенді фазасы 2-3 күнді ғана қамтыды. Оған 500-ге жуық адам қатысты. Басым бөлігі большевиктер айтқандай байлар мен қанаушылар емес, кедейлер мен батырақтар еді. 9 қараша күні Батпаққара ауылында кеңестік билік қайта орнады. Есесіне кеңестік жаппай жазалау мен қуғын-сүргін бірнеше жылға созылды. Оқиғаның ізі суымай жатып Қылмыстық кодекстің 128 және 129 баптарына сәйкес 122 адамға қылмыстық іс ашылды. Олар Батпаққара, Торғай, Наурызым ауданының тұрғындары еді. Бірен-сараны Мендіқара, Қарсақпай ауданынан болып шықты (Алматы ПДАМА, 20: 12318).

1929 жылғы 10 желтоқсанда 73 адам Батпаққара, Наурызым, Торғай көтерілістерінің басшылары және қатысушылары деген айыппен тұтқынға алынды. Бұлардың арасында Аманқарағай, Атбасар аудандарының, Қостанай қаласының азаматтары кездеседі.

Алғашқы тізімдегі 122 адамның бәрі қазақ ұлтынан болса, екінші тізімдегі 73 адамның біреуі орыс (Александр Нестерович Соловьев, 43 жасар, Семиозерный

поселкісінен), төртеуі татар ұлтынан екен (Фаттахов Ахияр, 28 жас, Қостанай қаласынан, Хисанов С., 31 жас, Қостанай қаласынан, Бикмухаметов Абдулла, 40 жас, Қостанай қаласынан, Габбасов Ахмет Хан Закир, 40 жас, Қостанай қаласынан) (Алматы ПДАМА, 20: 12318).

1929 жылғы Батпаққара көтерілісінде үкімет қызметкерлері тарапынан адам шығыны болған жоқ. Соған қарамастан көтерілісшілерге қарсы қуғын-сүргін, жазалау, тұтқындау шұғыл қолға алынды, ұзақ жүрді, асқан қатыгездікпен жүзеге асты. 15 қараша күні Қостанайға Батпаққара көтерілісін соттан тыс қарау үшін Үштік құруға пәрмен берілді.

Толық емес мәлімет бойынша, 1930 жылдың мамыр айына дейін Батпаққара ісі бойынша 200-ге жуық адам жауапқа тартылған екен. 1930 жылдың 15 желтоқсанында Батпаққара ауданының №5, 6, 8-12 ауылдарының 52 азаматына айыптау қорытындысы шығарылды. 1931 жылғы 6 қаңтарда олардың 7-і – Төлепбаев Занге, Байжанов Асан, Сариков Бірімжан, Нұрмағанбетов Мұқыш, Сатанов Сыздық, Сейдахметов Сүлекей, Тұяқов Сейтім атылды (Алматы ПДАМА, 20: 12207).

Шаш ал десе, бас алған тоталитарлық билік жаптым жала, жақтым күйе ұстанымынан қылаудай ауытқымай, Батпаққара көтерілісіне мүлде қатысы жоқ жандарды қуғын-сүргінге салды. Көтерілісті дайындаушы, алашордашыл деген сылтаумен 27 мамырда Үштіктің шешіміне сәйкес Сұлтанов Құрманқұл, Беспәев Жартыбай, Тәнікенов Дәулетқали, Қаралдин Байқадам, Сатыбалдин Мырза, Алтыбаев Мадиярхан атылып кете барды.

Ақиқатына келгенде, Сатыбалдин Мырза, Сатыбалдин Файзулла, Байғожин Мұқан, Қаралдин Байқадам көтеріліске дейін, 1929 жылдың басында тұтқындалған болатын. 5 жылға сотталған Габбасов Ахмет Ханның бар кінәсі Мурзин деген азаматқа үйінде пәтер жалдап тұруға рұқсат берген екен. Баймұратов Шөптібай да көтеріліс күндерінде басқа бір іске байланысты қамауда отырыпты. Жеке басқа табынуды сынаған тұста жүргізілген тексеру барысында Қазов Нұрманның көтеріліске қатысы жоғы анықталды.

Басқа да заңсыздықтар жетіп жатыр. Оның ызғары көтерілісшілерге ғана емес, ұрпақтарына ауыр тиді. Кеңестер одағы ыдырағанша бұларға сенімсіздікпен қарады, жауапты қызметтерге жіберілмеді, жеңілдіктер берілмеді.

Биліктің үрейін ұшырған ең ірі көтерілістер 1930 жылы Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі, Алатаудан Арқаға дейінгі кеңістікті дүбірлетті. Оны тоталитарлық жүйенің аяу дегенді білмейтін қатыгездігі, дінді, ұлттық намысты қорлаған көрсоқырлығы туындатты. Күштік құрылымдар кеңестік зорлыққа қарсы шыққандарды «банды», «шайқа», «қарақшы», «кісі өлтіруші», т.б. түрме жаргондарымен теріс қоғамдық пікір қалыптастырды. Осы анықтауыштар КСРО ыдырап, КОКП билігі құлағанша соңдарынан қалмады. Біразын толық ақтауға күні бүгінге дейін кедергісін келтіруде.

Бұл көтерілістер соғыс қимылдарын көз алдымызға әкеледі. Мәселен, Созақ көтерілісі тұсында екі жақтан да барлау, тыңшылық жұмыстарын ұйымдастыру, соғыс іс-қимылдарын алдын ала жоспарлау, тұтқиылдан шабуыл жасау, ашық шайқаста от қаруын қолдану, тұтқын алу, шегіну, күштерді қайта топтастыру – бәрі сол заман үшін айтарлықтай жоғары деңгейде жүзеге асты. Созақта көтерілістің басталған күні бір құжатта 5-ақпан делінсе, келесі құжатта 8-ақпан көрсетілген. Соңғы шайқас 16-ақпанда өтті. Ырғыз көтерілісі 25-ақпаннан 23-наурызға дейін созылды. Ырғыз көтерілісі аяқтала берген шақта, 16-наурызда Қарақұм көтерілісі басталады, ол 3-сәуірге дейін созылды. Ұзаққа созылғаны 1929-1931 жылдары жүрген Адай көтерілісі еді.

Көтерілісшілерге қарсы қолданылған жаза ешбір ақылға сыймайды. Мұндай қатыгездікке дұшпан ғана бара алады. Айталық, Созақтағы қарулы шайқас кезінде құрбан болғандардың негізгі дені – көтерілісшілер. 16 ақпан күні өткен 4 сағаттық шайқаста 300 көтерілісші өліп, 200 адам тұтқынға түсіпті. Жазаланғандары тіптен көп – ОГПУ 150 адамға ату жазасын, 18 адамды соттауға ұсынды. ОГПУ-дың мәлімдеуінше 1930 жылғы 19-қарашада Үштік Қарақұм ісімен 220 адамның қылмысын қараған екен. Бай

қатарындағы 88 адам ату жазасына кесіліпті, олардың жартысы – 43 адам, 50 мен 76 жас арасындағылар еді. Ұзын-ырғасы Қарақұм көтерілісі бойынша 118 адам атылып, 109 адам 3 жылдан 10 жылға дейінгі мерзімге сотталыпты.

Қарақұмдағы арпалыс басшыларының бірі Қошбан Жұбановтың тоғыз рудың басын қосқан тобынан шайқас үстінде 37 көтерілісші өліп, 5 адам жараланыпты, 50 адам тұтқынға түсіпті. Қызыл әскерден көз жұмғандар 6 адам екен.

Жұмағазы Бәйімбетов тобынан шайқастарда мерт болған адамдар жайлы мәлімет жоқ. Сірә, чекистер жасырған болар. Нағыз қылмыскер өз қылмысын жасыруды да біледі ғой (Омарбеков, 2018).

Партиялық шешімдерде, тергеу материалдарында Алаш факторын тым әсірелей байланыстырғанына көзіміз жетті. Батпаққара көтерілісін тікелей Алашордашылардың антикеңестік, ұлтшылдық қастандығымен күйелесе, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов сынды тұлғалардың Торғайдан екенін алға тартады. Бүйен-Ақсу көтерілісінің Алашордашыл бояуын Алаш әскерінде қызмет еткен Әділбай Ахметов деген азаматты жауапқа тартумен қалыңдата түскен. Көтерілісшілер отряды «Кері Алаш» аталғанын бұлтартпас айғақтай жалаулатады. Қазақ тілін білмейтін тергеушінің жазуымен «Кері» анықтаушы қолданылған тәрізді. Орысша мәтінде «Старый Алаш», яғни «Көне Алаш» болуы керек қой.

Әрине, 1929-1931 жылдарғы көтерілістерде Алашорда ізі мүлдем жоқ демейміз. Көтерілісшілер арасында Қазақстан басшылығына С. Сәдуақасов келеді екен, Голощекин республикадан қашып кетіпті деген сөздер кеңінен тарайды. Олар Алашорда ісі мен тарихынан, әйгілі тұлғалар есімі мен мұрасынан хабардар болғаны ақиқат. Дегенмен, 20-жылдар аяғындағы Алаш қозғалысында халықты большевиктік саясат пен билікке қарсы көтеретіндей әлеует қалмап еді. Сондықтан да кейбір көтерілістер барысында тергеушілер тарапынан Алаш факторы мүлде қарастырылмайды. Нақтырақ келсек, Адай көтерілістері, Толстоухов көтерілісі туралы осыны айта аламыз.

Көтерілістердің әлеуметтік базасы өте кең болды. Құжаттардың куәлендіруі бойынша, оған 16-17 жасар бозбаладан 80-дегі қартқа дейін қатысыпты. Бұлар таптық мүддені қуған жоқ. Ұлттық мүдде, әлеуметтік әділдік, саяси, діни еркіндік үшін бастарын өлімге тікті. Әйтпесе «Кеңес өкіметі жоғалсын», «Жасасын дін», «Колхоздар тарқатылсын» ұрандарын көтермес еді. Жер-жерлерде хандар сайланды.

Есесіне тергеушілер көтеріліске таптық сипат беруге барынша тырысыпты. Жарлы-жақыбайды бай санатына қосып, идеологиялық есептерін түгендепті, Абыралы көтерілісіне қатысқан Ақшалықовтар шегінен бай болып шығыпты: Төлеубекте 8 жылқы, 1 түйе, 4 сиыр болса, Байзоллада – 5 жылқы, 2 сиыр, Қабдоллада – 5 жылқы, 1 түйе, 15 қой болыпты. Көшпелі қоғамда мұндайлар кедей екенін патша заманында-ақ ғалымдар дәлелдеген болатын. Кеңестік ғалымдар да осыны айтты. Мәселен, атақты экономист-ғалым С. Толыбеков XX ғасыр басындағы бай санатына 150-200 түйесі, осыншама жылқысы, 2000-ға жуық қойы бар адамдарды жатқызды. 1928 жылғы кәмпескеден, 1929 жылы басталған ауыл шаруашылығын ұжымдастырудан, астықты, жүнді, етті, т.б. өнімдерді жаппай даярлаудан кейін ауылда бай дейтін бай да қалмады. Созақ көтерілісі бойынша бай саналып сотталған Сәмбетов Үркімбайда 150 қой, 8 түйе, 2 жылқы, Досаев Нұрмұхамедте – 20 қой, 3 түйе, 19 жылқы, Жантуаров Маханда – 30 қой, 7 түйе, 2 жылқы, Райымов Сәрсембайда – 60 қой, 43 түйе, 1 жылқы болыпты. Қарақұмның ханы Бәйімбетов Жұмағазының 10 ірі қарасы бар екен. Бүйен-Ақсу көтерілісін басқарғандардың бірі Сарбасов Арпайдың 55 ірі қара, 110 ұсақ малы болыпты (Алматы ПДАМА, 20: 11107).

Қысқасы, жұмысшы мен шаруаның елінде билік басындағылардың утопиялық ілімге бас ұрған дүмшелігінен кешегі байлар кедейленді, кедейлер бай мәртебесімен аяусыз қудаланды. Елді үрей жайлады.

Көтерілісшілердің әлеуметтік базасын айтқанда, әйелдердің мүлде көрінбейтінін дұрыс түсінуіміз керек. Көтеріліс – ерлердің ісі. Қай елде болмасын қасіретті қақтығыстар

әйелдердің жанама түрде қатысуымен өтеді. Тұмар ханымдар, Жанна д Арктар тарихта көп емес.

1929-1931 жылдардағы көтерілістер халқымыздың санасы мен жүрегіндегі Сырым, Исатай мен Махамбет, Кенесары мен Амангелді рухы өлмегенін паш етті.

Орталықтың отарлық пиғылын әшкерелеп, социалистік идеяға сенімді шатқаяқтатты.

Екінші Азамат соғысын бастап берген бұл сілкініс елім деген ерлердің жаңа толқынын тарих сахнасына шығарды.

Мемлекеттік тәуелсіздіксіз қазақ халқының болашағы бұлыңғыр екенін дәйектеді.

Құпия құжатты қоғамдық-саяси біліктілігі жоғары мамандар түзгенін ой-түйіндері де қуаттайды.

Көтерілістер барысында пікірталастар, ағымдар, толқулар болып жатты. Билік тарапынан да көзқарас алшақтығы орын алғанын байқалады. Мәселен, Қазақстан басшысы Голощекин, ОГПУ басшыларының бірі Альшанский менмендікпен ардагер коммунист Ә. Жангелдиннің Қарақұмда Жұмағазы Бәйімбетовпен жүргізген келіссөздерін, бейбіт шешім табуға илкітіргенін бекерлеп, түкке жаратпай тастауын, чекист Саенко Ырғыз көтерілісіне талдау жасағанда Алашордашылардың, әсіресе Дулатовтың рөлі елеусіз қалған деп байбалам салуын берісі тоталитаризмнің зорлықтан басқа баламаны білмейтін әпербақандығы, әрісі қазақ халқының алдындағы қылмысы ретінде ғана бағалауға болады.

1930 жылы 3-сәуірде Қазақстан орталық атқару комитетінің үкіметтік комиссиясын басқарған Ә. Жангелдин мен хатшысы, жазушы Ғ. Мүсірепов Қарақұмда жиналған халықты таратып, қолындағы қару-жарақтарын үкіметке қайтарып беру жұмысында риясыз қызмет еткен Беріш Байбақтыұлын атап өтіпті. Өкінішке қарай екі азаматтың сөзі бағаланбады, жерде қалды. 1930 жылы 10-тамызда Б. Байбақтыұлы атылды.

Комиссия сөзіне сенгендер ішінде темір Нарком атанған Т.Жүргеновтың туған бауырлары Досжан мен Қосжан Қараевтар да бар. Олар да қуғын-сүргін құрбандары болды.

Құжаттармен жұмыс үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе Айбарша Шайменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген. Кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіңдер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды (Алматы ПДАМА, 20: 12222). Ал екінші әйел Б. Алданаеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім кешектерін жуғаны құжаттарда айтылады.

Ендеше қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық.

Енді ғана ашыла бастаған архив құжаттарын зерделегенде дерек пен дәйек арасындағы қарама-қайшылықты байқадық. Оның мәнісі мынада. Көтеріліске қатысқандардың 80-90 пайызы сауатсыз делінеді. Күмәнді ақпарат. Өйткені көтерілісшілердің қолымен жазылған бағдарламалық құжаттар, мәлімдемелер, тергеу үстінде берген жауаптары олардың саяси мәдениеті биік деңгейде тұрғанын айғақтайды.

1930 жылғы 3 мамырда Қарақұм көтерілісшілері Ә. Жангелдин бастаған Мемлекеттік комиссияға үндеу табыстаған екен. Бұл құжатты зерттеу десе болғандай. Мұнда көтерілістің шығуына тоғыз себеп қадап-қадап көрсетілген. (1. 1928 жылы кәмпескелеу асыра сілтеумен жүргізілді. 2. Мешіттер мен медреселер күштеп жабылды. 3-7. Астық, жүн дайындау науқанында жергілікті ерекшелік ескерілмеді. 8. Ұжымдастыруда еріктілік сақталмады. 9. Жойдасыз заңсыздық орын алды) (Алматы ПДАМА, 20: 8079).

Қойған талаптары да салықалы: 1. Заңсыз кәмпескеленген мал мен қуғындалған адамдар қайтарылсын. 2. Дінге еркіндік берілсін. 3. Бұдан былай байларды кәмпескелеу жүргізілмесін. Қазақ даласында байлар қалған жоқ. 4. Ұжымдастырудың еріктілігі сақталсын. 5. Ауылда тап күресін жүргізгенде мәселені 4-5 белсенді комсомол емес, көпшілік шешсін. 6. Салық мал-мүлкі барларға салынсын. Астық дайындау науқаны мезгілсіз әрі асығыс жүргізілмесін. 7. Қарақұмда ауыл құруды халықтың өзі шешсін. Үндеу мынадай сөздермен аяқталған: «Біз билікке қарсы жүрмейміз және қарсыласпаймыз да. Адам сияқты өмір сүру құқығын беруді өтінеміз» (Алматы ПДАМА, 20: 8079).

Бұл ойларды қызылордалық ақын Т.Ізтлеуов өлең жолдарына сыйғызған екен. Ол Қарақұм көтерілісіне қатысты НКВД құжаттары арасынан табылды.

Адай көтерілісіне қатысушы Смағұл Өтегенұлы деген азамат жазған «Есіл халқым қор болды-ау!» атты шағын құжат, әрбір жолы Отансүйгіш, елшіл, ойлы толғанысқа, саяси, экономикалық, әлеуметтік талап пен талдауға толы. «Кім кінәлі?» сұрағына жауабы біреу – Үкімет. «Не істеу керек?» сұрағына жауабы – «Ел қамын ойламай елді жылатқан, тарықтырған үкіметті жоқ қылса да болар».

Сауатсыз әрі саясаттан тыс адам тап осылай тебірене алмайды. Басқа көтерілістер құжатынан осы іспетті ұстанымдарды кездестіреміз. Демек, қаһарына мінген халықтың сауаты да, саяси ой-өрісі де уақыт талабынан асып түспесе, ешбір кем болмаған.

Қорытынды. Қазақ көтерілісінің бәрі дерлік жеңіліспен аяқталды. Қайғысы ұрпақтарының санасы мен жүрегінде. Баяны ғылыми, әдеби шығармаларда, ескерткіштер мен көше атауларында. Төгілген қызыл қан мен аққан қара тер зая кеткен жоқ. Ежелден еркіндік аңсаған халқымыз қас пен дос туралы танымын тереңдетті. Алаш қайраткерлерінің Отан, мемлекет, билік, сот, заң, ел қорғау, жер, дін ісі, Ресеймен қарым-қатынас туралы пайым-тұжырымдарының қадіріне көздері жетті. Кеңестік тоталитаризм жылдарындағы ұлттық тарихымыздың мазмұнын халқымыздың жасампаз еңбегі мен қайраты, өктемдік пен әділетсіздікке қарсылығы, жақсыны игерген, жаманнан жиренген құштарлығы мен арылуы құрады. 1991 жылғы жұлдызды ай желтоқсанда бабаларымыздың ғасырларға созылған арманы орындалды – мемлекеттік тәуелсіздігіміз жарияланды.

Пайым: 1929-1931 жылдарғы ұлы даладағы қарулы күрес ұлт тарихына көтеріліс атауымен емес, азаттық соғысы, азамат соғысы атауымен кіруімен толық лайық.

Әдебиеттер мен деректерге сілтемелер:

Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). Алматы: ОО «OST XXI век», 2009. 424 с.

Алматы қ. Полиция департаментінің арнайы мемлекеттік архиві. қ. 20-қ. 1-т. 12318-іс. 2-т. 8-10, 17-20-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т. 12207-іс. 167-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т. 11107-іс. 2-т. 530-554-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т., 12222-іс. 6-т. 1-52-п.

Алматы қ. ПД арнайы мемлекеттік архиві. 20-қ. 1-т., 8079-іс, 76-77-п.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 1. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 141-қ. 1-т. 2953-іс. 2-14, 29-п.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 4. Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920–1930-х гг. Сборник документов и материалов. Составители: А.С. Мусағалиева, С.А. Касымов, М.М. Козыбаева, Б. Әбдіғалиұлы, Г.Т. Исахан, М.Г.

Жылысбаева, Т.К. Алланиязов, Л.А.Гривенная / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 536 с.

Омарбеков Т. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы, 2018. 480 б.

References

Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Posledniy rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhennykh vystupleniy i povstancheskich dvizheniy v Kazakhstane (1929-1931 gody) [The last line of defenders of nomadism. History of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty: OO "OST XXI century", 2009. 424 p. (In Russian)

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12318. In. 2. L. 8-10, 17-20.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12207. L. 167.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.11107. In. 2. L. 530-554.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.12222. In. 6. L. 1-52.

Special state archive of the Police Department of Almaty city. F. 20. In. 1. C.8079. L. 76-77.

Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20-50 gody XX veka) [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50s of XX century). Vol. 1.] / Under the general editorship of E.T. Karin. Nur-Sultan, 2022. 622 p. (In Russian)

AP RK. F. 141. In. 1. C. 2953. L. 2-14, 29.

Materialy Gosudarstvennoy komissii po polnoy reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy (20-50 gody XX veka). T. 4. Narodnyye vosstaniya i protesty v Kazakhstane v 1920–1930-kh gg. [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (1920-1950s). Vol. 4. Popular Uprisings and Protests in Kazakhstan in the 1920s–1930s.]. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: A.S. Musagaliyeva, S.A. Kasymov, M.M. Kozybayeva, B. Abdigaliuly, G.T. Isakhan, M.G. Zhylysbayeva, T.K. Allaniyazov, L.A.Grivennaya / Pod obshch. red. Ye.T. Karina. Astana, 2022. 536 s. (In Russian)

Omarbekov T. 1929–1931 jıldardagy khalıq koterilisteri: Zerttew. [Popular Uprisings of 1929–1931]: A Study. Almaty, 2018. 480 p. (In Kazakh)

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ УКАЗА ПРЕЗИДЕНТА О ПОЛНОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ЖЕРТВ И ПОСТРАДАВШИХ ОТ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ

**Борчашвили Исидор Шамилович¹,
Касымов Сабыр Ахметжанұлы^{2*}**

¹ Доктор юридических наук, профессор, директор Института по исследованию уголовно-правовых и уголовно-процессуальных проблем Международного университета «Астана». Казахстан, г. Астана.

² Кандидат юридических наук, руководитель Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, Президент Республиканского общественного Фонда «Қаһармандар». Казахстан. E-mail: kaharmani@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5318-4219>

* Автор-корреспондент

Аннотация. В статье авторы изучают пути реализации Указа Президента К.К. Токаева о полной юридической и политической реабилитации жертв и пострадавших от репрессий в Казахстане. Ученые и эксперты Госкомиссии считают необходимым признать на государственном уровне героизм и подвиги во имя свободы и независимости Казахстана, государственной ценностью и национальным достоянием нашего народа, которые подлежат сохранению и увековечению для патриотического и нравственного воспитания нынешнего и будущих поколений казахстанцев. В этой связи Госкомиссией были разработаны законопроекты по полной юридической реабилитации базовых категорий жертв и пострадавших от репрессий, не охваченных действующим законодательством, а также названных в законе, но не реабилитированных, о статусе борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, о вынужденных беженцах и другие.

Ключевые слова: Указ Президента, полная реабилитация жертв репрессий, категории репрессированных, борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, законопроекты.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІННЕН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕР МЕН ҚҰРБАНДАРДЫ ТОЛЫҚ ЗАҢДЫ ЖӘНЕ САЯСИ АҚТАУ ТУРАЛЫ ПРЕЗИДЕНТ ЖАРЛЫҒЫН ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

**Борчашвили Исидор Шамилович¹,
Қасымов Сабыр Ахметжанұлы^{2*}**

¹ Заң ғылымдарының докторы, профессор, «Астана» Халықаралық университетінің қылмыстық-құқықтық және қылмыстық-процессуалды проблемаларды зерттеу институтының директоры. Қазақстан, Астана қ.

² Заң ғылымдарының кандидаты, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесінің басшысы, «Қаһармандар» республикалық қоғамдық қорының президенті. Қазақстан. E-mail: kaharmani@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5318-4219>

* Автор-корреспондент

Аннотация. Мақалада авторлар Президент Қ.К. Тоқаевтың Қазақстандағы қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендерді толық құқықтық және саяси ақтау туралы

Жарлығын іске асыру жолдарын зерттейді. Мемлекеттік комиссия ғалымдары мен сарапшылары қазақстандықтардың қазіргі және болашақ ұрпақтарын патриоттық және адамгершілік тәрбиелеу үшін халық жадында сақтауға және мәңгілік есте қалдыруға жататын халқымыздың мемлекеттік құндылығы мен ұлттық игілігін, Қазақстанның бостандығы мен тәуелсіздігі жолындағы ерліктері мен батырлық істерін мемлекеттік деңгейде мойындау қажет деп санайды. Осыған байланысты Мемлекеттік комиссия қолданыстағы заңнамамен қамтылмаған, сондай-ақ Заңда аталған, бірақ ақталмаған қуғын-сүргін құрбандары мен зардап шеккендердің базалық санаттарын, Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы үшін күрескерлердің мәртебесі туралы, мәжбүрлі босқындар туралы және т.б. толық заңды ақтау бойынша заң жобаларын әзірледі.

Түйін сөздер: Президент Жарлығы, қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау, қуғын-сүргінге ұшырағандар санаты, Ұлттық бостандық, тәуелсіздік және Қазақстанның аумақтық тұтастығы үшін күресушілер, заң жобалары.

IRSTI 03.20.00

WAYS TO IMPLEMENT THE PRESIDENTIAL DECREE ON FULL LEGAL AND POLITICAL REHABILITATION OF VICTIMS AND VICTIMS OF REPRESSION IN KAZAKHSTAN

Borchashvili Isidor Shamilovich¹, Kasymov Sabyr Akhmetzhanuly^{2*}

1 Doctor of Law, Professor, Director of the Institute for the Study of Criminal Law and Criminal Procedure Problems of the International University "Astana". Kazakhstan, Astana.

2 Candidate of Law, Head of the Project Office of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, President of the Republican Public Foundation "Kaharmandar". Kazakhstan. E-mail: kaharmani@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5318-4219>

*Corresponding author

Abstract. In the article, the authors study the ways of implementing the Decree of President K.K. Tokayev on the full legal and political rehabilitation of victims and victims of repression in Kazakhstan. Scientists and experts of the State Commission consider it necessary to recognize at the state level the heroism and feats in the name of freedom and independence of Kazakhstan, a state value and national heritage of our people, which are subject to preservation and perpetuation for the patriotic and moral education of the current and future generations of Kazakhstanis. In this regard, the State Commission developed draft laws on the full legal rehabilitation of the basic categories of victims and those affected by repressions not covered by the current legislation, as well as those named in the law but not rehabilitated, on the status of fighters for national freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan, on forced refugees and others.

Keywords: Decree of the President, full rehabilitation of victims of repressions, categories of repressed, fighters for national freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan, draft laws.

Любое государство, провозглашая свою независимость, дает политическую и правовую оценку текущей ситуации и истории своей страны, чтобы сделать правильные шаги на пути создания и совершенствования государства. Если мы хотим идти по своему пути, мы должны знать свою историю, и иметь четкие подходы по отношению к ней. 16 декабря 1991 г. был принят Конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан». Это небольшой документ, состоящий из 18 статей. Но в нем имеются четкие отсылки к нашей истории, и провозглашается необходимость восстановления справедливости. Так, во 2 главе Закона сказано: «*Республика Казахстан*

создает условия для возвращения на ее территорию лиц, вынужденно покинувших территорию Республики в период массовых репрессий, насильственной коллективизации, в результате иных антигуманных политических акций, и их потомков, а также для казахов, проживающих на территории бывших союзных республик».

Таким образом, политико-правовая идея о недопустимости преследований по политическим мотивам, объективированная процессом реабилитации жертв массовых политических репрессий, является одним из связующих элементов фундамента суверенитета нашей Родины – Республики Казахстан, отраженном в правовом акте, с которого начинается новый Казахстан – о государственной независимости.

Соответственно, логическим следствием этой идеи стало принятие 14 апреля 1993 г. Закона «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (далее – Закон). Это был важный шаг, который показал приверженность Казахстана демократическим принципам и курсу на общественную справедливость в устройстве нового государства. Значение данного закона как «декларации о принципах» было велико. Этот закон действует и сегодня. Но, возникает вопрос о том, насколько он соответствует реалиям и запросам общества. За период независимости историками и юристами была проделана большая исследовательская работа, были рассекречены многие архивы, что обогатило наши знания о периоде советских репрессий, и поставило на повестку дня новые задачи. Кроме того, поступают многочисленные обращения от граждан, из которых следует, что не все категории пострадавших могут быть реабилитированы в рамках действующей нормативной базы. Таким образом, этот закон несовершенен, и имеет ряд пробелов, **препятствующих полноценной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий. А именно:**

- не определены признаки и сущность политических репрессий;
- не дается правовой оценки репрессиям на предмет их неправомерности, указаны лишь процедуры юридической реабилитации ограниченного числа репрессированных;
- не установлены специфические для Казахстана основные категории жертв и пострадавших;
- некоторые категории репрессированных лишены права на реабилитацию в силу наличия неоправданных законодательных ограничений;
- отсутствует полноценное государственное регулирование с конкретным регламентированием функций государственных органов, не урегулированы государственно-правовые механизмы эффективной реализации процесса реабилитации;
- процедура реабилитации осуществляется только в заявительном порядке, ограничивая права умерших лиц и возможность безусловной реабилитации;
- предусмотренные Законом меры реабилитации устарели, не отвечают современным реалиям и в ряде случаев практически не применимы.

Эти проблемы диктуют необходимость кардинального пересмотра закона, посредством формирования обновленных правовых основ, институционального укрепления и четкого выстраивания целостной и эффективной системы реабилитации. Требуется расширение категорий репрессированных, выработка конкретных государственно-правовых механизмов и способов полной реабилитации казахстанцев, ставших жертвами и пострадавшими от массовых политических репрессий, в том числе, во время насильственной коллективизации (в рамках так называемой программы «Малый октябрь в Казахстане») в 1928-1933 гг., когда на системной основе были созданы условия для массового голода, жертвами которого стало до половины казахского населения.

Реализация вышеуказанных подходов предполагает полную переработку действующего Закона (более 80 % его содержания), что в соответствии с пунктом 9 статьи 26 Закона «О правовых актах», требует разработки качественно нового закона с постановкой на утрату действующего.

Этот вопрос был поднят на государственном уровне: Глава государства К.К. Токаев в своем Обращении по случаю Дня памяти жертв политических репрессий и голода (29

мая 2020 г.) заявил о необходимости завершения работы по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв массовых политических репрессий.

С учетом всех этих обстоятельств, принимая во внимание многочисленные обращения граждан, а также особую важность этого вопроса для развития государства и укрепления независимости, Указом Президента РК от 24.11.2020 г. была образована Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия), являющаяся консультативно-совещательным органом при Президенте Республики Казахстан.

В последующем, в соответствии с протоколами пятого заседания Госкомиссии от 23 декабря 2021 г. и шестого заседания от 7 апреля 2022 г., Госкомиссии было поручено разработать проекты концепций законодательных актов по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Этим же протокольным решением руководству Правительства поручено «обеспечить подробное сопровождение деятельности рабочей группы по подготовке проектов, определяющих законодательные инициативы Госкомиссии».

Указом Президента РК в связи со спецификой законодательного оформления результатов своей деятельности, Госкомиссия наделена правом выработки и внесения предложений для полной юридической и политической реабилитации жертв репрессий. Госкомиссия на основе собранных и изученных материалов разработала в виде предложения концепцию проекта Закона «О полной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий».

Согласно подпунктам 2) и 3) пункта 8 Указа Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. № 456, полная реабилитация жертв политических репрессий состоит из **юридической** (правовой) и **политической** реабилитации. Следовательно, из Указа уже вытекает необходимость их отдельной и самостоятельной регламентации и отдельного законодательного регулирования.

В связи с этим ученые и эксперты Госкомиссии, члены специальной рабочей группы по разработке законопроектов, на основе собранных материалов Госкомиссии разработали два законопроекта: **«О полной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий»** и **«О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана»**. В этих проектах речь идет о полной реабилитации, что является совершенно новым подходом. Отметим, что в соседних странах, в Узбекистане и Кыргызстане, процесс полной реабилитации уже проводится. Кроме того, ранее в Законе не упоминалось о борцах за свободу и независимость, что и привело к необходимости разработки отдельного законопроекта.

Третий законопроект, **«О вынужденных беженцах»**, который касается людей, вынужденных покинуть родину из-за репрессий и голода, находится на стадии разработки. Госкомиссией было выявлено, что необходимо дать оценку массовому исходу жителей Казахстана из-за голода и репрессий. Именно поэтому была инициирована работа над этим законопроектом.

Только после принятия предлагаемых законов, действующая Госкомиссия исполнит свою миссию, свои задачи, поставленные в Указе Президента РК.

Рассмотрим далее актуальность и особенности указанных законопроектов.

1. Законопроект «О полной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий», необходимый для полноценной реализации Указа Президента, предусматривает введение ряда новых категорий жертв, подлежащих реабилитации. Как установлено в результате исследования учеными и экспертами Госкомиссии, они следующие:

- более 200 тыс. не реабилитированных баев, кулаков, полуфеодалов (середняков) и крестьян-шаруа, а также членов их семей, подвергнутых большевистско-сталинской властью нескольким видам репрессий (конфискации, расстрелам, лишению избирательных и других гражданских прав, осуждению, выселению и др.);

- более 1 млн. 130 тыс. вынужденных беженцев и членов их семей;
- более 175 тыс. 963 жертв насильственных коллективизации, грабительских хлеб- и мясозаготовок, осужденных по так называемому «закону о трех колосках» и других антинародных кампаний;
- более 200 тыс. участников народных восстаний и протестов, а также членов их семей;
- более 11 тыс. 508 жертв, находившихся в лагерях ГУЛАГа в Казахстане, а также членов их семей;
- более 22 тыс. 792 военнопленных и членов их семей;
- более 54 тыс. представителей духовенства и членов их семей.

С учетом не реабилитированных 1 млн 643 тыс. 650 спецпоселенцев, по предварительным данным Госкомиссии, общее количество подлежащих реабилитации составит 3 млн. 437 тыс. 913 человек. При этом, при обнаружении новых сведений эти цифры будут постоянно дополняться.

2. Законопроект «О борцах за Независимость Казахстана». Борцы за независимость жестоко преследовались большевистско-сталинским режимом. В условиях, когда силы были неравны, а опасность была смертельной, эти люди, несмотря ни на что, боролись за свободу своего народа. Мы в долгу перед ними. На нас огромная моральная ответственность - за то, чтобы имена этих людей помнили, а их дело было продолжено. История и будущие поколения не простят нам, если мы не выполним этот долг.

Наша страна за 30 лет не приняла ни одного специального государственного акта по государственной оценке подвигов и героизма борцов за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Ради достижения Казахстаном независимости эти люди отдавали свою жизнь, прошли адские испытания концлагерей и каторги, стали изгоями на своей земле. Поэтому они подлежат полной юридической, а главное, политической реабилитации.

В этой связи, Госкомиссия считает необходимым признать на государственном уровне их героизм и подвиги во имя свободы и независимости Казахстана – Высшей государственной ценностью, Национальным достоянием нашего народа, которые подлежат сохранению и увековечению для будущих поколений казахстанцев.

3. Принять новый Закон Республика Казахстан «О вынужденных беженцах».

В результате государственного преследования большевистско-сталинской властью и массовых политических репрессий более 1 млн. 130 тыс. казахстанцев ради спасения своей жизни, жизни своих детей и близких были вынуждены бежать из Казахстана. Наша обязанность перед этими людьми и их потомками – восстановить справедливость.

Республика Казахстан, как правопреемница Казахской ССР, после обретения независимости должна была дать государственную оценку исходу из Родины своих соотечественников, и, в соответствии с международными нормами принять нормативно-правовые акты о их полной реабилитации.

Мы правильно сделали, что реабилитировали всех представителей депортированных к нам народов, но к сожалению, в отношении изгнанных из Казахстана наших соотечественников не принято ни одного специального государственного акта. Ученые, общественность, особенно потомки беженцев, просят восстановить историческую справедливость. Этому закону ждут свыше 5 млн. наших соотечественников (қандасов) за рубежом. Большинство из них готовы работать во благо суверенного Казахстана. Этот законопроект находится на стадии разработки. Необходимо ускорить принятие такого закона, особенно в связи с тем, что он касается не только огромного числа наших соотечественников за рубежом.

В комплексе вышеуказанные законопроекты будут направлены на полноценную реализацию поручения Главы государства по полной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий.

Проект Закона РК «О полной реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий»

Юридическая (правовая) реабилитация на сегодняшний день частично регулировалась действующим Законом. Обновленные подходы к ее осуществлению будут отражены в законопроекте.

Но, у политической реабилитации **цели, предмет, способы регулирования отличны от юридической реабилитации**. Политические репрессии любого характера представляют собой факты преследования граждан по политическим мотивам, имеющие юридическое значение, уже из которых вытекает необходимость реабилитации жертв и пострадавших от таких репрессий. В этой связи, в целях полной реабилитации жертв политических репрессий и обеспечения полноценного и всеобъемлющего применения инструментов реабилитации, а также в соответствии с требованиями пункта 7 статьи 23 Закона «О правовых актах» в законопроекте необходимо дать определение политическим репрессиям.

Эксперты Госкомиссии выработали следующее определение:

Под понятием **политических репрессий** следует признать преследование и лишение естественных, политических, национальных, гражданских прав и свобод физических лиц государством, его органами и должностными лицами РСФСР, СССР, а также КАССР и КазССР, специально созданные карательными органами, и их структурными подразделениями на местах действовавших на территории, действовавших на территории, ныне составляющей территорию Республики Казахстан, по мотивам политических и (или) религиозных убеждений, социального и (или) имущественного положения, национальной принадлежности, сословного происхождения и другим признакам в внесудебном, административном и судебном порядке.

Кроме того, действующий Закон не отражает позицию государства в отношении как самих репрессий, так и не дает оценки правовым актам и действиям должностных лиц государственных органов, в результате которых эти репрессии стали возможны.

В этой связи, в законопроекте необходимо отразить официальную позицию государства о том, что **Республика Казахстан осуждает, признает неправовыми все политические репрессии, имевшие место в отношении народа Казахстана**.

Как было сказано выше, действующий Закон содержит ограниченный круг лиц, подлежащих реабилитации в силу отсутствия общих признаков политических репрессий, основанных на результатах изучения их специфики и особенностей, имевших место в Казахстане.

Так, при массовой конфискации собственности баев, кулаков, полуфеодалов (середняков) и даже крестьян-шаруа политическим репрессиям «конфискации собственности», «расстрелу без суда и следствия», «осуждению», «высылкам», «лишению избирательных и других гражданских прав» подвергались не только главы семей, **но и все члены их семьи, родственники и другие лица, состоящие с ними в социально-трудовых отношениях**. В результате государственному преследованию и политическим репрессиям подвергались все состоятельные, грамотные, религиозные и другие так называемые **«социально-опасные группы и слои населения»**. По не окончательным и минимальным подсчетам ученых количество жертв конфискаций составляет **более 200 тысяч человек**. Рабочие группы Госкомиссии и региональных комиссии приступили к комплексному изучению региональных, особенно районных архивов, где по мнению исследователей, хранятся не изученные и не учтенные жертвы репрессий.

Также не отнесены к категории жертв и пострадавших от политических репрессий вынужденные беженцы, покидавшие Казахстан целыми аулами и селами из-за реальных угроз их жизни, жизни и благополучию членов их семей, родственников и близких. В период репрессий территорию современного Казахстана вынужденно покинуло, как минимум 1 млн. 130 тыс. человек, более сотни тысяч человек при этом погибли в пути следования пешим ходом от голода, истощения, холода и болезней, либо были убиты.

Таким образом, необходимо определить **и расширить** базовые **категории жертв политических репрессий**, что позволит систематизировать и упорядочить процедуры реабилитации. Госкомиссией определено, что каждый человек, каждая группа людей, каждая политическая или общественная организация и даже каждый этнос, подвергнутые государственному преследованию и репрессиям, ставшие жертвами политических репрессий, попадает для изучения и реабилитации в одну из этих базовых категорий жертв. К таким основным категориям жертв политических репрессий относятся жертвы:

- 1) массовой конфискации собственности;
- 2) насильственных коллективизации и седентаризации (оседания);
- 3) принудительных заготовительных кампаний;
- 4) лишённые жизни без суда и следствия;
- 5) лишённые жизни, без суда и следствия, в ходе вооружённого подавления народных восстаний и протестов, а также их участники осуждённые или подвергнутые репрессиям в административном, внесудебном и судебном порядках;
- 6) осуждённые или подвергнутые репрессиям организаторы и участники национально-освободительного восстания (1986 г.) в Казахстане – «Желтоқсан – 86»;
- 7) осуждённые или подвергнутые репрессиям за участие в борьбе за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана;
- 8) лишённые либо ограниченные в избирательных и в иных политических правах;
- 9) военнопленные, осуждённые исключительно только по факту их пленения;
- 10) осуждённые и подвергнутые уголовным наказаниям близкие родственники и супруги военнопленных, а также лиц, осуждённых за государственные преступления, в том числе признанных «врагами народа», «изменниками родины», «шпионами»;
- 11) подвергнутые по политическим мотивам принудительным мерам медицинского характера в административном порядке или по решениям внесудебных органов;
- 12) подвергнутые депортации, изгнанию, ссылке, высылке, выдворению, принудительному переселению из мест постоянного и временного проживания, направлению на спецпоселение;
- 13) осуждённые или подвергнутые репрессиям судами или по решениям органов ВЧК, ГПУ-ОГПУ, УНКВД-НКВД, МГБ, МВД, прокуратуры и их коллегий, «особых совещаний», «двоек», «троек» и иных органов, осуществлявших судебные функции, а также по решениям внесудебных органов или военных трибуналов;
- 14) подвергнутые чрезмерно суровым уголовным наказаниям (лишение свободы на 10 лет либо расстрел) за совершение мелких хищений социалистической собственности в соответствии с постановлением Центрального исполнительного комитета и Совета народных комиссаров СССР от 7 августа 1932 года «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и коопераций, и укреплении общественной (социалистической) собственности» («Закон о трех колосках»);
- 15) осуждённые за контрреволюционную, антисоветскую пропаганду и агитацию, а также за распространение заведомо ложных измышлений, порочащих общественный строй СССР;
- 16) осуждённые за нарушение законов, законодательства, правил об отделении мечети, церкви, религиозных объединений от государства и школы (за исключением случаев осуждения по обвинению в принудительном взимании сборов религиозными группами, воспрепятствовании исполнению религиозных обрядов);
- 17) осуждённые или подвергнутые наказаниям за участие в протестах и народных восстаниях;
- 18) привлечённые к принудительному труду с ограничением свободы в так называемых «трудовых армиях», «рабочих колоннах НКВД»;
- 19) иные жертвы, подвергнутые наказанию по мотивам политических убеждений, классовой, социальной, национальной, религиозной или иной принадлежности,

сословного, имущественного положения в административном, внесудебном либо судебном порядке, за исключением лиц, совершившие общеуголовные преступления.

Таким образом, в законе будут сохранены категории жертв политических репрессий, предусмотренные действующим Законом, а также будут внесены новые категории. Указанное позволит обеспечить полноценное исполнение **Указа Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. №456 о полной реабилитации жертв политических репрессий**, в части завершения реабилитации фактически не реабилитированных категорий жертв политических репрессий, определенных в действующем Законе, а также приступить к работе по реабилитации их новых категорий.

Кроме того, поскольку социально-правовые последствия политических репрессий прямо или косвенно затронули и близких родственников, репрессированных вне зависимости от их возраста, необходимо отнести их к пострадавшим от политических репрессий. К ним также следует отнести часть вынужденных беженцев, покинувших Казахстан в целях сохранения своей жизни, жизни и благополучия членов своих семей, родственников и близких.

В совокупности это позволит обеспечить проведение процедур реабилитации на основании общих признаков политических репрессий и базовых категорий жертв политических репрессий.

Рассмотрим далее более подробно **недостатки действующего законодательства и предлагаемые меры в рамках разработанных законопроектов.**

1. В действующем Законе государственное регулирование ограничено вопросами непосредственно самой реабилитации и представляет собой выборочное описание некоторых процедур, предусмотренных исключительно для правоохранительного блока.

Соответственно, в разработанных Госкомиссией законопроектах **предлагается регламентировать вопросы разграничения полномочий всех заинтересованных государственных органов и межведомственного взаимодействия в процедуре реабилитации.**

2. Исходя из опыта практической необходимости постоянного контроля за процессами реабилитации, учитывая зарубежный опыт, организацию межотраслевой и многопрофильной реабилитационной работы совместно с заинтересованными ведомствами предлагается возложить на вновь образуемую Комиссию при Парламенте. На Комиссию предлагается возложить функции по подтверждению реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий, поскольку непосредственно реабилитация осуществляется самим Законом.

При этом деятельность данной Комиссии будет обеспечиваться ее рабочим органом, создаваемыми научным и архивным центрами (например, Центр по изучению вопросов о жертвах и пострадавших от политических репрессий «Толық ақтау» или «Аманат»). Решение о создании вышеуказанных центров принято Госкомиссией от 3 декабря 2020 г. и 8 апреля 2021 г.

В настоящее время по материалам проверки органы прокуратуры составляют заключение, на основании которого выдают заявителю справку о реабилитации. Между тем органы прокуратуры не вправе окончательно решать вопросы виновности или невиновности человека.

В отличие от существующей процедуры предоставления права о реабилитации одним ведомством, всесторонность и объективность деятельности Комиссии будет обеспечена:

- ее уровнем, компетенцией ее членов и коллегиальным составом (депутаты Парламента РК, руководители Конституционного и Верховного судов РК, Комитета национальной безопасности, Генеральной Прокуратуры, Министерства юстиции, внутренних дел, культуры и информации, науки и высшего образования, просвещения, а также ученые и эксперты);

- осуществления реабилитации в рамках базовых категорий и подкатегорий репрессированных лиц, определенных законодательством;
- принятием решений о подтверждении реабилитации в рамках базовых категорий (подкатегорий) репрессированных лиц, определенных законодательством;
- возможностью разрешения спорных моментов, связанных с противоречивостью либо недоказанностью обвинения в отношении репрессированных лиц в судебном порядке.

Вопросы создания и функционирования комитетов и комиссий Парламента регулируются Законом Республики Казахстан от 7 мая 1997 г. **«О комитетах и комиссиях Парламента Республики Казахстан»**.

В этой связи предлагается **внести соответствующие дополнения в указанный Закон, предусматривающие создание при Парламенте Комиссии по вопросам реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий**. Функции, полномочия, порядок создания и организации деятельности которой определяется законодательством Республики Казахстан о реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий.

3. Наряду с вышеизложенным, руководствуясь положениями статьи 14-3 Закона «О правовых актах» в новом законопроекте необходимо отразить следующие принципы реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий:

- 1) восстановления исторической справедливости – полная реабилитация, восстановление и возвращение честного и доброго имени жертв и пострадавших от политических репрессий в соответствии с общечеловеческими ценностями;
- 2) приоритета неотъемлемости прав и свобод – естественные, неотъемлемые политические права и свободы человека признаются абсолютными и неотчуждаемыми, определяют содержание и применение законодательства и не должны быть ограничены по мотивам политических и (или) религиозных убеждений, социального положения, этнической принадлежности, сословного происхождения и прочим основаниям;
- 3) законности – неукоснительное и строгое соблюдение норм Конституции, настоящего Закона и законодательства Республики Казахстан при осуществлении реабилитации;
- 4) гласности – информация о реабилитации должна находиться в открытом доступе.

4. Действующие процедуры реабилитации содержат ряд проблем:

- 1) наличие только заявительного порядка реабилитации, что исключает возможность реабилитации умерших, не имеющих родственников и заинтересованных представителей, по этой причине некоторые категории жертв и пострадавших не до конца реабилитированы, или не реабилитированы вообще.
- 2) невозможность подтверждения сегодня обоснованности наказаний по некоторым фактам и составам уголовных и административных правонарушений, в результате отдельные жертвы не могут восстановить справедливость, нарушение его прав.

В целях решения вышеуказанных проблем, предлагается:

- 1) ввести системную работу по выявлению лиц, подлежащих реабилитации, не ограничивая ее проведение только на основании обращений репрессированных и их представителей;
- 2) в отношении лиц, признание которых в качестве репрессированных требует дополнительного изучения и подтверждения (по спорным делам), ввиду противоречивости либо недоказанности обвинения, материалы должны рассматриваться в судебном порядке;
- 3) урегулировать вопросы обжалования либо отмены ранее вынесенных решений в рамках процедур реабилитации, поскольку действующий Закон не позволял всесторонне и качественно осуществлять данные процедуры ранее;
- 4) признать подтверждением государственной реабилитации включение в Государственный реестр реабилитированных лиц (далее – Реестр). Указанное позволит

обеспечить легитимность и доступность информации о реабилитированных, упростить и дебюрократизировать использование результатов реабилитации при получении социальных льгот и гарантий (в том числе посредством интеграции Реестра с базами данных о социальных выплатах);

5) обеспечить полное информационно-техническое сопровождение посредством Информационной системы по вопросам реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий (далее – Информационная система), интегрированной с ресурсами Электронного Правительства. Указанное также позволит обеспечить подачу заявлений о реабилитации посредством портала либо через Центры обслуживания населения, их рассмотрения по принципу «одного окна» (интеграция баз данных и межведомственное взаимодействие заинтересованных госорганов, архивов). Информационная система на сегодняшний день создана на основании решения Государственной комиссии от 8 апреля 2021 г.

Требуют выведения на новый уровень вопросы **международного сотрудничества**, поскольку полноценная и всеобъемлющая реабилитация жертв и пострадавших от политических репрессий невозможна без обмена необходимой информацией и документацией, взаимопомощи заинтересованных органов и организаций других стран, создания возможности для проведения поисково-исследовательской работы ученых и экспертов Госкомиссии в зарубежных странах.

Относительно вопроса **действия законов во времени** следует исключить неоднозначное толкование статьи 26 Закона, предусматривающей ограничение действия последствий реабилитации только на уже реабилитированных до вступления Закона в силу, то есть **необходимо распространить его действие на всех реабилитированных**.

Таким образом, законопроект направлен на полную юридическую реабилитацию жертв и пострадавших от политических репрессий, институциональное укрепление и совершенствование системы реабилитации, а также увековечение памяти жертв массовых политических репрессий.

Предметом регулирования законопроекта являются общественные отношения, связанные с реабилитацией жертв и пострадавших политических репрессий.

Принятие законопроекта не повлечет негативных правовых и социально-экономических последствий и будет способствовать восстановлению исторической справедливости в отношении жертв политических репрессий.

Вместе с тем разработка законопроектов была обусловлена необходимостью приведения в соответствие законодательства с положениями проекта Законов «О реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий», «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость РК», а также актуализации регуляторных механизмов системы реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий (далее – реабилитации) в Республике Казахстан.

Поскольку комплексная работа по совершенствованию законодательной базы по вопросам реабилитации не проводилась, специфика и особенности политических репрессий в Казахстане не изучались, требуется реабилитация новых категорий жертв и пострадавших от политических репрессий, внедрение полноценного государственного регулирования вопросов реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий путем установления функций и полномочий государственных и местных исполнительных органов, совершенствование процедур реабилитации.

5. Согласно Налоговому кодексу следующие категории граждан пользуются рядом льгот:

ветераны Великой Отечественной войны, ветераны, приравненные по льготам к ветеранам Великой Отечественной войны, и ветераны боевых действий на территории других государств, лица, награжденные орденами и медалями бывшего Союза ССР за самоотверженный труд и безупречную воинскую службу в тылу в годы Великой Отечественной войны, а также лица, проработавшие (прослужившие) не менее шести

месяцев с 22 июня 1941 года по 9 мая 1945 года и не награжденные орденами и медалями бывшего Союза ССР за самоотверженный труд и безупречную воинскую службу в тылу в годы Великой Отечественной войны, герои Советского Союза и герои Социалистического Труда, лица, удостоенные званий «Халық қаһарманы», «Қазақстанның Еңбек Ері», награжденные орденом Славы трех степеней и орденом «Отан», многодетные матери, удостоенные звания «Мать-героиня» или награжденные подвеской «Алтын алқа» либо «Күміс алқа».

Указанные категории граждан освобождены от уплаты налогов на транспорт и имущество, госпошлины в ряде случаев.

Отсутствие в указанном перечне лиц реабилитированных жертв и пострадавших от политических репрессий является несправедливым.

В этой связи необходимо внести соответствующие дополнения в указанный Кодекс.

6. Согласно статье 16-1 данного Закона в гражданство Республики Казахстан в упрощенном (регистрационном) порядке могут быть приняты реабилитированные жертвы массовых политических репрессий, а также их потомки, лишенные или утратившие гражданство без их свободного волеизъявления, *постоянно проживающие* на территории Республики Казахстан на законных основаниях, независимо от срока проживания.

Требуется обеспечить максимально доступные способы реализации прав для реабилитированных беженцев и их потомков для возвращения на историческую Родину. Эти способы не должны ограничиваться вопросами приобретения гражданства, но и предусматривать упрощенные способы пребывания на территории Казахстана, с целью изучения возможности дальнейшего переезда на постоянное место жительства, социализации в казахстанском обществе.

7. Действующий Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» не предусматривает установление только в судебном порядке факта незаконного осуждения или внесудебных репрессий. Реабилитация может быть осуществлена и во внесудебном порядке.

Данные подходы сохранены и в рамках новых законопроектов.

Однако статья 118 Закона «**О жилищных отношениях**» предусматривает право граждан на получение жилища из государственного жилищного фонда, только *признанных в судебном порядке* жертвами политических репрессий или пострадавшими от политических репрессий.

В этой связи необходимо исключить необоснованное сужение прав реабилитированных лиц.

8. В соответствии со статьей 17 действующего Закона не подлежат засекречиванию сведения о массовых репрессиях по политическим, социальным и другим мотивам, в том числе находящиеся в архивах, за исключением сведений в области разведывательной, контрразведывательной, оперативно-розыскной и иной деятельности, относимых к государственным секретам Республики Казахстан.

Данное ограничение не позволит полноценно проводить работу по реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий, поскольку для принятия объективного решения о реабилитации необходимо исследовать и изучать все факты и доказательства виновности осужденных.

В частности, по данным ученых и экспертов Госкомиссии по всем кампаниям политически мотивированные уголовные дела в основном фальсифицировались, обвинения вины в совершении уголовных правонарушений при отсутствии достаточной доказательной базы. Поэтому только тщательное и всестороннее изучение таких дел позволит восстановить справедливость в отношении невинно осужденных.

В этой связи необходимо исключить данное ограничение.

Таким образом, **основная цель законопроектов заключается в расширении и**

обеспечении доступности мер реабилитации жертвам и пострадавшим от политических репрессий.

По предварительным данным Государственной комиссии, количество граждан, имеющих право на получение компенсаций и пособий в рамках реабилитационных процедур, составляет **порядка 8,5 тыс. человек**. Это участники декабрьского (1986г.) восстания в Казахстане.

Согласно данным на официальном интернет-ресурсе Министерства юстиции, за 2019-2020 гг. гарантированная государством юридическая помощь оказана **более чем 280 000 гражданам**. Ежегодно по плану финансирования на оказание бесплатной юридической помощи из республиканского бюджета выделяется более **1 млрд. 800 млн. тенге**.

Проект Закона РК «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана»

Переосмысление истории нашей Родины в рамках проведенных исследований в части массовых политических репрессий, приводящих к реализации на практике естественного права человека на сопротивление угнетению, введение борьбы за независимость нашего государства вне зависимости от этнического происхождения, актуализировало создание нового Закона Республики Казахстан «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана».

Ведь одной из главных специфик политических репрессий в Казахстане являлось то, что большевистско-сталинская политика, решения ВКП(б) – ЦК КПСС и Казкрайкома – ЦК компартии Казахстана, созданные ими карательные органы, беспрекословно и повсеместно проводимые политические репрессии были системно направлены и осуществлялись особенно в отношении борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахской республики, а также лиц, индивидуально борющихся за эти идеи.

Почти все государства мира, провозгласившие независимость, в числе первоочередных мер на государственном уровне принимают решения и реабилитируют, возводят в ранг национальных героев – лиц, подвергнутых прежними властями преследованию и репрессиям за борьбу во имя свободы и независимость своих народов и Родины. Это мировая практика, которой следуют вновь образованные государства.

Казахстан за более чем тридцатилетнюю историю независимости не принял ни одного специального государственного акта по полной юридической, а главное, политической реабилитации этой категории жертв репрессий. Действующее законодательство не охватывает именно категорию борцов за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, подвергшихся различным формам репрессий со стороны тоталитарного режима.

В Законе Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14 апреля 1993 г. (далее – Закон) эта категория жертв репрессий вообще не упоминается, нет ни одного слова о жертвах – борцах за свободу и независимость Казахстана. Хотя эти репрессии самые длительные по срокам, самые системные, скрытые и «тихие», большие по численности.

При этом, реализуются разовые мероприятия, реабилитируются отдельные личности, устанавливаются памятники, их именами называются улицы городов и школы. По инициативе общественности и потомков проводятся конференции и другие мероприятия, посвященные их юбилеям, но государственного подхода, выработки на государственном уровне критериев и стандартов, закрепление их в нормах высших государственных актов (законов, указов Президента, госпрограмм, постановлений Правительства и других) до сих пор не осуществлено. Поэтому многие жертвы репрессий остаются не реабилитированными, а на местах наблюдается порой избирательно-конъюнктурный подход.

Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия), созданная Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 г. № 456, на основе всестороннего изучения ранее закрытых фондов и секретных материалов по политическим репрессиям установила, что борцы за свободу, территориальную целостность и независимость Казахстана подвергались одновременно разноцелевым репрессиям. Во-первых, они преследовались как человек и гражданин, обладающие естественными и гражданскими правами, во-вторых, их подвергали репрессиям как представителя, носителя и защитника интересов и прав казахского народа на его исторической Родине, родной земле. Эта двойная природа, двойная суть и двойственная цель репрессий в отношении человека казахской национальности до сих пор не учитывалась, в том числе при разработке нормативных правовых актов.

Большевистско-коммунистическая власть и созданные ею органы ОГПУ, НКВД, МГБ, КГБ, МВД СССР, их структуры (ставленники) в Казахской республике, органы прокуратуры и суды на протяжении 70 лет системно, повсеместно во всех сферах выявляли «очаги национализма» и «националистов», подвергали (открыто и скрытно) репрессиям настоящих борцов за свободу и независимость Казахстана - кахарманов. Именно на них обрушивалась вся мощь большевистско-коммунистической государственной системы.

Кахарманы – это защитники нашего Отечества, нашей земли, борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, подвергшиеся за их патриотизм и героизм различным способам репрессий. Эту категорию жертв политических репрессий объединяют одни и те же цели, один родовой признак – это борьба за свободу и независимость Казахстана.

Кахарманы подвергались разноплановым открытым и тайным способам и секретным механизмам репрессий, поскольку именно они защищали наши национальные интересы и ценности, вели неравную, но героическую борьбу с тоталитарной государственной машиной, они открыто выступали против нарушений естественных национальных прав казахского народа, тотальной советизации, против насильственного изменения и лишения веры, исторической памяти, самосознания, репрессии идей и духа нации, против фальсификации (извращения) и подмены исторических фактов, сокрытия преступлений против казахского народа, против бесчеловечной большевистско-сталинской лжи и пропаганды.

Спецслужбы советской империи именно кахарманов подвергали в первую очередь ликвидации и нейтрализации, тайно и бесшумно убивали, привлекали к уголовной ответственности, арестовывали и осуждали по сфабрикованным делам и вымышленным преступлениям, подвергали ссылкам и высылкам, изгоняли с работы, оставляли без средств к существованию членов их семей. Всякими методами специально блокировали их борьбу в защиту родного народа.

Под видом борьбы с «национал-уклонизмом», «левым буржуазным уклоном», «казахским буржуазным национализмом», в поздне-советский период с «национализмом» и «националистами» повсеместно преследовалась и репрессировалась лучшая часть политической, творческой, научной и духовной национальной элиты, боровшиеся за национальную свободу и независимость Казахстана. Под различными предлогами и надуманными обвинениями их подвергали политическим гонениям и репрессиям. Так, за выступление против насильственного установления советской власти в Казахстане они объявлялись «врагами народа» и «контрреволюционерами», либо «шпионами» за теоретическое обоснование и предложение строить независимое государство по образцу Европейских стран, Японии и Турции.

Подлежат государственной оценке и политической реабилитации жертвы политических репрессий, сотни и тысячи фактов подвигов и героизма, совершенных в борьбе за свободу и независимость Казахстана интернационалистов – представителей

русского, еврейского, татарского, узбекского, украинского, белорусского, уйгурского, киргизского и других народов.

Госкомиссией в ходе работы в центральных и региональных государственных архивах, в том числе в специальных архивах органов национальной безопасности и других правоохранительных органов, **дополнительно выявлен значительный пласт секретных и рассекреченных актов и документов** по вопросам борьбы с надуманными обвинениями в «ходжановщине», «садвокасовщине» и «мынбаевщине», с так называемым «национал-уклонизмом», «буржуазным национализмом», «пантюркизмом», «панисламизмом», якобы участниками «троцкистско-зиновьевского» блока или организаций «эсеровцев» в Казахстане.

На основе этих материалов Госкомиссией сформированы объективные выводы и предложения по оценке, по полной, то есть юридической и политической реабилитации борцов за независимость Казахстана.

В частности, всестороннее изучение ранее закрытых архивов позволяют, по-новому, на государственном уровне дать оценку просветительской, общественной и государственной деятельности движения/партии «Алаш» и правительства «Алашорды», ее лидеров и участников. По своей программе и уровню общественно-политической деятельности партия «Алаш» соответствовала национально-освободительным движениям начала XX в. в Евразии. Для реализации целей движения и была создана партия «Алаш», а затем – правительство «Алашорда».

Поэтому юридически и политически должны быть реабилитированы не только лидеры, но и десятки тысяч рядовых участников движения/партии «Алаш», члены их военизированных формирований, их близкие родственники и члены семей, их сторонники, оказывавшие им организационную, материальную и иную помощь, тотально подвергшиеся репрессиям.

В декабре 1917 г. делегаты со всего Казахстана, легитимно избрали правительство Алаш-Орда, возродив тем самым национальную государственность. Причем, в отличие от большевиков, соблюдали демократические принципы при избрании делегатов на свои съезды, принятия решений, альтернативность кандидатов, правила и порядок голосования и так далее.

Руководители движения/партии «Алаш» целенаправленно боролись за возрождение казахской государственности. Лидеры «Алаш» и патриотическая казахская интеллигенция стремилась к выражению общенациональных интересов, преодолению клановых, родовых предрассудков, региональных и классовых противоречий. Демократические идеи, нашедшие выражение в программе партии и правительства «Алашорды» наглядно показывают, что их авторы придерживались общечеловеческих ценностей и были одними из передовых и просвещенных деятелей своего времени.

Они были истинными борцами за независимость и выразителями интересов казахского народа. Лидеры «алашской» интеллигенции последовательно стремились к двум целям: созданию казахской государственности и сохранению межнационального согласия. Они создали многонациональное Правительство, где достаточное место (10 из 25 членов) в нем отводилось представителям других народов. Большая заслуга «алашского» национального движения заключается и в том, что оно не провоцировало межнациональные конфликты. Это доказательство высокой просвещенности национальных лидеров. Тем самым они на цивилизованной основе возродили казахскую государственность и создали объективные условия для становления прогрессивного государства и функционирования демократического общества в Казахстане.

Большевистско-коммунистическая власть на протяжении всего советского периода, вплоть до декабрьского восстания 1986 г., каждый раз обвиняла следующие поколения патриотов и борцов за независимость Казахстана в идейной и духовной связи с «алашским» движением. Почти до независимости этим категориям жертв зачастую

отказывали в политической реабилитации по причине их идейной связи с движением/партией «Алаш».

Если герои Второй мировой войны за свои подвиги были достойно оценены и награждены, то многие кахарманы Казахстана, боровшиеся за его независимость, до сих пор числятся «бандитами», «шпионами», «врагами народа», «буржуазными националистами», «агентами иностранных разведок» и так далее. Их расстреливали на месте только за то, что они защищали свою свободу, свою землю. Их тысячами изгоняли из Казахстана, преследовали за веру, жгли их книги, научные труды и произведения признавали «враждебными», преследовали и изгоняли со службы, запрещали работать в партийно-государственных органах.

Ученые и эксперты Госкомиссии доказывают, что ни один кахарман-борец за свои естественные права, интересы своей семьи, национальные интересы своего народа и Казахстана не думал, не помышлял изменять своей Родине, заниматься контрреволюционной деятельностью, участвовать в бандформированиях, шпионить в пользу далеких зарубежных государств и совершать другие немыслимые «государственные преступления», в совершении которых их обвиняла большевистско-сталинская власть. **Обвинения, уголовные дела, решения «двоек», «троек», «особых совещаний и коллегий» в отношении кахарманов вымышлены и сфабрикованы с целью пресечь их борьбу, то есть изолировать, изгнать или физически уничтожить как носителей и источник идей независимости Казахстана.** Таким образом, эти фундаментально-сакральные идеи изгонялись из общественного и индивидуального сознания казахстанцев.

Поэтому осуществляемая до настоящего времени отмена прокурорами и судами изначально неправосудных решений, вынесенных в отношении борцов за независимость Казахстана – лишь формальный, по указанию сверху пересмотр прежних изначально незаконных решений. Это не полная и совсем не та реабилитация, которую заслуживают борцы за национальную свободу Казахстана как жертвы репрессий. Такое неуважение, бюрократическое глумление над памятью наших защитников недопустимо. Они должны быть не только юридически, но и политически реабилитированы, как борцы за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана.

Анализ положений указанного Закона показывает полное отсутствие в нем положений о политической реабилитации. Нет слов о необходимости политической реабилитации жертв репрессий, также нет ни одного слова о борцах за независимость Казахстана. Если кахарманы, осужденные по статье 58 Уголовного кодекса РСФСР, действовавшего на территории Казахстана, в основном юридически реабилитированы, то ни один из них не реабилитирован политически.

Из вышеизложенного следует, что политическая реабилитация в Казахстане вообще не проводилась. Политическая реабилитация выходит за рамки тех мер, которые действующий Закон предусматривает в качестве реабилитации. Это кардинально иное, чем просто признание лица жертвой или пострадавшим от политических репрессий, то есть юридическое восстановление его нарушенных прав.

Кахарманы, их идеи, общественная деятельность, программы, поступки и подвиги, признанные государственной ценностью и национальным достоянием, после принятия Закона «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана», будут автоматически считаться реабилитированными не только политически, но и юридически, поскольку Республика Казахстан в законодательном порядке не считает их действия преступными. Также, в связи с тем, что постановления партийных органов, акты государственной власти, решения и приказы карательных органов, на основе которых борцы за независимость Казахстана подверглись репрессиям, будут признаны неправовыми и недействительными с момента их издания, то их право-применение автоматически считается аннулированным и ничтожным.

Кроме того, Госкомиссией изучены программы политических партий, общественных организаций (их филиалов), фактически и цивилизованно боровшихся за свободу и независимость Казахстана, а также судьбы и факты государственного преследования и репрессий их участников. Ученые и эксперты Госкомиссии считают, что они также подлежат политической реабилитации.

Политически должны быть реабилитированы, независимо от срока давности политические выступления народа (группы людей), политические и общественные организации, цивилизованно боровшиеся за свободу и независимость Казахстана, а также лица, подвергнутые за эти идеалы и цели государственному преследованию и репрессиям в общественно- политической, духовной, служебной, научной, культурной и творческой сферах.

На основании вышеизложенного, в целях полноценной реализации поручений Главы государства о **полной** реабилитации (как юридической, так и политической) кахарманов, **увековечения** памяти о жертвах политических репрессий, а также **подвигов и героизма борцов за свободу и независимость** Казахстана, необходима разработка отдельного законопроекта «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана».

Борцы за независимость Казахстана сыграли главную роль в становлении казахской государственности.

Правовой основой присвоения статуса борца за независимость Казахстана являются международные акты и национальное законодательство Республики Казахстан, в соответствии с положениями которых применявшиеся ими формы и методы борьбы за независимость Казахстана являются правомерными.

После принятия решения комиссии по вопросам реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий борцы за независимость Казахстана будут включены в отдельный Реестр в Единой базе данных жертв политических репрессий (Портале).

Предлагается реабилитация лиц, индивидуально или в группе лиц, боровшихся за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, в том числе представителей других народов и граждан иных государств. В их числе, как представители беспартийной интеллигенции, так и партийные, государственные деятели, отстаивавшие национальный и государственный суверенитет казахского народа в рамках советской системы.

Категории борцов за независимость Казахстана, по критериям их определения и категориям жертв поделены на 5 блоков:

1 блок – политические партии (их филиалы), ставшие жертвами политических репрессий большевистско-сталинской власти в борьбе за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана;

2 блок – общественные организации (их филиалы), ставшие жертвами политических репрессий большевистско-сталинской власти в борьбе за идеи свободы – независимости и территориальной целостности Казахстана;

3 блок – молодежные общественные организации (их филиалы), ставшие объектами государственного преследования и гонений за свободолюбивые идеи, защиту национальных интересов и прав казахского народа;

4 блок – газеты, журналы, издания, их коллективы (группы людей), ставшие жертвами политических репрессий большевистско-сталинской власти в борьбе за свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана;

5 блок – лица, индивидуально боровшихся за независимость и территориальную целостность Казахстана, а также подвергнутые государственному преследованию и репрессиям за эти идеи в служебной, научной, культурной и других сферах.

В число лиц, относящихся к 5 блоку, в частности, входят:

- лидеры и участники национально-освободительного движения/партии «Алаш», члены правительства «Алашорды», а также сторонники и лица, оказывавшие им организационную, материальную и иную помощь;

- организаторы и участники национально-освободительного восстания (1986 г.) в Казахстане – «Желтоқсан – 86»;

- политические и общественные деятели, боровшиеся за национальную свободу, независимость Казахстана, а также огульно обвиненные в «национал-уклонизме» и выступавших против программы «Малый Октябрь в Казахстане» (так называемые «ходжановщине», «садуакасовщине», «мынбаевщине»);

- лица, своими действиями индивидуально, совершившие подвиги и проявившие героизм, защищая свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана;

- руководители, участники народных восстаний и протестов, ставящие цели национальной свободы и независимости Казахстана;

- участники так называемых «антисоветских», «контрреволюционных», «буржуазно-националистических», «националистических» организаций, протестных групп, объединений и организаций среди интеллигенции и молодежи;

- партийные и советские работники – в рамках своей деятельности и компетенции, защищавшие свободу и независимость Казахстана;

- ученые – за разработку, обоснование идей свободы и независимости Казахстана;

- писатели, поэты, художники, журналисты и артисты – за творческо-художественное изложение, интерпретацию и пропаганду идей свободы и независимости Казахстана;

- преподаватели учебных заведений – за преподавание идей свободы и независимости Казахстана.

Заслуги борцов за независимость обязывают нас помнить и чтить память о них. Наряду с признанием указанных категорий борцами за независимость Казахстана необходимо на государственном уровне проводить работу по передаче памяти о них молодому поколению, через системную и плановую просветительскую деятельность, которое со школьных лет должно воспитываться в русле формирования деятельного патриотизма на примере кахарманов, включенных в Реестр.

Научные труды, идеи борцов за независимость требуют опубликования и широкого изучения. Общественно-значимая деятельность, подвиги и героизм борцов за независимость Казахстана подлежат комплексному и всестороннему изучению, необходимы разработка и совершенствование соответствующих учебных программ и учебных материалов. Требуется проведение культурно-идеологической работы и реализации мер по идеологическому воспитанию и пропаганде духовных ценностей и патриотизма, являвшихся фундаментальной основой их деятельности.

Основные направления, цель и задачи, общие подходы, принципы культурно-идеологической работы необходимо определять в соответствующей Государственной программе, с определением ее приоритетных направлений: сохранение духовных и культурных ценностей нации, включая литературную деятельность, книгоиздание, изобразительное, театральное, музыкальное, хореографическое, исполнительское и кинематографическое искусство, телерадиовещание и иные средства массовой информации.

Кроме того, борцы за независимость заслуживают того, чтобы их имена были присвоены населенным пунктам и их отдельным частям (микрорайоны, районы в городе, площади, проспекты, бульвары, улицы, переулки, парки, скверы, мосты и другие части).

Поскольку решение о признании борцами за независимость Казахстана принимается комиссией по вопросам реабилитации жертв и пострадавших от политических репрессий, предлагается закрепить за ней право вносить предложения:

в Правительство Республики Казахстан по наименованию и переименованию областей, районов, городов, а также о присвоении наименования аэропортам, портам,

железнодорожным вокзалам, железнодорожным станциям, станциям метрополитена, автовокзалам, автостанциям, физико-географическим и другим объектам государственной собственности на территории Республики Казахстан, а также переименованию, уточнении и изменении транскрипции их наименований и присвоении собственных имен лиц государственным юридическим лицам, юридическим лицам с участием государства;

в местные представительные и исполнительные органы по наименованию, переименованию административно-территориальных единиц, составных частей населенных пунктов, а также установлению мемориальных досок, памятников, стел и иных сооружений монументального искусства в целях увековечения памяти о жертвах и пострадавших от политических репрессий.

Другим важным предложением является наделение комиссии правом вносить в исполнительные органы областей, городов республиканского значения, столицы предложения о включении исторических мест и объектов в список предварительного учета для дальнейшего включения в Государственный список памятников истории и культуры в соответствии с законодательством Республики Казахстан об охране и использовании объектов историко-культурного наследия.

Госкомиссия считает необходимым признать на государственном уровне героизм и подвиги во имя свободы и независимости Казахстана, государственной ценностью и национальным достоянием нашего народа, которые подлежат сохранению и увековечению для патриотического и нравственного воспитания нынешнего и будущих поколений казахстанцев.

При этом государственная награда всегда была и остается важным элементом поощрения и знаком проявления благодарности от общества и государства. Всего в Казахстане основано около 20 видов наград, включающих различные награды, медали и почетные звания. Высшее из них, звание «Ұлт қаһарманы/батыры» (Национальный герой) присваивается за выдающиеся заслуги перед Республикой Казахстан, **ратные подвиги во имя ее свободы и независимости.**

Однако, не всегда борьба за независимость предполагает совершение ратных подвигов, так как бескорыстный патриотизм, героизм и подвиги могут осуществляться в научной, творческой, культурной и иных сферах человеческой деятельности.

В этой связи предлагается награждение борцов за независимость Казахстана званием «Ұлт қаһарманы / батыры» (Национальный герой), что потребует внесения изменений в Закон Республики Казахстан «О государственных наградах Республики Казахстан».

В Законе «О политической реабилитации и статусе борцов за независимость Казахстана» на государственном уровне их героизм и подвиги во имя свободы и независимости Казахстана признаются **Высшей государственной ценностью, Национальным достоянием нашего многонационального народа**, которые подлежат сохранению и увековечению для патриотического и нравственного воспитания нынешнего и будущих поколений казахстанцев, о чем длительное время настаивает широкая общественность: ученые, зиялы қауым, правозащитники, краеведы и потомки жертв репрессий.

Отнесение объектов, связанных с политическими репрессиями и борьбой за независимость Казахстана к памятникам истории и культуры.

Согласно Закону «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» памятниками истории и культуры относятся:

- 1) памятники археологии;
- 2) памятники градостроительства и архитектуры;
- 3) ансамбли и комплексы;
- 4) сакральные объекты;
- 5) сооружения монументального искусства.

При этом действующее законодательство относит к сакральным объектам памятные места, связанные с выдающимися историческими событиями.

При этом вряд ли можно отнести репрессии и другие трагические события к событиям выдающимся. Между тем, они являются значимыми в нашей истории.

В этой связи необходимо внесение соответствующих изменений в определение понятия «сакральные места».

Таким образом, первый законопроект касается полной юридической реабилитации более 10 основных (базовых) категорий жертв и пострадавших от репрессий, не охваченных действующим законодательством, а также названных в законе, но не реабилитированных.

Второй законопроект исходит из необходимости политической реабилитации отдельных категорий жертв. Это ученые и творческие люди, пострадавшие за свои научные идеи, служители и защитники своих религиозных убеждений, борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана, и другие.

По этим двум законопроектам ученые и эксперты Госкомиссии завершили работу. Они направлены в Администрацию Президента, депутатам Парламента РК.

Третий законопроект, который нами разрабатывается, касается более одного миллиона казахстанцев - вынужденных беженцев и их более 5 млн. потомков, проживающих ныне за пределами Казахстана.

Эти три законопроекта в случае их принятия Парламентом обеспечат исполнение поставленных Главой государства задач по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Теперь дело за депутатами Парламента – именно на них лежит ответственность за этот важный шаг к полной реабилитации невинных жертв репрессий в Казахстане.

МРНТИ 03.20.00

К ВОПРОСУ ОБ АНТИПРАВОВОЙ СУЩНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ

Айтхожин Кабдулсамих Кошекovich^{1*}

¹ Доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаева. Казахстан, г. Астана. E-mail: kabdulsamikh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1494-8157>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Деятельность партии большевиков с самого начала преступного захвата ими государственной власти носила антиправовой характер, т.к. была прямо связана с посягательством на основополагающие, признанные международным сообществом права и свободы человека и гражданина. Государственный террор был применен тоталитарным режимом в огромных масштабах, как против отдельных лиц, так и отдельных групп населения, как «социально чуждых и опасных элементов»: «врагов народа», «изменников Родины», «лишенцев», баев, кулаков, служителей религии и др., насильственно исключавшихся из политической жизни страны. Такие определения отдельных лиц и социальных групп, не имевшие никакого юридического содержания, несли готовую установку для карательных органов, предопределяя произвол, являясь непереносимым условием расправы посредством искусственного вменения им преступного деяния. Практически все советское законодательство, являясь глубинно несовместимым с подлинным правом, представляло собой неправо и правоотрицание, так как принималось нелегитимными государственными органами с монополизацией политической власти в руках КПСС. Весь период функционирования партийно-советского режима характеризуется преступной практикой подмены репрессивными органами

законодательных учреждений и издания важнейших норм в виде закрытых ведомственных актов и решений, имевших приоритет и главенствующую роль над нормами Конституций, уголовного, уголовно-процессуального и иного законодательства СССР, РСФСР, КазАССР и Казахской ССР.

Все такие акты по массовым репрессиям являются неправовыми, а вытекавшие из них юридические, политические и иные последствия, ущемляющие права граждан и уничтожающие их честь и достоинство, - не имеют подлинной правовой силы.

Ключевые слова: Советское государство, право, конституция, права человека, тоталитарный режим, террор, массовые репрессии, произвол.

ГТАХР 03.20.00

ЗАҢҒА ҚАРСЫ МӘНІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН

Айтқожин Қабдулсамих Көшекұлы^{1*}

¹ Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қонаев университетінің конституциялық, халықаралық құқық және кедендік жұмыс кафедрасының меңгерушісі. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kabdulsamikh@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1494-8157>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Большевиктер партиясының қызметі мемлекеттік билікті қылмыстық жолмен басып алғаннан бастап заңға қарсы сипатта болды, өйткені халықаралық қоғамдастық мойындаған адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарына қол сұқты. Мемлекеттік террорды тоталитарлық режим жеке тұлғаларға да, халықтың жекелеген топтарына да «әлеуметтік жат және қауіпті элементтер» ретінде орасан зор көлемде пайдаланды: «халық жаулары», «Отанды сатқындар», «құқықтарынан айырылғандар», елдің саяси өмірінен күштеп шеттетілген жауынгерлер, кулактар, діни қайраткерлер және т.б. Ешқандай заңдық мазмұны жоқ жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың мұндай анықтамалары жазалаушы билікке дайын нұсқау болып, озбырлықты алдын ала белгілеп, оларға қылмыстық әрекетті жасанды түрде айыптау арқылы жазалаудың таптырмас шарты болды. Кеңестік заңдардың барлығы дерлік шынайы заңмен терең үйлеспейтіндіктен, заңсыздықты және заңды теріске шығарды. Өйткені, оны КОКП қолында саяси билікті монополиялау арқылы заңсыз мемлекеттік органдар қабылдады. Партиялық-кеңестік режимнің бүкіл жұмыс істеу кезеңі репрессиялық органдардың заң шығарушы мекемелерді алмастыруы және Конституциялардың, КСРО, РСФСР, ҚазАССР және Қазақ КСР-нің қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және өзге де заңнамаларының нормаларынан басым және басым рөл атқарған жабық ведомстволық актілер мен шешімдер түріндегі аса маңызды нормаларды шығарудың қылмыстық практикасымен сипатталады.

Осындай жаппай қуғын-сүргін әрекеттерінің барлығы заңсыз болып табылады және олардан туындайтын, азаматтардың құқықтарына нұқсан келтіретін, олардың ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіретін құқықтық, саяси және өзге де зардаптардың шынайы заңды күші жоқ.

Түйін сөздер: Кеңес мемлекеті, заң, конституция, адам құқығы, тоталитарлық режим, террор, жаппай қуғын-сүргін, озбырлық..

IRSTI 03.20.00

ON THE QUESTION OF THE ANTI-LEGAL NATURE OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN

Abstract. The activities of the Bolshevik Party from the very beginning of their criminal seizure of state power were of an unlawful nature, since they were directly connected with the encroachment on fundamental human and civil rights and freedoms recognized by the international community. State terror was used by the totalitarian regime on a huge scale, both against individuals and individual groups of the population, as "socially alien and dangerous elements": "enemies of the people", "traitors to the Motherland", "disenfranchised", rich people, kulaks, ministers of religion, etc., who were forcibly excluded from the political life of the country. Such definitions of individuals and social groups, which had no legal content, carried a ready-made directive for punitive organs, predetermining arbitrariness, being an indispensable condition for reprisals by artificially imputing a criminal act to them. Almost all Soviet legislation, being profoundly incompatible with genuine law, represented an illegitimacy and denial of law, since it was adopted by illegitimate state bodies with the monopolization of political power in the hands of the CPSU. The entire period of the functioning of the party-Soviet regime is characterized by the criminal practice of replacing legislative institutions with repressive bodies and issuing the most important norms in the form of closed departmental acts and decisions that had priority and a dominant role over the norms of the Constitutions, criminal, criminal-procedural and other legislation of the USSR, RSFSR, Kazakh ASSR and Kazakh SSR.

All such acts on mass repressions are unlawful, and the legal, political and other consequences arising from them, infringing on the rights of citizens and destroying their honor and dignity, have no genuine legal force.

Keywords: Soviet state, law, constitution, human rights, totalitarian regime, terror, mass repressions, arbitrariness.

В условиях развития процессов демократизации, возрождения потребности общества в законности и правопорядке, уважения к правам личности в конце 1980-х – начале 1990-х гг. в СССР, включая и Казахскую ССР, стали выявляться катастрофические масштабы массовых политических репрессий, организованных преступным партийно-советским режимом, и ужасающая степень их беззакония. В целях восстановления честного имени и достоинства многих тысяч незапятнанных людей государственными органами и общественными правозащитными объединениями в Казахстане стала проводиться огромная работа по всестороннему анализу и оценке преступных массовых репрессий, имеющая важное общественно-политическое и правовое значение и в настоящее время. Верховным Советом Республики Казахстан, исполненным решимости восстановить справедливость по отношению к людям, подвергшимся массовым политическим репрессиям, с целью реабилитации всех жертв этих репрессий, обеспечения максимально возможной компенсации причиненного им морального и материального ущерба, принимается Закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» №2143-XII от 14 апреля 1993 г. (Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий», 1993 г.).

В целях содействия сохранению исторической памяти о жертвах политических репрессий и учета многочисленных обращений граждан, общественных объединений и организаций, укрепления общенационального согласия и общественно-политической стабильности Указом Президента Республики Казахстан от 30 декабря 1996 г. 1997 год был объявлен Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий (Об объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв

политических репрессий, 1996). В этой связи для увековечения памяти лиц, пострадавших в годы политических репрессий и голода, Указом Президента Республики от 5 апреля 1997 г., 31 мая было объявлено Днем памяти жертв политических репрессий (Об установлении Дня памяти жертв политических репрессий, 1996).

Антиправовой характер Советской власти был закреплён в первые годы после октябрьского антигосударственного переворота 1917 г., совершенного большевиками во главе с В. Лениным, организацией концлагерей, классовой борьбой введением трудовой повинности, поражением в правах, применением административной высылки и других массовых репрессивных мероприятий (борьба с байством и кулачеством, духовенством и др.), содержащих все признаки преступлений против человечности.

Антиправовой характер большевистско-сталинской власти подтверждается также насильственной ликвидации естественного и неотъемлемого политического права казахского народа на самоопределение и образования независимого государства, ликвидации легитимно возрожденной казахской государственности в форме Автономии (Республики) Алаш, созданного национального Правительства Алаш-Орда и массовыми политическими репрессиями борцов за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана.

Противоправность действий партии большевиков в полной мере подтверждается и вторым, окончательным антигосударственным переворотом – принудительным роспуском нелегитимной властью конституционного органа – Всероссийского Учредительного собрания, согласно Декрету ВЦИК «О роспуске Учредительного собрания» от 6 января 1918 г. (Декрет ВЦИК «О роспуске Учредительного собрания», 1918 г.), принятому в нарушение Декрета II Всероссийского съезда Советов об образовании для управления страной Временного рабочего и крестьянского правительства (СНК) впредь до созыва Учредительного собрания от 26 октября (8 ноября) 1917 г. (Декрет II Всероссийского съезда Советов «Об образовании Рабочего и Крестьянского правительства», 1917 г.).

Насильственный государственный переворот, заменивший силу права правом силы, созданием репрессивного аппарата, сделавшего ставку на организованное насилие и разрушение всех правовых начал жизнедеятельности общества, является несовместимым с правом и правовыми ценностями. Деятельность партии большевиков с самого начала преступного захвата ими государственной власти носила явный антинародный, антиправовой характер, т.к. была прямо связана с посягательством на основополагающие, признанные международным сообществом права и свободы человека и гражданина.

Принятые же большевиками нормативные документы (Декреты II Всероссийского съезда Советов о мире, земле, отмене смертной казни, введении 8-часового рабочего дня, праве народов России на самоопределение и др.), прежде всего, носили ярко выраженный показной, декларативный и пропагандистский характер, пропагандистский характер, продиктованный лицемерными соображениями политической целесообразности в целях сохранения и укрепления власти. Права и свободы граждан, закрепленные в этих нормативных актах, фактически сводились к нулю, т.к. в реальной жизнедеятельности населения страны отсутствовало самое главное: подлинная свобода личности, свобода выбора деятельности, свобода совести, свобода творчества, мнений и убеждений, без которых невозможна достойная и полноценная жизнь человека и гражданина.

Особо выделяется и прямая зависимость массовых репрессий от идеологической конъюнктуры, т.к. граждане преследовались и за убеждения, не совпадавшие с политикой правящей партии коммунистов, антисоветская мотивация которых доказывалась преступным путем объективного вменения, когда наказание применялось без учета факта виновности (к лицам, признанным «врагами народа», «контрреволюционерами», «буржуазными националистами», «классово чуждыми», «социально опасными» элементами и др.).

В этой связи государственный террор был применен тоталитарным режимом в огромных масштабах, как против отдельных лиц, так и отдельных групп населения, как «социально чуждых и опасных элементов»: «врагов народа», «изменников Родины», «лиц, совершивших контрреволюционные преступления», «лишенцев», «спецпереселенцев», баев, «кулаков» и др., насильственно отчуждавшихся из правовой сферы государственной жизни. Такие определения отдельных лиц и социальных групп, не имевшие никакого юридического содержания, несли готовую установку для карательных органов, предопределяя неправосудие и произвол, являясь неременным условием расправы посредством вменения им определенного преступного деяния.

При этом основная масса репрессированных, не совершая каких-либо преступных деяний и правонарушений, привлекалась к уголовной ответственности посредством прямого объективного вменения из-за их *«опасного состояния»*, определяемого социальным и национальным происхождением, религиозным саном, принадлежностью к конкурирующим политическим партиям и т.д.

Нелегитимной партийно-советской властью отвергался и основной принцип права – формальное равенство свободных индивидов – так как в условиях однопартийного тоталитарного политического режима, массового обобществления и социализации средств производства, исключающих право с его принципом формального равенства и свободы индивидов, нет и не может быть независимого и свободного индивида, как субъекта прав.

Поэтому все конституционные акты советского периода (Конституции РСФСР 1918 и 1925 гг., Конституция СССР 1924 г., Конституция КАССР 1926 г., Конституция СССР 1936 г., Конституция Казахской ССР 1937 г. и др.) на деле являются формальными документами, принятыми тоталитарным режимом исключительно в идеологических, пропагандистских целях для доказательства преимущества советского строя в условиях противопоставления социалистической и капиталистической систем.

Права и свободы советских граждан, лицемерно провозглашенные этими конституционными актами, были лишь пустыми декларативными нормами, иллюстрирующими иллюзорность всего советского законодательства в условиях массового террора и беззакония.

Антиправовая, репрессивная практика партии коммунистической партии большевиков, как внеправовой структуры, стоящей над государством, была направлена, как против отдельных лиц, так и против народов Советского Союза, в том числе и казахского народа, их стремлением защитить свои естественные права и свободы, являясь, по сути, государственным геноцидом, беззаконием и произволом. При этом центральный аппарат партии большевиков являлся верховной контролирующей инстанцией массовых репрессий, снявшей с государства все высшие духовные, нравственные и правовые ценности и многовековые общекультурные скрепы.

Основной характеристикой большевистско-советского тоталитарного режима, вытекавшей из изначально насильственной природы социализма, был террор, как массовая, узаконенная репрессивная государственная практика организованного насилия и применения разных видов принуждения в отношении гражданского населения. Прямой преступный призыв к тотальному террору, без всякого идеологического прикрытия, был предписан Обращением Совета народных комиссаров к населению России от 5 (18) ноября 1917 г.: «Арестуйте и предавайте революционному суду народа всякого, кто посмеет вредить народному делу...» (Обращение Председателя Совета Народных Комиссаров к населению, 1917 г.).

Сущность Всероссийской чрезвычайной комиссии (ВЧК), как и других карательных, органов, являвшихся внеправовым аппаратом политических репрессий, заключалась в охране нелегитимной партийно-советской власти путем осуществления террора и массовых репрессий по обеспечению строгого повиновения всех граждан порядку и правилам, установленным большевистско-сталинским режимом, не имевшим никакого отношения к праву и международно-правовым актам о правах человека. Закономерно

было в этой связи отсутствие в советском позитивном законодательстве, находившемся в непримиримом противоречии с ценностями естественного права, как собственно права в его исходном и подлинном смысле, термина «правоохранительный орган».

Само же естественное право (совокупность высших правовых ценностей, без которых невозможна нормальная жизнедеятельность человека и общества), как концептуальное направление в понимании природы права, рассматривалось только с критической точки зрения, не находя официальной поддержки партийно-советского режима. Законодательная и иная нормативная практика государственных органов СССР, основанная на антиправовой идеологии и легитимации любого властного произвола в качестве закона и иного нормативного акта, на деле содействовала отрицанию онтологических ценностей права и справедливости и утверждению узаконенного бесправия личности в условиях массовых политических репрессий.

Репрессии, проводившиеся в Казахстане (и в СССР) внесудебными органами (коллегиями ВЧК, губернскими ЧК, ОГПУ, «двойками», «тройками», «пятерками», Особым совещанием НКВД и др.), осуществлялись по приказам ВЧК-ОГПУ-НКВД, претворявшим в жизнь решения съездов партии, пленумов ЦК, решений Политбюро ЦК, руководящих установок партийных вождей, что свидетельствовало о прямом вмешательстве коммунистическо-большевистской власти в практику внесудебных репрессий в целях тотального подавления прав и свобод в Республике.

Именно руководящий аппарат ВКП (б) развязывал кампании массовых репрессий, перекладывая ответственность за их проведение на подконтрольные карательные органы, деятельность которых носила антиконституционный характер и была прямо связана с посягательством на признанные международным сообществом права и свободы личности.

Соответственно с момента образования Советского государства однозначно фиксируется отсутствие каких-либо правовых институтов, защиты прав и свобод человека государственными органами, отдававшими приоритет не праву, а позитивному законодательству, построенному на началах правоотрицания и тотального насилия над личностью и его естественными правами на жизнь, личную свободу, собственность и др.

При этом позитивистский подход к правам человека, закреплённый в советских конституциях, максимально дистанцировался от естественно-правовых категорий свободы, справедливости, самоценности индивида, необходимых для обеспечения его человеческого достоинства, обладающих абсолютным вневременным действием и независимостью от усмотрения и произвола государственной власти. В этой связи в советских конституциях тоталитарным режимом намеренно и декларативно закреплялись именно права граждан, как политических субъектов, связанных с государством, а не права человека в их широком гуманистическом смысле.

Позитивистская трактовка советского права в условиях объявления правящим режимом естественного права и прав человека антисоциалистическими, антисоветскими и враждебными теориями права полностью исключала приоритет прав и свобод граждан, свободу выборов, презумпцию невиновности, принцип состязательности и другие гуманистические начала подлинного права. Ведь именно естественные, прирожденные права человека, как правовые общечеловеческие начала, призваны были поставить правовой заслон абсолютному всевластию партийно-советского государства, всемерно препятствовавшего утверждению в социальной практике и общественном сознании свободы и прав человека, как великих ценностей человечества.

Неприемлемость естественных прав человека для правящего большевистско-партийного режима предопределялась и тем, что их нормативное признание означало бы ограничение самой государственной власти, недопустимость ее вмешательства в область личной свободы человека. Иначе государство было бы не вправе отменить или ограничить личные (гражданские) права человека, суть которых в законодательном предоставлении возможности его автономии и свободного самоопределения. В случае такого признания государству было бы необходимо формировать и развивать адекватные государственно-

правовые механизмы защиты прав и свобод человека, с которыми партийно-советские и государственные органы, и должностные лица обязаны были считаться и принимать необходимые правозащитные меры. Но такого ограничения государственной власти, как показала реальная советская действительность, партийно-тоталитарный режим допустить не мог.

Партийно-советским режимом отвергались самым радикальным образом изначально заложенные критерии нравственного измерения политики и государственности – идеи прав человека, как фундаментального правового института, основанного на свободе, равенстве, общем благе, справедливости и принципах демократии и правового государства (разделении власти, верховенстве права и др.). Соответственно, подлинное право и права человека могут действовать только благодаря их моральному содержанию, нравственным ценностям, которые питает их. Без нравственной составляющей права и легитимности, право становится неправом, а легитимность – нелегитимностью. Именно поэтому преступная, нелегитимная партийно-советская власть не могла допустить разработку подлинных конституционных начал во всех формах бытия права и жизнедеятельности общества, которые могли стать гарантом от возможного массового насилия и подавления прав и свобод личности.

При этом права человека, как универсальная, экстерриториальная, общечеловеческая ценность, являются не только отражением правового опыта человечества, но и кристаллизацией его нравственных начал, связанных с уважением свободы и автономии личности, недопустимостью их нарушения, что дает возможность не только правовой, но и моральной оценки власти в целях удержания ее в границах гуманизма.

Более того, легитимность власти зависит от постоянной поддержки и защиты ею принципа уважения достоинства человека, как фундаментальной основы государственно организованного народа, как публичного сообщества граждан, каждый из которых обладает собственным достоинством. Соответственно, любой авторитет организации, включая авторитет государства, вторичен по своей природе по отношению к человеку: нет достоинства государства, существует лишь достоинство человека.

Доктринально подготовленная правящим коммунистическим режимом политика уничтожения «классовых врагов» пролетариата и трудящихся масс закономерно вела к целенаправленному геноциду партийно-советского государства, направленному против собственного народа. При этом массовое уничтожение «врагов народа», «контрреволюционеров», «буржуазных националистов», «классово чуждых», «социально опасных» элементов и др. преступной властью, не могло не обернуться разрушением социальных институтов, построенных на вековых социальных и нравственных нормах, ориентированных на смысл человеческого бытия и стремящихся к ценностным универсалиям.

В целях развенчания многовековой культуры человечества и его нравственности, как фундаментальных столпов человеческой духовности, обладающих автономным самоценным и самодовлеющим характером, коммунисты директивно перевели их в разряд надстройки, подчеркивая, что в их основе лежит корыстный классовый интерес. Между тем, как неоднократно свидетельствовали уроки истории, включая и трагический опыт коммунистического тоталитаризма, категорические императивы нравственности всегда стояли выше любых классовых и государственных целей, выше того, что разделяет людей и социальные слои общества и посягает на данный Всевышним универсализм человеческого бытия.

Все это говорит о государственном аморализме преступного партийно-советского режима, средствами достижения и сохранения нелегитимной власти которого были – массовые нарушения прав человека, попрание свободы и достоинства личности, использование человека, как винтика государственной машины в целях безграничного господства элиты коммунистической партии, делая его беззащитным перед неправовыми законами, санкционирующими произвол и насилие. Соответственно тоталитарный режим

не мог не отвергать идеи прав человека, основанных на свободе и равенстве, самоценности личности, как нравственных измерителей его политической власти. Ведь нравственным (моральным) может быть только государство, основанное на праве и правовых ценностях, признающее приоритет прав человека, как универсальной категории, и нравственные принципы человеческой свободы, достоинства и счастья.

Тоталитарным режимом целенаправленно разрушались и религиозные основы жизнедеятельности общества вопреки декларируемым советскими конституциями свободы совести и свободы вероисповедания. Так, несмотря на нормы конституции РСФСР, СССР, конституции КазССР и Казахской ССР, провозгласившие признание свободы отправления религиозных культов и свободы антирелигиозной пропаганды за всеми гражданами, государство проводило агрессивную атеистическую политику, характеризовавшуюся радикальным преступным антирелигиозным вандализмом в отношении священнослужителей, верующих граждан и их молитвенных домов. Между тем религиозные нормы, являясь элементарными нормами человеческого общежития, несут в себе кристаллизованный опыт социального общения людей, находящихся в нем нравственные опоры, имеющие глубинные исторические корни. Поэтому обрывать тесные связи права с религиями, божественной природой человеческого мироздания, выступающими ценностными критериями жизнедеятельности общества, могла только преступная власть, отвергающая духовное содержание права, и не имеющая ничего общего с гуманистическими идеалами.

Более того, в истоках мировых религий (христианства, ислама, иудаизма, буддизма, конфуцианства и др.) заложены не только религиозные и нравственные, но и правовые начала жизнедеятельности человечества, с присущими им разнообразными способами интерпретации правоотношений, включая религиозно-правовые и нравственно-правовые нормы в целях обеспечения социального равновесия.

Основные права и свободы граждан же, провозглашенные советскими конституциями, включая Конституции Казахской ССР 1937 и 1978 гг., на деле служили законодательным прикрытием тоталитарных методов управления государством, необоснованных массовых репрессий, вплоть до террора, исключаящих верховенство прав человека, ставящих личность в центр всех процессов общественного развития.

И именно радикальный разрыв преступного партийно-советского режима с ценностями естественных прав человека, выступавшими мерилем нравственной оценки позитивного права, нравственными и иными гуманистическими социальными ценностями, позволил ему широко использовать принимаемые им законодательные и иные акты в интересах учреждения тоталитарной системы управления государством.

Неблагоприятная ситуация в отношении механизмов правовой защиты казахстанцев усугублялась и преступным введением массового террора в рамки советского законодательства посредством упрощения судопроизводства по политическим делам, и принимаемыми внесудебными органами решениями о репрессиях с использованием различных ускоренных административных средств. Упрощение содержания законодательных и иных актов и ускорение следственных и судебных дел, являясь абсолютно незаконными, имели цель – тотальную и беспощадную расправу репрессивных органов над «врагами народа». Соответственно карательные органы, их правоприменительная практика не связывались четко определенными законом составами преступлений и устанавливаемыми наказаниями в неправовых целях упрощения и ускорения уголовного процесса.

Весь период функционирования партийно-советского режима характеризуется преступной практикой подмены репрессивными органами законодательных учреждений и издания важнейших нормативных норм в виде закрытых ведомственных актов и решений, имевших приоритет и главенствующую роль над нормами Конституций, уголовного, уголовно-процессуального и иного законодательства СССР, РСФСР и Казахской ССР.

Репрессивное законодательство партийно-советского аппарата было подчинено политико-экономическим целям тоталитарного режима – отмене частной собственности и обобществлению производства на основе государственной централизации. В этой связи антиправовая суть преступного режима ярко подчеркивается тем, что политический террор против народа имел ярко выраженный экономический аспект, т.к. все крупные промышленные объекты первых пятилеток сооружались с использованием дешёвого, принудительного труда заключённых, в том числе и политических осуждённых, лишённых всякого права на личную свободу.

Партийные установки ВКП(б) по вопросам форсированной индустриализации экономики СССР и коллективизации сельского хозяйства к концу 1920 – началу 1930-х гг., всецело определявшие направленность репрессивного механизма, стали директивой для территориальной экспансии, выразившейся в поставленной перед партийно-советскими органами ОГПУ и другими карательными органами, задачам колонизации малонаселённых районов Казахстана. Насильственные кампании по массовой конфискации байства, оседанию кочевого и полукочевого казахского населения, и коллективизации сельского хозяйства Казахской АССР, по времени синхронизированная с развертыванием индустриализации, на деле также должна была решить, мясозаготовительные, зерновые и иные продовольственные проблемы в целях обеспечения финансовых средств для ускоренной индустриализационной политики Советского государства.

В конце 1920 – начале 1930-х г. массовые политические репрессии с началом принудительной коллективизации сельского хозяйства и ускоренной индустриализации, насильственно прервавших нормальный ход естественно-исторического развития социально-экономических отношений в казахском обществе, уничтожили сложившуюся веками уникальную культуру его социально-экономического и духовно-культурного жизнеобеспечения, что привело к трагическим последствиям – гибели половины казахского народа.

Постановления Казкрайкома ВКП (б), постановления КазЦИК и СНК КазАССР и иные решения партийных и государственных органов по вопросам конфискации байских хозяйств и их выселению, насильственной коллективизации и оседания, борьбы с байством и кулачеством в действительности, являлись антиправовыми актами произвола и противоречили Конституции РСФСР 1925 г. и Конституции КазАССР 1926 г.

При этом, как это видно из содержания вышеуказанных антиправовых актов, вопросами конфискации байских хозяйств и их выселению, насильственной коллективизации и оседания, борьбы с байством и кулачеством, и подготовкой нормативных актов по этим вопросам, руководил неконституционный орган – Казкрайком ВКП (б), преступные решения которого проводились на местах партийными и советскими органами. Между тем ни в Конституции РСФСР 1925 г., Конституции КазАССР 1926 г. и иных законодательных актах не устанавливались нормы о праве внесения проектов нормативных актов партийными органами ВКП(б). Все это однозначно свидетельствует, что все законодательные и иные нормативные акты по вопросам о конфискации байских хозяйств и их выселению, насильственной коллективизации и седентаризации, как преступные акции партийного произвола ВКП (б), являются юридически несостоятельными, неправовыми и ничтожными.

Для всех нормативных правовых актов, принятых государственными и партийными директивными органами Казахской АССР и Казахской ССР, и ставших основой для массовых политических репрессий, характерно тотальное отрицание права, личности и ее свобод, прав и законных интересов, собственности. Общей сутью законодательных и иных актов партийно-советского режима является тотальное и системное нарушение ими естественных, неотъемлемых, прирожденных прав человека: права на жизнь и личную свободу, права на свободное передвижение, права на свободу слова, права на частную собственность и др.

Необходимо также отметить, что всеобъемлющее конституционное регулирование основ общественного устройства государства сделало конституции советского типа основным инструментом неправового воздействия КПСС и Советского государства на социальные процессы в обществе. Иначе и быть не могло, т.к. речь шла о полностью огосударствленном обществе, которое могло функционировать только в предписанных ему государственно-партийной властью направлениях и формах. Соответственно характерной чертой тоталитарного режима, которому подчинены все стороны жизни общества, становится абсолютное насилие субъективного фактора над объективными реалиями действительности.

Права и свободы человека и гражданина, провозглашенные советскими конституциями и иными нормативными актами, были лишены объективного смысла и ценности подлинного права, являясь лишь политико-правовыми фикциями, за которыми скрывались неправовые и негосударственные институты власти и монопольного политического правления КПСС. Практически все советское законодательство, являясь глубинно несовместимым с подлинным правом, представляло собой неправо и правоотрицание, так как принималось неправовыми, нелегитимными государственными органами с монополизацией политической власти в руках КПСС. Все это исключало всякое правовое начало, которое могло быть для монопольного политического правления КПСС только антимарксистским, антисоветским, антисоциалистическим, разрушающим неправовые устои советского тоталитарного законодательства.

Партийные органы, ориентированные на тотальный контроль над государством, являлись высшей руководящей инстанцией над органами исполнительно-распорядительной власти, имеющей право определять внутреннюю и внешнюю политику страны, формировать общегосударственные народнохозяйственные планы и директивно указывать их способы претворения в жизнь, а также контролировать исполнение, как своих указаний, так и актов исполнительных органов.

Как видно, государственная структура РСФСР и СССР, установленная Конституциями РСФСР и СССР, в действительности являлась только декоративным фасадом реальной власти ВКП (б) – КПСС, структура которой, основанная на бюрократическом централизме, была фактической властной структурой Советского государства. При этом в ВКП (б) – КПСС не существовало суверенных партийных организаций союзных и автономных республик, являвшихся на деле ничем иным, как территориальными подразделениями строго централизованной и единой на всей территории Советского государства коммунистической партии, не имевшими даже видимости самостоятельности.

Республиканские партийные комитеты ВКП(б) – КПСС, включая Казкрайком и ЦК компартии Казахстане обладали никакой политической, кадровой, материально-финансовой автономией, являясь совершенно безвластными организациями перед Политбюро ВКП (б) – КПСС. При этом первые секретари обкомов партии, территориально подчиненные ЦК Компартии Казахской ССР, часто устанавливали с ЦК ВКП (б) - КПСС прямые связи, значительно ослаблявшие партийную власть республики. Соответственно монолит Советского тоталитарного государства держался не на конституционной иерархии национальных и республиканских суверенитетов, а на жестком каркасе ВКП (б) – КПСС, скрепленном принципом бюрократического централизма.

Политбюро (Президиум) ВКП (б) – КПСС, как внеправовая надгосударственная структура, узурпировавшая все ветви государственной власти, в нарушение норм Конституции СССР, выносило постановления с одобрением совместных постановлений ЦК и Совета Министров СССР по вопросам, находящимся в компетенции органов исполнительной власти, в том числе государственных органов Казахской Республики.

Совет Министров СССР также, несмотря на федеративную природу СССР, закрепленную Конституциями СССР и союзных республик, игнорировал

законодательство союзных республик, издавая постановления по вопросам государственного управления, затрагивавшим компетенцию самих Советов Министров союзных республик.

Законодательные и иные нормативные акты КазАССР и Казахской ССР в условиях казарменного социализма, как правило, были лишены объективных правовых качеств и свойств, представляя собой только инструмент конъюнктурной политической целесообразности, подчиненный нуждам государственной репрессивной политики. Соответственно в стране отсутствовала и правовая законность, фактически и по существу подменявшаяся политической целесообразностью, исходившей из конкретных жизненных реалий поддержания тоталитарного режима.

В условиях безраздельного господства коммунистической партии, как особого механизма формирования и реализации политической власти путем сращивания партии со структурами государства, советскими карательными органами основное внимание уделялось ведомственному нормотворчеству, что приводило к обесцениванию норм Основного закона и нарушению иерархии построения всей системы источников конституционного права, ослаблению авторитета Конституции.

Как видно, ведомственное нормотворчество партийных и исполнительных органов, нарушая prerogatives Верховных Советов КазАССР и Казахской ССР, как законодательной власти, и девальвируя принцип верховенства закона, подрывало основы действующего законодательства государства. Так, согласно нормам статей 24 и 31 Конституции РСФСР 1918 г. Всероссийский съезд Советов являлся высшей властью РСФСР и образуемый им Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Советов (ВЦИК) – высшим законодательным, распорядительным и контролирующим органом РСФСР.

Однако в соответствии с положениями статей 37 и 38 Конституции Совету Народных Комиссаров (СНК) РСФСР, исполнительному органу Съезда Советов и ВЦИК, принадлежало общее управление делами РСФСР, для осуществления которого он издавал декреты, распоряжения, инструкции и принимал «вообще ...все меры, необходимые для правильного и быстрого течения государственной жизни», обладая для этого всеми необходимыми законодательными полномочиями.

Аналогичная картина была характерна и для КазАССР и Казахской ССР, как и для других союзных и автономных республик СССР и РСФСР, для которых конституциями устанавливалась только видимость национальной государственности. Так, исключительное право издания законов за Верховным Советом Казахской ССР было закреплено лишь предписаниями статей 20-22 Конституции Казахской ССР 1937 г., установившими, что высшим органом государственной власти является Верховный Совет – единственный законодательный орган Казахской ССР. Однако Совет Народных Комиссаров, являясь только высшим исполнительным органом государственной власти Казахской ССР, согласно нормам ст. 39 Конституции, сохранял за собой широкие нормотворческие полномочия, принимая подзаконные акты по любым вопросам жизнедеятельности республики, бывшие, по сути, законодательными актами, т.к. сфера законодательного регулирования Конституцией и текущим законодательством не определялась. Соответственно Верховный Совет, единственный законодательный орган Казахской ССР, выполнял свои функции номинально, являясь декоративным органом власти.

Суды также не рассматривались коммунистическим режимом в качестве самостоятельной и независимой ветви государственной власти. Относительная независимость и самостоятельность судов, подчинение их только закону нашли свое формальное юридическое воплощение в Казахстане только в Конституции Казахской ССР 1937 г. Так, ст. 83 Конституции закреплялось: «Правосудие в Казахской ССР осуществляется Верховным Судом Казахской ССР, областными судами, окружными судами, специальными судами СССР, создаваемыми по постановлению Верховного

Совета СССР народными судами». В этой связи ст. 91 Конституции Казахской ССР 1937 г. устанавливалось: «Судьи независимы и подчиняются только закону», но фактически судьи были далеки от реальной независимости, продолжая находиться под постоянным контролем партийных и советских органов и исполняя их обязательные предписания. При этом судебные функции, вопреки нормам Основного закона, продолжали осуществлять различные органы внесудебной репрессии (Особое совещание, «тройки», «двойки» и др.), образуемые при ОГПУ, НКВД, МГБ СССР.

Особые совещания, «двойки», «тройки» и другие органы, выносившие основную часть приговоров по репрессивным делам, являлись, по сути, антиконституционными, антиправовыми органами. Выносимые этими антиправовыми органами по различным политическим причинам, приговоры были неправовыми решениями, карательными средствами политики тоталитарного государства. Ведь в условиях, когда партийно-советский режим, как форма отрицания подлинной свободы личности, и ее бытия, и защиты, не связанный правом и правовыми ценностями, опирался непосредственно на насилие, - независимый суд и подлинное правосудие, по сути своей, были невозможными. Очевидно, что в условиях тоталитарного политического режима, право, как формально-определенная всеобщность свободы, правового равенства и нормативно закрепленная справедливость, объективно не могло существовать.

Содержание юридических документов по массовым репрессиям, как насильственно-приказных актов, проводившимся тоталитарным режимом в Казахстане, четко и недвусмысленно свидетельствует, что преобладающая часть репрессированных лиц – это не субъекты уголовных деяний, а жертвы политического произвола, признававшиеся социально опасными для правящей партии по социальным, классовым, национальным, религиозным и иным признакам. И в соответствии с международно-правовыми актами такие репрессированные лица должны быть приравнены к жертвам преступлений неправового советско-партийного режима. Пунктом 1 Декларации основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью, принятой резолюцией 40/34 Генеральной Ассамблеи от 29 ноября 1985 г., установлено: «Под термином «жертвы» понимаются лица, которым индивидуально или коллективно был причинен вред, включая телесные повреждения или моральный ущерб, эмоциональные страдания, материальный ущерб или существенное ущемление их основных прав в результате действия или бездействия, нарушающего действующие национальные уголовные законы государств-членов, включая законы, запрещающие преступное злоупотребление властью».

Антиправовые положения советского законодательства, являвшегося декорацией, скрывающей фасад преступного партийного режима большевиков и сращивания коммунистической партии и государства, стали нормой для проведения массовых политических репрессий, приведших к миллионным человеческим жертвам, системная и целенаправленная организация и проведение которых согласно международным критериям несут в себе основные признаки геноцида против казахского народа.

Все законодательные и иные нормативные акты Советского государства по вопросам массовых политических репрессий, носят антиправовой характер, вытекающие из них нормативные, политические, гражданские последствия, не имеют правовой силы. Антиправовая сущность таких актов полностью подтверждается документами самих партийных, исполнительных и иных органов Советского государства, фактически являвшихся неправовыми институтами, основанными на насилии, лицемерии и лжи.

В течение всего периода своего функционирования большевистско-коммунистический режим и советское государство, выступавшие как единая политическая сила, враждебная идее независимого гражданского общества, суверенности личности, национальной свободы и независимости многомиллионного казахского народа и суверенитета Казахстана, соблюдению обязательств в рамках международного права, препятствовавшая осуществлению основных гражданских прав и свобод,

ликвидировавшие легитимно возрожденное казахского национального государства, организовавшее беспрецедентный массовый террор в рамках антинародной и преступной программы «Малый октябрь в Казахстане» несет полную ответственность, который можно квалифицировать как преступление против человечности.

Таким образом, решения «троек», «двоек», «особых совещаний», списки, и иные формы и методы массовых политических репрессий необходимо признать противоречащими праву, Конституции Республики Казахстан, человечности, принципам и нормам человеческой морали. Все такие акты по массовым репрессиям являются неправовыми, а вытекавшие из них юридические, политические и иные последствия, ущемляющие права граждан и уничтожающие их честь и достоинство, - не имеют подлинной правовой силы.

Историческая справедливость по отношению к безвинно истребленным, осужденным, изгнанным из Родины гражданам, в том числе борцам за национальную свободу независимость и территориальную целостность Казахстана, подлежащим полной политической и правовой реабилитации, имеющая исключительное политическое значение для современных судеб Нового и Справедливого Казахстана, должна быть восстановлена в полной мере. Для этого Парламентом должны быть приняты законопроекты, разработанные учеными и экспертами Госкомиссии «О полной юридической реабилитации жертв политических репрессий», «О политической реабилитации и статус борцов за независимость Казахстана» и «Вынужденных беженцев из Казахстана» и др. необходимые нормативные и -правовые акты и программы.

Список литературы и источников:

Декрет II Всероссийского съезда Советов «Об образовании Рабочего и Крестьянского правительства». 26 октября (8 ноября) 1917 г. // Декреты Советской власти. Т. I. М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. С.20.

Декрет ВЦИК «О роспуске Учредительного собрания» от 6 (19) января 1918 г. // Декреты Советской власти. Т. I. М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. С.335.

Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» № 2143-ХІІ от 14 апреля 1993 г. // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет».

Об объявлении 1997 года Годом общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 30 декабря 1996 г. № 3299 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет».

Об установлении Дня памяти жертв политических репрессий. Указ Президента Республики Казахстан от 30 декабря 1996 г. № 3443. // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет».

Обращение Председателя Совета Народных Комиссаров к населению 5 (18) ноября 1917 г. // Декреты Советской власти. Т. I. М.: Гос. издательство политической литературы, 1957. С. 50-52.

References

Dekret II Vserossiyskogo s"yezda Sovetov «Ob obrazovanii Rabocheho i Krest'yanskogo pravitel'stva». 26 oktyabrya (8 noyabrya) 1917 g. [Decree of the II All-Russian Congress of Soviets "On the Formation of the Workers' and Peasants' Government". October 26 (November 8), 1917] // Dekrety Sovetskoy vlasti. T. I. M.: Gos. izd-vo polit. literatury, 1957. S. 20. (In Russian)

Dekret VTSIK «O rospuske Uchreditel'nogo sobraniya» ot 6 (19) yanvary 1918 g. [Decree of the All-Russian Central Executive Committee "On the Dissolution of the Constituent

Assembly" of January 6 (19), 1918] // Dekrety Sovetskoy vlasti. T. I. M.: Gos. izd-vo polit. literatury, 1957. S.335. (In Russian)

Zakon Respubliki Kazakhstan «O reabilitatsii zhertv massovykh politicheskikh repressiy» № 2143-XII ot 14 aprelya 1993 g. [Law of the Republic of Kazakhstan "On the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repression" No. 2143-XII dated April 14, 1993] // Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov Respubliki Kazakhstan «Adilet». (In Russian)

Ob ob'yavlenii 1997 goda Godom obshchenatsional'nogo soglasiya i pamyati zhertv politicheskikh repressiy. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 30 dekabrya 1996 g. № 3299 [On declaring 1997 the Year of National Accord and Remembrance of Victims of Political Repression. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 1996 № 3299] // Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov Respubliki Kazakhstan «Adilet». (In Russian)

Ob ustanovlenii Dnya pamyati zhertv politicheskikh repressiy. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 30 dekabrya 1996 g. № 3443. [On the establishment of the Day of Remembrance of the Victims of Political Repression. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 1996 No. 3443] // Informatsionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov Respubliki Kazakhstan «Adilet». (In Russian)

Obrashcheniye Predsedatelya Soveta Narodnykh Komissarov k naseleniyu 5 (18) noyabrya 1917 g. [Address of the Chairman of the Council of People's Commissars to the population on November 5 (18), 1917] // Dekrety Sovetskoy vlasti. T. I. M.: Gos. izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1957. S. 50-52. (In Russian)

МРНТИ 03.20.00

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АРХИВНОГО ФОНДА ДОКУМЕНТОВ ПО ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В 20-50 ГГ. XX В.

Алимгазинов Кайрат Шакаримович^{1*}

¹Доктор исторических наук, доцент, руководитель Центра прикладных и научных проектов Архива Президента РК. Казахстан, г. Алматы. E-mail: alimgazinov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье дается исторический обзор складыванию архивного фонда документов по политическим репрессиям в советский период. На конкретных исторических примерах и анализе дается оценка информативной значимости документов, особенно – партийных, ныне отложившихся в фондах Архива Президента. Вместе с тем, в исторической ретроспективе дается разбор особенностям формирования археографического фонда исследований, охарактеризованы вышедшие документальные сборники.

Ключевые слова: архивные документы, политические репрессии, значимость документов, фонды, источники, советский период

ҒТАХР 03.20.00

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-50 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ САЯСИ ҚҰҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ БОЙЫНША ҚҰЖАТТАР АРХИВ ҚОРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әлімғазінов Қайрат Шәкәрімұлы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің Қолданбалы және ғылыми жобалар орталығының меңгерушісі. Қазақстан, Алматы. E-mail: alimgazinov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін туралы құжаттардың мұрағат қорының дамуына тарихи шолу жасалады. Нақты тарихи мысалдар арқылы қазіргі кезде Президент архивінің қорында сақтаулы тұрған құжаттардың, әсіресе партиялық құжаттардың танымдық маңызына баға беріледі. Сонымен бірге тарихи ретроспективада археографиялық зерттеу қорының қалыптасу ерекшеліктеріне талдау жасалып, жарық көрген құжаттар жинақтарына сипаттама берілді.

Түйін сөздер: архивтік құжаттар, саяси қуғын-сүргін, құжаттардың маңызы, қорлар, дерек көздері, кеңестік кезең

IRSTI 03.20.00

FEATURES OF THE FORMATION OF THE ARCHIVAL FUND OF DOCUMENTS ON THE HISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS IN THE 20-50S OF THE XX CENTURY

Alimgazinov Kairat Shakarimovich^{1*}

¹Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center for Applied and Scientific Projects of the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan, Almaty. E-mail: alimgazinov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>

*Corresponding author

Abstract. The article provides a historical overview of the formation of an archival fund of documents on political repressions during the Soviet period. Using specific historical examples and analysis, an assessment is made of the informative significance of documents, especially party documents, now deposited in the funds of the Presidential Archive. At the same time, in a historical retrospective, an analysis is given of the peculiarities of the formation of the archaeological research fund, and the published documentary collections are characterized.

Keywords: archival documents, political repressions, significance of documents, funds, sources, Soviet period.

Введение. Начало формирования архивного фонда документов советской эпохи связано с принятием первых декретов советской власти - декреты Совнаркома РСФСР от 1 июня 1918 г. «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» и от 22 апреля 1919 г. «О хранении и уничтожении архивных дел». Декретом «О реорганизации и централизации архивного дела» был образован единый Государственный архивный фонд (ГАФ), документы которого находились на учете под контролем государства. Работа по формированию ГАФ была возложена на Главное управление архивным делом, которое отвечало за сохранение, решение вопросов ценности или уничтожения документов, образующихся в деятельности советских учреждений и органов власти. В функции ведомства входили наряду с задачами обеспечения сохранности исторических документов, также задачи их использования в научном обороте в интересах советского государства. Этот подход определил состав и содержание сохранившихся архивных документов советской эпохи. Вместе с тем, существование разветвленной сети советских архивов с иерархической структурой организации работы и четким соблюдением территориального подхода к формированию архивных фондов на основе принципа происхождения документов, определяет единство подходов источниковедческой эвристики к архивным документам советского периода.

В период становления сети архивов в стране происходит жесткая централизация и регламентация их деятельности, вводится режим секретности, меняется подчиненность архивных органов. По положению 1930 года о Центральном архивном управлении (ЦАУ) КАССР, в составе центральных и местных архивов образуются секретные отделы для хранения материалов заинтересованных ведомств. С 10 февраля 1937 г. ЦАУ в соответствии с постановлением ЦИК КазССР передается в ведение Управления заповедников и охраны памятников старины при СНК и вскоре Указом Президиума Верховного Совета КазССР от 14 сентября 1938 г. архивное управление и его местные органы передаются в ведение НКВД. Вся работа архивных учреждений и особенно использование архивных документов были поставлены под жесткий контроль, архивистам предоставили возможность в основном собирать и хранить документы. Положение о Государственном архивном фонде СССР, утвержденное постановлением Совнаркома №723 от 29 марта 1941 г., закрепило за ГАУ НКВД СССР неограниченное право вмешательства в деятельность архивных учреждений по вопросам документальной части делопроизводства и их архивов. Этим самым архивная служба НКВД была поставлена над всеми другими архивными учреждениями.

В послевоенный период важное значение имело постановление ЦК Компартии Казахстана и Совета Министров КазССР от 19 июля 1956 г. «О мерах по упорядочению режима хранения и лучшему использованию архивных материалов министерств и ведомств Казахской ССР», где отмечалось, что значительная часть архивных документов необоснованно засекречена и не может быть использована, состояние работы по публикации архивных документов неудовлетворительное, что в последнее время документальных сборников совершенно не издавалось.

В подчинении НКВД архивы находились до 1960 года, когда было образовано Архивное управление при Совете министров КазССР, затем преобразованное в 1972 году в Главное архивное управление. В этом статусе ведомство просуществовало до 1988 года и было передано в ведение Министерства юстиции КазССР. Таким образом, за период с 1917 по 1991 годы была создана и функционировала централизованная сеть архивных учреждений, где отложился документальный пласт свидетельств советской эпохи. Общий объем архивных документов на момент распада СССР в архивах республики, без документов бывшего архива ЦК Компартии Казахстана и его подведомственной сети, составлял около 15 млн архивных дел. Партийные архивы и их документы в советский период были закрытыми и вошли в состав Национального архивного фонда Республики Казахстан только после 1991 года.

Появление первых документальных сборников по истории Казахстана XX века относится к 1930-1940 гг. Это сборники архивных документов «Алаш-Орда», «Материалы по истории пролетарской революции в Казахстане», «Протоколы Тургайского областного съезда Советов» и др. (Архивисты и архивы Казахстана, 2008: 23-33) Начало этой работы было положено работой образованного в 1922 году Казахского бюро Истпарта – Комиссии по изучению истории РКП(б) и Октябрьской революции (Пролетарская революция, 1923: 238). В задачи Истпарта входило «собрание и изучение материалов по Октябрьской революции и истории... партии» (От истпарта // Пролетарская революция. – 1921. – № 1), разоблачение на основе архивных документов противников советского режима. При этом особое внимание и роль в сохранении исторической памяти уделялось мемуарам как документальным свидетельствам. Первые воспоминания участников советского строительства были опубликованы уже в 1920-е гг., носили характер небольших очерков на страницах периодических изданий, либо выходили небольшими брошюрами (Габдулхамид А.). В своих воспоминаниях авторы стремились к наиболее точному, на их взгляд, изложению событий: «исторические очерки - не повести, не рассказы; тут вымысла, недоговорок или перебарщивания быть не должно» (Пролетарская революция, 1923: 327).

Особое внимание уделялось на сбор материалов, связанных с революционными событиями в казахском крае. Было сделано письменное обращение с просьбой прислать свои воспоминания и материалы об октябрьской революции и гражданской войне в Казахстане С.Сейфуллину, Н.Нурмакову, Т. Рыскулову, А.Асылбекову, У.Джандосову, Т.Айтиеву, Ю.Бабаеву и др. (АП РК, 130: 1). В 1922 и 1925 годах в Ташкенте были изданы подготовленные Т.Рыскуловым сборники «Мусбюро РКП(б) в Туркестане» и «Революция и коренное население Туркестана». Одним из первых изданий архивных документов на казахском языке стал вышедший в печать в 1925 году в Оренбурге стенографический отчет Первого съезда казахской интеллигенции, состоявшегося 12-18 июня 1924 года (История Казахстана, 2009: 58). Начало казахской мемуаристике советской эпохи было заложено С. Сейфуллиным. В 1927 году вышел в свет его роман «Тернистый путь».

Письмо И. Сталина в редакцию журнала «Пролетарская революция», опубликованное в 1931 году, по сути, положило конец вопросу о том, что следует отбирать архивам на хранение, а что из документов подлежит уничтожению. Выступая на собрании общества историков-марксистов по поводу письма И.Сталина, Минц, один из авторов «Истории РКП(б)» подчеркнул, что «мы подошли [к истории] не с точки зрения политической целесообразности при вытаскивании тех или иных фактов, а с точки зрения той объективности, которая абсолютно не характеризует нашу политическую историю» (За большевистское изучение истории партии, 1931).

Изданные в 1927 году по заказу Казкрайкома ВКП(б) А.Бочаговым, а затем в 1929 году Н.Мартыненко документальные сборники по истории Алаш-Орды подверглись резкой критике как издания, в которых авторы не сумели подобрать архивные документы, свидетельствующие о полном разгроме классового врага (Бочагов, 1927; Алаш-Орда, 1929). Аналогичная судьба оказалась и у документального сборника, изданного С.Брайниным, Ш.Шафиро в 1935 году. В тот же год Бюро Казкрайкома приняло решение о снятии книги из обращения и строгом наказании авторов и издателей (АП РК, 8074: 190-203).

В 1927-1929 гг. при Истпарте создается специализированный архив для хранения партийных документов, впоследствии – архив Института истории партии при ЦК Компартии Казахстана. После 1991 года и последующего ряда преобразований, его фонды с 1994 года вошли в состав фондов Архива Президента Республики Казахстан. Собираемые еще Истпартом воспоминания сегодня вошли в состав широко известного исследователям фонда № 811.

В фондах ЦК Компартии Казахстана, ЦК ЛКСМ Казахстана, а также их предшественников сосредоточена информация об общественно-политической и социально-экономической жизни республики в эпоху социализма. Это резолюции, постановления Центрального комитета компартии, протоколы заседаний Бюро секретариата Казахского областного комитета (Киробкома) в первые годы установления советской власти 1921-1925 гг., Казахского краевого комитета ВКП(б) за 1925-1937 гг., ЦК компартии Казахстана за 1937-1991 гг., материалы пленумов, конференций, съездов республиканской и местных парторганизаций, отчеты о работе партийных комитетов и организаций всех уровней, органов партийного и советского контроля, народных комиссариатов и министерств, предприятий, учреждений и общественных организации, аналитические записки, справки, доклады, письма, статистические сведения. В совокупности эти документы составляют основную массу исторических сведений, отражающую историю советского Казахстана. После 1991 года и последующей реорганизации архивной отрасли в Казахстане, партийные документы регионального (областного) уровня в основной своей массе вошли в состав документов областных государственных архивов. Таким образом, изучение узловых проблем истории советского периода - образование Казахской АССР и формирование современных границ Казахстана, насильственная коллективизация и массовые политические репрессии, индустриализация края, депортация репрессированных народов, участие Казахстана в Великой Отечественной войне, освоение целинных и

залежных земель, становление фундаментальной казахстанской науки, казахской культуры, искусства, кино, спорта – будет неполным без обращения к фондам партархивов. Архив Президента РК сегодня является основным хранителем документов политической истории Казахстана, начиная с 1918 года.

Значительный пласт отложившихся в Архив Президента документов связан с депортационной политикой советской власти в XX веке. В частности, это фонд Казкрайкома ВКП (б). Следует отметить, что археографический фонд по данной проблематике сложился, значительная часть документов введена в научный оборот (Из истории поляков в Казахстане, 2000; Из истории депортаций, 2012, 2014, 2019 гг.; и др.). Однако, определенная часть архивных документов, связанных с формированием контингента некоренного населения на территории Казахстана в XX веке, остается малоизученной. Это – документы «особых папок» Архива Президента, которые были рассекречены только в 2006 году и введены в научный оборот частично.

Документальные архивные сборники, издаваемые в советский период, практически не содержат документов партархивов. Последние были не доступны для исследователей, ввиду чего происходили расхождения между памятью народа и официальной историей. Параллельное существование двух самостоятельных систем архивов – партийных и государственных, оказало свое негативное влияние на развитие исторической науки. В сталинский период документальное наследие подверглось «чистке» и засекречиванию. С 1938 года как государственные, так и партийные архивы были переданы в подчинение Народного комиссариата внутренних дел КазССР (НКВД), где находились до 1960 года. В ходе планомерных «чисток» в 1940-1960 гг., из архивов были извлечены и уничтожены, как не содержащие ценности исторической информации, архивные документы первой половины XX века. К этой категории архивных документов вошли сведения, где содержалась критика на советскую власть, информации об ошибках и недостатках. После специальных проверок в Центральном государственном архиве КазССР, в 1941 году из фонда Совета народных комиссаров (фонд №30) были выделены к уничтожению 172 архивных дела за 1920-1929 гг., в 1944 году уничтожены 610 архивных дел за 1929-1935 гг., в 1945 году – 2310 архивных дел за 1929-1936 гг. Практически все документы, связанные с репрессивной политикой, содержали грифы секретности. В ведомственных архивах краевых районных комитетов, ЦИК, КП(б), НКВД-МВД содержались документы о членах и деятельности партии Алаш, о лицах, открыто выражавших свое отношение в проводимой политике советской власти. В 1920-1930 гг. эти архивные документы легли в основу идеологических кампаний и «чисток». Закрытыми были документы по депортационной политике. Документы кампаний по этническим «чисткам», наблюдательные дела, карточки, которые заводились на каждого спецпереселенца, передавались в архивы НКВД. В архивах НКВД-МВД отложились также документы о военнопленных-казахстанцев во Второй мировой войне. Режимный и военный характер учреждения обусловил однотипность по составу и содержанию формируемых архивных документов. Ценность хранения документов понималась с позиции уголовно-процессуального кодекса, выполнения основных задач, возложенных на организацию. Поэтому, по истечении срока оперативной необходимости, весь пласт документов подлежал уничтожению. Документы, содержащие персональные сведения, были выделены в группу документов по личному составу и также имели временный срок хранения. Сегодня эти документы имеют непреходящую историческую ценность, их рассекречивание и введение в научный оборот не представляет угрозу государственным интересам. И ныне документы НКВД-МВД, Комитета государственной безопасности, органов прокуратуры, становятся основой для новых исторических исследований, изучения актуальных вопросов в истории XX века. К таковым документам следует отнести нормативные акты (инструкции, памятки, правила и т.д.), издаваемые силовыми структурами СССР и КазССР, внутренние регламенты (в том числе ненормативные акты), связанные с действиями и поведением органов в отношении гражданского населения,

ущемления их прав и свобод, различного рода регламенты, переписки между силовыми структурами касательно некоторых категории лиц, находящихся под пристальным наблюдением (депортированные народы, военнопленные, заключенные по политическим мотивам и т.п., биосправки, статистические и другие отчеты, следственные и доследственные материалы в отношении таких категорий граждан). Поскольку эта категория документов не предназначалась для научного использования, научно-справочный аппарат к ним не составлялся.

Нельзя забывать, что на постоянное хранение в государственные архивы отбирались документы, содержание которых не противоречило генеральной линии советского партийного государства. Вместе с тем, в подавляющем своем большинстве это были документы на русском языке. Удельный вес ежегодно передаваемых по истечении сроков ведомственного хранения (вначале 5 лет, а затем – 10 лет) в государственные архивы документов на казахском языке не всегда составлял даже 3-5%. Установление тотального контроля за архивными документами привело к отрывочности имеющихся в советских архивах информации протестного происхождения. Ограниченность в использовании и публикации архивных документов, скрывало от широкой общественности массу документальных свидетельств политических, экономических, культурных преступлений советского режима.

До 1991 года архивные документы бывших партархивов, органов НКВД, государственной безопасности были полностью закрыты или же жестко ограничены в использовании. Вопрос о рассекречивании архивных документов остро встал после декабрьских событий 1986 года. Так, на начало 1990-х гг. фонды Архива Президента были закрытыми для использования в научных целях. Поэтому после обретения Независимости, одним из вопросов, требующих своего разрешения, был вопрос о формировании коллективной исторической памяти на основе архивных документов. Эта работа должна была положить конец расхождению между памятью народа и официальной трактовкой истории XX века.

Мощным импульсом открытию архивных фондов стала политическая реабилитация А. Букейханова, А. Байтурсынова, Досмухамедовых, М.Тынышпаева, М. Дулатова, М. Жумабаева и др. Уже в первые годы Независимости, были изданы ряд сборников, связанных с карательно-репрессивной политикой XX в. Тематика впервые вводимых в научный оборот документов, охватывала протестные движения: национально-освободительное движение 1916 г. (1, 2 том), движение Алаш (4-томник в 5-ти книгах); репрессивная политика по отношению к социумам, к этническим группам, к отдельным гражданам: трагедия казахского аула, 1928–1934 (2 тома); политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг., современное осмысление репрессий 1930–1950-х гг. в Казахстане и проблемы защиты прав человека, Казахстан: послевоенное общество. 1946–1953 гг. и др.

На начало 1990-х годов в Архиве Президента насчитывалось свыше 18 тысяч дел с грифом секретности и 13,8 тысяч дел – с отметкой «не выдаются». Более 317 тысяч личных, персональных и партийно-следственных дел также были ограничены в использовании. Рассекречивание Архивом Президента ранее недоступных общественности и исследователям архивных материалов по истории XX века вызвало массовый спрос исследователей к истории XX века. Межведомственной комиссией по рассекречиванию в целом было рассекречено свыше 13 тыс. дел. Было важно, чтобы вслед за массовым рассекречиванием, появились новые публикации, произошло переосмысление недавнего прошлого на основе документальных архивных свидетельств было сформировано историческое сознание казахстанцев.

Тогда же был пополнен археографический фонд документов по изучению вопросов добровольных и вынужденных (плановое переселение, эвакуация), а также принудительных (депортация) миграций. Тема этнических депортаций впервые была отражена в сборнике «Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.)» (1997 г.). В

научный оборот было введено 157 документов. В продолжение темы вышли в свет сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936–1956 гг.)» (2000 г.). За период с 2012–2019 гг. были подготовлены три тома «Из истории депортаций. Казахстан», тем самым введены впервые в научный оборот сотни документов по данной тематике.

Отдельного внимания заслуживает вопрос об изучении голода 1930-х гг. в Казахстане. Вплоть до обретения Казахстаном Независимости в 1991 году не допускались даже попытки исследовать эту проблему, не разрешалась публикации художественных произведений на данную тему. С принятием закона Республики Казахстан «О Национальном архивном фонде и архивах» в 1998 году, в Казахстане была принята норма о том, что документы, отложившиеся в период с 1917 по 1956 годы, а также личные дела и документы биографического характера, завершённые в делопроизводстве по 1956 год включительно, уничтожению не подлежат. Это позволило сохранить уникальные свидетельства трагических страниц в истории казахского народа. В общей совокупности количество сохранившихся документов, которые по принятым на тот момент нормативам архивной работы подлежали уничтожению, превышает 700 тысяч дел. Количество же архивных материалов, сформированных в целях исполнения силовыми структурами своих основных обязанностей, превышает 3 млн.

С 2022 года Государственной комиссией по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной Указом Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года, в целях восстановления исторической справедливости в отношении всех категорий жертв политических репрессий советского периода, проведена большая работа по введению указанной категории документов в научный оборот. Подготовлено было к печати 32 тома архивных документов и материалов, тем самым значительно был пополнен археографический фонд исследований по истории советского Казахстана. Это документы о народных восстаниях и протестах в Казахстане в 1920-1930-х гг., об исправительно-трудовых лагерях в Казахстане, депортированных в Казахстан народов и спецпоселенцев, военнопленных-казахстанцев во Второй мировой войне, материалы о лидерах протестных движений, опубликованы впервые нормативные и правовые акты советской власти, ставшие основанием для преследований и политических репрессий участников национально-освободительного движения «Алаш», насильственной коллективизации, принудительного оседания, заготовительных и других политических кампаний, антирелигиозной политике советского государства и репрессиях против духовенства в Казахстане. Отдельными томами посвящены особенностям советской политики в разрезе регионов Казахстана.

Статистические сведения о демографической ситуации 1930-х гг. в Казахстане, откожевках казахского населения содержатся в документах Статистических управлений КазССР, Комиссариата здравоохранения КазССР, сельсоветов, областных, районных комитетов компартии (в секторах учета, отдела партийного хозяйства), в документах о деятельности народных следователей и милиции. Сведения по количественному составу жертв массового голода содержатся в фонде Казкрайкома (№141) Архива Президента РК, среди секретной переписки с ПП ОГПУ по Казахстану (Оп.1. Д.5208); протоколах бюро Крайкома, докладных записках, сводках, где содержатся данные об откожевках казахского населения (Оп.1. Д.5192); протоколах бюро укомов ВКП(б), докладов судов прокуратуры, заявлениях о перегибах в период хлебозаготовок и конфискации баев (Оп.1. Д.1689, Д.3840).

Основной пласт документов по истории голода 1930-х гг. отложился в фондах Архива Президента Республики Казахстан и Центрального государственного архива Республики Казахстан. В Архиве Президента – это фонды Казахского Краевого Комитета ВКП (б), Центрального Комитета компартии Казахстана, Алма-Атинского городского комитета компартии Казахстана, Уполномоченного Комиссии партийного контроля при Центральном Комитете компартии Казахстана, Талгарского (Илийского) комитета компартии Казахстана, Алма-Атинского областного комитета компартии Казахстана. В

Центральном государственном архиве РК – это фонды Центрального исполнительного комитета советов КазАССР, Наркома земледелия КазАССР, Совета министров КазССР, Военного комиссариата КазССР, Президиума Верховного совета КазССР, Министерства просвещения КазССР, Государственного комитета Совета министров КазССР по использованию трудовых ресурсов, Казахского Центрального комитета Международной организации помощи борцам революции КазССР.

На основе рассекреченных архивных документов был подготовлен сборник документов «Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931–1933 годах». В 2011 г. в Москве издан сборник документов «Голод в СССР. 1929–1934», в который вошли и документы из Архива Президента и Центрального государственного архива Республики Казахстан.

Документальные публикации об участии Казахстана во Второй мировой войне стали выходить уже в 1940-е годы. Сбором документов и материалов занималась созданная в 1942 году Комиссия по истории Великой Отечественной войны при ЦК КП(б) Казахстана. Среди изданных в послевоенный период архивных сборников центральное место занимает двухтомный сборник документов и материалов «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Составители, в силу объективных причин, не могли включить документы, указывающие на неоправданно высокие потери на фронте и в тылу, особенно среди трудармейцев, депортированных народов, документы о голоде, «зачистках» освобожденных территорий, как советских, так и вошедших затем в состав социалистических стран, а также документы о судьбах военнопленных солдат и офицеров Красной армии, узников сначала фашистских, а затем сталинских лагерей. Проблема ограниченности в изучении озвученных вопросов появилась в т.ч. и из-за недоступности архивных документов советской эпохи, особенно сталинского периода.

После обретения Независимости и открытия архивных фондов, научными коллективами Института истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Института истории государства, были подготовлены труды, где получили освещение ранее актуальные вопросы участия Казахстана и вклада казахстанцев в победу. Войне была дана историческая оценка в пятитомном академическом издании «История Казахстана. С древнейших времен до наших дней». Документальной базой этих исследований стали «особые папки» - партийные документы с грифом высшей формы секретности. К 2008 году Архивом Президента РК была завершена работа по рассекречиванию документов из «особых папок» за период 1937-1991 гг. Вслед за этим, археографический фонд документов по истории военного времени, истории депортаций народов в Казахстан, массовых репрессий, коллективизации и голода 1930-х гг., пополнился новыми ранее неизвестными документами советской власти. Впервые «особые папки» были введены в научный оборот через издание в 2010 году сборника документов «Рассекреченная война 1941–1945 гг. Из особых папок Архива Президента РК». Издание стало одним из научных итогов работы по рассекречиванию партийных документов. В сборнике были собраны решения и постановления как собственно ЦК КП (б) К, так и совместные с СНК КазССР за период Великой Отечественной войны. Хотя директивные документы партийных и советских органов Казахстана публиковались ранее и не раз в составе тематических сборников (Документальные источники, 1963: 134. То же, 1987: 262), подготовленный Архивом Президента РК сборник отличался тем, что впервые документы были включены по принципу их видовой принадлежности и степени секретности.

Попытки снять грифы ограниченного доступа к ряду архивных документов были предприняты еще в конце 1980-х гг. в Институте истории партии при ЦК КП Казахстана, в структуре которого хранился значительный комплекс документов архивного фонда КПСС, связанный с историей Казахстана. Однако проведенная работа тогда не могла быть полноценной, чтобы дать целостное представление о произошедших в прошлом процессах. Только после обретения Казахстаном независимости, в результате деятельности созданной в 1994 г. Правительственной комиссии, были рассекречены тематические

комплексы документов в государственных архивах республики. В 2004–2008 гг., по инициативе Архива Президента РК, была создана Межведомственная комиссия по рассекречиванию документов бывшего архивного фонда коммунистической партии. В результате работы комиссии, Архивом Президента РК были сняты грифы секретности с более чем 40 тысячи дел партийных документов за 1937–1991 гг.

По завершении деятельности Комиссии, Архив Президента РК получил возможность работы над серией документальных изданий «Из истории депортаций. Казахстан», приступить к созданию документальной базы данных о военнопленных-казахстанцах Второй мировой войны, а также предложить исследователям документы из «особых папок» ЦК КП (б) Казахстана за 1941–1945 гг. (Полный перечень документальных сборников, подготовленных Архивом за 1994–2022 гг. на сайте: <http://archive.president.kz/>).

Гриф «особая папка» в первую очередь обозначал место хранения документа: не там, где все, а в другой, «особой папке». Термин появился в 1920–1930-х гг., в Казкрайкоме ВКП (б), предшественнике ЦК КП (б) К, – в 1930 г. Но документы, сформированные в «особые папки» до 1937 г., в Архив Президента РК на государственное хранение не попали. В Архиве Президента РК отложился документальный пласт документов с таким грифом за период с 1937–1991 гг.

По «особым папкам» исследователями были реконструированы страницы истории советского вооружения. Так, известный лишь узкому кругу специалистов винтовочная противотанковая граната Сердюка с кумулятивной боевой частью была сконструирована в Казахстане и принята на вооружение Красной армии в 1941 году. В начале войны граната Сердюка производилась в больших количествах и широко использовалась для борьбы с бронированными целями. Опытные образцы автомата (тогда еще пистолета-пулемета) Калашникова также производились в Казахстане (Рассекреченная война, 2020: 156, 159, 210).

Главную ценность содержания «особых папок» составляют постановления СНК и ЦК КП (б) Казахстана, приложения к ним, где содержится информация о самых разных сторонах политической, экономической и общественной жизни республики, документальные свидетельства, которые раскрывают механизмы взаимодействия государства и общества. Эти документы, относящиеся к нормативным, организационно-распорядительным, носили директивный характер. Для изучения политики, экономики, культуры и советского быта источниковедческое значение «особых папок» трудно переоценить.

Наряду с документами управленческого и распорядительного характера, источниковедческая ценность партийных документов заключается в огромном сохранившемся массиве так называемых документов по личному составу, которые содержат информацию о сотнях тысяч лиц активистах первичных партийных организаций до руководящих работников номенклатуры ЦК компартии Казахстана. Это – автобиографии, характеристики, анкеты, справки, содержащиеся в личных делах, материалы совещательных органов партконтроля, куда выносились на обсуждение вопросы, связанные с этикой, служебным поведением, личной жизнью коммунистов. Партийно-следственные дела дают новую, порой неучтенную ситцем советской идеологии ценную историческую информацию, раскрывающую глубинную суть тоталитарной эпохи через политику, экономику, культуру и быт советского гражданина.

Список литературы и источников:

Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 811. Оп. 8. Д. 130. Л. 1.

АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 8074. Л. 190-203

АП РК. Ф.139. Оп. 1. Д. 266-А. Л. 184-А.

Архивисты и архивы Казахстана XX и XXI вв. Сборник документов и материалов / Сост.: Р.М. Абдуали, Ж.Т. Байкаш, Е.М. Грибанова (отв.), Е.В. Чиликова. Алматы, 2015; Письма с фронта. Алма-Ата, 1944; Чиликова Е.В. О первых публикаторах Казахстана //

Пути использования и совершенствования современных научно-практических приемов и методов в работе с архивными материалами. Астана: Национальный центр археографии и источниковедения, 2008. С. 23–33.

Бочагов А. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-1919 гг. Кзыл-Орда, 1927; Алаш-Орда. Сборник документов // сост. Н.Мартыненко. Кзыл-Орда, 1929.

Габдулхамид А. Қазақ бейнеқорларына бір-екі сөз. Ташкент, 1919. С. 15; Андреевич П. Правда о Семиреченской белогвардейской авантюре // Известия Краевого Комитета РКП(б) Туркестана. 1920. 19 июня; Могила Ф. Из прошлого // Пролетарий(Оренбург). 1922. № 1. С. 76; Галето П. О возникновении Советской власти в Семипалатинске в 1918 году // Коммунист (г.Семипалатинск). 1923. № 4. С. 48-50; Запорожский Б. Усть-Каменогорская дисциплинарка // Там же. 1923. № 1. С. 96-102; Захаров Н. Из истории одного революционера (воспоминания из близкого прошлого) // Красная летопись Туркестана. 1923. № 1-2. С. 94-98; Айтиев А. Октябрьская революция и национальный вопрос // Қызыл Қазақстан. 1923. № 22; Ужгин С. Страничка из истории революционного движения в Кустанае // Известия Кустанайского губкома РКП(б). 1923. № 14; Агафонов Ф. Оренбург в 1918 году (из воспоминаний) // Советская степь. 1924. 23 февраля; Варламов П. Путь к Октябрю // Советская Киргизия. 1924. № 10; Фурманов Д.А. Семь дней («Мятеж»). М.-Л.: Госиздат, 1926.

Документальные источники по истории Коммунистической партии Казахстана. Научно-информационная библиография. Октябрь 1917 г. – Октябрь 1962 г. Алма-Ата: Казгосиздат, 1963. С. 134. То же. Октябрь 1962 г. – 1980 г. Алма-Ата, 1987. С. 262

За большевистское изучение истории партии // Правда. 1931. 12 декабря. № 341(5146)

Из истории поляков в Казахстане. 1936-1956 гг. Сборник документов. – Алматы, 2000. 344 стр.; Из истории депортаций. Казахстан. Том 1, 2, 3. Алматы, 2012, 2014, 2019 гг.; и др

История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. В 5 томах. Том 4. Алматы: Атамұра, 2009. 768 с. С. 58.

От истпарта // Пролетарская революция. 1921. № 1.

Полный перечень документальных сборников, подготовленных Архивом за 1994–2022 гг. на сайте: <http://archive.president.kz/>

Пролетарская революция. 1923. № 8. С. 238

Пролетарская революция. 1923. № 5. С. 327

Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг. Сборник документов. Алматы: LEM, 2020. С. 156, 159, 210.

References

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 811. In.8. C.130. L. 1.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 8074. L. 190-203

AP RK. F. 139. In. 1. C. 266-A. L.184-A

Arkhivisty i arkhivy Kazakhstana XX i XXI vv. [Archivists and archives of Kazakhstan in the 20th and 21st centuries]. Sbornik dokumentov i materialov / Sost.: R.M. Abduali, ZH.T. Baykash, Ye.M. Gribanova (otv.), Ye.V. Chilikova. Almaty, 2015; Pis'ma s fronta [Letters from the front]. Alma-Ata, 1944; Chilikova Ye.V. O pervykh publikatorakh Kazakhstana [On the first publishers of Kazakhstan] // Puti ispol'zovaniya i sovershenstvovaniya sovremennykh nauchno-prakticheskikh priyemov i metodov v rabote s arkhivnymi materialami. Astana: Natsional'nyy tsentr arkheografii i istochnikovedeniya, 2008. S. 23–33. (In Russian)

Bochagov A. Alash-Orda. Kratkiy istoricheskiy ocherk o natsional'no-burzhuanom dvizhenii v Kazakhstane perioda 1917-1919 gg. [Alash-Orda. A brief historical essay on national-bourgeois movement in Kazakhstan in the period 1917-1919]. Kzyl-Orda, 1927; Alash-Orda [Alash-Orda]. Sbornik dokumentov // sost. N.Martynenko. - Kzyl-Orda, 1929 (In Russian)

Gabdulkhamid A. Qazaq, beynek orlaryna bir-yeki soz [Kazakh national movement]. Tashkent, 1919. S. 15 (In Russian); Andreyevich P. Pravda o Semirechenskoy belogvardeyskoy avantyre [The Truth about the Semirechye White Guard Adventure] // Izvestiya Krayevogo Komiteta RKP(b) Turkestana. 1920. 19 iyunya (In Russian); Mogila F. Iz proshlogo // Proletariy (Orenburg). 1922. № 1. S. 76 (In Russian); Galeto P. O vozniknovenii Sovetskoy vlasti v Semipalatinske v 1918 godu [On the emergence of Soviet power in Semipalatinsk in 1918] // Kommunist (g.Semipalatinsk). 1923. № 4. S. 48-50 (In Russian); Zaporozhskiy B. Ust'-Kamenogorskaya distsiplinarka // Tam zhe. –1923. № 1. S.96-102 (In Russian); Zakharov N. Iz istorii odnogo revolyutsionera (vospominaniya iz blizkogo proshlogo) // Krasnaya letopis' Turkestana. 1923. № 1-2. S. 94-98 (In Russian); Aytiev A. Oktyabr'skaya revolyutsiya i natsional'nyy vopros // Qyzyl Qazaqstan. 1923. № 22 (In Russian); Uzhgin S. Stranichka iz istorii revolyutsionnogo dvizheniya v Kustanaye [A page from the history of the revolutionary movement in Kustanai] // Izvestiya Kustanayskogo gubkoma RKP(b). 1923. № 14 (In Russian); Agafonov F. Orenburg v 1918 godu (iz vospominaniy) // Sovetskaya step'. 1924. 23 fevralya (In Russian); Varlamov P. Put' k Oktyabryu // Sovetskaya Kirgiziya. 1924. № 10 (In Russian); Furmanov D.A. Sem' dney («Myatezh»). M.-L.: Gosizdat, 1926 (In Russian).

Dokumental'nyye istochniki po istorii Kommunisticheskoy partii Kazakhstana. Nauchno-informatsionnaya bibliografiya. Oktyabr' 1917 g. Oktyabr' 1962 g. [Documentary sources on the history of the Communist Party of Kazakhstan. Scientific and informational bibliography. October 1917 – October 1962]. Alma-Ata: Kazgosizdat, 1963. S.134. To zhe. Oktyabr' 1962 g. – 1980 g. Alma-Ata, 1987. S. 262. (In Russian)

Za bol'shevistskoye izucheniye istorii partii [For the Bolshevik study of the history of the party] // Pravda. 1931. 12 dekabrya. №341 (5146). (In Russian)

Iz istorii polyakov v Kazakhstane. 1936-1956 gg. [From the history of Poles in Kazakhstan. 1936-1956]. Sbornik dokumentov. Almaty, 2000. 344 s. (In Russian)

Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan. Tom 1, 2, 3. Almaty, 2012, 2014, 2019 gg. (In Russian)

Istoriya Kazakhstana. S drevneyshikh vremen do nashikh dney. V 5 tomakh. [History of Kazakhstan. From ancient times to the present day. In 5 volumes]. Tom 4. Almaty: Atamura, 2009. 768 s. S.58 (In Russian)

Ot istparta [From Istpart] // Proletarskaya revolyutsiya. 1921. № 1 (In Russian)

A complete list of documentary collections prepared by the Archive for 1994–2022 is on the website: <http://archive.president.kz/>

Proletarskaya revolyutsiya [Proletarian Revolution]. 1923. № 8. S. 238. (In Russian)

Proletarskaya revolyutsiya [Proletarian Revolution]. 1923. № 5. S. 327. (In Russian)

Rassekrechennaya voyna: «osobyie papki» TSK KP (b) Kazakhstana. 1941-1945 gg. [Declassified War: "Special Folders" of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan. 1941- 1945]. Sbornik dokumentov. Almaty: LEM, 2020. S. 156, 159, 210. (In Russian)

**КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР),
ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ), КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА
КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS), SHARUA PEASANTS
AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

**ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО И УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ
КАЗАХСКИХ БАЕВ**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович^{1*}

¹ Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, Генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: kabulzia@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В данной статье дается научный анализ истории конфискации и раскулачивания казахских баев в 20–30 годы XX века в Казахстане. Рассматриваются нормативно-правовые акты, послужившие основой для преследования баев, потомков султанов и ханов, бывших волостных управителей, приводятся примеры конфискации имущества и скота, а также высылки зажиточной части аульного населения за пределы прежних округов проживания. Помимо архивных документов Центрального Государственного архива РК и Архива Президента РК, в данной работе использованы материалы из ряда региональных отечественных архивов. Статья рассчитана на специалистов гуманитарных наук, преподавателей вузов, докторантов, магистрантов и студентов, а также на широкий круг читателей, интересующихся историей Казахстана 20–50 -х годов XX века.

Ключевые слова: баи, середняки, высылка, конфискация, репрессии, скот, имущество, округ, волостные управители, ханы, султаны.

ҒХТАР 03.20.00

**ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН САЯСИ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ҚУДАЛАУ ТАРИХЫ**

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: kabulzia@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Бұл мақалада XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы Қазақстандағы казак байларының тәркіленуі мен иеліктен алыну тарихына ғылыми талдау жасалған. Байларды, сұлтандар мен хандардың ұрпақтарын, бұрынғы болыс билеушілерін қудалауға негіз болған нормативтік-құқықтық актілер қарастырылады, мүлік пен малды тәркілеу, сондай-ақ ауыл тұрғындарының ауқатты бөлігін бұрынғы округтерден шығару мысалдары келтіріледі. Бұл жұмыста Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Қазақстан Республикасы Президенті архивінің құжаттарынан басқа, бірқатар облыстық отандық архивтердің материалдары пайдаланылған. Мақала гуманитарлық ғылымдар мамандарына, университет оқытушыларына, докторанттарына, магистранттары мен

студенттеріне, сонымен қатар XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын оқырмандарға арналған.

Түйін сөздер: байлар, орта шаруалар, жер аудару, тәркілеу, қуғын-сүргін, мал, мүлік, округ, болыс губернаторлары, хандар, сұлтандар.

IRSTI 03.20.00

HISTORY OF POLITICAL AND CRIMINAL PERSECUTION OF KAZAKH BAI

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich^{1*}

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director General of the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kabulzia@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2864-2374>

*Corresponding author

Abstract. This article provides a scientific analysis of the history of confiscation and dispossession of Kazakh bays in the 20-30s of the 20th century in Kazakhstan. The article examines the legal acts that served as the basis for the persecution of bays, descendants of sultans and khans, former volost governors, provides examples of confiscation of property and livestock, as well as the expulsion of the wealthy part of the village population outside their former districts of residence. In addition to archival documents of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan and the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, this work uses materials from a number of regional domestic archives. The article is intended for specialists in the humanities, university professors, doctoral students, master's students and students, as well as for a wide range of readers interested in the history of Kazakhstan in the 20-50s of the 20th century.

Key words: bays, middle peasants, expulsion, confiscation, repression, livestock, property, district, volost governors, khans, sultans.

Введение. Указ Президента РК К.К. Токаевым от 24 ноября 2020 г. «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» наконец-то, создал условие для объективной оценки, роли и значение института байства в Казахстане, позволил осуществить научно-исторический анализ тех политических акций, которые были приняты в их отношении со стороны большевистко-сталинской власти, провести комплексную научно-правовую экспертизу десятков репрессивных решений, принятых руководством РКП(б)-ВКП(б), ВЦИК – СНК СССР, а также Казкрайкомом – ЦК Компартии Казахстана по государственному преследованию и политическим репрессиям байства и кулачества в Казахской Республике, внести научно-обоснованное предложение по их полной юридической и политической реабилитации.

Государственная комиссия по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия) под руководством Государственного секретаря РК К.Е. Кушербаева и Государственного советника РК Е.Т. Карина, а также региональные комиссии в течение 3-х лет проделали большую разноаспектную работу по установлению фактических обстоятельств ликвидации байства и кулачества, как класса в 1920-1930 годов, по рассекречиванию ранее закрытых архивных материалов, поиску и установлению огромного числа ранее не изученных фактов и документов в различных регионах Казахстана. Ученые и эксперты Госкомиссии впервые получили возможность на государственном уровне всесторонне изучить антинародную политику, которая проводила большевистко-сталинская власть по баям и кулакам, а также глубже проанализировать государственные механизмы реализации этой политики, и их последствия.

Результаты исследования. Институт баев играл важную роль в жизни казахской степи. Нередко, имея по несколько десятков тысяч голов одного только крупного скота, в первую очередь лошадей, баи выступали надежной и верной опорой всего аула или рода, приходя на помощь своим близким и родным в самое трудное время: в период джутов и других преимущественно природных стихии. Степь помнит имена таких крупных баев как Сары бай, Тюйте Нурекенулы, Сагынай, Маман и многие другие.

В XVIII в. Российская империя столкнулась с уникальным явлением, когда вся степь была заполнена весьма зажиточными и богатейшими скотоводами. К примеру, в 1754 г. один только султан кыпчакского улуса Султанмаммет имел в своем личном подворье, как минимум, 20 000 голов одних только лошадей, перешедших на зимние кочевья на правый берег Иртыша в ноябре месяце.

Наиболее богатые из баев практически безвозмездно или на временной основе передавали часть скота своим обедневшим сородичам. Вот об этом свидетельствует известный российский исследователь XVIII в. немецкого происхождения Георги: «Ежели табуны чьи-нибудь скоро размножаться, то он почитает сие благодатию и разделяет по бедным людям знатное число скота. Ежели сей податель пребудет в благосостоянии, то наделенные им люди не бывают ему за то ничем обязаны, если же он по причине скотского падежа, расхищения, по иным каким несчастьям лишится своих стад, то наделенные им прежде приятели дают ему такое же число или еще и с приплодом скота». И он же здесь добавляет: «В сравнении с другими кочевыми народами наших стран киргизы (казахи-авт.) живут очень хорошо» (Кабульдинов, 2017: 259-260).

Участник одной из известной российской академической экспедиции XVIII века Фальк, который был живым свидетелем и очевидцем того «счастливого и благодатного времени» для казахов, также восторженно писал о том, что степь была заполнена богачами, которые иногда не могли знать даже точное количество своего многочисленного скота: «Такой полсотни (лошадей) не насчитывает у себя только ничтожное меньшинство... Даже у рядового киргиза (*казаха – авт.*) «черной кости» свободно может оказаться в владении и тысяча и даже две тысяча голов коней... Богачи не могут даже знать с точностью своих стад» (Кабульдинов, 2017: 260).

Другой из известных ученых-натуралистов XVIII в. Паллас, в 1793-1794 гг. побывавший на территории Северного Казахстана, вообще считает и даже в некоторой степени абсолютизирует, что казахи были практически все поголовно зажиточны и состоятельны: «Они (казахи-авт.) все зажиточны, и скота имеют довольно, то живут они по своему обыкновению очень хорошо, и носят не худое одеяние» (Кабульдинов, 2017: 260).

Безусловно, и это было массовым и распространенным явлением, нежели в более позднее время. Об этом ярко написал известный российский исследователь и офицер Я. Гавердовский в самом начале XIX в.: «Прежде признавали бедным того киргизца (казаха-авт.), который не мог насчитать в своем табуне 1000 овец и 100 лошадей... ныне начальник семьи, обладающий 5000 лошадей, 20 000 овец и 1000 верблюдов, может назваться кочевым Крезом» (Кабульдинов, 2017: 259).

Действительно, традиционный казахских аул до начала XIX в., то есть до отмены ханской власти в 1822 и 1824 гг., был весьма состоятелен и богат: это подтверждаются словами известного казахского ученого Шокана Уалиханова, к примеру, применительно к казахам Среднего жуза: «Сибирские киргизы (казахи – авт.) до основания внешних приказов были богаче – этот факт, не подвергающий ни малейшему сомнению» (Кабульдинов, 2017: 260-261).

Личная свобода, честолубие, преимущественно скотоводческий образ жизни, наличие огромных степных пространств и богатейших пастбищ, очень низкая плотность населения, сформировали значительную самостоятельных и практически повсеместно богатых жителей – баев. Богатые степняки могли преспокойно женить своих сыновей за уплату большого калыма и причем не один раз. Богатство позволяло им проводить

пышные тризны (*асы*) в честь своих уважаемых и легендарных предков. Они могли свободно принимать за свой счет гостей, в том числе и иностранцев, и иноверцев, при этом – не требуя от них никакой платы. С наилучшей стороны показали себя баи в период восстания Кенесары Касымулы. Хорошо проявили они себя и в период зарождения мощного алашского национального движения в начале XX в., финансово, материально и организационно помогая лучшим представителям возрождающей казахской государственности в условиях распада Российской империи: Каражан Укибаев, Медеу Оразбаев, Ике Адилов, Хасен Акаев, братья Бекметовы, Ыбрай Акпаев, дети бая Мамана, Иса Копжасаров, Салык Омаров, Тобанияз Алниязов, представлявшие практически все регионы Казахстана. К примеру, бай Барлыбаев Алти принимал у себя в своих кочевьях в июле 1918 г. лучших представителей алашского движения и почти 10 000 соплеменников из окрестных уездов.

Советская командно-административная система почти с самых первых лет своей деятельности возродила институт высылки состоятельной части аула с применением еще и элементов конфискации. Так, крупнейший бай Северного Казахстана Алти Барлыбаев из рода кошебе-керей был трижды конфискован советской властью: большевики использовали их «экспроприацию» с целью пресечения проявлений недовольства зажиточной и непокорной части аульного населения политике новой власти, а также в качестве предупредительной меры, направленной на уничтожение своих потенциальных и реальных политических и экономических оппонентов. Состоятельные и влиятельные представители традиционного казахского социума, никак не желали и не хотели менять свой сложившийся уклад жизни и добровольно отказываться от нажитого годами и десятилетиями богатства, чем и вызвали массовые репрессии со стороны советских властей и партийных органов.

Преследованием зажиточной и непокорной части жителей аула занимались местные советские и партийные органы в Казахстане, особенно в конце 20-х – начале 30-х гг. XX в. В 1925 г. к власти в Казахской республике пришел ставленник центра Ф.И. Голощекин, принявший в свое время активное участие в убийстве семьи последнего русского императора Николая II. По приезду в край он объявил, что Советская власть в аулах не установлена, сохранилась прочная власть местных баев. В связи с этим он предложил и нашел поддержку в Центре по осуществлению в Республике антинародной программы «Малый октябрь в Казахстане», насильственно проведя советизацию аула, направленной, в первую очередь, против баев. Политика воздействия на баев и ряда других категорий влиятельного аульного населения через наспех созданную милицию из числа местных казахов ни к чему не привела: имея низкую зарплату, слабую профессиональную подготовку и состоя в родственных отношениях с местными баями-родоправителями, последние не сумели в корне изменить ситуацию в ауле.

Представители советской власти и партийные органы открыто заявляли, что у «большинства казахских крестьян, наряду с мелким собственником, внутри сидит еще маленький националист, так как он отлично помнит прошлое свое угнетение; нужно с этим бороться». На полный подрыв основ хозяйственной самостоятельности баев и внеэкономическое воздействие и на остальное аульное население, были направлены ряд подготовительных административных и силовых, нерыночных мер. В 1926-1927 гг. в местах компактного проживания коренного населения произошел волонтаристский передел пахотных и сенокосных угодий, но она своей цели не достигла: значительная часть скота оставалась у баев, а бескотным или малоскотным беднякам и батракам большое количество пастбищ и сенокосных угодий была ни к чему. Они также подверглась лишению избирательных прав, что произошло накануне проведения перевыборов в Советы в 1927 г., когда они стали массово переходить в разряд так называемых «лишенцев». Не легким было и введение прогрессирующего налога в отношении богатых и зажиточных хозяйств аула. И. Голощекин усилил работу по очищению партии и соваппарата от «националистических элементов», начались так

называемые «партийные чистки» с заведением «партийно-следственных дел», по которым из партии исключались преимущественно баи, бывшие волостные, султанское сословие, а также их близкие родственники.

14 марта 1928 г. в Москве вышло «постановление Президиума Всероссийского ЦИК «О лишении права на землепользование и проживание в местах постоянного жительства крупных баев и скотопромышленников с семьями и конфискации их имущества» с грифом «совершенно секретно» (АП РК, 1687: 38-38 об.).

Безусловно, первую скрипку при преследовании баев играл сам И. Голощекин, который 15 мая 1928 г. подготовил документ под названием «Докладная записка Казкрайкома ВКП(б) в ЦК ВКП(б) «О конфискации средств и орудий производства у крупных байских хозяйств и лиц из бывших привилегированных сословий и родовых групп» (АП РК, 1842: 231-231 об.).

В июне 1928 г. вышел проект постановления ЦИК и СНК КАССР о конфискации хозяйств и выселении наиболее крупных и влиятельных скотоводов из числа коренного населения с грифом «совершенно секретно» (все представленные здесь документы-рассекречены-авт.): «Провести в Казахской АССР выселение тех наиболее крупных скотоводов из коренного населения, которые, сохраняя полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения, своим имущественным и общественным влиянием препятствуют советизации аула» (АП РК, 1687: 54-54 об.).

21 июня 1928 г. вышло постановление Казкрайкома ВКП(б) вопросам конфискации, адресованный всем уполномоченным по проведению конфискации с грифом «совершенно секретно» со следующими тезисами, касающегося появления у властей опасения, что баи могут распродать свой скот, что и в реальности и происходило: «Издать постановление необходимо немедленно, т.к. идет массовая распродажа скота байством» (АП РК, 1687: 11).

9 августа 1928 г. за подписью секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова вышло совершенно секретное «Постановление ЦК ВКП(б) о конфискации хозяйств и высылке наиболее крупных скотоводов»: «Конфискуемое согласно закону имущество должно быть передано в большей своей части (60-70%) беднейшим хозяйствам данного района в целях их укрепления, приняв одновременно меры к максимальной их организации в колхозы. Наиболее организованные хозяйства баев должны быть использованы для создания колхозов с вовлечением работавших в них батраков, а также бедноты. Остальную часть передать существующим колхозам и совхозам. А наиболее ценный племенной скот – племенным хозяйствам и местным сельскохозяйственным учебным заведениям» (АП РК, 2067: 1-1 об.).

Как видно из совершенно секретной «Сводки ПП ОГПУ по КАССР о настроении и активности байства в связи с предстоящей конфискацией имущества» от 10 августа 1928 г. было выявлены следующие три тенденции в развитии байских хозяйств в условиях новой компании: баи начали массовую распродажу скота в целях сохранить ценность своего имущества в форме твердой валюты. Они начали дробить свои хозяйства между близкими родственниками. Часть баев откочевывала за пределы республики (ЦГА РК, 88: 69-69 об.).

В первую очередь было принято конфисковать байские хозяйства в приграничных районах, что видно из выписки из «строго секретного» протокола № 61 бюро Казкрайкома ВКП(б) о сроках проведения конфискации в пограничных районах от 18 августа 1928 года: «В пограничных районах конфискацию провести в кратчайший срок и оставить минимум выселяемых хозяйств». Это было сделано в связи попыткой баев откочевать в сопредельные республики и страны (Китай) (АП РК, 1687: 12).

После этих подготовительных мер, в августе 1928 году началась небывалая и волюнтаристская политика конфискации хозяйств крупных баев и их высылки за пределы округов проживания, когда было принято решение конфисковать скот у 700 крупных хозяйств, а на самом деле их стало намного больше – 1054 хозяйств. Позднее в состав конфискуемых вошли и часть середняков, так как по мнению руководства СССР

казахские середняки были намного богаче, чем даже «крепкие» русские кулаки. Причем, особо опасных 75 байских семей было рекомендовано выслать за пределы Казахстана.

Механизм осуществления «конфискации» сводился к двум основным составляющим: конфискация значительной части скота и домашнего имущества и последующая изоляция путем выселения из районов прежней их хозяйственной деятельности. Уполномоченные, прибывшие из других аулов, имея низкие морально-нравственные качества, представлявшие люмпенизированные низы казахского общества заметно «перевыполняли» план конфискации и высылки. Отобранные имущество и скот либо забирали на склады, либо на месте раздавали беднякам, тем самым в аулах создавались конфликтные ситуации. Часть конфискованного домашнего скота шла для пополнения колхозного стада.

27 августа 1928 г. на заседании ЦИК и СНК КАССР было принято Постановление «О конфискации байских хозяйств». Протоколом № 10 заседания партийной комиссии при Казахском краевом комитете ВКП(б) от 30 августа 1928 года были определены районы выселения и переселения байских хозяйств: «1) Выселенные из Сыр-Дарьинского и Джетысуйского округа переселяются в Уральский округ; из Уральского – в Джетысуйский; из Гурьевского – в Петропавловский; из Каркаралинского – в Кустанайский; из Павлодарского – в Актюбинский; из Семипалатинского – в Чимкентский; из Петропавловского – в Актюбинский; из Кызыл-Ординского – в Адаевский; из Акмолинского – в Гурьевский; из Актобинского – в Каркаралинский; из Кустанайского – в Семипалатинский» Причем из выселяемых «не должны образовываться отдельные аулы; вселять их в существующие аулы» (АП РК, 2289: 10-10 об.).

Имели место массовые вынужденные бегства баев со скотом из одного округа в другой и за пределы Казахстана безусловно, во избежание предстоящей конфискации [7, л.65].

В одном уникальном документе от 30 августа 1928 г. под названием «Инструкция по применению постановления ЦИК и СНК КАССР от 27 августа 1928 г. о конфискации и выселении байских хозяйств» содержались следующие пункты, касающиеся особой категории высылаемых, вне имущественного состояния: «лица, принадлежавшие ранее по своему положению к привилегированным группам, как то: султанские и ханские потомки, бывшие несменяемые волостные управители, получившие от царского правительства особые награды, то есть звание личных или потомственных граждан, медали и другие знаки отличия за усердную службу или особые грамоты о предоставлении им тех или иных привилегий и преимуществ, причем эти лица подлежат выселению вне зависимости от их имущественного положения» (АП РК, 813: 117-117 об.).

Согласно этой же инструкции баям оставался самый минимум скота, превращавших их в степных люмпенов, когда кое-какого скота изымалась и некоторая часть сельскохозяйственной техники и инвентаря (АП РК, 813: 118-118 об.).

Также по этой же инструкции было особо предписано изымать наиболее ценные вещи, к каковым относились драгоценные ковры, слитки золота и серебра, золотой и серебряной посуды ((АП РК, 813: 119-119 об.).

Советская власть, властью выслать баев из округов прежнего проживания в пределы Казахстана, решила пойти дальше, желая выселить их даже из республики. Об этом свидетельствует протокол закрытого заседания президиума КазЦИК «О выселении наиболее социально опасных и вредных баев за пределы Казахстана» от 23 марта 1929 г. (ЦГА РК, 8: 91 -91 об.).

Против нововведений и его непродуманной политики выступил ряд советских управленцев, которые незамедлительно были обвинены в «национал-уклонизме», вскоре многие из них были высланы из республики. Некоторые из них оказались без работы.

Открыто выступили против курса Ф.И. Голощекина – С. Садвакасов, С. Ходжанов, Ж. Мынбаев, Ы. Мустамбаев и др. Вот как об этом писал И. Голощекин: «Само это мероприятие, подготовленное нами секретно, при необходимости времени для

преодоления пассивности, а в некоторых случаях и сопротивления среди самой организации (садвокасовщина и т.д.) не могло остаться неизвестным баям, имеющим и поныне большую зацепку в нашем советском, а иногда и партийном аппаратах, что, несомненно, позволило некоторым баям предпринять предупредительные меры» (АП РК, 2968: 141).

Для того, чтобы предотвратить массовое выступление казахской молодежи, начался их срочный и массовый призыв в армию: «Призыв казахской молодежи в Красную Армию (впервые в истории казахов-авт.) дал 100% явку и огромное количество добровольцев, несмотря на агитацию против призыва баев» (АП РК, 2968: 141-141 об.).

Последствия преследования баев. Массовая высылка баев и конфискация их имущества и скота в пользу новых колхозов и бедняков привели к следующим негативным результатам:

По информации самого первого секретаря Казкрайкома Ф.И. Голощекина в ЦК ВКП(б) «О проведении по КАССР конфискации скота и имущества и выселении крупнейших баев-полуфеодалов» от 9 апреля 1929 года из пределов округов проживания было выслано 696 хозяйств (при плане 700), которые «лишаются права проживания и ведения хозяйства в районах их прежней хозяйственной деятельностью» (АП РК, 2968: 142-142 об.).

Фактически было выслано более 1050 хозяйств. Эта была трагедия не только для самих конфискуемых и высылаемых, но их близких родственников, оставшихся в прежних местах жительства. Степняки, никогда не покидавшие родовые земли, вдруг оказывались изгоями и расселялись на чужой земле

У баев было изъято в переводе на крупный скот 145 тысяч голов (АП РК, 2968: 143-143 об.).

Десятилетиями и даже столетиями нажитый скот и имущество незаконно конфисковывалось советскими властями.

Советская власть нанесла окончательный удар и по потомкам казахских ханов и султанов, с которыми активно боролось и царское правительство (АП РК, 2968: 141).

Заметно сократилось поголовье скота: если в 1929 году насчитывалось 40,5 млн голов скота, то к 1933 году это составляло всего лишь 3,6 млн.

В рамках работы Госкомиссии Проектный офис реализовал новую методологию по оценке системно, многоэтапных политических компаний советской власти по государственному преследованию, конфискации собственности байства и кулачества, по определению отдельных категорий и подкатегорий жертв репрессий-казахстанцев, подвергнутых к различным видам репрессий, а также предложил пути и механизмы их юридической политической реабилитации.

Например, ранее официально считалось, что конфискации подверглись 1067 крупных байских хозяйств. В ходе работы Госкомиссии и региональных комиссий учеными и экспертами установлены, включая осужденных судами и внесудебными органами («двойками», «тройками», «пятерками», «особыми совещаниями» и т.д.) по «расстреленным» статьям Уголовного кодекса, где в качестве обязательно применялась конфискация. Учеными и экспертами Госкомиссии и региональных комиссии, в совокупности, установлено количество жертв казахстанцев, повергнутых конфискации, как в ходе реализации десятков партийных-советских актов и инструкции Союза и Казахстана, так и по политическим «расстрельным» статьям УК РСФСР, 1926 года, действовавшим на территории Казахской Республики, включая членов семьи баев-полуфеодалов (середняков) составляет более 800 тыс. человек.

Из-за конфискации скота и уничтожения сословия баев начался массовый голод: из 6,2 млн человек в республике погибло по некоторым оценкам около 2,1 млн человек, по другим – до 4 млн. человек. Во многом это произошло, за того, что рядом с сородичами не оказались их многоопытные и состоятельные вожаки – байы, всегда находившими выход из любых природных и рукотворных катаклизмов и трудностей.

Произошел массовый отток населения, и не только баев, в другие республики и даже страны (Китай, Афганистан, Иран, Индия, Турция и др.). Многие из которых не вернулись на родину и до сих пор. Только в одном Кыргызстане оказалось около 200 тысяч казахов.

Коллективизация шла с «плановым» и искусственным оседанием вчерашних кочевников-скотоводов. Кочевая цивилизация казахов, возраст которого насчитывал около 6 тысяч лет, прекращал свое существование, причем – волонтаристически, без учета почвенно-климатических природно-географических особенностей и условий края. Еще в начале XX века известный российский тюрколог В. Радлов, беспокоясь за судьбу казахов еще в XX веке писал: «..Большая часть степей по своим природным условиям пригодна только для кочевой жизни, и, если вынудить кочевников перейти к оседлости, это, безусловно, явится причиной регресса и приведёт к обезлюдению степей» (Кабульдинов, 2017: 257).

Расправившись с главными противниками новой власти баями, в 1930 году началась другая компания по выселению примерно 20 тысяч кулацких хозяйств из районов сплошной коллективизации республики, что не могло не нанести сокрушительный и непоправимый удар по остаткам сельского хозяйства республики.

Обезглавив верхушку баев, усилился миграционный поток в край спецпереселенцев, преимущественно - «кулаков» из Украины, Белоруссии и других республик Советского Союза: с 1930 г. в республику прибыло примерно 365 000 человек, что привело к необратимым социально-демографическим изменениям в составе структуры населения республики.

Довольно интенсивную форму противодействия предстоящей конфискации была распродажа байством скота, считая, что укрыть от конфискации деньги легче, чем огромные стада скота (ЦГА РК, 88: 53-53 об.).

Баи выселялись из одного округа в другой, при этом в новых местах проживания не имели права создавать отдельные поселения (АП РК, 2289: 10-10 об.).

Часть казахов, проживавших ранее в приграничной зоне, позднее откочевавшихся в Китай, но через несколько лет вернувшись были подвергнуты повторному выселению из районов прежнего проживания за 100 км. Власть опасалась, что они успели обзавестись связями с той стороной, что вызовет нарушение пограничного режима (ЦГА РК, 87: 125).

Конфискация байских хозяйств вызвала и некоторые межэтнические трения, когда казахское население обращалось к властям с вопросом: почему идет конфискация только одних хозяйств богатых казахов, при этом почему-то власти не задевают кулацкие семьи предствителей других национальностей (АП РК, 2058: 13-13 об.).

В местах прибытия им выбирали «в первую очередь земельные объединения в составе земельных угодий, которых имеются бывшие переселенческие участки. Зачисляются в состав определенного земельного объединения с размещением в одном ауле не более двух хозяйств» (ЦДНИ ВКО, 36: 1-1 об.).

Были нарушены права баев, членов их семей, в том числе и детей: в карьере, роста по службе, вступлении в партию и так далее («Недопущение кулацких элементов на руководящую работу в колхозах» (в органы управления и контроля, на другие выборные должности, заведование отраслями хозяйства и пр.).

Произошел рост преступности среди аульного села, преимущества – среди бедняков и батраков, что объясняется тем, что баи – в одном лице были и биями, следящими за порядком, выступающими гарантами спокойствия и безопасности. Это видно из информации наркома юстиции КАССР Ж.Садвокасова в КАЗЦИК «О конфискации имущества и выселение баев» от 03 октября 1929 года: «Огромный рост в судебных органах батрацких дел – 4900 дел за время с 1 октября (1928 г.) по 1-е марта 1929 г., что составляет примерно 220 %, по отношению к соответствующему периоду прошлого года (ЦГА РК, 3: 98-98 об.).

Начался процесс исключения из учебных заведений детей и близких родственников

баев. Широкое распространение получила система доносов, поощряемая органами Народного комиссариата внутренних дел. Более того, уполномоченные, прибывшие из других аулов, имея низкие морально-нравственные качества, создали взрывоопасную ситуацию, позднее приведшая к почти 500 народным восстаниям.

Расправившись с баями- родоправителями, которые по сути были наиболее зажиточной и влиятельной частью аула, большевики принялись за массовое вовлечение бедняков и середняков в колхозы, насильно переводя их на оседлый образ жизни. Если в 1928 г., когда началось конфискация и выселение баев, в республике в колхозы вступило около 2% всех хозяйств, то к 1 апреля 1930 г. уже 50,5%, к осени 1931 г. – 65%, в 1934 г. – 89,9%.

Алти бай и Алаш Орда. Одним из крупнейших баев Северного Казахстана, чьи предки веками проживали на этой благославенной земле, был Альти Барлыбаев (1854-1926). Есть предания, что местные скотоводы занимались коневодством практически непрерывно еще со времен Ботайской культуры, когда около 6 тысяч лет тому назад здесь впервые в мире была приручена лошадь и тогда еще начали пить кумыс. Будучи владельцем многочисленных табунов лошадей, используя передовые методы животноводства, активно занимался скотопромышленностью: кроме степных ярмарок, его можно было видеть на многих рынках Средней Азии и внутренних губернии Российской империи, например, в Ирбите. Его по праву можно считать одним из первых «капиталистов» из числа местных казахов: он хранил деньги в крупных банках городов сопредельной России. А когда пришла советская власть, он перевел все свои сбережения в золотые слитки. Общий язык с советской властью Альти так и не нашел, также, как и все остальные байы: теория классовой борьбы и диктатуры пролетариата не оставила места байам в структуре новой власти: только в первые годы установления большевистского правительства он трижды подвергся конфискации имущества и скота.

Альти был человеком весьма набожным: совершил хадж в Мекку, о чем свидетельствует наличие в Омском историческом архиве копии его заграничного паспорта для выезда в святые Мекку и Медину. Очень сердечно относился к своим работникам: с каждой поездки на российские рынки привозил им сувениры: так, есть воспоминания очевидцев, когда он каждому табунщику дарил ручные часы. Для них же резал жирную лошадь на согым. Одним из первых в крае начал строить сосновые дома как для себя, так и для своих родственников и работников. На период посевной бедняки брали у него волов без письменных каких-либо письменных договоров, а после уборки урожая его часть отдавали Альти. До сих пор потомки местных крестьян-переселенцев также добрым словом вспоминают его имя, когда он помогал рабочим скотом первых переселенцев из европейской части России адаптироваться на новом непривычном месте. Его не стало в 1926 г.: его дело унаследовали два его сына Садуакас и Сейдахмет. Первый из них был ведомым, унаследовав от отца самые лучшие лидерские и хозяйственные качества.

Но, пожалуй, в памяти потомков Альти останется навсегда тем, что в июле 1918 г. он принял около 100 алашских деятелей во главе с Мыржакыпом Дулатулы, Ережепом Итбайулы, Айдарханом Турлыбаевым, Жумагали Тлеулиным и другими. Тогда в местность «Аккусак» на встречу с алашевцами пришли около 10 тыс. казахов преимущественно – Петропавловского и Кокчетавского уездов, представители всех регионов Северного Казахстана. Сюда приехали и казахи из Омска, Кургана и других городов обширной Акмолинской области, Западной Сибири и др. И всех их обеспечил питанием и кровом сам бай Альти для чего им была закуплена посуда. Здесь решались вопросы выделения финансовых ресурсов, лошадей для конной армии (милиции) правительства Алаш Орды, а также набора джигитов в алашские полки. Тогда гости были встречены алашским гимном и почетным военным караулом...Эта информация хорошо сохранилась в произведении Сабита Муканова «Школа жизни» и ряде архивов Казахстана. Кстати, один из достойных потомков Альти бая Нагашбай Барлыбаев возвел

стелу и мавзолее в честь этого исторического события на территории Жамбылского района СКО.

Конфискация имущества и скота бая Садуакаса Алтиулы. В сентябре 1928 г. был подвергнут конфискации и высылке бай Садуакас Алтиев (1879-1951), сын Алти бая. Тогда они жили в 6 км от села Петровка в зимовье «Бибалай». Так, 22 сентября 1928 г. было выписано удостоверение за подписью Председателя окрисполкома Залыгина, которое «выдано Петропавловским Окрисполкомом гр-ну Альтиеву Садвакасу происходящему из аула № 2 – Тонкерейского района Петропавловского округа в том, что на основании постановления КЦИК и СНК от 27 августа 28 г. о выселении байских хозяйств и согласно постановления ____ 21 ч/г сентября он совсем своим существом в числе «12» человек, а именно Садвакас Альтиев, жена Кульжамал, сын Саруар, дочери Магиша и Кагида, мать Дильдабай, брат Сейтахмет, жена Маржан, сыновья: Сабыр, Сермагамбет, Альмагамбет и дочь Хабиба. В двухнедельный со дня вручения настоящего удостоверения срок выселяется в Актюбинский округ КАССР. Настоящее удостоверение подлежит представлению в Актюбинский Окрисполком». Ссылные ехали пятеро суток в Актюбинск на поезде в деревянном вагоне, в котором обычно перевозили скот. В пути на одной из станции купили железную печку, которым днем и ночью отапливали вагон. По приезду жили в заброшенном деревянном доме. Сами же добывали дрова. На новом месте к спецпереселенцам относились с недоверьем как к «классовым врагам»: на работу принимали на низкооплачиваемые «черные» должности. В 1933 г., когда закончился срок ссылки, они не стали возвращаться на родину, а поехали в Россию, в соседнюю Тюменскую, а затем и в Курганскую области России, где их никто не знал. И только в 1952 г. возвратились на Север-Казахстанскую землю во главе с Сабыром Садуакасулы. Вырастили 11 детей, все получили высшее образование. Несколько из сыновей стали директорами совхозов, продолжая славные традиции своих предков, работая на земле. Один из них Нагашбай Барлыбаев (внук бая Садуакаса) является крупным сельским предпринимателем, руководя крестьянским хозяйством «Аркалык», выращивая хлеб на 25 тыс. га земли. Имеет почти 800 голов лошадей, организовав производство кумыса на промышленной основе с фасовкой в стеклянную тару. При конфискации имущества у Садуакаса Альтиева было описано следующее имущество: 2 юрты на 900 рублей, зимний дом с надворными постройками в 3 комнаты на 150 рублей, деревянный шошала, крытый соломой – 150 рублей, амбар деревянный – 200 рублей, сундуков отбитых железом – 10 на 100 рублей, ковров 8 на 185 рублей, кошем – 10 на 285 рублей, 2 венских старых стульев на 6 рублей, сепаратор – 1 на 94 рубля, персидских ковров – 5 на 25 рублей, бричек-3 на 480 рублей и т.д. (ГАСКО, 89: 4-4 об.).

Табун лошадей Альтиева Садуакаса находился вместе с лошадьми Альтиева Сайтахмета (1881–1939), его родного брата, при одном пастухе. На момент конфискации Садуакас имел 300 голов разного скота (70 лошадей, 33 головы рогатого скота, 130 баранов), 2 брички, 2 сенокосилки, 1 лобогрейку, 1 плуг, 1 ходок, нанимая постоянно 2 батраков. Примерно такое же количество скота у его брата Сейдахмета. Два брата бая всегда держались вместе. Вместе коротали годы ссылки на территории Актюбинского округа и сопредельной России. Кстати, в 1919-1921 гг. Сейдахмет занимал должность ревкома Пресновского района: тогда большевики вынужденно допускали некоторых баев на руководящие должности, желая оторвать их из-под влияния правительства Алаш Орда. Тогда вместе с семьей Садуакаса Альтиева из Тонкерейского района Петропавловского округа с конфискацией всего их имущества и скота были высланы также бай Арбабаев Абдер, Рамазанов Аблай, Кушкенов Ажакуп и другие (ГАСКО, 89: 21).

В различных районах Кызылжарского (Петропавловского) округа подверглись конфискации и высылке десятки других влиятельных казахских баев, таких как: Абдурахимов Садвокас (имевший 3000 лошадей), Абдрахимов Султан, Азнабаев Абжан, Айбасов Кафез, Байтиков Аббас, Балгужин Зейнулла, Балгужин Аблай, Балгужин Садвакас, Бейсенов Муса, Бекмухамедов Нигмеджан, Джанталин Касым, Джанталин

Салим, Джуманов Альжан, Джумабаев Ахмеджан, Закрияев Курманходжа, Идрисов Малик, Исин Сулеймен, Каймуллин Ебиль, Кемелев Нуртаза, Кемелев Гали, Кенжегарин Шукум, Кушкинов Джакуп, Куюков Тасан, Майкутов Баймухамет, Майкутов Хасанбай, Макинов Мухамеджан, Макенов Хайрулла, Мужиков Нуралы, Нурпеисов Мухамедгалий, Омаркулов Шарип, Саберлин Джилкибай, Сатыбаев Жабай, Сулейменов Жумабай, Такамбетов Исамберды, Ташимов Шамиль, Ташенов Муклай, Токжанов Садвакас, Тнеев Хамзе, Хасенов Беккужа, Хасенов Джолдасхожа, Шаймердинов Мухамедрахим, Шектыбаев Рахимжани многие другие.

Только в одном СКО в годы «Большого террора» без суда и следствия, решениям «троек» были расстреляны уже сотни местных баев уже с новой конфискацией имущества (материалы взяты из недавно рассекреченных и доступных архивных источников): Турлыбеков Куандык, 1909 г., Бертаев Нуркен, 1881, Даулбаев Рахимжан, Мурзабаев Мукан, 1900 г.р., Болеков Мантен, 1875 г.р., Машанов Калиакпар, 1885 г.р., Байгабулов Жанкужа, 1893 г.р., Жанбеков Саке, 1872 г.р., Байгабулов Айткожа, 1890 г.р., Омаров Шакман, 1889 г.р., Утеуленов Мукажана, 1883 г.р., Мустафин Кенжеахмет, 1891 г.р., Муканов Белял, 1871 г.р., Хаиров Нурахмет, 1894 г.р., Абулгазин Абудлла, 1913 г.р., Жусупов Шамгон, 1901 г.р., Хасенов Нургали, 1907 г.р., Даутов Канкожа, 1903 г.р., Саденов Айса, 1904 г.р., Баубаев Сарсенбай, 1876 г.р., Куанышев Баязит, 1902 г.р., Акбердин Хафиз, 1900 г.р., Сулейменов Габбас, 1899 г.р., Уакпаев Жакия, 1904 г.р., Туранов Зайниш, 1909 г.р., Ахметжанов Аден, 1911 г.р., Жанбеов Саке, 1872 г.р., Байгабуллов Айткожа, 1890 г.р., Омаров Шаман, 1889 г.р., Утеуленов Мукажан, 1883 г.р., Мустапин Кенжеахмет, 1891 г.р., Абишев Темирбек, 1886 г.р., Омаров Аужан, 1887 г.р., Турдугулов Альмухамед, 1892 г.р., Тайбасров Альмухамед, 1886 г.р. Тасбулато Акпан, 1909 г.р., Джанибеков Джанузак, 1888 г.р., Мустафин Баттала, 1892 г.р., Малдыбеков Билял, 1890 г.р., Куанышев Галиаскар, 1886 г.р., Зусаинов Хайрулла, 1906 г.р., Кешубаев Камен, 1909 г.р., Ешанов Мухамеджан, 1895 г.р. и многие другие. Основная их «вина» состояла в том, что они были преуспевающими и самодостаточными людьми (баями), мечтавшими жить в свободном и демократическом государстве.

Список литературы и источников:

- Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 30. Оп. 1. Д. 813.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1687.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1842.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2058.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2067.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2289.
 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2968.
 Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГАСКО). Ф.135. Оп. 1. Д. 89.
 Кабульдинов З.Е. Астана. Прошлое и настоящее. Астана, 2017. 344 с.
 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 5. Оп. 10. Д. 88.
 ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 20. Д. 87.
 ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 21. Д. 8.
 ЦГА РК. Ф. Р-135. Оп. 1. Д. 1.
 ЦГА РК. Ф. 1380. Оп. 1. Д. 3.
 Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ ВКО). Ф. 74. Оп. 3. Д. 36.

References

- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 30. In. 1. C. 813.
 AP RK. F. 141. In. 1. C. 1687.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 1842.
AP RK. F. 141. In. 1. C. 2058.
AP RK. F. 141. In. 1. C. 2067.
AP RK. F. 141. In. 1. C. 2289.
AP RK. F. 141. In. 1. C. 2968.
State Archive of the North Kazakhstan Region (SANKR). F. 135. In. 1. C. 89.
Kabuldinov Z.E. Astana. Past and present. Astana, 2017. 344 p. (In Russian).
Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 10. C. 88.
CSA RK. F. 5. In. 20. C. 87.
CSA RK F. 5. In. 21. C. 8.
CSA RK. F. P-135. In. 1. C. 1.
CSA RK. F. 1380. In. 1. C. 3.
Center for Documentation of Contemporary History of East Kazakhstan Region
(CDCHEAR). F. 74. In. 3. C. 36.

**ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН РЕПРЕССИЯЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ
КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ
ИХ УЧАСТНИКОВ
PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST THEIR PARTICIPANTS**

МРНТИ 03.20.00

**НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ И ПРОТЕСТЫ В 1928–1932 ГГ.
В КАЗАХСТАНЕ**

Кудайбергенова Айжамал Ибрагимовна^{1*}

¹ Доктор исторических наук, доцент, главный научный сотрудник, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. E-mail: akudaybergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> Scopus Author ID: 57193866512

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье автор изучает историю народных восстаний и протестов в Казахстане в конце 20-х – начале 30-х гг. XX в. В статье определены хронологические рамки народных восстаний и протестов с 1928 по 1932 гг., начиная с восстания в селе Аралтобе в 1928 г. На анализе цифровых данных архивных источников и опубликованных работ, было установлено, что с весны 1928 г. по первую половину 1932 г. в Казахстане имели место 543 народных восстания и акций протеста, в которых приняло участие около 100 тыс. человек.

В статье участники народных восстаний и протестов объединены в три группы, исходя из их участия в следующих протестных движениях: крестьянские восстания и выступления (протестные восстания и выступления шаруа и крестьян с участием всех слоев населения, кулацкие выступления); забастовки рабочих; вынужденная миграция беженцев – откочевки, которые сопровождалась вооруженным сопротивлением и акциями протеста (в том числе протестными движениями в приграничных районах республики и др.).

Ключевые слова: народные восстания, протесты, Казахстан, ОГПУ, модернизация, Аралтобинское восстание, повстанцы, беженцы

ҒТАХР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1928-1932 ЖЫЛДАРДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ
МЕН НАРАЗЫЛЫҚТАРЫ**

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, доцент, бас ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: akudaybergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> Scopus Author ID: 57193866512

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада автор Қазақстандағы XX ғ. 20-ж. соңы мен 30-жж. басындағы халық көтерілістері мен наразылықтарының тарихын зерттейді. Мақалада 1928 жылғы Аралтобе селосындағы көтерілістен басталған халық көтерілістері мен наразылықтарының мерзімдік шеңбері 1928-1932 жылдар деп айқындалады. Архивтік деректер мен жарияланған еңбектердегі сандық мәліметтерге талдау жасау негізінде автор

1928 ж. көктемiнен 1932 ж. бiрiншi жартысына дейiн Қазақстанда 543 халық көтерiлiсi мен наразылықтар болып, оған 100 мыңға жуық адам қатысты деп есептейдi.

Мақалада халық көтерiлiстерi мен наразылықтарына қатысушылар келесiдей наразылық қозғалыстарының түрлерiне қарай үш топқа топтастырылған: шаруалар көтерiлiстерi мен наразылық қозғалыстары (шаруалар мен халықтың барлық дерлiк әлеуметтiк топтары қатысқан көтерiлiстер мен басқа да қарсылық қозғалыстары, кулактар көтерiлiсi); жұмысшылардың ереуiлдерi; босқындардың қарулы қарсылықпен және наразылықтармен астаса жүрген мәжбүрлi көшi-қоны (соның iшiнде республиканың шекаралас аймақтарындағы наразылық қозғалыстары және т.б.).

Түйiн сөздер: халық көтерiлiстерi, наразылықтар, Қазақстан, ОГПУ, модернизация, Аралтөбе көтерiлiсi, көтерiлiсшiлер, босқындар

IRSTI 03.20.00

POPULAR UPRISINGS AND PROTESTS IN 1928–1932 IN KAZAKHSTAN

Kudaibergenova Aizhamal Ibragimovna^{1*}

1 Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Ch. Ch. Valikhanov History and Ethnology. Kazakhstan, Almaty. E-mail: akudaybergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9918-385X> Scopus Author ID: 57193866512

* Corresponding author

Abstract. In the article, the author studies the history of popular uprisings and protests in Kazakhstan in the late 1920s - early 1930s. The article defines the chronological framework of popular uprisings and protests from 1928 to 1932, starting with the uprising in the village of Araltobe in 1928. Based on the analysis of digital data from archival sources and published works, it was established that from the spring of 1928 to the first half of 1932, 543 popular uprisings and protests took place in Kazakhstan, in which about 100 thousand people took part.

In the article, participants in popular uprisings and protests are divided into three groups based on their participation in the following protest movements: peasant uprisings and demonstrations (protest uprisings and demonstrations of sharuis and peasants with the participation of all segments of the population, kulak uprisings); workers' strikes; forced migration of refugees – migrations that were accompanied by armed resistance and protests (including protest movements in the border regions of the republic, etc.).

Key words: popular uprisings, protests, Kazakhstan, OGPU, modernization, Araltobin uprising, rebels, refugees

Введение. В конце 20-х гг. XX в. в СССР начались масштабные меры по превращению отсталой аграрной страны в мощную военно-политическую державу. Были проведены радикальные реформы для достижения этой цели: конфискация имущества баев, полуфеодалов, раскулачивание; седентаризация (то есть силовая кампания по переводу кочевников и полукочевников на оседлые формы хозяйства); принудительная коллективизация; отлучение земледельцев и животноводов от собственности; «чрезвычайные» (принудительные) государственные заготовительные кампании (мясо-, хлебозаготовки и заготовки других сельскохозяйственных продуктов и сырья) для индустриализации и строек, вылившиеся в форму прямых экспроприаций, а затем в массовые политические репрессии.

Активно начавшиеся в 1928 г. социально-экономические реформы и волюнтаристский подход к их осуществлению привели к катастрофическому снижению уровня жизни населения. Постоянно поднимающийся план заготовок и мясоотгрузок для снабжения промышленных районов СССР ставился классовым обязательством перед

пролетариатом Союза. Невыполнение плана считалось проявлением правого оппортунизма и во всех звеньях каралось законом. Надо отметить, что во всех нормативно-правовых актах советского государства, касающихся этих реформ были подробно указаны механизмы репрессий против народа (АП РК, 2067: 1-5; ЦГА РК, 813: 117-124).

В это же время шла борьба, противостояние двух общественных систем: советской (сталинской) модели построения социализма и сохранения традиционного родоплеменного казахского общества. Восприятие представителями советизации чуждой им культуры и казахского населения как примитивно-отсталого общества, неприятие ими традиционализма кочевого общества, проведение силового давления послужили точком для народных восстаний и протестов в Казахстане.

Протестное волнение охватило представителей всех социальных слоев населения: баи, аткаминеры (общественно-посреднический элемент в ауле), родоначальники, кулаки, религиозные деятели, середняки, бедняки, а также среди них были представители новой власти (их называли «чуждыми элементами» в засоренных советских органах, примкнувшими обманным путем в ряды работников парторганизаций, органов советской власти).

Интеллигенция, принявшая большевистскую платформу, верила в публичные лозунги советской власти и старалась действовать в соответствии с национальными интересами. Например, в ходе земельно-водной реформы, проведенной в Жетысу в 1922 г., комиссия Султанбека Кожанова пыталась вернуть казахам занятые колонизаторами родовые поселения и обеспечить торжество исторической справедливости. Однако комиссию обвинили в «национализме» и отозвали.

В 1920-е гг. большевики задались целью «оживить» экономику страны, разделив ее на классы, захватив собственность богатых и раздав ее бедным. В 1923 г. на 3-й партийной конференции Казахстана Смагул Садуакасов выступил с критикой столь опасного направления. Он высказывал твердое мнение, что народ спасут не новые потрясения, а мирный труд, основанный на достижениях науки и просвещения, но ему политически не доверяли.

Но модернизационные меры, начатые в конце 1920-х гг. всего за три года должны были «досрочно прекратить» трехтысячелетнюю практику ведения хозяйства (кочевого животноводства), при этом бесперебойно обеспечивать мясомолочным продуктом города и промышленные объекты, входящие в объекты индустриализации.

Дебаизация, раскулачивание должны были разрушить прежнюю структуру крестьянско-общинной организации в ауле и деревне. Ее целью было уничтожение зажиточных слоев общины, которые были важным элементом общества, а также ее устойчивости, а также проведение «социалистической» реконструкции хозяйственной и быденно-бытовой жизни. Весь этот комплекс модернизационных мер по «социалистической реконструкции» аула нанес сильнейший удар по традиционному хозяйству, быту и образу жизни казахов.

Также мы должны учесть, что классовая борьба хотя и была главнейшим орудием в строительстве нового советского общества, во взаимоотношениях между пришлым (европейского происхождения, в основном русские) и коренным (местные, тюркские народы, в основном казахи) народами преобладал «великодержавный русский шовинизм». Это был один из важных факторов той основы, что косвенно давал «право» применить валюнтаристские (принудительные) методы осуществления модернизационных реформ в Казахстане.

На рубеже 20–30-х гг. XX в. у коренного населения Казахстана – казахов – преобладали кочевой и полукочевой уклады хозяйства (540 тыс. хозяйств из 700). Если учесть, что условно одна семья состояла из 5 человек, тогда кочевое и полукочевое население Казахстана составляло примерно 2,7 млн. человек. 200 тысяч из них вели полукочевой образ жизни, около 340 тыс. человек – кочевники. 160 тыс. хозяйств были оседлыми, причем около 60 тыс. из них перешло на оседлость за 10 лет, с 1920 по 1929 гг. (Сактаганова, 2021: 117-128). Модернизационные кампании привели к изъятию у

кочевников источников жизнедеятельности и питания. Не давая возможности адаптации к условиям жизни в новом политическом строе, фактически лишил основную часть населения Казахстана простого пропитания.

Надо отметить, что в результате седентаризации ожидалось появление больших объемов «свободных» объемов земли для размещения нового земледельческого населения. Например, только в двух (быв. Акмолинском и Каркаралинском) округах в 1931 г. вселяли 150 тыс. кулацких хозяйств (Советская деревня, 2003: 659).

Колхозники и рабочие, свободные от собственности и тяги к обогащению, должны были формировать необходимое для нового режима качество труженика и производителя. Но неподготовленный, без разработанных планов, относительно специализации и организации труда в них, способов оплаты и др., а также проведенный в сжатые сроки с перегибами новый тип хозяйствования привел к резкому падению сельскохозяйственного производства, значительному уменьшению всех видов продукции и к продовольственному кризису.

А лучших умов нации, предвидевших последствия таких реформ и трагическую судьбу народа, предупредивших или высказавших свои мнения, репрессировали (алашевцы, революционные деятели, партработники, религиозные деятели и др.). Угнетение разных слоев населения приобрело повсеместный характер, называясь в простонародье – «Асыра сілтеу», «Шаш ал десең, бас алады» («Попросишь стричь волосы, отрубает голову»), что привело к активным протестным выступлениям представителей всех социальных слоев населения Казахстана.

Хозяйственно-политические кампании проводились с грубейшими «перегибами» (в партийных документах тех лет они назывались «искривлением линии партии»). Например, в информации заведующего отделом Алма-Атинского ОК ВКП(б) в с. Сарканд Лепсинского района (февраль 1931 г.) отмечалось, что «каждому – и бедняку, и середняку давали задания – по 80 пудов с гектара. Конечно, значительная часть эти задания не выполняема. В январе, заготовки почти остановились, и вот здесь загнули, примерно дней 10 проделывали такие вещи: середняков (попадали и бедняки) гоняли по селу с привешенными на груди и спине досками и надписями: «Я – враг Советской власти», сажали их в холодную баню и обливали водой. Во время мясозаготовок мы очень обостряли отношения с населением тем, что очень много убили стельного скота. Дело это было так: в базе на передержке стояла масса скота (на мясозаготовки мы брали другой скот) и вот, поступила телеграмма «забрать скот», мы стали колоть скот и на глазах населения выбрасывать из убитых животных телят, ягнят и т.п. Население, видя это, стало кричать: «Что вы делаете?! Где же у вас увеличение поголовья скота?! Давайте обменивать скот на нестельный» и т.п. Мы, конечно, впоследствии производили обмен, но все же очень много убили стельного скота» (АП РК, 217: 15).

В результате проведения модернизационных реформ с силовым давлением и грубым административно-судебным произволом произошел резкий упадок сельскохозяйственного производства. Начались массовые откочевки из насиженных мест. Голод свирепствовал с каждым днем.

Реакцией стали недовольства, протесты народа. Во всех регионах Казахстана в 1928–1932 гг. имели место организованные вооруженные выступления и другие формы протестов.

Выступления, протесты, восстания и другие формы противостояния тружеников к антинародным компаниям большевистско-сталинской власти характеризовались как «обострение классовой борьбы», подавлялись государственно-вооруженной силой, а участники преследовались военно-правовым путем, что в действительности стало угнетением и насильственным подавлением воли народа.

Следует отметить, что к этой категории жертв политических репрессий подлежащих к реабилитации – к категории участников народных восстаний, протестных движений, кроме руководителей и участников всех крестьянских восстаний и протестных

выступлений можно отнести сочувствующих им и поддержавших (в основном материально). Особенностью этой категории является то, что в рядах повстанцев были подвергшиеся конфискации, ссылке баи, кулаки, а также середняки, крестьяне, бедняки, религиозные деятели, алашординцы, представители партийных и комсомольских организаций, беженцы и представители других основных категорий (подкатегории) жертв политических репрессий, подлежащих реабилитации. Данная особенность должна быть учтена при определении общего числа репрессированных людей.

История народных восстаний и протестов активно стала исследоваться учеными, в основном, после обретения Казахстаном независимости. В Заключении комиссии Верховного Совета Республики Казахстан 1992 г. история 1920–1930 гг. занимает важное место (Қазақстан Орталық Атқару Комитеті, 1992: 1-3) и стало толчком для дальнейшего исследования истории крестьянских восстаний и протестов.

В 1992–2021 гг. опубликован комплекс работ отечественных, а также зарубежных исследователей, который дает возможность более детально познакомиться с историей народных восстаний и протестных движений 1928–1932 гг. в Казахстане.

Создание в 2021 г. Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (далее – Госкомиссия) дало возможность выявить новые архивные документы по истории народных выступлений и повстанческих движений 20-х и 30-х гг. XX в. Были рассекречены сотни дел, хранящихся в Специальном государственном архиве (СГА) КНБ РК, в центральных и региональных архивах.

Научно-экспертное заключение по восстаниям и протестам составлено на основе документов и материалов, изученных в течение 2021–2023 гг. в республиканских и зарубежных архивах, а также по воспоминаниям участников восстаний и их потомков.

Но основную часть данных, которыми мы оперируем на сегодняшний день, являются первичные документы, составленные еще в конце 20-х и 30-х гг. XX в. Специальными службами на основе изучения материалов по подавлению восстаний и протестов.

В процессе изучения материалов, анализа и сопоставления событий выяснилось, что восстания, мятежи и иные протесты были спровоцированы действиями самой власти, устанавливающей диктатуру неизвестной для населения власти с непонятными целями, сопровождавшейся уничтожением привычного образа жизни и внедрением чуждого образа хозяйствования, разорением населения и обречения его на голод, военным вторжением, сопровождавшимся убийствами мирного населения, расстрелами лидеров, массовыми высылками, уничтожением веры, языка, культуры и др.

Безжалостная ломка укладов и разрушение существовавшей системы жизнеобеспечения казахов, а также отлучение их от корней национальной культуры, расстрелы непокорных, уничтожение элиты нации в лице представителей движения Алаш и правительства Алаш-Орды, а чуть позже почти всей партийно-советской номенклатуры республики, – все это составные части единого процесса установления и укрепления тоталитарной советской системы, осуществленного путем большевистской аграрной революции в Казахстане, одновременно с индустриализацией и так называемой культурной революцией.

Синхронно происходившие всеобщее обнищание казахских аулов, непосильные налоги, массовые перегибы в проведении коллективизации, ликвидация баев и полуфеодалов, попирающие религиозные чувства народа, массовый падеж скота 1929 г. и последовавший за ним голод, произвол и бесчинства власти вызвали ответную реакцию населения.

Первые признаки недовольства политикой властей в Казахстане появились еще в ходе проведения конфискации в 1928 г., однако с началом кампании по сплошной коллективизации в ряде районов вспыхнули настоящие восстания, основной движущей силой которых были середняки и бедняки.

Протестные выступления населения против советской власти проявлялись в виде сопротивления к взиманию налогов и других гособязательств, антисоветских агитаций, крестьянских восстаний, рабочих забастовок, выступлений бедноты в защиту баев и

кулачества, бунтов, мятежей, банддвижения, контрреволюционных организаций, террора, повстанческо-откочевых движений, откочетов-беженства и др.

Причины этих протестов были отмечены уже в документах тех лет. Например, Рошаль, секретарь Казахского обкома партии в своей телеграмме И. Сталину от 18 марта 1931 г., ясно изложил причины этих протестов: «...Бандитские движения идут с такими лозунгами, как против насильственной коллективизации, против религиозных преследований, против ссылки, против сбора семенного материала, против конфискации имущества, за ислам, за организацию ханского правительства» (АП РК, 2067: 17). В этом изложении причин протестных движений представлены нужды и чаяния представителей почти всех слоев населения. Однако здесь упомянуты не все требования восставших против советской власти. Например, участники народного протеста в Каракумах в 1930 г. требовали «прекратить конфискацию середняков», «остановить принудительное вхождение в колхозы», «создать колхозы на добровольной основе», «прекратить разделение казахской степи на классы», «прекратить посылать комсомольцев на принудительные работы против своих сельчан при создании колхозов», «все проблемы решать сообща на общем собрании аула», «обложить налогами по наличию поголовья скота», «не облагать зерновым налогом тех, кто не сажает зерновые культуры» и др. (АП РК, 2953:82; Омарбеков, 2021: 33-40).

Есть и глубокие причины восстаний. Народ был настроен против классового подхода большевиков, он не принимал насаждаемые повсеместно новой властью безбожничество, запрет на религиозные суждения, кочевник видел, как на его глазах разрушается жизнь, веками складывавшаяся, и проявлял открытое недовольство, противился силовому давлению и грубому произволу, силовой коллективизации советской власти. Не соблюдалось главное для человека, для казаха-скотовода – право на собственный скот, его приумножение, он не мог тогда еще представить, что отнятое его имущество станет государственным, колхозным, будет общим, существовать отдельно, он понимал ясно только одно: что отнятая собственность, его скот, приведет к неминуемой гибели его семью и многочисленных родственников, голодной смерти. Таким образом, новая власть отнимала у населения право на жизнь, в том числе право на протесты и восстания, которое является проявлением недовольства к установленным порядкам.

А право на восстание для угнетенного народа, живущего в государстве, в котором правительство не действует во благо общества и широких слоев населения, представляет собой одну из важных норм естественного права.

В результате анализа новых архивных источников расширилась хронологическая рамка истории народных восстаний и протестов. Новые документы свидетельствуют, что протестные выступления в Казахстане имеют свое начало с 1928 г.

18-24 апреля 1928 г. в казачьей станице Аралтобе Когалинской волости Талдыкорганского уезда Жетысу произошло Аралтубинское восстание (ЦГА РК, 87: 109; ЦГА РК, 88: 86, 87, 91, 93; ГА АО, 50: 33, 117; Стамшалов, 2020)¹.

Восстание в Аралтубе, ранее не изученное в отечественной исторической науке, было организованным восстанием против советской продовольственной заготовительной кампании, против голода в казачьей станице Аралтобе Когалинской волости Талдыкорганского уезда Жетысуйской губернии. Основной целью восстания, в котором в основном участвовали русские крестьяне, было воспрепятствовать вывозу из села Аралтубе хлеба, собранного в рамках хлебозаготовительной кампании во время голода, и раздать его голодному населению. С этой целью повстанцы создали комиссию по

¹ На основе указанных документов и публикации по Аралтубинскому восстанию, как заметному и начальному вооруженному протестному движению трудящихся Казахстана впервые обращает внимание исследователей автор данной статьи в своем выступлении на Республиканском круглом столе на тему: «О подготовке коллективной монографии по истории массовых политических репрессий в Казахстане в 20-50-е гг. XX века» (в свете использования архивных и полевых материалов со всех регионов Казахстана), 24 марта 2023 года в г. Астана.

распределению хлеба, изгнали коммунистов и советских работников, обыскали их дома и взяли их под вооруженный контроль. Восстание в Аралтыбе, вызвавшее большой резонанс в КАССР, было подавлено силами ОГПУ, а его участники осуждены показательным открытым судом, с целью преподать урок всему крестьянству. ОГПУ, местные и губернские партийные органы Казахстана не искали основных причин восстания в насильственной советской аграрной политике, а охарактеризовали выступления крестьян как «кулацкую провокацию». При подавлении Аралтыбинского восстания были осуждены 44 чел., все они до сих пор не реабилитированы. ОГПУ сделал этот судебный процесс открытым и наглядным, а восстание квалифицировали как «кулацкий мятеж».

Кроме этого, в 1928 г. происходили и другие народные протестные волнения, где их участников арестовали и осудили. Например, до начала Бетпакаринского восстания, с 1 июля 1928 г. по 1 октября 1929 г. в Батпакаринском районе из протестовавших против налога, против ското-хлебо и других сельхоззаготовок были переданы суду 188 чел., из которых 113 человек были осуждены (Қозыбаев, Алдажұманов, Әбілқожин, 1992: 17).

История народных выступлений 1929-1931 гг. в основном изучены в трудах отечественных историков, которые основываются на архивные, письменные, устные и другие источники (Қозыбаев, Алдажұманов, Абылхожин, 1992; Омарбеков, 2018; Алдажұманов, 1996:12-20; Жұмағұлов, 2021; Алланиязов, Таукенов, 2009 и др.).

Особо значимым в истории исследования данной темы мы отмечаем работу ученых комиссии Президиума Верховного Совета, созданной в 1991 г. Она была создана для изучения обстоятельств голода и массовых политических репрессий в Казахстане, в составе которой были Қозыбаев М.К., Қасымов С.А., Алдажұманов К.С., Татимов М.Б., Абылхожин Ж.Б., Омарбеков Т.О., Койгельдиев М.К., Қаскабасов С.А., Хасанаев М.Ж. и др. Группой ученых впервые была исследована история крестьянских восстаний в комплексе событий 20-30-х гг. XX в. Комиссией была дана научная оценка народным выступлениям и протестам. В Заключении комиссии Президиума Верховного Совета РК (1992 г.) было отмечено, что в **1929-1931 гг.** в Казахстане имело место **372 народных восстания**, в которые было вовлечено около 80 тыс. человек (Қазақстан Орталық Атқару Комитеті, 1992: 1-3). Заключение данной комиссии стал толчком к последующим тематическим исследованиям по актуальным проблемам истории 20-30-х гг. XX в., в том числе по истории народных протестных движений против политики советской власти. Результаты работы комиссии были опубликованы в трудах многих ученых.

Опубликованный за 1992–2021 гг. комплекс работ отечественных, а также зарубежных исследователей дает возможность более детально познакомиться с историей народных восстаний и протестных движений 1929-1931 гг. в Казахстане. Особо надо отметить достижения казахстанской историографии, в том числе работы Омарбекова Т.О., Алдажұманова К.С., Жұмағұлова Б.С., Байкадамова Н.С., Алланиязова Т.К. и других, в которых системно, комплексно и детально изучалась данная тема (Қозыбаев, Алдажұманов, Абылхожин, 1992; Омарбеков, 2018; Алдажұманов, 1996: 12-20; Жұмағұлов, 2021; Алланиязов, Таукенов, 2009 и др.).

Вновь рассекреченные архивные дела, а также разноплановые, комплексные исследовательские работы ученых – членов Госкомиссии в 2021-2023 гг. дали возможность еще глубже раскрыть малоизвестные стороны истории народных восстаний и протестных движений и изучить данную проблему.

Результаты исследований показали, что в Казахстане в 1929 г. кроме учтенных в Заключении комиссии Президиума Верховного Совета 1992 г. народных восстаний и выступлений, которые вошли в число 372 массовых выступлений и протестов, в череде антисоветских проявлений *с апреля по 15 июля 1929 г. произошли еще 25 народных протестных выступлений*, из них: 22 так называемые выступления бедноты в защиту кулачества (в Семипалатинском округе – 8, в Петропавловском – 1, в Акмолинском – 5, Кустанайском – 2, в Уральском и Сыр-Дарьинском округах по 3) и 3 забастовки рабочих

(в Петропавловском –1 и в Алма-Атинском округе – 2) (АП РК, 2874: 45; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау, 2022: 88). А также в «Докладной записке Секретно-политического отдела ОГПУ СССР о формах и динамике классовой борьбы в деревне в 1930 году» от 15 марта 1931 г. говорится о 266 протестных выступлениях и восстаниях, произошедших в 1930 г. (Докладная записка, 2000: 801). Учитывая и суммируя эти данные, мы считаем, что в 1929-1931 гг. произошло не **372** народных восстания и других протестных выступлений, а **422**.

Также необходимо учесть, что народные протестные выступления, которые в 1928-1931 гг. охватили весь Казахстан и подавлялись всей мощью карательной силы советской власти, где в необъявленной войне против своего народа ОГПУ играл основную роль, не прекращались и в 1932 г. Об этом свидетельствуют архивные документы ПП ОГПУ, по которым можно проследить, что по мере ужесточения голода и не прекращения кампании по заготовкам сельско-хозяйственных продуктов усиливалось недовольство населения политикой властей и в первой половине 1932 г. произошло 120 народных протестных движений и выступлений, 23 террористических акта и 8 актов сопротивления группы кулаков, которые были уничтожены (Трагедия советской деревни, 2000: 350, 427; Омарбеков, 2021).

Надо отметить, что в 1932 г. характер протестных выступлений изменился и стал проявляться в форме насильственного изъятия продовольствия из государственных и общественных учреждений: «За 1932 г. по Казахстану учтено свыше 120 массовых выступлений на почве продзатруднений. Во многих случаях выступления сопровождались расхищением скота с баз «Союзмяса». За тот же срок учтено 23 теракта, ликвидировано по линии СПО 8 кулацко-байских группировок, обнаружено 8 антисоветские листовки» (Трагедия советской деревни, 2000:427). Например, в справочнике секретно-политического отдела ОГПУ ситуация весны 1932 года описана так: «...Показателем активности контрреволюции являются усиливающийся материально-имущественный и физический террор. За период январь и первую половину февраля только по 16 районам зарегистрировано 23 теракта и три случая поджога колхозного имущества» (Трагедия советской деревни, 2000: 353).

Таким образом, по данным ОГПУ только в первой половине 1932 г. имело место 120 народных выступлений. Здесь справедливо было бы отметить, что об этих выступлениях, продолжавшихся и 1932 г. упоминалось в работах исследователей еще в конце 90-х гг. XX в. (Трагедия советской деревни, 2000: 12; 24; 9).

В итоге всех этих данных, выявленных из архивных дел и работ исследователей, и суммируя цифровые сведения, которые были выявлены в них, приходим к выводу, что в 1928 г. имело место 1 восстание (Аралтүбе), в 1929 г. восстаний и других протестов было 79, 1930 г. – 266, 1931 гг. – 77 и в первой половине 1932 г. произошло 120 народных протестных выступлений. Таким образом, делаем предварительный вывод, что начиная с **весны 1928 г. по первую половину 1932 г. в Казахстане всего имели место 543 народных восстаний и протестов** (в том числе бунты и мятежи, не включая откочёвки). В них было охвачено примерно 83376 чел.: в 1928 г. – 200 человек; в 1929-1931 гг. – около 80 тысяч человек; за январь-март 1932 г. произошло 14 выступлений, где участвовало 3176 человек (Алланиязов, Таукенов, 2009: 135). Полное количество участников восстаний 1932 г. пока не подлежат учету в связи с отсутствием данных.

Особо надо остановиться на вооруженных выступлениях народа, которые в сводках были включены в общее число протестных восстаний и выступлений (Докладная записка, 2000: 808).

С учетом хронологии выявления документов по проблеме и их апробации профессор Т. Омарбеков доводил количество вооруженных выступлений от 12 до 21. Он указывал число участников 21 восстания – 40000, в том числе осужденных 5551, в том числе приговоренных к расстрелу по решению «троек» – 883 человека.

Последующие изыскания ученых и документальные сведения о вооруженных выступлениях, содержащихся в материалах и документах ПП ОГПУ в Казахстане, дали возможность уточнить численность вооруженных выступлений 1929-1931 гг.: в 1929 г. – 1 выступление, 1929 г. – 3 выступления, 1930 г. – 8, 1931 г. – 14, итого – 25 (Алланиязов, Таукенов, 2009: 134). А теперь в общую сумму мы включаем и Аралтюбинское кулацкое восстание 1928 г. и считаем, что всего за 1928-1932 гг. произошло 26 вооруженных восстаний и протестных выступлений.

Таким образом мы проясняем, что период протестных движений охватывает 1928-1932 гг. а также в результате анализа документов отмечаем, что динамика количества и география восстаний показывает, что в 1928-1932 г. восстания и другие виды протестных движений охватили весь Казахстан.

Движущими силами протестных движений были фактически представители всех групп социальной структуры населения Казахстана, в том числе всех звеньев родо-иерархической структуры казахского общества.

Участников народных протестных движений и выступлений, можно объединить в следующие группы по их участию в следующих протестных движениях:

1 Крестьянские восстания и выступления (протестные восстания и выступления шаруа и крестьян с участием всех слоев населения, кулацкие выступления и др.).

2. Забастовки рабочих.

3 Вынужденная миграция беженцев – откочевки, которые сопровождались элементами вооруженного сопротивления и акциями протеста (в том числе протестными движениями в приграничных районах республики и др.).

Вкратце остановимся на каждой из них:

1. Крестьянские восстания и другие протестные выступления. Это группа наиболее исследованная и разработанная учеными. Их число 540, участниками которых были баи, кулаки, религиозные деятели середняки, шаруа, крестьяне, бедняки, торговцы, служащие и др. Из них: 1 – кулацкое восстание 1928 г.; 419 восстаний и протестных выступлений, имевших место в 1929-1931 гг. – в период когда народные протесты были наиболее активными и с вооруженными выступлениями. Сюда входит и то количество (372), что было отмечено в Заключении комиссии Президиума Верховного Совета РК (1992 г.) и в основном анализированы в вышеуказанных трудах исследователей.

А также 120 народных протестных выступлений, которые произошли в первой половине 1932 г. и требуют глубокого исследования (ЦГА РК. 87: 109; ЦГА РК. 88: 86, 87, 91, 93; ГАО. 50: 33, 117).

К этой группе относим, в пересчете на годы: в 1928 г. – 1, в 1929 г. – 76, в 1930 г. – 266, в 1931 г. – 77, в первой половине 1932 г. – 120, всего 540 народных восстаний и протестных выступлений.

Надо отметить, что включенные в эту группу 22 выступления бедноты в защиту кулачества, имевшие место с апреля по 15 июля 1929 г. до сих пор не изучены в исторической науке (АП РК. 2874: 45; Саяси куғын-сүргін құрбандарын толық ақтау., 2022: 88).

Начинает список этой группы ранее не изученное в отечественной исторической науке кулацкое восстание Аралтубе, которое имело место 18-24 апреля 1928 г. в казачьей станице Аралтубе Когалинской волости Талдыкорганского уезда Жетысу. Аралтюбинское восстание было организованным восстанием против советской продовольственной заготовительной кампании, против голода в казачьей станице Аралтубе Когалинской волости Талдыкорганского уезда Жетысуйской губернии. В восстании участвовали 200 человек.

Также к 1 группе относятся ранее изученные в исторической науке крупные протестные движения:

- Такта-копирское восстание (27 сентября 1929 г.) в районе Каракалпакии, входившей тогда в состав Казахской АССР. Восстание было подавлено в течение 2-3 часов. В нем участвовало около 300 человек (Омарбеков, 1994: 13, 34, 37).

- Восстание в Бостандыкском районе Сыр-Дарьинского округа (27-30 сентября 1929 г.); 2 ноября 1929 г. в Бетбакаринском (все, за исключением 4 аулов), Наурзумском (граничащие с Бетпакаринским районом аулы) и в Тургайском (в дальнейшем присоединились несколько аулов) районах Кустанайской области было поднято вооруженное восстание против советской власти.

- Протестные движения населения Кургальджинского, Атбасарского, Еркинчиликского района Акмолинского округа, Сейтеновского и Баянаульского районов Павлодарского округа, Темирского, Новороссийского, Хобдинского районов Актюбинского округа, Азгирского, Тайпакского, Каратюбинского районов Уральского округа (ЦГА РК. 41: 15-16, 65–72).

- В феврале–марте 1930 г. вспыхнули восстания в Сузакском, Сарысуйском, Чаяновском районах Сырдарьинского округа, Иргизском, Челкарском – Актюбинского округа, Наурзумском, Тургайском – Кустанайского округа, Биен-Аксуйском, Барйбаевском, Лепсинском (в апреле – в Балхашском и Чокпарском) – Алма-Атинского округа, Казалинском, Кармакчинском, Терен-Узекском, Аральском – Кызыл-Ординского округа, Кокпектинском, Зайсанском – Семипалатинского округа, Шемонаихинском, Бухтарминском, Катон-Карагайском районах Усть-Каменогорского округа. Республика оказалась на грани гражданской войны.

- Каракумское вооруженное восстание (1930 г.), где численность повстанцев достигла более 5000 человек.

- Крупное Адайское восстание (февраль – сентябрь 1931 г.). Надо отметить, что после подавления восстания оставшиеся на свободе группировки адаевцев продолжили противостоять новой власти и в 1932-1933 гг. и другие народные протестные выступления населения республики.

Восстания сопровождалась массовыми откочевками населения за пределы республики, в том числе и за границу. Только с начала 1930 г. до середины 1931 г. с территории Казахстана откочевало 281 230 крестьянских хозяйств, значительная часть – на территорию Китая, Ирана и Афганистана.

Ко второй группе относятся забастовки рабочих – 3 (в Петропавловском – 1 и в Алма-Атинском округе – 2) (АП РК. 2874: 45; Саяси қуғын-сүргін құрбандарын..., 2022: 88). В числе антисоветских проявлений в Казахстане за период с апреля по 15 июля 1929 г. в справке, подписанной Нач ИНФО ОГПУ Логачевым и Уполномоченным ИНФО Красновым указывается данная группа народного протестного выступления и их количество. Так как не имеется других документов по ним, мы считаем, что исследования по данной группе должны быть начаты.

3-группа это вынужденные беженцы – откочевники, откочевки которых сопровождалась элементами вооруженного сопротивления и протестных выступлений.

К протестным движениям также относится *откочевочное движение*, которое тесно переплеталось с повстанческими движениями. Например, к группе вынужденных беженцев откочевников с элементами вооруженного сопротивления можно отнести откочевку адаевцев в количестве 6000 человек под руководством Т. Алниязова, произошедшая в январе-марте 1930 г. Она сопровождалась вооруженными выступлениями и сопротивлениями откочевников и при подавлении которого карательными отрядами было изъято 1000 винтовок. Это протестное движение хотя и была началом протестных массовых антисоветских выступлений жителей полуострова Мангыстау, но отличался от крупного **Адаевского восстания 1931 г.** тем, что в 1930 г. основной формой протеста была откочевка в Туркмению, которая сопровождалась вооруженным сопротивлением и выступлением против отрядов Красной армии.

Население «Адай» (Мангыстауский, Жилкосынский, Тавынский, часть Доссорского, Уйльского, Темирского районов) к 1930 г. насчитывало до 120-140 тыс. человек, скота у адаевцев числился до 1,5 миллиона голов. Исторически адаевцы под давлением русских, постепенно отбрасывались к Усть-Урту, тесня туркмен и ведя с ними борьбу за пастбища.

Отсюда и была постоянная вражда между туркменами и казахами, определявшая собою большую часть истории Адая, которая с 1929 г. прекращается с появлением казахов-откочевников.

Новое наступление советской власти на байско-родовую верхушку в 1930 г., проведение ското-, мясозаготовок в большом масштабе и принудительно-репрессивные методы их осуществления, ликвидация «тубониязовщины», сопровождалась откочевкой до 1000 хозяйств в Турменистан и необходимость их в пастбищах и колодцах привела к примирению с туркменской родовой верхушкой. В 1930 г. почти 50% населения этих районов откочевало в Кара-Калпакию и Туркмению.

В результате в Туркмении насчитывался 5000 человек адаевцев (АПРК. 5052: 53).

Откочевка населения как протест против политики советской власти имела место особо в приграничных районах

Надо отметить, что не все оперативные данные, переданные в ОГПУ по протестным движениям народа, соответствовали истинной ситуации на местах. Об этом свидетельствуют воспоминания участников всех протестных движений, а также некоторые архивные документы. Приведем пример по одному такому восстанию. Всего в Сарысуйском районе были арестованы 100 человек, из участвовавших в восстании 500 человек (АП РК. 2968: 2). Для подавления восстания были задействованы 750 кавалеристов. Большинство арестованных были бедняки, середняки и незначительная часть принадлежала к байству и духовенству. Арестованные 100 человек были участниками выступления в пограничных аулах в Сары-Суйском районе. При первом заседании карательных отрядов Красной армии их начальниками Кальментьевым и Ермоловым были намеки и настаивания о расстреле арестованных руководителей восстания без всякого суда и следствия (АП РК. 2968: 2). При этом Кальментьев и Ермолов опирались на директиву Округкома и Окрисполкома, в которой перед отправкой в Сары-су комотрядов из Чимкента Председатель Окрисполкома Макин инструктировал «о беспощадной расправе с бандитами, расстреливая на месте без какого либо следствия и суда кто бы то они не были, в порядке боя, а потом разберемся». Такие директивы были и со стороны ответсекретаря Сыр-Дарьинского округкома ВКП(б) т. Гурина и Кульсатова. Хотя Асылбеков, как представитель ЦИКа и Крайкома препятствовал их произволу, без суда и следствия были убиты многие участники восстания. Например, Калментьев расстрелял Сары-Суйского хана 25-летнего Серика Райымбекулы якобы «при попытке побега». Также хотели устроить подобные «попытки побега при задержании» для руководителей восстания Джантыршманова, Сатуллаева, Сатаева и других, но благодаря вмешательству Асылбекова при нем таких случаев не было. Об этом написано в докладе Асылбекова о поездке в Сары-Суйский район (АП РК. 2968: 2 об.). В действительности, позднее Джантыршманова и Сатаева расстреляют «при попытке к бегству из заключения» (XX ғасырдың 30-жж. Басындағы, 2022: 284). И таких примеров очень много.

Об откочевке, как о форме протестного движения, отмечала сама советская власть еще в 1930-е гг. Например, в справке Особого отдела ПП ОГПУ об откочевках из Казахстана в пределы Туркмении и Каракалпакии от 25 февраля 1932 г. отмечается, что «с развитием и обострением классовой борьбы в степи (1928-29-30 и 31 гг.) прежние нормальные хозяйственные откочевки (например хозяйственные кочевки крупных казахских родов «Адай» и «Табын», населяющих так называемые Адаевские степи) резко нарушились и превратились в откочевки политические, иногда с ярко-выраженными бандитско-повстанческими настроениями и даже конкретными действиями (события 1931 г.)» (СА КНБ РК. 493: 4).

Ответработники в секретных переписках отмечали, что основными причинами массовых откочевок являются продовольственные затруднения, напряженность хлебозаготовительного плана, сопровождавшаяся с «перегибами», агитация байства о предстоящем голоде, отказ в помощи бедноте со стороны властей, а также принудительные хозполиткампании (АП РК, 5076: 7, 14).

Преобладающим большинством откочевников-беженцев были группы бедноты и середняков. Например, с весны 1930 г. по январь 1931 г., по далеко неполному учету откочевками по Казахской ССР, внутри его и за пределы, было охвачено всего 34577 хозяйств, из них: байских 1014 хозяйств, середняцких 1817, бедняцких 2167, колхозников 54 хозяйства и неподразделенных на социальные группы 29525 хозяйств. Из неподразделенных по имеющимся данным преобладающее большинство относится к группам бедноты и середняков (АП РК. 5076:2).

Советская власть всех беженцев (откочевников), направлявшихся за границу, назвала «бандформированиями». По определению ОГПУ им относились следующие группировки: открытые вооруженные выступления; откочевки населения в отдаленные районы, сопровождавшиеся организацией вооруженных формирований, избиением низовых совпартработников, актива и невыполнением государственных заданий и являвшихся одним из методов срыва последних; беженство (откочевки) из пограничных районов на территорию западного Китая, под прикрытием вооруженных групп.

Таким образом, официальные документы карательных органов советской власти в годы гражданского противостояния указывали, что движение беженцев (откочевочное движение) является одной из форм протестного движения населения против аграрной политики советской власти. Данная проблема как предмет изучения была поставлена перед исследователями (Омарбеков, 2018; Алдажуманов, 1996: 12-20; Алланиязов, Таукенов, 2009) и имеет свои результаты (XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай..., 2022а).

Проблема многогранная и требует еще более углубленного, системного и комплексного изучения. Подытоживая сказанное отмечаем, хронологическими рамками истории народных восстаний и протестов определяются 1928–1932 гг. Анализ цифровых данных, выявленных в архивных источниках и опубликованных работах исследователей, показал, что с весны 1928 г. по первую половину 1932 г. в Казахстане произошло всего 543 народных восстания и акций протеста, к которых приняли участие около 100 тыс. человек.

Список литературы и источников:

Алдажуманов К. Национально-освободительное движение 1916 года и крестьянские восстания 1929-1932 гг.: проблемы преемственности // Национально-освободительное движение в Казахстане и Средней Азии в 1916 году: характер, движущие силы, уроки / Материалы международной научно-теоретической конференции (Алматы, 1996, 18 октября). Алматы: Фонд «XXI век». 1997. С. 88-94.

Алдажуманов К.С. Крестьянское движения сопротивления коллективизации и политические репрессии в Казахстане // Народ не безмолвствует. Под.ред. М.Н. Пономарева. Алма-Ата, 1996. С. 12-20.

Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). Алматы: ОО «OST- XXI век», 2009. 424 с.

Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 141. Оп. 1. Д. 2968.

АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2874.

АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5076.

АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 2067.

АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д. 2953.

АП РК. Ф. 719. Оп. 3. Д. 217.

АПРК. Ф.141. Оп.1. Д. 5052.

АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2067.

Государственный архив Алматинской области (ГААО). Ф. 84. Оп. 1. Д. 50.

Жұмағұлов Б. Сұрқия саясат сойқаны. Алматы: Үш қиян, 2021. 312 б.

Козыбаев М.К., Алдажуманов К.С., Абылхожин Ж.Б. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 35 с.

Қазақстан Орталық Атқару Комитеті мен ҚазКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруалықтарын тәркілеу туралы», 1928 жылғы 13 қыркүйектегі «Аса ірі және жартылай феодал байларды тәркілеу мен жер аударуға қарсы әрекет жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы», 1930 жылғы 19 ақпандағы «Жаппай ұжымдастыру аудандарында ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құруды нығайту жөніндегі және кулактар мен байларға қарсы күрес жөніндегі шаралар туралы» қаулыларын зерттеу жөніндегі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы комиссиясының Қорытындысы // Егеменді Қазақстан. 1992. 22 желтоқсан, № 292 (20367). 1-3 б.

Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов Қ.С., Әбілқожин Ж.Б. Қазақстандағы күшпен коллективтендіру: қорлық пен зорлық. Алматы, 1992. 36 с.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 4. Народные восстания и протесты в Казахстане в 1920-1930-х гг. Сборник документов и материалов. Составители: А.С. Мусағалиева, С.А. Касымов, М.М. Козыбаева, Б. Әбдіғалиұлы, Г.Т. Исахан, М.Г. Жылысбаева, Т.К. Алланиязов, Л.А. Гривенная / Под общ.ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 536 с.

Омарбеков Т. Зобалан. Алматы: Санат. 1994. 144 б.

Омарбеков Т.О. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. 480 б.

Омарбеков Т.О. Кеңестік биліктің зомбылығына қарсы халықтың қарсылығы: жаңа деректер куәлігі (1929-1932 жж.) // «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» = «Голод начала 30-х гг. XX века в Казахстане и вынужденные миграции казахов на сопредельные территории: проблемы исследования»: респ.-тәжірб. конф. мат-ры. / Құраст. Құдайбергенова А.И., Қозыбаева М.М., Байдалы Р. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б.

Сактаганова З.Г. «Ашаршылық – Великий джут» 1931–1933 гг. в Центральном Казахстане: к постановке проблемы». // Вестник КарГУ, 2021, № 2. С. 117-128.

Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 1. 1930–1931 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 864 с.

Спец архив КНБ РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 493.

Стамшалов Е.И. (Жетісудағы) Аралтөбе көтерілісі: тарихы мен тағылымы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24) қазан-желтоқсан, 2020 ж.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 927 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. В 5-ти т. / Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 2000. 1008 с.

XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: орналасуы мен бейімделуі = Казахские откочевники в республиках Средней Азии и России в период массового голода начала 30-х гг. XX века: пребывание и адаптация: Архив құжат. мен мат.-р жинағы = Сб. архивных док. и мат. / Құраст. А.И. Құдайбергенова, З.К. Курманов, М.М. Козыбаева, Р.Ж. Байдалы, А.А. Бекенова. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 410 б.

XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография / А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, С.Н. Мамытова, З.К. Курманов, Ө.И. Исенов, А.С. Мұсағалиева, Р.Ж. Байдалы, Р.Д. Кубеев. Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. 259 б.

- Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. Р-30. Оп. 1. Д. 813.
ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 20. Д. 87.
ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 20. Д. 88.
ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 21. Д. 41.

References

Aldazhumanov K.S. Krest'yanskoe dvizheniya soprotivleniya kollektivizatsii i politicheskie repressii v Kazahstane [Peasant movements of resistance to collectivization and political repression in Kazakhstan] // Narod ne bezmolstvuet. Pod.red. M.N. Ponomareva. Alma-Ata, 1996. S.12-20. (In Russian)

Aldazhumanov K. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie 1916 goda i krest'yanskie vosstaniya 1929-1932 gg.: problemy preemstvennosti [National liberation movement of 1916 and peasant uprisings of 1929-1932: problems of continuity] // Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Kazahstane i Srednej Azii v 1916 godu: harakter, dvizhushchie sily, uroki / Materialy mezhdunarodnoj nauchno-teoreticheskoy konferencii (Almaty, 1996, 18 oktyabrya). Almaty: Fond «XXI vek». 1997. S. 88-94. (In Russian)

Allaniyazov T.K., Taukenov A.S. Poslednij rubezh zashchitnikov nomadizma. Istoriya vooruzhennykh vystuplenij i povstancheskih dvizhenij v Kazahstane (1929-1931 gody) [The last frontier of the defenders of nomadism. History of armed uprisings and insurgent movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty: OO «OST- XXI vek», 2009. 424 s. (In Russian)

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 141. In. 1. C. 2968.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 2874.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 5076

AP RK. F. 141. In.1. C. 2067.

AP RK. F. 141. In.1. C. 2953.

AP RK. F. 719. In. 3. C. 217.

APRK. F.141. In.1. C. 5052.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 2067.

State Archive of the Almaty Region (SA AR). F. 84. In. 1. C. 50.

Zhumagulov B. Surkiya sayasat sojkany [Tragedy of dirty Politics]. Almaty: Ush kiyan, 2021. 312 b. (In Kazakh)

Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abylhozhin Zh.B. Kollektivizatsiya v Kazahstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata, 1992. 35 s. (In Russian)

Kazakhstan Ortalyk Atkaru Komiteti men KazKSR Halyk Komissarlary Kenesinin 1928 zhylygy 27 tamyzdagy «Baj sharualyktaryn tarkileu turaly», 1928 zhylygy 13 kyrkujektegi «Asa iri zhane zhartylaj feodal bajlardy tarkileu men zher audaruga karsy areket zhasagany ushin kylmystyk zhauaptylyk turaly», 1930 zhylygy 19 akpandagy «Zhappaj uzhymdastyru audandarynda auyl sharuashylygyn socialistik zholmen kajta kurudy nygajtu zhonindegi zhane kulaktar men bajlarga karsy kures zhonindegi sharalar turaly» kaulylaryn zertteu zhonindegi Kazakhstan Respublikasy Zhogargy Kenesinin Toralkasy komissiyasynyn Korytyndysy [Conclusion of the Commission of the Chairman of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan] // Egemendi Kazakhstan. 1992. 22 zheltoksan, № 292 (20367). 1-3 b. (In Kazakh)

Kozybaev M.K., Aldazhumanov K.S., Abilhozhin Zh.B. Kazahstandagy kushpen kollektivtendiru: korlyk pen zorlyk [Forced collectivization in Kazakhstan: humiliation and violence]. Almaty, 1992 . 36 s. (In Kazakh)

Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody XX veka). T. 4. Narodnye vosstaniya i protesty v Kazahstane v 1920-1930-h gg. [Materials of the State Commission for the complete rehabilitation of victims of political repression (20-50s of the twentieth century). T. 4. Popular uprisings and protests in Kazakhstan in the 1920-1930s.] Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: A.S. Musagalieva, S.A.

Kasymov, M.M. Kozybaeva, B. Əbdigaliuly, G.T. Isahan, M.G. Zhylysbayeva, T.K. Allaniyazov, L.A. Grivennaya / Pod obshch.red. E.T. Karina. Astana, 2022. 536 s. (In Russian)

Omarbekov T. Zobalan. Almaty: Sanat. 1994. 144 b. (In Kazakh)

Omarbekov T.O. 1929–1931 zhyldardagy halyk koterilisteri: Zertteu [Popular uprisings of 1929–1931: a study]. Almaty: «Arys» baspasy, 2018. 480 b. (In Kazakh)

Omarbekov T.O. Kenestik biliktin zombylygyna karsy halyktyn karsylygy: zhana derekter kualigi (1929-1932 zhzh.) [Popular resistance to the violence of Soviet power: evidence of new data (1929-1932)] // «Kazakhstan XX gasyrdyn 30-shy zhzh. basyndagy asharshylyk zhane kazakhtardyn korshiles aumaktarga mazhburli koshi-kony: zertteu maseleleri» = «Golod nachala 30-h gg. XX veka v Kazahstane i vyzhdeniye migratsii kazakhov na sopol'dnyye territorii: problemy issledovaniya»: resp.-tazhirb. konf. mat-ry. / Kurast. Kudajbergenova A.I., Kozybaeva M.M., Bajdaly R. Almaty: Litera-M, 2021. 296 b. (33-40). (In Kazakh)

Saktaganova Z.G. «Asharshylyq-Velikij dzhut» 1931–1933 gg. v Central'nom Kazahstane: k postanovke problemy» [“Asharshylyk-Great Jute” 1931–1933 in Central Kazakhstan: towards problem formulation]. Vestnik KarGU, 2021, № 2. S. 117-128. (In Russian)

Sovetskaya derevnya glazami VChK–OGPU–NKVD. 1918–1939. [Soviet village through the eyes of the Cheka–OGPU–NKVD. 1918–1939] Dokumenty i materialy. V 4-h t. / T. 3. 1930–1934 gg. Kn. 1. 1930–1931 gg. / Pod red. A. Berelovicha, V. Danilova. M.: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2003–864s. (In Russian).

Spec arhiv KNB RK. F. 9. Op. 1. D. 493.

Stamshalov E.I. (Zhetisudagy) Araltobe koterilisi: tarihy men tagylymy // Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz» № 4(24) kazan-zheltoksan, 2020 zh. (In Kazakh)

Tragediya sovetsoj derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Documents and materials]. V 5-ti tt. / T. 2. Noyabr' 1929 – dekabr' 1930 / Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2000. 927 s. (In Russian)

Tragediya sovetsoj derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. Documents and materials]. V 5-ti t. / T. 3. Konec 1930–1933 / Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: ROSSPEN, 2000. 1008 s. (In Russian)

XX gasyrdyn 30-zhzh. basyndagy zhappaj asharshylyk kezenindegi Orta Aziya respublikalary men Resejdegi kazak boskyndary: ornalasuy men bejimdely = Kazahskie otkochevniki v respublikah Srednej Azii i Rossii v period massovogo goloda nachala 30-h gg. XX veka: prebyvanie i adaptatsiya [Kazakh refugees in the republics of Central Asia and Russia during the period of mass famine in the early 30s. XX century: stay and adaptation]: Arhiv kuzhat. men mat.-r zhinagy = Sb. arhivnyh dok. i mat. / Kurast. A.I. Kudajbergenova, Z.K. Kurmanov, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Bajdaly, A.A. Bekenova. Almaty: «Madiyar» ZhK, 2022. 410 b. (In Kazakh, Russian)

XX gasyrdyn 30-zhzh. basyndagy zhappaj asharshylyk kezenindegi Ortalyk Aziya respublikalary men Resejdegi kazak boskyndary: Uzhyndyk monografiya [Kazakh refugees in the republics of Central Asia and Russia during the period of mass famine in the early 30s of the 20th century: Collective monograph] / A.I. Kudajbergenova, M.M. Kozybaeva, S.N. Mamytova, Z.K. Kurmanov, O.I. Isenov, A.S. Musagalieva, R.Zh. Bajdaly, R.D. Kubeev. – Almaty: «Madiyar» ZhK, 2022a. – 259 b. (In Kazakh, Russian)

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. R-30. In. 1. C. 813.

CSA RK. F. 5. In. 20. C. 87.

CSA RK. F. 5. In. 20. C. 88.

CSA RK. F. 5. In. 21. C. 41.

**ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ,
ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ
ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И
ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА
VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER
CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY**

МРНТИ 03.20.00

**НАСИЛЬСТВЕННАЯ СЕДЕНТАРИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ:
К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ**

Танатарова Жамига Тажиковна^{1*}

¹Доктор исторических наук, профессор Атырауского университета им. Х. Досмухамедова. Казахстан. г. Атырау. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Цель данной статьи постановка проблемы «Насильственная седентаризация в Казахстане». Объектом анализа стали исследования отечественных и зарубежных авторов по анализу насильственной седентаризации в Казахстане. На основе неопубликованных архивных материалов и опубликованных данных отслежена убыль скот в Казахстана и в скотоводческих хозяйствах ряда регионов Казахстана. Автором проанализированы работа Оседкома, этапы и ход проведения, последствия седентаризации в скотоводческом хозяйстве, контингент оседающих хозяйств в 1933 г. Рассмотрена разграбление стада казахских шаруа, динамика численности. Таким образом, убыль скота негативно сказалось на состоянии казахов, оседание привело к разрушению традиционного хозяйства казахов, распространению эпидемических болезней, в итоге к вымиранию казахов, численность населения резко сократилось. Оседание проводилось в основном за счет собственных средств коренных жителей, т.е. самих казахов. Принудительные меры власти привели казахских крестьян к массовой иммиграции.

Ключевые слова: Казахстан, регионы, районы, седентаризация, оседающие хозяйства, политика.

ГХТАР 03.20.00

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КҮШТЕП ОТЫРЫҚШЫЛАНДЫРУ: МӘСЕЛЕНІҢ
ЗЕРТТЕЛУІ**

Таңатарова Жәмига Тәжікқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университетінің профессоры. Қазақстан. Атырау қ. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты «Қазақстандағы күштеп отырықшыландыру» мәселесін зерттеу. Талдау объектісі Қазақстандағы күштеп отырықшыландыруды зерттеген отандық және шетелдік авторлардың еңбектері болып табылады. Жарияланбаған архив материалдары негізінде және жарияланған мәліметтер бойынша Қазақстанда мал басының шығыны және бірқатар аймақтардағы мал шаруашылығында мал басының азайғаны көрсетілді. Автор Отырықшыландыру комитетінің жұмысына,

отырықшыландыру кезеңдеріне және жүргізу барысына, мал шаруашылығына отырықшыландырудың тигізген зардаптарына, 1933 ж. отырықшыландырылған шаруашылықтың контингентін көрсетті. Қазақ шаруаларының малын тонауы, сандық динамикасы талданды. Сонымен, қазақтардың жағдайына мал басының азаюы, отырықшыландыру қазақтардың дәстүрлі шаруашылығының бұзылуына әкелді, эпидемиялық аурулар тарады, нәтижесінде, қазақтар қырылды, халықтың саны күрт азайды. Отырықшыландыру, негізінен, қазақтардың жеке қаражаты есебінен жүргізілді. Күштеп жүргізілген шаралар қазақ шаруаларының басқа жаққа қоныс аударуына әкелді.

Түйін сөздер: Қазақстан, аймақтар, аудандар, отырықшыландыру, отырықшыландыратын шаруашылықтар, саясат.

IRSTI 03.20.00

FORCED SEDENTARIZATION IN THE KAZAKHSTAN: TOWARDS THE FORMULATION OF THE PROBLEM

Tanatarova Zhamiga Tazhikovna^{1*}

¹ Doctor of historical sciences, professor of Kh. Dosmukhamedov Atyrau university. Kazakhstan. Atyrau. E-mail: zhamiga_tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0185-7594>

*Corresponding author

Abstract. The purpose of this article is to formulate the problem of "Forced sedentarization in the Kazakhstan". The object of the analysis was the research of domestic and foreign authors on the analysis of forced sedentarization in Kazakhstan. Based on unpublished archival materials and published data, the loss of livestock in the districts of the Kazakhstan and in livestock farms in a number of regions of Kazakhstan was tracked. The author analyzed the work of the Settlement Committee, the stages and course of implementation, the consequences of sedentarization in livestock farming, the contingent of settling farms in 1933. The plundering of the herd of Kazakh sharua, the dynamics of the population are considered. Thus, the loss of livestock had a negative impact on the condition of the Kazakhs, the settling led to the destruction of the traditional economy of the Kazakhs, the spread of epidemic diseases, and ultimately to the extinction of the Kazakhs, the population sharply decreased. The settlement was carried out mainly at the expense of the indigenous people, i.e. the Kazakhs themselves. Coercive measures of the authorities led the Kazakh peasants to mass immigration.

Key words: Kazakhstan, region, districts, sedentarization, settling farms, politics.

Введение. Актуальность темы заключается в том, что исследователям необходимо создать научную и объективную историю седентаризации, выявить и изучить реальные итоги и последствия этой политики для сельского хозяйства, казахского аула и крестьянства.

Важным является исследование данной проблемы на примере областей и районов Казахстана, так как выявление и изучение региональных, национальных особенностей преобразования сельского хозяйства позволит всесторонне осветить историю седентаризации в Казахстане.

Многие сегодняшние проблемы сельского хозяйства уходят корнями к началу седентаризации казахов. Поэтому исследование и учет уроков прошлого является одним из условий для успешного развития аграрного сектора экономики Казахстана.

Методы и методология исследования. При написании статьи были использованы такие общенаучные методы, как анализ и синтез, описание, обобщение, системный подход, сравнение и др. Были использованы и специальные исторические методы. Одним из наиболее распространенных методов исторического исследования является проблемно-

хронологический. Он позволил расчленить достаточно широкую проблему седентаризации на несколько аспектов или более узких проблем, каждая из которых позволяет проследить определенную историческую преемственность и логику действий властей в реализации поставленных центром задач по седентаризации. С помощью сравнительно-исторического метода проведены были исторические сравнения, выявлены общее и частное, количественные и качественные изменения, как в хронологическом контексте - в разные годы, так и в территориальном – в целом по Казахстану и по районам регионов Казахстана. Одним из важнейших используемых в статье методов является конкретно-исторический (идеографический), согласно которому в деталях подробно и глубоко исследуются тот или иной конкретный сюжет, проблемы, выделяются его специфика, особенности. Близкий к системному использованный в статье историко-типологический метод способствовал систематизации, позволил классифицировать изучаемые явления для аналитического разбора.

Основу материалов статьи составили опубликованные и неопубликованные архивные документы из российских, казахстанских центральных архивов и Атырауского областного государственного архива. Приведены данные об убыли скота в Казахстане из документов Архива Президента РК использованы материалы о динамике животноводства в регионах Казахстана. Интересные сведения привлечены из Центрального Государственного архива РК по контингенту оседающих хозяйств.

Обсуждение. К проблеме седентаризации казахстанские исследователи обращались в 80-90-х гг. XX в. (Абылхожин, 1989), о казахских шаруа и крестьянских советах писали еще раньше (Нурпеисов, 1972)

Авторы Козыбаев М.К., Алдажуманов Х.С. (Козыбаев, 1992; Қозыбаев, Алдажұманов, 1992) Абылхожин Ж.Т. (Абылхожин, 1991) Омарбеков Т.О., (Омарбеков, 1994, 1997) Койгелдиев М. (Қойгелдиев, Омарбеков, 1993) внесли весомый вклад в освещение истории коллективизации и ее разрушительных последствий для Казахстана в 30-е гг. XX века.

Только в единичных исследованиях разрабатывался региональный срез проблемы (Алланиязов, 2011), (Жумагулов, 2023).

Обсуждение концепции коллективизации и её основных аспектов продолжалось в ноябре 1988 г. На базе Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова АН Казахской ССР была проведена Всесоюзная научная конференция на тему «Коллективизация в Казахстане и республиках Средней Азии: опыт и уроки». Участниками конференции было принято решение, используя новую концепцию начать всестороннее и системное изучение истории насильственной коллективизации и ее трагических последствий (Балакаев, 1990: 180). Историками был подготовлен обобщающий труд по изучению истории крестьянства в СССР в советское время (Волков, 1988: 178). Первыми работами, использовавшим новую концепцию стали труды историков Ж.Б. Абылхожина, М.К. Козыбаева, и демографа М.Б. Татимова (Абылхожин, 1989: 85- 100; Абылхожин, 1991: 62). Революционная по тому времени работа, позволила начать углубленное изучение истории коллективизации и ее последствий для Казахстана, привлечь внимание общественности к вопросам реабилитации жертв безвинно погибших граждан от репрессий большевистско-сталинской власти в 20-30-е гг. XX века. В начале 1992 г. специальной комиссией Верховного Совета Казахстана была проведена работа по восстановлению исторической справедливости в отношении жертв насильственной коллективизации в Казахстане, изучена история раскулачивания, конфискации имущества, высылка казахских шаруа, выявлены крупные потери населения в годы Великого голода.

Когда во всем Советском Союзе начался процесс массовой коллективизации, то стали говорить о необходимости массового расселения кочевых и полукочевых крестьянских хозяйств. Новые крупные колхозы не могли быть кочевыми и полукочевыми. Особенно этот вопрос касался Казахстана. Потому что около 80% всех

кочевых и полукочевых хозяйств во всем Союзе находились в Казахстане (Омарбеков, 1997: 221).

Седентаризации в Западном Казахстане посвящена работа Ж.Т. Танатаровой, где автор использует архивные материалы Казахстана, Калмыцкой АССР (Танатарова, 2000).

Российские авторы рассматривали и коллективизацию, и седентаризацию в общесоюзном контексте (Ивницкий, 2009), (Кондрашин, 2018).

Обобщающим трудом первого десятилетия 2000-х гг. можно считать академическое издание многотомная «История Казахстана с древнейших времен до наших дней» коллективом авторов Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. В работе дана оценка сплошной коллективизации и ее последствий для Казахстана (История, 2010: 231-311).

Таким образом, историки в современный период историографии приступили к переосмыслению традиционных взглядов на историю коллективизации в результате, которого большевистский вывод о «сплошной коллективизации как о добровольном массовом движении крестьянских масс в колхозы» был окончательно отвергнут. Интерес к истории коллективизации и ее последствиям обратили внимание и западные историки, такие как Роберт Конквест (Robert Conquest, 1968), Р. Дэвис (2011), С. Камерон (2020), И.Огайон (2009).

Вышеперечисленные авторы проводят исследования, доказывающие насильственный характер коллективизации и колхозного движения в целом для Казахстана.

В 1929-1930 гг. меры по коллективизации в Казахстане проводились по свойственной для некоторых мест европейской России модели коллективизации, поскольку крестьянский поток, часто превышающий по количеству установленный предел, принудительно присоединяли в колхозы зимой 1929 года и снова выводили весной 1930 года (Камерон С., 2020: 117).

Официально проект оседания, как и коллективизация, должен был осуществляться в несколько этапов. Первыми казахскими кочевниками, перешедшими на оседание, стали жители «зернопроизводящих» регионов, стоявших на переднем крае коллективистского движения республики. В 1930 г. 84340 семей, представляющих 20% кочевого населения республики в этих регионах, были включены в список расселения и коллективизации. Согласно принципу оседания, основанного на массовой коллективизации, кочевники в остальных регионах республики должны были начать переходить к оседанию с темпами коллективизации в последующие годы. После заселения казахи были привлечены к колхозной работе или направлены на различные производственные работы.

И. Огайон считает, что «разрушение системы пастушеского скотоводства стало первым следствием стратегии», которой одним из этапов была седентаризация – раскулачивание» («дебаизация», по определению И. Огайон). (Огайон, 2009).

В последние десятилетия в Казахстане был опубликован ряд сборников документальных материалов по коллективизации и седентаризации (Голодомор в Казахстане, 2011), (Трагедия казахского аула, 2013). Эта тенденция отмечена и исследователями извне: «Среди новых публикаций, посвященных коллективизации и седентаризации, можно найти больше сборников архивных документов и меньше работ, составленных на основе новых источников...» (Огайон, 2009: 12).

Документальные сборники по истории советской деревни 1930-х гг. были опубликованы в РФ, они охватывали и события в Казахстане (Трагедия советской деревни, 199-2004), (Голод в СССР, 2013). Однако, проблема седентаризации разработана весьма недостаточно. Нет даже отдельного сборника документов по седентаризации. Поэтому на сегодняшний день можно говорить о постановке проблемы, о разработке данной проблемы в исторической науке Казахстана.

Результаты исследования. Для укрепления своих позиций советская власть поставила целью подчинение коренного населения. В силу своего кочевого и

полукочевого образа жизни население Казахстана не поддавалось эффективному управлению и налогообложению. Между тем, скотовладельцы продолжали оставаться основным ресурсом бюджетных поступлений из казахской степи.

Реализация программы оседания кочевников исходила, как было указано выше из того, что здесь наличествовало большинство скотоводческих хозяйств по СССР и преобладало кочевое и полукочевое население.

В ходе реализации принудительного перевода к оседлости, была уничтожена не только многовековая культура. Вместе с утратой кочевой мобильности и экономической катастрофой, были разрушены социальные связи, которые поддерживались регулярной миграцией, а также масштабным голодом как результата деспотических, до современных практик (Salzman, 2004: 122).

Государство видело решения проблемы в сельском хозяйстве вот таким образом: увеличить производства зерна через расширение посевных площадей. Поэтому у сталинского руководства резко возрастает интерес к земельным просторам Казахстана. Именно на это обращает внимание СНК земледелия Я.А. Яковлев на XVI съезде ВКП (б): «...В Казахстане до 50–55 миллионов га можно считать годными для посевов, из которых 36 миллионов га расположены в северных областях... Здесь пшеница занимает только 5 % всей пахотнospособной площади... Если из этих 36 миллионов гектар, годных для посева, до 30 % занять под пшеницу, то мы к концу пятилетки в одном только Казахстане получим дополнительно 8–10 миллионов га под пшеницей...» (Насильственная коллективизация, 1998: 224, 225). Наркома не беспокоило, что эти земли являлись пастбищами традиционного скотоводческого комплекса. Это значит, что казахи-кочевники с их специфическим способом производства, отмечает Ж.Б. Абылхожин, вошли в противоречие с государственным курсом на всемерное расширение зернового производства (Абылхожин, 1991: 225).

Таким образом, главный выход в этой ситуации виделся в необходимости форсированной, насильственной седентаризации. Эта задача озвучена республиканским наркомом земледелия К. Токтабаевым на VII съезде Советов Казахстана (апрель 1929 г.): «Первая задача по расширению посевной площади, на которую мы сейчас должны обратить самое центральное наше внимание, - это вопрос об оседании казахского населения». И соответственно съездом принята Резолюция: «2. Развитие зернового хозяйства в крае упирается, прежде всего, в проблему оседания полукочевого и кочевого населения... во всех частях республики» (Абылхожин, 1991: 226).

Насильственный перевод кочевой части казахов к оседлости в своей конечной цели был направлен на утверждение советской и партийной власти в степи, а также максимальной эксплуатации экономических ресурсов степи (ГААО, 30: 69-73).

Предпринимаемые действия, направленные на ослабление традиционных форм взаимодействия кочевого социума, дополнялись уничтожением элиты казахского общества. Под лозунгами классовой борьбы происходила реализация двойной цели:

а). Обессиление крупных казахских политических фигур.

б). Разрушение сложившегося социального строя через репрессии против влиятельных казахов.

Официально проект оседания, как и коллективизация, должен был осуществляться в несколько этапов. Первыми оседавшими кочевниками-казахами были жители «хлебных» районов, находившихся в авангарде движения по коллективизации республики.

Согласно плану в 1933 году должно было осесть 430 000 хозяйств, из расчета 5 человек на семью, что составляло порядка 2 150 000 человек. С учетом подготавливаемых хозяйств, число осевших должно было достигнуть 544 000 хозяйств, что охватывало 2 720 000 человек Северного и Южного Казахстана (ЦГАРК, 11: 4).

Следует подчеркнуть, что оседание проводилось в основном за счет собственных средств коренных жителей, т.е. самих казахов. Общим бюджетом на вновь создаваемые колхозы и совхозы выделялось около 364 млн рублей, из них только 96 млн покрывались

государством; около 130 млн рублей составляли кредитные средства, а 138 млн рублей – народные средства (ЦГА РК, 11: 12).

Согласно данным Операционного плана Комитетом оседания на регулярной основе повышается количественная норма по оседанию в Казахской ССР. Так, с 1932 г. только за год он был увеличен в 13 раз с 22 тысяч до 280 тысяч хозяйств в 1933 г.

План оседания по годам был утвержден следующим образом: 1930-1931 гг. – 100 тысяч, 1932-1933 гг. – 120 тысяч хозяйств (Народное хозяйство Казахстана, 1931: 28).

Контингент оседающих хозяйств на 1933 г. (ЦГА РК, 186: 2-6).

Название области и район в	Общее количество казаков.хоз.	Из них охвачено мероприятиями по оседанию				Количество неохвач.хоз.	Из охваченных мероприятиями		Включается в план на 1933 г.		Вне плана за счет общих мероприятий района
		Всего	Из них				Завершен.	Незавершен.	В порядке завершения мероприятий	Новый контингент	
				1930г.	1931г.						
Алма-атинская область											
1.Аксу-йский	10000	8250	-	250	8000	1760	507	7093	5600	-	1490
2.Акбулакский	3032	3000	-	-	3000	32	176	1124	1100	-	24
3.Лигувский	2870	2100	-	100	2000	870	78	1922	1000	1000	922
4.Балхашский	3883	500	-	500	-	3883	-	500	400	500	100
5.Голощекинский	3400	9010	8510	-	500	-	1825	1575	1000	500	575
6.Илийский	3374	4746	-	4746	-	-	1962	1412	1500	1400	-
7.Кастекский	3462	7781	7781	-	-	-	3041	421	400	700	21
8.Караталинский	2009	3574	-	2574	1000	-	572	1437	500	1000	937
9.Кегенский	4598	7623	623	-	7000	-	1365	3233	3200	-	33
10.Кунрадский	3696	2132	168	1964	-	1564	1132	1000	500	1000	500
11.Лепинский	2857	2000	-	-	2000	857	106	1894	1000	-	894
12.Октябрьский	1808	2000	-	-	2000	-	94	1714	1700	-	14

й											
13.Талды-Курганский	6574	7300	-	6726	1074	-	609	5965	2000	-	3965
14.Урджарский	4800	3150	900	650	1000	-	760	2390	1000	1000	1390
15.Четский	3621	-	-	-	-	3621	-	-	-	500	-
16.Чиликский	1248	-	-	-	-	1248	-	-	-	400	-
17.Чубартаевский	1338	500	-	500	-	838	-	500	500	500	-
18.Чуйский	3638	1512	-	1512	-	2123	96	1416	600	600	616
ИТОГО:	66208	65678	17982	19522	28714	17008	12323	32596	21000	9100	11684
Южно-Казахстанская											
1.Арысский	8104	2321	1181	1140	-	5783	286	2035	1000	300	1035
2.Кармакчинский	7554	-	-	-	-	7554	-	-	-	700	-
3.Туркестанский	7688	2540	140	1000	1400	5146	1425	1115	1200	-	-
4.Казалинский	6932	2000	-	-	2000	4932	-	2000	1300	700	700
5.Аулие-Атинский	9664	2646	-	2646	-	7018	-	2636	1000	1000	1646
6.Кзыл-Кумский	2309	1000	1000	-	-	1309	61	939	900	600	39
7.Каратаевский	2826	-	-	-	-	2826	-	-	-	1500	-
8.Келесский	4635	3818	2818	1000	-	817	1200	2618	1300	1000	1318
9.Меркентский	5056	1181	-	1181	-	3875	49	1132	1000	500	132
10.Макта-Аралский	3883	2773	2773	-	-	1110	200	2573	2300	-	273
11.Таласский	5509	2061	481	1600	-	3448	700	1361	1000	-	361
12.Кзыл-	8892	4000	-	1200	2800	4892	-	1000	1600	500	2400

Ординский											
13.Ленгеровский	4080	-	-	-	-	4080	-	-	-	1000	-
14.Ала-Курганский	6734	-	-	-	-	6734	-	-	-	500	-
ИТОГО:	83366	34340	8373	9767	6200	59526	3927	20419	12600	8300	7904
Восточно-Казахстанская											
1.Баян-Аульский	3174	4200	-	2000	2200	-	1010	2164	1800	500	364
2.Виткорогайский	4113	6713	313	3600	2800	-	1028	3085	1000	500	2085
3.Зайсанский	3233	4660	-	660	4000	-	569	2644	2300	-	344
4.Катон-Карагайский	3593	1800	-	-	1800	1793	300	1500	1500	-	-
5.Кузский	3317	-	-	-	-	3317	-	-	-	1500	-
6.Курчумский	5442	2800	-	-	2800	2642	434	2366	1000	1000	1366
7.Каркаралинский	3864	2668	168	500	2000	1196	649	2019	1500	300	519
8.Тарбагатайский	4529	4710	-	710	4000	-	1644	2885	2000	-	885
9.Уланский	4015	3000	-	-	3000	1015	376	2624	1000	600	1624
10.Испоктинский	4061	1800	-	-	1800	2261	-	1800	1500	1000	300
11.Жарминский	2769	6581	1781	4800	-	-	900	1869	500	500	1369
12.Иртышский	2224	2500	500	2000	-	-	471	1753	-	-	1753
13.Алаколь-Горкезский	1965	2000	2000	-	-	-	1966	-	-	-	-
14.Павлодарс	3722	2187	187	2000	-	1535	941	1246	500	-	746

кий											
15.Бедла- гачский	1805	449 2	379 2	700	-	-	300	1505	-	600	1505
16.Аб- ралинский	2691	-	-	-	-	2691	-	-	-	400	-
17.Чин- гиставский	2500	-	-	-	-	2500	-	-	-	1700	-
ИТОГ О:	5701 6	501 11	873 1	169 70	24400	18550	10597	27460	14600	8600	1296 0
Карагандинская обл.											
1.Акмо- линский	5423	325 0	-	225 0	1000	2173	183	3112	900	1500	2212
2.Атбас- арский	2941	600	-	-	600	2941	-	561	500	1000	61
3.Айрт- авский	1886	569 9	247 9	322 0	-	-	177	149	-	-	149
4.Ессил- ьский	2973	100 0	-	-	1000	1973	1140	-	500	700	-
5.Энбе- кшильд- ерский	1648	420 5	320 5	-	1000	-	1200	400	400	-	-
6.Кокче- тавский	4011	536 6	186 6	170 0	1800	-	2890	1121	1000	-	121
7.Буран- ский	2794	310 0	206	310 0	-	-	1598	1199	1200	-	-
8.Стали- нский	1699	260 6	206	200 0	400	-	885	814	-	-	814
9.Жана- Аркенский	1500	-	-	-	-	1500	-	-	-	800	-
10.Арк- енджуский	820	-	-	-	-	820	-	-	-	600	-
11.Бейн- еткерский	2461	301 8	301 8	-	-	-	1995	466	-	-	466
12.Тенк- ерейский	2095	778 3	778 3	-	-	-	2095	-	-	-	-
13.Була- евский	754	906	906	-	-	-	385	369	-	-	369
14.Тель- манский	958	275 3	275 3	-	-	-	-	938	900	1100	58
15.Шуч	999	669	669	-	-	330	258	741	500	-	141

инский											
16.Кургальжинский	2673	-	-	-	-	2673	-	-	-	600	-
17.Кзыл-Туский	3186	-	-	-	-	2196	-	-	-	1000	-
18.Сары-Туйский	6506	-	-	-	-	6500	-	-	-	700	-
ИТОГ О:	44331	40955	22885	12270	5800	20506	14321	9890	6000	8000	5391
Актюбинская обл.											
1.Аралынский	6670	3600	-	1000	2600	3070	-	3600	1600	-	2000
2.Табынский	4300	500	-	-	500	3800	-	500	500	-	-
3.Семиозерный	4360	3400	2000	-	1400	950	2400	1000	1000	500	-
4.Актюбинский	8030	9322	6639	2783	-	-	7030	1000	1000	500	-
5.Акбулакский	4768	2500	-	2500	-	2268	1500	1000	1000	500	-
6.Адайовский	1706	900	-	900	-	806	400	500	500	-	-
7.Жетыгаринский	1551	1000	-	1000	-	551	1000	-	-	-	-
8.Кустанайский	1496	3000	3000	-	-	-	1496	-	-	-	-
9.Карабалыкский	1510	5100	5100	-	-	-	1510	-	-	-	-
10.Кендыгаринский	2743	3200	3200	-	-	-	2743	-	-	-	-
11.Тургайский	6412	850	850	-	-	5562	-	850	500	1000	350
12.Уильский	6594	4600	2000	-	2600	1994	1000	2600	2000	-	600
13.Убаганский	1997	3400	3400	-	-	-	1997	-	-	-	-
14.Хобдинский	3694	1576	1576	-	-	2118	576	1000	1000	-	-

15.Иргизский	1144 2	400	400	-	-	11042	-	400	-	2000	-
16.Нарбакаринский	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1000	-
17.Челкарский	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1000	-
18.Темирский	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1500	-
ИТОГО:	6753 3	434 48	281 65	818 3	7100	32161	21652	12450	9100	8000	2950
Западно-Казак. обл.											
1.Джангалинский	6200	-	-	-	-	6200	-	-	-	1000	-
2.Гурьевский	1026 4	300 0	100 0	-	2000	7264	1500	1500	1500	1000	-
3.Хоищерский	1902	100 0	-	-	1000	902	500	500	500	-	-
4.Женгиставский	6102	140 0	-	109 0	400	4702	700	700	400	500	300
5.Таловский	3953	622 3	-	422 3	2000	-	2753	1200	1000	500	200
6.Жамбылский	3971	249 6	-	249 6	-	1476	1130	1366	1000	1000	-
7.Жаныбекский	2541	980	-	980	-	1551	537	443	300	500	143
8.Тайпакский	4241	299 7	-	199 7	-	1244	1997	-	1500	1500	-
9.Чингиставский	2202	130 0	-	120 0	-	1002	600	600	-	-	600
10.Уринский	7342	-	-	-	500	6824	-	500	500	500	-
11.Жилокосинский	3681	-	-	-	-	3681	-	-	-	500	-
12.Денгизский	9500	-	-	-	-	9500	-	-	-	1000	-
ИТОГО:	6189 9	132 296	100 0	107 96	5900	45355	9717	7948	6700	8000	1243
ВСЕГО:	3808 53	242 818	871 36	775 08	77574	19310 6	72531	110372	70000	50000	4370 8

В письме ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 9 марта 1933 г. Турар Рыскулов писал, что переход к оседанию из-за самофинансирования принес казахскому хозяйству много трудностей. Несмотря на такие большие трудности, недовольство жителей и нехватку средств, в совместной директиве Краевого комитета ВКП(б) и СНК КАССР от 29 декабря

1931 г. была поставлена следующая задача: «Охватить плановыми мероприятиями оседание всех оставшихся кочевых и полукочевых трудовых хозяйств в 1932 году для полного завершения процесса расселения в 1932 году» (Голод в казахской степи, 1991: 186).

Страх быть наказанным за невыполнение плана породил своеобразный феномен – предоставление ложных сведений по всем вопросам. Районы и округа предоставляли повышенные данные республиканским органам, а они соответственно – союзным органам. Так, в Протоколе технического совета Республиканского комитета по оседанию при Совнаркоме от 14 декабря 1931 года указано, что в 1930-1931 гг. на оседание было переведено 164 тыс. кочевых и полукочевых хозяйств (Голод в казахской степи: 186), что не соответствовало действительности. По словам Т. Рыскулова, в принципе оседало не более 100 тыс. хозяйств. Тем не менее, в обсуждаемых, уточненных и принятых документах по вопросам оседания 1930-1931 гг. в основу были приняты данные, представленные республиканским комитетом по оседанию. Например, в протоколе заседания правления Краевого колхозного союза, состоявшегося 7 февраля 1931 г., говорится об охвате колхозной сетью 161 340 оседлых хозяйств по плану 1930 и 1931 гг. На их основе должно было быть создано 1996 колхозов, в том числе 989 сельскохозяйственных артелей (VII Всеказахстанская партийная конференция, 1930: 337).

К началу коллективизации кочевники уже не располагали привычными механизмами преодоления кризисов. Их миграционные коридоры уменьшились, а зависимость от оседлых групп напротив возросла. Значительная доля населения обеднела. Также надо учесть последствия природных катаклизмов того периода: 1927 г. – засуха, 1928 г. – джун, 1931 г. – потеря урожая (ЦГА РК, 63: 67-68). Вышеперечисленные факторы стали причиной особой уязвимости казахов, приведя их к жизненно опасному положению.

Пытаясь избежать давления от непрерывных преследований, репрессий и голода, измученные казахские аулы, помимо своих мест, начали переселяться из Казахстана на окраины. Разбредение жертв коллективизации и седентаризации стало массовым. В первую очередь казахские аулы погибали из-за голода. Будучи экономически слабыми, лишенными должного внимания со стороны государства и основного источника средств к существованию, казахи не могли устоять перед искусственно созданной новой властью чрезвычайно неблагоприятной ситуацией.

Несмотря на то, что в аулах погибло более миллиона человек, большевистской политикой продолжается изъятие скота и хлеба из ослабленных и голодающих районов, игнорируется необходимость гуманитарной и продовольственной помощи. Вспышка голода стала результатом конфискации сельхозпродукции и последующего дефицита хлеба на рынках (ЦГА РК, 176: 38). Однако, Ф. Голощекин не признавал трагедии в животноводческих районах. В статье, опубликованной в сентябре 1931 года цинично говорилось: «Старая, отсталая, кочевая, полукочевая деревня гибнет, и она должна погибнуть» (Данилов, 2004).

Власть занимает обвинительную позицию и перекладывает ответственность за последствия глобальных перегибов на само население и на народных активистов, используя уничижительный термин «националисты». В информационном письме Ответственного секретаря Карагандинского Обкома ВКП (б) Беккета «О положении в области» описывается следующее: «Социалистическая реконструкция сельского хозяйства в Казахстане проходит в условиях особо острой классовой борьбы и особенно в ауле. Пережитки родового патриархального строя и уклада Казахских аулов, еще оказывает сравнительно сильное влияние баев на бедноту» (СКГА, 15).

Советская власть продолжала быть безучастной, а народ остался один на один с трагическими последствиями преступных реформ на этапе строительства СССР. Из пережитого опыта народ помнил, что новый режим несет насилие и смерть, «оседать мы не будем, так как нас государство заставит сеять хлеб, урожай последнего заберет себе на хлебозаготовку, а мы останемся голодными. Лучше мы будем кочевать и варить рыбу, чем идти на новое место – на голодное существование». В этой связи фиксируются факты

сопротивления коренного населения в Семиозерском, Керкойском, Торкарайском, Аиртавском и Кокчетавском, Тарбагатайском, Каратальском, Яны-Курганском, Казалинском, Нуринском, Кустанайском районах.

Оседающее население от непривычной сгущенной жизни заболевает массовыми эпидемическими заболеваниями. Среди детей наблюдается большая смертность. В целом, оседание приводит казахов к вымиранию.

Административные органы Союза ССР рассматривают возможности Казахстана, как бесперебойный инструмент поставки мяса. Государство не берет во внимание предпосылки и масштабы надвигающегося голода, облагая народ тяжелыми и непосильными требованиями. К примеру, кочевые хозяйства, согласно Плану обязуют объемом по сдаче зерна, не учитывая при этом факта того, что у хозяйств нет пахотных земель.

В целях выполнения плана среднестатистический крестьянин-животновод был вынужден приобретать зерно с рынка. По итогам 1 верблюдобменивался на 2 пуда пшеницы, а за 1 овцу могли люди получить 8 пудов зерна. План же требовал по 40-50 пудов. Цены на хлеб растут, в то время как скот обесценивался. Невыполнение плана значило быть репрессированным.

Вышесказанное означало прямой путь к разорению скотоводов. Катастрофа стала обретать масштабный характер. С 1 июля 1932 г. по 1 июля 1933 г. убыль скота в этих районах была значительно более острой по сравнению с оседлыми сельскохозяйственными районами. В течение года он составлял 53,7 % лошадей; 20,2 % крупного рогатого скота; 5,6 % овец и коз; 45,9 % верблюдов.

Оседком. Некоторым беднякам, которые пытались добиться справедливости, также был дан ответ: «никто не будет осужден при социализме». Секретарь краевого комитета партии Т.С. Гулюдов, посетивший ольхинский район для командования, также дал указание, что для ускорения темпов колхозов можно было расстрелять 15-20 человек (Козыбаев, 1992: 64).

Принцип добровольности не соблюдался, никто с их мнением не считался. Это признают и сами силовые органы. «...В колхозе поселка Сарайшык Жаманкалинского района Гурьевского округа помимо скота додумались даже до принудительного обобществления гусей, уток, кур. Сегодня в Кордайском районе Жамбылской области насильственно обобществляли скот бедняков и середняков, не желающих вступать в колхоз, они были арестованы уполномоченными представителями сельской власти и райисполкома. В Новобогатском районе Гурьевского округа уполномоченный райисполкома секретарь райкома Бектемиров и Народный следователь Норманов при создании колхоза людям угрожали и говорили: «Если вы не войдете в колхоз, мы заберем ваше имущество и скот». Многие середняки и бедняки, которые сопротивлялись, были арестованы.

Колхозы, созданные такими административными мерами, то есть путем насильственного объединения скота, во многих случаях были не организованными. На пути к высокому проценту коллективизации уполномоченные окружного и райисполкома объезжали районы только для того, чтобы получить документ о создании колхозов, а после его получения колхозов только на бумаге оставляли хозяйства в двусмысленном положении и ехали дальше без угрызения совести.

Вместе с тем, окружные и районные руководители, увлеченные инновациями в этой сфере, начали укрупнять и укреплять колхозы «гиганты», объединяли их в один большой колхоз в целых районах, где они только что образовались, даже при том, что они не развалялись и не почувствовали себя колхозами. Более того, создание таких «гигантов» проводилось методами администрирования и принуждения, что приводило к усилению неоднозначности среди населения и неблагоприятно отражалось на колхозном континенте. Например, получив от Гурьева поручение укрупнить колхозы в Еспольском районе, инструктор окружного земельного управления Исмаилов, добившись «добровольного» присоединения нескольких колхозов к одному колхозу, заявил народу:

«если вы не объединитесь в один колхоз, вас постигнет та же участь, что и изгнанных баев».

На самом деле такое положение дел без организационного укрепления колхозов, наоборот, вызвало еще большее не доверие и беспокойство среди населения, колхозы не развивались в хозяйственно-экономическом плане, насильственно загоняли обобществленный скот в общие дворы, хотя кормовой базы не было, скот начал гибнуть от голода.

Так, прикомандированный в Сарыуский район Садуакасов зимой организовал колхоз из отдельных выездных районов без кормовых и топливных запасов. В результате чего, половина поголовья этого "колхоза" погибла зимой, а к весне колхоз распался.

Вместо организованного коллективного хозяйства такие меры привели к массовой гибели скота, к некоей бессмыслице, гневу бедных и средних против коллективизации.

Такие факторы способствовали выходу подавляющего большинства населения из колхоза в первой четверти 1930 года. Например, вышеуказанные меры и нехватка продовольствия привели к выходу из колхоза в январе-июне 1323 хозяйств в Жаманкалинском районе Гурьевского округа, за три дня после завершения посева семян в Уральском округе из колхоза выбыло 356 домохозяйств. Поскольку на выход всех из колхоза повлияла нехватка продовольствия, многие забирали скот и переезжали в поисках пропитания (АП РК, 248: 10-12).

В 1930 г. в Гурьевском районе комитет по оседанию не провел ни одного мероприятия. В апреле 1931 г., когда наконец-то начались работы, поскольку большинство кочевников, принужденных к оседлости, сбежали, из пятисот домохозяйств были найдены и расселены только шестьдесят девять (Камерон, 2020: 118).

Несмотря на попытки окружных и районных уполномоченных остановить массовый выход из колхозов, в большинстве случаев имели место и свои новые ошибки.

Председатель Новобогатского райисполкома Гурьевского округа Кузеков угрожал и предупреждал колхозников вот так: «всех выбывших из колхоза райисполком внесет в черный список и лишит их всех гражданских прав.

Всего в Казахстане, по неполным данным ПП ОГПУ, за период до апреля 1930 г. из колхоза вышло 63867 хозяйств, обратно в колхоз вступило 6589 хозяйств, 24 колхоза.

Хотя к маю 1930 г. темпы коллективизации начали замедляться, слишком продолжительный период коллективизации ускорил сокращение поголовья скота в республике и усилил страдания казахов.

На седьмом съезде партии, проходившем в Алматы с 30 мая по 6 июня 1930 г., партийные должностные лица признали, что от первой коллективистской кампании пострадали в основном кочевые регионы (Камерон, 2020: 127-128).

Когда дело дошло до дела, оседание было предпринято в связи с кампанией коллективизации (Козыбаев, 1992: 69). В первые годы эта мера не увенчалась успехом.

9 ноября 1930 г. в Алматы состоялось первое совещание местных и краевых работников по оседанию. Они подвели итоги исполнения постановления о оседании, принятого 2-й сессией ЦКК Каз ССР в январе того же года. Когда один из участников совещания, Т. Верстаков из Актобе, получил с Алматы телеграмму о проведении «срочных работ» в этом направлении «все казахи должны быть оседлыми», доложил, что работы были начаты уже в январе, план оседания и его реализации выполнены за один день. К сожалению, на осуществление оседания были направлены «специалисты» из числа студентов 1-курса Топыраковского института. По мнению Т.Верстякова, колхозный строй в области находился в руках вредителей, по годовому плану на месте 1666 оседлых домов было построено 26 курятников, а на месте 50 колодцев - только 9.

В 1929-1930 гг. по плану оседания 84 340 хозяйств было выделено 8 333 тыс. рублей (на сельхозмашины - 3 140, на скот - 193, на жилье - 3400 тыс.); 60 % из них было выделено в кредит. Если в одной семье было 5 человек, то по 20 рублей на каждого, если 7 человек, то по 11 рублей. На оборудование, необходимое для хозяйства, было выделено

меньше – 40 рублей. Но, как упоминалось выше, этот план не был реализован (Саркенова, 2011: 68-72).

Так, в первой половине 1930 г. преувеличения в коллективизации и оседании, рост дефицита продовольствия стали началом катастрофического состояния убыли скота в Казахстане.

Общее поголовье скота сократилось в 5-10 раз. В республике в 1928 г. осталось 7 256,3 тыс. голов крупного рогатого скота, в 1932 г. – 965 тыс. Потери мелкого рогатого скота были еще больше: от 13 006,3 тыс. овец и ягнят в 1932 г. осталось всего 1 386 тыс. Из 3 457,2 тыс. лошадей в 1928 г. в 1934 г. осталось всего 96,8 тыс. голов. Традиционное верблюжье хозяйство, характерное для края, пришло в упадок: к 1935 г. от 1 042 тыс. верблюдов в 1928 г. осталось всего 63 тыс.

Убыль скота негативно сказалось на состоянии казахов. Это также можно увидеть и в телеграмме Ф. И. Голощекина Сталину от 14 апреля 1930 г.: «От голода страдают кочевые районы Гурьевского округа как Адайский, Жылыкосинский, Доссорский, Новобогатинский, Кызылкогайский, Есполский, Жаманкалинский и др... Учтите: казахи этих районов занимаются кочевым скотоводством, ранее зерном их обеспечивали полукочевые Актюбинский, Уральский районы. В этом году в связи с сокращением внутреннего зернового оборота в данных районах Гурьевский район остался без зерна и начался массовый забой скота, в результате чего поголовье скота резко сократилось.

Бедняки-средняки питаются такими травами, как кумарчак, корень куки, цена которых за один пуг достигает до 17 рублей, но запасы этих трав исчерпаны. Из собственного ресурса мы выделили 15 вагонов зерна, но этого очень мало. По нашим подсчетам, нужно как минимум 100 000 пугов зерна. Просим направить помощь из центральных фондов. Также необходима помощь со стороны Красного Креста. Отправить телеграф. НК торг. Голощекин, Исаев. 29.12.29.» (На следующей странице телеграммы подписано сообщение о получении 2 января 1930 г.).

В 1933 г. журнал «Большевик Казахстана» осветил ситуацию 1930 г. оседания и коллективизации в Таласском районе: «15 марта началось строительство города, состоящего из обобщения скота и юрт... После получения приказа "активисты" приступили к делу, несмотря на то, что верблюды исхудали, а овцы должны были в скором ягниться. В результате чего стали массово гибнуть верблюды и молодняк. Был построен запланированный городок из 300-400 дворов, то есть каждую семью разместили в одной юрте и объединены в один животноводческий двор. Он был разделен на несколько групп. У людей не было в наличии зерна – только овцы...поэтому они попали в трудную ситуацию, многие из оставшихся казахов испытали голод».

К лету 1930 г. часть республики охватил голод. В письме О. Исаева, председателя СНК Казахской АССР, И. Сталину: «Большинство населения в 10-12 казахских районах Центрального Казахстана охватил голод. По данным по состоянию на весну 1932 г., погибло около 10-15 тыс. человек, особенно, массовые переселения, начавшиеся в 1931 г., переселения в другие края и республики продолжаются и сейчас. По сравнению с 1929 г. во многих районах не осталось и половины населения. По сравнению с 1931 г. общее количество крестьянских хозяйств сократилось до 23-25 %. Голодные казахи, дети, оставшиеся без попечения родителей, сосредоточены вокруг промышленных производств и совхозов Семипалатинского, Актюбинского районов, на железнодорожных станциях. Они нападают на колхозные поля и вырубает колосья пшеницы. От голода, несоблюдения чистоты распространяются эпидемические заболевания (черная оспа, тиф, брюшной тиф и т. д.)» (Партийная жизнь Казахстана, 1990: 83).

По данным Управления учета народного хозяйства Казахстана, Население Казахстана в 1930-1936 гг. (соответственно по состоянию на 1 июня каждого года) описывается следующим образом: 1930 г. – 5 873,0 чел., в 1930 г. – 5 114,0 чел., в 1932 г. – 3 227,0 чел., в 1933 г. – 2 493,5 чел., в 1934 г. – 2 681,5 чел., в 1935 г. – 2 926,0 чел., в 1936 г. – 3 287,9 чел. (Саркенова, 2011: 65).

Комиссия Президиума Верховного Совета Республики Казахстан, изучавшая демографическую ситуацию за эти годы, подчеркивает, что «пока остается открытым вопрос о количестве жертв трагедии», подчеркивая, что «казахская страна потеряла 2 млн 200 тыс. человек, то есть 49 процентов всего казахского населения, из-за голода и связанных с ним эпидемий, а также постоянно высокого уровня естественной смертности» (Казахстанская правда, 22 декабря 1992 г.).

Самые серьезные последствия насильственной коллективизации и принудительных мер в Казахстане привели казахских крестьян к массовой иммиграции.

В конце 1930-х гг. иммиграция казахов охватила почти все районы Казахстана. Численность населения и поголовье скота в республике резко сократились. Так, в 1930 г. население сократилось на 317 373 человека, поголовье скота сократилось на 11 904 900 голов. А в 1931 г. численность населения сократилась на 754 888 человек, поголовье скота на 20 935 924 голов.

В последующий период усилилась массовая миграция. К середине 1932 г. из-за нехватки продовольствия этот вопрос достиг до предела (АП РК, 248: 25).

Так, «вторгнувшись в жизнь кочевников, они, как правило, заставляли уважать желания центральных органов, используя особых уполномоченных, прислужников и других (вооруженных) представителей» (Киндлер, 2017: 109).

В спецсводке, отправленное Полномоченное представительство ОГПУ КАССР Секретно-политический отдел с грифом «Совершенно секретно» «О ходе оседления кочевых и полукочевых хозяйств в Казахстане» по состоянию на 15 мая 1932 г. написано: «Ход выполнения плана оседания кочевого и полукочевого казахского населения по Краю, далеко не обеспечивает выполнение заседаний партии и правительства по социалистическому переустройству казахского аула.

Из поступающих с мест сведений видно, что план оседания практически не приступили к практической реализации намеченных планов и их работа в большинстве сводится к созданию райоседкомов и созыву совещаний.

Точки оседания до сего времени не намечены, не произведены подготовительные работы как-то: землеустройство, гидро-изыскательные и почво-ботанические исследования и т.п.

По данным на 1-е мая с.г. ход землеустройства в районах оседания дает следующие показатели:

Название	число х-в намеч. к оседан по пл.	Отобрано оседающего населен.	В %% к плану	Выбрано точек оседания	Из них утверждено РИКами	Распланир. усадеб	В %% к плану
Алма-Атинск.	70700	27902	39,4	176	96	20	11,3
Актюбинск	51100	16187	33,6	126	26	3	2,4
В-Каз.	54500	18818	34,5	117	39	10	9,0
Ю-Каз.	93600	58218	62,2	299	191	16	5,4
Зап.Каз.	57800	37567	65,0	204	30	-	-
Караганд.	30400	23242	76,4	118	21	14	11,0
Всего	358100	181934	50,8	1040	403	63	6,0

Как видно из вышеприведенных цифр, работы по землеустройству и отбору оседающего населения идут чрезвычайно медленно.

Райисполкомы и Райкозхозсовкомы к наметке точек оседания относятся бюрократически, без всякого учета хозяйственно-экономических возможностей, имеют место случаи, когда точки оседания без почвенно-ботанического обследования и т.п.

Планы внутрирайонного оседания и хозустройства оседающего населения по большинству районов еще не составлены. По ряду районов имеет место преднамеренное раздувание смет и трат суммы, полученных на оседание на другие нужды. Так, например, в Каркаралинском районе в 1932 году предполагается перевести на оседание все казахское население района – 8914 хозяйств. Между тем вместо 8914 хозяйств (по числу коих составлена смета) в районе осталось только около 6000 хозяйств и убыль таковых продолжается.

В марте с.г. в своем докладе на президиуме РИКа пытался обратить внимание последнего на то, что составленный план оседания не реален, так как его надо перестроить с учетом с убылью почти 30% населения. намеченного к оседанию.

На что председатель РИКа Курмангалиев, член ВКП (б) (сын Акмолинского крупного бая) заявил: «делайте так как Вам предложено. Все сметные предложения строите из расчета контрольной цифры 8914 хозяйств на сумму 23 081 384 рублей. Не важно, что населения нет, нам нужно получить как можно больше средств на оседание».

Когда присутствующий на совещании землеустроитель пытался сделать информацию о том, что утверждаемые РИКом на данном совещании 50 точек оседания совершенно не исследованы в смысле их пригодности для оседания, в большинстве из них нет воды, то пред. РИКа Курмангалиев перебив его сказал: «нас подробности не интересуют, скажите общее количество намеченных точек и Ваши сметные предположения».

Другие присутствующие – члены президиума РИКа с Курмангалиевым были солидарны.

Аналогичные факты отмечены по Чуйскому, Казалинскому и Аиртавскому районам.

Благодаря оппортунистскому руководству созданием самотека, неорганизованности в работе, паническим настроениям землеустроителей, в целях погони за большей выработкой не выезжавши зачастую на места, имеет место случаи, что точки оседания выбираются в безводной местности, на песках, где невозможно заниматься земледелием и т.д.

В Уильском районе, прораб землеустроительной партии СКУ наметил большинство точек оседания не выезжая на место, по карте. Специальным исследованием его деятельности выявлено, что 50% намеченных им точек оседания не годны для жилья так как там нет воды и сама местность - голые солончаки.

В Меркенском районе землеустроительная партия наметила точки оседания для аулов № 5 и 6 на рыхлой солончаковой почве, в результате чего все произведенные постройки дали осадку и большие трещины, в итоге пришлось для этих аулов менять точку оседания.

В Кустанайском районе, землеустроитель Дормидонтов отвел для 7 и 8 аулов не выезжая на место, точки для семи колхозов на голом песке, на котором нет даже признаков воды.

В Аиртавском районе, для аулов № 17 и 19 назначены точки для оседания, где нет воды и пастбищ для скота. На общих собраниях этих аулов было постановлено просить РИК изменить место оседания, но из последнего поступил ответ: «вследствие того, что землеустройство точек оседания проведено, изменить намеченной место для оседания невозможно». После такого ответа население этих аулов категорически отказалось от перехода на оседание.

Гурьевским РИКом Джанбайскому и Орлинскому аулам были отведены точки оседания не по соображениям полезности ее в хозяйственно – экономическом отношении, а по мотивам наличия на ней старых землянок. Население этих аулов на собрании отказалось оседать намеченном РИКом месте, мотивируя свой отказ тем, что в этой точке летом нет воды, сильная береговая отмель, в силу чего рыболовство – основное занятие жителей этих аулов – невозможно.

Протоколы аульных собраний с просьбой изменить место оседания были направлены в РИК, но РИК, получив протоколы, подшил их к делу, не приняв по ним никаких мероприятий.

В Бейнеткорском районе, в ауле № 17 на точке оседания, где осело 107 хозяйств, нет совершенно воды и в данное время гонят скот на водопой за 6 верст.

Аналогичные факты зафиксированы по 17-ти районам.

Благодаря подобного руководства оседанием, осевшие кочевые хозяйства бросают места оседания и откочевывают в другие районы и за кордон.

В Талды-Курганском районе, для населения 11 аула в местности «карадумрик», где уже осело 280 хозяйств из-за того, что в летнее время в колодцах хватает только на 20-25 хозяйств, в настоящее время аул бросил место оседания, перекочевал в местность «Актюбе», в горы «Чаган» с тем чтобы уйти за кордон.

В Урдинском районе, аул «Талаб» был переселен в маловодную местность. Райоседком обещал вырыть колодцы, но не вырыл, в результате население аула в количестве 73 хозяйств, сагитированные баем Корашевым Мынадгалием откочевало в сторону Астрахани.

Аналогичные факты имеются в Джанбейтинском, Аксуатском, Алакульском, Яны-Курганском, Карабалыкском районах.

Задание правительства КАССР об окончании работ по выбору и распланировке точек и территорий к 1 июня с.г. как вышеприведенного, не выполняется и при таких темпах работы Госземтреста не иогут быть выполнены.

До 15 апреля с.г. в ряде областей (Южно-Казахстанская, Западно -Казахстанская, Алма-Атинская) специалисты Госземтреста не были высланы в районы для непосредственного участия и руководства работой по оседанию.

Буровые работы по Краю и местах, намеченных к оседанию, проведены не более 30-40%. Большинство выбираемых точек для оседания в санитарном отношении не обследованы. Имеют место случаи выбора точек оседания в малярийных местностях; в местностях где имеются ядовитые травы и т.п. Так, например; в Каркаралинском районе, для аула №1 место для оседания отведено в кольцо болот, являющихся очагом распространения малярии.

В Арысском районе. Точка для оседания колхоза «Чингиль» с пастбищами в местности «Баиркум», где трава (корма) ядовита. В результате выращенный скот колхоза наевшись ядовитой травы, падает. Всего пало до 650 голов баранов. Падающих баранов колхозники прирезают и едят. Падеж баранов продолжается. Последняя комиссия в составе ветврачей и агроспециалистов установила, что трава в местности «Баиркум» действительно ядовита и совершенно не пригодна для выпасов.

Госземтрест для производства подготовительных работ по оседанию не имеет средств. Так, например: Южно-Казахстанский Госземтрест, для производства работ по оседанию, на своем текущем счету имеет только 5.000 рублей, требуется 100.000 руб.

Срыв подготовительных работ по оседанию отчасти зависит и от того, что областные организации не предпринимают никаких мер к комплектованию специалистами бригад, проводящих работы по оседанию.

В Южно-Казахстанской области на 466 предполагаемых точек и 93.000 хозяйств, подлежащих оседанию по состоянию на 1/V с.г. рабочих всех специальностей, в том числе агрономов, гидротехников, санврачей и пр. работают всего 105 человек, что крайне не достаточно.

Наряду с этим, со стороны областных организаций крайне слабо разворачивается работа по постройке и самому строительству жилых поселков и учреждений культурного обслуживания населения.

Постройка здания школ, больниц, кооперативных лавок, а также колхозных строений (коровников, сараев, зерноскладов и пр.) в местах оседания выполнено по Краю по состоянию на 1/V с.г. всего лишь на 12%.

Новые стройки в местах оседания не обеспечены необходимыми стройматериалами и стандартными частями. Планы и чертежи предлагаемых построек почти повсеместно отсутствуют. Большинство районных организаций до сих пор не знают, из каких стройматериалов будут строиться новые постройки. Никаких мер к тому, чтобы изыскать стройматериалы на местах, Райоседкомы не предпринимают, всецело надеясь на ввоз таковых извне. К заготовке самана силами оседающего населения по большинству районов Края до сих пор не приступлено.

Местная заготовка и вывозка лесоматериалов на местах, которая должна быть закончена к 1/IV с.г. до сих пор не закончена и то малое количество заготовленного материала (бревна, жерди) не вывозится, лежит в лесосеках.

Организовать вывоз лесоматериалов к местам построек силами оседающих колхозников райорганизации не в состоянии, так как вокруг вопроса оседания не мобилизована аульная общественность.

В Талды – Курганском районе к оседанию намечено все казакское население района в 52 точках. Для строительства потребуется 58.00 кубометров лесоматериалов, а имеется всего 9.000 к/м. Заготовленный лесоматериал в Коксуйском и Карабутакском лесах из-за отсутствия в колхозе тягловой силы вывезен не будет.

В Аксуйском районе намечено к оседанию 7210 хозяйств в 25 точках. Для строительства требуется круглого лесоматериала 23.235 к/м. пиломатериалов 4.025 к/м и 15.581 к/м жердей. Краем отпущено только 20.000 к/м лесоматериала. Весь этот лесоматериал находится на корню в горных лесосеках за 100-120 км. И вывезен не будет из-за отсутствия тягловой силы. Благодаря этому к строительству еще не приступлено.

Аналогичные факты имеют место в ряде других районов. Наряду с вышеизложенными фактами имеют случаи, что отпущенные стройматериалы совершенно не используются по назначению, расходуются для других нужд. Имеющиеся наряды на лес не используются и т.п.

В Павлодарском районе, к строительству точек оседания до сих пор не приступлено. Имеются наряды на лес, отпущены кредиты в сумме 52.000 рублей, но колхозники этих кредитов не получили, вывоз леса не производится. Рабочая сила и транспорт не мобилизованы на выполнения плана оседания» (АП РК, 69: 1-6).

В Джамбейтинском районе, члены Райоседкома не ведут никакой разъяснительной работы среди населения. При выездах на места запугивают население, намеренное к оседанию, всякими угрозами.

В Казалинском районе, секретарь РИКа Салмурзин, сын бая, будучи командирован в аулы № 20 и 21 по вопросу проведения оседания этих аулов, на общем собрании гр-н этих аулов запугивал последних, говоря: «если вы уклонитесь от оседания, то будете сидеть голодными, так как у Вас будет отобрана вся скотина и хлеб».

Слабость разъяснительной работы и недостатки работы по оседанию использовали байские и националистические, к-р элементы для ведения агитации, дискредитирующей это мероприятие Советской власти:

В Урдинском районе, в ауле № 1 на собрании населения по вопросу оседания выступал с места бай Шуманов Аман, который заявил: «со старого места жительства мы не уйдем потому что на новом месте умрем с голода». Шаманова поддержали все присутствовавшие и вопрос об оседании был сорван. После собрания Шуманов собрал около себя группу граждан и вел агитацию за откочевку к Астрахани потому что там по его словам, нет такого нажима на казаков как здесь.

В Казалинском районе, в ауле № 8 на собрании по вопросу оседания выступили бай: Дюсенбаев Тулеген и Сариев Пиржан, которые говорили: «оседать мы не будем, так как нас государство заставит сеять хлеб, урожай последнего заберет себе на хлебозаготовку, а мы останемся голодными. Лучше мы будем кочевать и варить рыбу, чем идти на новое место – на голодное существование». Их агитация была поддержана населением и вопрос об оседании остался неразрешенным.

В Урдинском районе, в Джангунденском хозауле на собрании по вопросу оседания быв. Мулла, сейчас мугаллим, Мукашев Кумар, выступая, говорил, что оседание Советская Власть проводит для того, чтобы точно учесть у населения весь скот, а затем его забрать в заготовку.

В Кокчетавском районе, в 7-м ауле братья высланных баев Казиджановых в своей а/с агитации сагитировали на откочевку с нового места оседания 70 дворов.

Не ограничиваясь агитацией, националисты развернули большую к-р деятельность по срыву оседания путем вредительства в аппарате, пропаганде идей о необходимости сохранения кочевого уклада хозяйства Казахстана и допущения провокационных действий.

В Тарбагатайском районе ликвидированная к-р националистическая группировка, во главе с пред. РИКа Алимбековым Мейрамом (сын быв. Члена правительства «Алаш-Орды») и секретаря райкома партии Кульченбаева Смагула, полностью произвела срыв выполнения плана оседания на 1931 г., запрещая под или иным предлогом самому населению вести подготовку к оседанию, вел агитацию за откочевку в Китай т.п.

В Каратайском районе ликвидированная националистическая группировка во главе с пред. РИКа Акжановым Хусаином (сын бая), работу по оседанию вела с установками на отвод оседающему населению самых худших земель, в безводной местности, разбивая точки оседания так, чтобы при переходе туда колхозов, последние неизбежно хозяйственно разорялись, в результате такой деятельности план по оседанию был сорван. Осевшее население в настоящее время умирает с голода, бросая новые точки оседания.

В Крайоседкоме националистическим элементом выполнению плана оседания оказывается пассивное сопротивление. Ответственные работники комитета оседания – националисты Камзов и Дошанов в своей работе придерживаются националистических установок буржуазного национализма в Казахстане Букейханова Алихана – что «оседание приведет казаков к вымиранию», в силу чего стараются всеми мерами оттянуть эту работу, пропагандируют среди казработников взгляды, что с оседанием не надо торопиться, так как возможно, что правительство поняв ошибочность своих действий, таковое отменит, приняв установку, что только кочевой Казахстан будет хозяйственно процветать.

Также они распускают слухи среди работников, что оседающее население от непривычной сгущенной жизни заболевает массовыми эпидемическими заболеваниями, среди детей большая смертность и вообще оседание приводит казаков к вымиранию.

Дошанов и Файзов ставят своей целью доказать, что в кочевых районах возможности для проведения оседания нет, что необходимо провести новые изыскания и расчета – оттянуть кое-где оседание и стараются при этом сократить количество районов, намеченных к оседанию. Возвратясь из командировки по обследованию оседающих районов, Файзов в кругу казработников говорил: «положение казнаселения, перешедшего на оседание, безвыходное, страшная смертность из-за голода, отбирается последний скот и едва ли без посторонней помощи оно доживет до нового урожая».

В Яны-Курганском районе работал зав. РайЗО, быв. алаш-ординец Ержигитов, который в работе игнорировал мероприятия по оседанию, всемерно оказывая сопротивление проведению работ по оседанию (АП РК, 69: 008-009).

В Казалинском районе, пред.аулсовета № 23 Халелов Аягулан и секретарь Урзунбаев Алдан ведут открытую агитацию при переходе на оседание – сохранить старые родовые традиции, призывают население 23 аула сопротивлению мероприятиям по районированию и оседанию, сагитировали население присоединиться ко второй части своего рода в местности Кара-арыке.

В Нурунском районе, аткаменер аула № 1 Данкужатов Абди, руководствуясь группировочными соображениями и принципом родовых взаимоотношений организовал вокруг себя сторонников своего рода «киргиз» до 50-ти хозяйств и при активной поддержке выходца из того же рода Такежанова Хусаина – работника РИКа, возбудил

ходатайство перед Совнаркомом КАССР о разрешении осесть на урочище «Актюбе», где находилась издавна зимовка рода «Киргиз». СНК КАССР просьбу удовлетворил и в результате вышеуказанное количество хозяйств осело по родовому принципу на новой точке в урочище «Актюбе».

В Кустанайском районе. В ауле № 8 участки для оседания были разбиты по родовому принципу. Подобные факты имели место и в других аулах.

Аналогичные факты оседания по родовому принципу зафиксированы в Семиозерском, Керкойском, Торкарайском, Аиртавском и Кокчетавском районах.

Наряду с проявлениями к-р националистических тенденций в вопросе оседания имеются случаи проявления великорусского шовинизма и пренебрежительного отношения к этому мероприятию со стороны русских работников.

Ответственный работник Казнаркомзема Константинов в разговоре в группе сотрудников по вопросу оседания выразился: «я всегда стоял за то, что адаевцев не следует поселять на землях русских казаков, они все бандиты и лодыри. Если прикажут, то нужно будет выпросить миллиона два и больше. Я уверен, что отклонят, денег нет, а без денег Наркомзем сделать ничего не может. Вот как надо себя держать по вопросу адаевцев, а за это время адаевцев не останется, они разбегутся кто куда.

Другие шовинисты указывают: «Оседание казаков – это дело только самого казахского населения, а не краевых организаций» (сотрудник Наркомзема Филимонов).

«Кочевой строй наиболее приспособлен к естественно историческим условиям Казахстана. Оседание есть очередная авантюра... Развитие кочевого хозяйства должно идти эволюционным путем» (Профессор Щербинин) (АП РК, 69: 011-012). Данный документ подписан зам. ПП ОГПУ КАССР Мироновым и Пом. Нач. ОПО ПП ОГПУ Казановичем.

Выводы. Таким образом, подводя итог о насильственной седентеризации в республике, следует согласиться с казахстанскими историками (М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов, Т.О. Омарбеков и другие) и некоторыми зарубежными исследователями (И. Огайон, Р. Дэвис, С. Уиткрофт и другие), что седентаризация проводилась насильственно, оседание привело к резкому сокращению поголовья скота в республике и регионе, как результат мероприятий власти, направленных на реализацию силовой модели сплошной насильственной седентаризации, масштабные плановые ското-, мясо- и хлебозаготовки. Разрушены традиционная структура казахского кочевого хозяйства, национальные ценности. Насильственная седентаризация (оседание) – это системное разрушение аула, как сложившийся социально-экономической ячейки и способа существования, и жизнедеятельности казахского народа, в итоге приведшие к трагическим последствиям.

Список литературы и источников:

Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. 1968.

Salzman P.C. Pastoralists. Equality, Hierarchy, and the State. Boulder, 2004. P.122

Абылхожин Ж., М. Татимов, М. Козыбаев. Казахская трагедия // Вопросы истории. 1989. № 7.

Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

Алланиязов Т.К. Коллективизация по-карсакапайски. Алматы: Фонд «XXI век», 2011. 232 с.

Архив Президента РК (АП РК). Ф. 9. Оп. 1. Д. 248. Л.10-12.

АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 2040. Л. 20-28.

АП РК. Ф. 719. Оп. 4. Д. 69. Лл. 5-6.

- Аяган Б. «Пережив весь ад судьбы превратной...» Казахская эмиграция // Достык-Дружба. 2011. № 3. С. 8-23.
- Голод в казахской степи: (Письма тревоги и боли). Сост.: Абдирайымов С., Бухонова И.Н., Грибанова Е.М. и др. Алма-Ата: Казак университеті, 1991. 208 с.
- Голод в СССР. 1929–1934: [В 3-х т.] / отв. сост. В.В. Кондрашин. М.: МФД, 2013.
- Голодомор в Казахстане. Причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.): хрест. / сост. Т. Омарбеков. Алматы: Казак университеті, 2011. 204 с.
- Государственный архив Атырауской области (ГААО). Ф. 19. Оп. 1. Д. 30. Лл.69-73.
- Данилов В.П., Зелений И.Е. Организованный голод: К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. 2004. №5 С. 97-111.
- Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К.Н. История крестьянства Советского Казахстана. Т.1. Алма-Ата: Наука, 1985. 247 с.
- Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода: Сельское хозяйство СССР, 1931-1933 / Р. Дэвис, С. Уиткрофт; пер. с англ. О.Ю. Вздорик; под ред. Л.Ю. Пантиной. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 543 с.
- Жұмағұлов Б. Тобанияз Әлниязұлы – халық азаттығы жолындағы күрескер // Отан тарихы. 2023. № 26 (2). 258-272 бб.
- Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 гг. в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. - М., 2009.
- История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т. 4. Алматы: Атамұра, 2010. 700 с.
- Камерон С. Аштық жайлаған дала: Ашаршылық, озбырлық және кеңестік Қазақстанды орнату. Ағылшын тілінен аударған С. Батаева, З. Батаева. Алматы, 2020.
- Камерон С. Голодная степь: Голод, произвол и становление Советского Казахстана. Алматы, 2020.
- Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М., 2017. – 200 с.
- Козыбаев М. Реалии белых: Учебное пособие. Алматы, 1992. 200 с.
- Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы. Алма-Ата, 1990. С.4-8, 87-102
- Кондрашин В.В. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. М.: РОССПЭН, 2018. 566 с.
- Материалы информационно-статистического подотдела ОРГО Казкрайкома ВКП (б) // VII Всеказахстанская партийная конференция. Алма-Ата, 1930. С. 337.
- Народное хозяйство Казахстана. 1931. № 8-9. С. 28.
- Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг.: сб.док. и материалов. Алматы: Фрнд «XXI век», 1998. 263 с.
- Нұрпейісов К.Н. Қазақстанның шаруалар советтері (1917-1929 жылдар). Алматы: Ғылым, 1972. 346 б.
- Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.). Алма-Ата: Санат, 2009. 368 с.
- Омарбеков Т. Трагедия Казахстана в 20-30 годы. Алматы, 1997. 350 б.
- Саркенова К. Население Казахстана в 1920-1930-е годы. Алматы, 2011. С. 68-72.
- Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА). Ф. 22. Оп. 1. Д. 15.
- Танатарова Ж.Т. Қазақстанның Батыс аймағындағы күштеп отырықшыландыру және оның ауыр зардаптары (1930-1937 жж.). Алматы: Казак университеті, 2000. 186 б.
- Трагедия казахского аула. 1928–1934 гг.: сб. док. / сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. Т. 1. 2. Алматы: Раритет, 2013; 2018.
- Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939: Документы и материалы: [В 5-и т.] / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М., 1999-2004.
- ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 2. Д. 176. Л. 38.
- ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 6. Д. 186. Лл. 2-6.

ЦГА РК. Ф. 74. Оп. 11. Д. 11. Л. 12

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 74. Оп. 6. Д. 63. Л. 67-68.

References

Abylkhozhin Zh., M. Tatimov, M. Kozybaev. Kazakhstanskaya tragediya [Kazakhstan tragedy] // Voprosy istorii. 1989. № 7. (In Russian)

Abylkhozhin Zh.B. Traditsionnaya struktura Kazakhstana. Sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii (1920–1930-ye gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 240 p. (In Russian)

Allaniyazov T.K. Kollektivizatsiya po-karsakpayski [Collectivization in Karsakpai style]. Almaty: Fond XXI vek, 2011. 232 p. (In Russian)

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F.9.In. 1.C.248. L.10-12.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 2040. L. 20-28.

AP RK. F. 719. In. 4. C. 69. L. 5-6.

Ayagan B. «Perezhiv ves' ad sud'by prevratnoy...» Kazakhskaya emigratsiya [“Having survived all the hell of a perverse fate...” Kazakh emigration] // Dostyk-Friendship. 2011. № 3. pp. 8-23. (In Russian)

Cameron S. Ashtyk, zhaylagan dala: Asharshylyk, ozbyrlyk, zhane keñestik Kazakstandy ornatu [The Story of the Great Famine: Asharshylyk, the national and international organizations of Kazakhstan]. The history of agriculture S. Batayeva, Z. Batayeva. Almaty, 2020. (In Kazakh)

Cameron S. Golodnaya step': Golod, proizvol i stanovleniye Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Famine, Arbitrariness, and the Making of Soviet Kazakhstan]. Almaty, 2020. (In Russian)

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F.74.In. 6.C. 63. L. 67-68.

CSA RK. F. 30. In. 2. C. 176. L. 38.

CSA RK. F. 30. In. 6. C. 186. Lll. 2-6.

CSA RK. F. 74. In. 11. C. 11. L. 12

Dakhshleyger G.F., Nurpeisov K.N. Istoriya krest'yanstva Sovetskogo Kazakhstana [History of the Peasantry of Soviet Kazakhstan]. V.1. Alma-Ata: Nauka, 1985. 247 p. (In Russian)

Danilov V.P., Zelenii I.Ye. Organizovanny golod: K 70-letiyu obshchekrest'yanskoy tragedii [Organized famine: To the 70th anniversary of the common peasant tragedy] // Otechestvennaya istoriya. 2004. №5 S. 97-111. (In Russian)

Davis R., Wheatcroft S. Gody goloda: Sel'skoye khozyaystvo SSSR, 1931-1933 [The Years of Famine: Agriculture in the USSR, 1931-1933] / R. Davis, S. Wheatcroft; trans. from English. O. Yu. Vzdorik; edited by L. Yu. Pantina. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 2011. 543 p. (In Russian)

Golod v kazahskoj stepi: (Pis'ma trevogi i boli). [Hunger in the Kazakh steppe: (Letters of anxiety and pain)]. Sost.: Abdirajymov S., Buhonova I.N., Gribanova E.M. i dr. Alma-Ata: Kazak universiteti, 1991. 208 p. (In Russian)

Golod v SSSR. 1929–1934: [Famine in the USSR. 1929–1934] [V 3-h t.] / otv. sost. V.V. Kondrašin. M.: MFD, 2013. (In Russian)

Golodomor v Kazakhstane. Prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.): [Holodomor in Kazakhstan. Causes, scope and results (1930–1933)]: khrest. / sost. T. Omarbekov. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 204 p. (In Russian)

Istoriya Kazakhstana s drevneyshikh vremen do nashikh dnei. V 5-ti tomakh. [History of Kazakhstan from the most ancient times to the present day. In 5 volumes]. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. 700 p. (In Russian)

Ivnitsky N.A. Golod 1932-1933 gg. v SSSR: Ukraina, Kazakhstan, Severnyy Kavkaz, Povolzh'ye, Tsentral'no-Chernozemnaya oblast', Zapadnaya Sibir', Ural. [Famine of 1932-1933 in the USSR: Ukraine, Kazakhstan, North Caucasus, Volga region, Central Black Earth region, Western Siberia, Urals]. M., 2009. (In Russian)

Kindler R. Stalinskiye kochevniki: vlast' i golod v Kazakhstane [Stalin's nomads: power and famine in Kazakhstan]. Moscow, 2017. 200 p. (In Russian)

Kollektivizatsiya sel'skogo khozyaystva v respublikakh Sredney Azii i Kazakhstane: opyt i problemy [Collectivization of agriculture in the republics of Central Asia and Kazakhstan: experience and problems]. Alma-Ata, 1990. P.4-8, 87-102. (In Russian)

Kondrashin V.V. Golod 1932-1933 godov: tragediya rossiyskoy derevni. [Famine of 1932-1933: the tragedy of the Russian village]. Moscow: ROSSPEN, 2018. 566 p. (In Russian)

Kozybaev M. Realii belykh: [Realities of the Whites]: Uchebnoye posobiye. Almaty , 1992. 200 p. (In Russian)

Materialy informatsionno-statisticheskogo podotdela ORGO Kazkraykoma VKP (b) [Materials of the information and statistical subdepartment of the ORGO of the Kazkrai Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks)] // VII All-Kazakhstan Party Conference. Alma-Ata, 1930. P. 337. (In Russian)

Narodnoye khozyaystvo Kazakhstana [National economy of Kazakhstan]. 1931. No. 8-9. P. 28. (In Russian)

Nasil'stvennaya kollektivizatsiya i golod v Kazakhstane 1931-1933 gg. [Forced collectivization and famine in Kazakhstan 1931-1933]: collection of documents. and materials. Almaty: Fund "XXI Century", 1998. 263 p. (In Russian)

North Kazakhstan State Archive (NKSA). F. 22. In. 1. C. 15.

Nurpeyisov K.N. Kazakhstan sharualar sovetteri (1917-1929 zhyldar). [Peasant Soviets of Kazakhstan (1917-1929)]. Almaty: Gylym, 1972. 346 b. (In Kazakh)

Omarbekov T. Tragediya Kazakhstana v 20-30 gody [The Tragedy of Kazakhstan in the 20-30s]. Almaty, 1997. 350 p. (In Russian)

Oyon I. Sedentarizatsiya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiya i sotsial'nyye izmeneniya (1928–1945 gg.) [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928–1945)]. Alma-Ata: Sanat, 2009. 368 p. (In Russian)

Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine. 1968. (In English)

Salzman P.C. Pastoralists. Equality, Hierarchy, and the State. Boulder, 2004. R.122 (In English)

Sarkenova K. Naseleniye Kazakhstana v 1920-1930-ye gody. [Population of Kazakhstan in the 1920-1930s]. Almaty, 2011. P. 68-72. (In Russian)

State archive of Atyrau region (SAAR). F. 19. In. 1. C. 30. L. 69-73.

Tanatarova J.T. Kazakhstan Batys aymagyndagy kushtep otyrikshylandyru zhane onyn ayyr zardaptary (1930-1937 zh.zh.). [Forced settlement in the Western region of Kazakhstan and its serious consequences (1930-1937)]. Almaty: Kazakh University, 2000. 186 b. (In Kazakh)

Tragediâ kazahskogo aula. 1928–1934 gg [The tragedy of the Kazakh village. 1928–1934]: collection. doc. / comp. A.S. Zulkasheva (responsible), G.T. Isakhan, G.M. Karataeva. T. 1. 2. Almaty: Raritet, 2013; 2018. (In Russian)

Tragediâ sovetsoj derevni. Kollektivizaciâ i raskulačivanie 1927–1939: [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession 1927–1939]: Documents and materials: [In 5 volumes] / ed. V. Danilova, R. Manning, L. Viola. M., 1999-2004. (In Russian)

Zhumaghulov B. Tobaniyaz Alniyazuly – halyk azattygy zholyndagy kuresker // Otan Tarihy. 2023. No. 26 (2). 258-272 bb. (In Kazakh)

**1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА
ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР
ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ
И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ.
FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF REPRESSION
AND HUNGER IN 1920-1950s**

ГТАХР 03.20.00

**БОСҚЫНДАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ-ҚЫТАЙ ШЕКАРАСЫНДАҒЫ ТЕРРОР (XX ғ.
30-ЖЖ. БАСЫ)**

Айдарбаева Раушан Қайсанқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті. Қазақстан, Өскемен қ. E-mail: raushan_aid@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>

* Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазақстандағы кеңестік модернизация және оның салдары туралы мәселе еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта кең түрде зерттеліп келеді. Соның ішінде 20-30 жылдардағы Ашаршылық миллиондаған адамның өмірін қыршынынан қиып, ұлтымызды құрып кету шегіне жеткізді. Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясаты бұрын-соңды болмаған босқыншылыққа алып келді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттер.* 1930 жж. басындағы Қазақ-Қытай шекарасы аумағында орын алған босқыншылық және қазақ босқындарына қарсы қолданылған кеңестік биліктің террорлық әрекеттеріне баға беру көзделген. Архив материалдарының мол қоры мен ауызша тарихи деректерді кең түрде пайдалана отырып, шекаралық аймақта орын алған зорлық-зомбылықтың себептерін, ауқымын және түрлерін анықтау белгіленген. *Нәтижелер.* XX ғасырдың 30 жылдарының басындағы Қазақстанның шығыс шекара аймағында орын алған қайғылы оқиғалар жан-жақты зерттелді. Босқыншылықтың себептері, оның аймақтық ерекшеліктері анықталды. Билік болса өз тарапынан жіберілген қателіктерді мойындап, нәубеттің себептерін анықтап жоюдың орнына бейбіт халыққа қарсы жаппай террорлық әрекеттерді қолданды. *Қорытынды.* Қазақ өлкесіндегі босқындық және қазақ босқындарына қарсы кеңінен қолданылатын зорлық - зомбылық актілері сталиндік режимнің ең қатыгез қылмыстарының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: босқын, босқыншылық, ашаршылық, шекара, террор, Қытай.

БЕЖЕНЦЫ И ТЕРРОР НА КАЗАХСКО-КИТАЙСКОЙ ГРАНИЦЕ (НАЧАЛО 30-Х ГГ. XX В.)

Айдарбаева Раушан Кайсановна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева. Казахстан, г. Усть-Каменогорск. E-mail: raushan_aid@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>

* Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* Вопрос о советской модернизации в Казахстане и ее последствиях стал широко изучаться после приобретения независимости Республики. В том числе голод 20-30-х годов, унесший жизни миллионов людей и поставивший наш народ на грань исчезновения. Политика коллективизации советской власти стала причиной массового беженства. *Цель и задачи исследования.* Изучение беженства на территории казахско-китайской границы в начале 1930-х гг. и оценка террористических действий советской власти, применявшихся против казахских беженцев. На основе использования широкого круга источников выявить причины, масштабы беженства и виды насилия, имевшего место в приграничной зоне. *Результаты.* На основе анализа и сопоставления архивных источников и материалов устной истории всесторонне исследованы трагические события начала 30-х годов XX века, произошедшие в приграничной зоне Восточного Казахстана. Выявлены причины беженства, его региональные особенности. Вместо того, чтобы выявить и устранить причины массового беженства, власти не признали допущенные со своей стороны ошибки и использовали массовые террористические акты против мирного населения. *Вывод.* Беженство в казахском крае и акты насилия, широко применявшиеся против казахских беженцев, являются одними из самых жестоких преступлений сталинского режима.

Ключевые слова: беженец, беженство, голод, граница, террор, Китай.

REFUGEES AND TERROR ON THE KAZAKH-CHINESE BORDER (EARLY 30S OF THE XX CENTURY)

Aydarbayeva Raushan Kaisanovna^{1*}

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, D. Serikbayev East Kazakhstan Technical University. Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk. E-mail: raushan_aid@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4731-5363>

*Correspondent author

Annotation. *Introduction.* The issue of Soviet modernization in Kazakhstan and its consequences began to be widely studied after the acquisition of independence of the Republic. Including the famine of the 20-30s, which took the lives of millions of people and put our people on the brink of extinction. The policy of collectivization of the Soviet power became the reason of mass refugees. *Purpose and Objectives of the Study.* To study the refugees on the territory of the Kazakh-Chinese border at the beginning of the 1930s, and to assess the Soviet authorities' terrorist actions against Kazakh refugees. Using a wide range of sources, to identify the causes, the extent of refugees, and the types of violence occurring in the border zone. *Results.* Based on the analysis and comparison of archival sources and materials of oral history, the author comprehensively investigated the tragic events of the early 30's of XX century, which took place in the frontier zone of East Kazakhstan. The causes of refugees, its regional peculiarities were

revealed. Instead of revealing and eliminating the reasons of mass refugees, the authorities did not acknowledge their mistakes and used mass terrorist acts against the peaceful population. *Conclusion.* Refugees in the Kazakh region and the acts of violence widely used against Kazakh refugees are among the most brutal crimes of the Stalinist regime.

Keywords: refugee, refugee status, famine, border, terror, China.

Кіріспе. Қазақстандағы кеңестік модернизация және оның салдары туралы мәселе еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта кең түрде зерттеліп келеді. XX ғасырда қазақ халқының басынан небір нәубеттер өткені аян. Соның ішінде 20-30 жылдардағы Ашаршылық миллиондаған адамның өмірін қыршынынан қиып, ұлтымызды құрып кету шегіне жеткізді. Кеңес өкіметінің озбыр саясатынан зардап шеккен халық бұрын-соңды болмаған босқыншылыққа ұшырап, бір бөлігі жан сауғалап шетел асып кетуге әрекет етті. Билік болса өз тарапынан жіберілген қателіктерді мойындап, нәубеттің себептерін анықтап жоюдың орнына халыққа қарсы өзінің зорлық-зомбылық саясатын одан әрі күшейте түсті. Біздің зерттеуіміздің нысаны 1930 жж. басындағы Қазақстанның шығыс шекарасы аумағында орын алған босқыншылық және қазақ босқындарына қарсы қолданылған кеңестік биліктің террорлық әрекеттері болып табылады. Архив материалдарының мол қоры мен ауызша тарихи деректерді кең түрде пайдалана отырып, шекаралық аймақта орын алған зорлық-зомбылықтың себептерін, ауқымын және түрлерін анықтау белгіленген.

Материалдар мен әдістер. Босқыншылық мәселесі ұзақ уақыт бойы зерттеушілер назарынан тыс қалып келген еді. Оның басты себептерінің бірі осы мәселеге байланысты дереккөздердің жеткіліксіздігі болатын. Тек Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығының қабылдануының нәтижесінде ғана қазақстандық босқындардың тағдыры туралы құжаттар мен материалдар ғылымға ашыла бастады. Тұңғыш рет отандық ғылым тарихында арнайы мемлекеттік мұрағаттардың құпиясыздандырылған құжаттарының жинақтары жарық көрді (Ашаршылық, 2021; Карин, 5-т., 2022). Олар 2021-2022 жылдар бойы Мемлекеттік комиссияның Жобалық кеңсесінің ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетімен, ҚР Бас прокуратурасымен, ҚР Жоғарғы Сотымен, ҚР Ішкі істер министрлігімен және олардың мұрағат мекемелерімен өзара тиімді іс-қимылының арқасында қолжетімді болды. Сонымен қатар, ғылыми айналымға алғаш рет Қытай Халық Республикасымен шекаралас Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының аудандық мұрағаттарында (Жаркент, Зайсан, Алтай қалалары) анықталған құжаттар енгізілді.

Зерттеу нысанына қатысты кейбір деректер «Трагедия казахского аула. 1928-1934» жинағынан алынды. Аталған жинақта дәстүрлі қазақ ауылының өмірін түбегейлі өзгерту үдерістерін баяндайтын, азаматтарға қатысты мемлекеттің жазалау-репрессиялық саясатының өсуі туралы түсінік беретін орталық мемлекеттік органдардың құжаттары жарияланған (Трагедия, 2018). Сонымен қатар, Кеңестер Одағының орталық архивтері құжаттары негізінде жарық көрген құжаттар жинақтары зерттеудің деректік негізін нығайта түседі (Кондрашин, 2011).

Тұжырымдамалық тұрғыдан алғанда, аталған жинақтарда ұсынылған құжаттар авторитарлық саяси режимнің мәнін, оның мүдделерінің көбінесе жергілікті халықтың жекелеген топтарының ғана емес, сонымен бірге бүкіл этникалық топтардың мүдделеріне кереғар келгендігін ашып көрсетеді.

Зерттеудің әдістемелік негізін жалпы ғылыми әдістер құрады. Тарихилық, шынайылық, жүйелілік принциптерін қолданумен қатар, архивтік және ауызша тарихи деректерді салыстыру арқылы тақырыпты ашуға тырыстық.

Талдау. Қазақстан өз тарихында бірнеше рет жаппай босқыншылық пен этникалық көші-қон құбылысына тап болды. Соңғы уақытта отандық тарихшылардың осы мәселе бойынша зерттеу жұмыстары жандана түскенін атап өтуіміз қажет. «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен

Ресейдегі қазақ босқындары» атты ұжымдық монографияны осы бағытта жарық көрген алғашқы кешендік зерттеу деп атауымызға болады (Құдайбергенова, 2022). Зерттеу жұмысында XX ғ. 20-жж. соңы- 30 жж. басындағы Қазақстандағы босқыншылық халық наразылықтары тұрғысынан қарастырылып, жаңа деректер негізінде ашылған. Дегенмен біздің зерттеу нысанымызға негіз болып отырған еліміздің шығыс шекарасында орын алған жағдай аталған басылым авторларының назарынан тыс қалған.

Босқыншылықтың демографиялық салдары мәселелері белгілі ғалымдар А.Н. Алексеенко, Ж.С. Аубакировалардың еңбектерінде терең зерттелген (Алексеенко А.Н., Аубакирова Ж.С., 2020). Бұл ғалымдардың еңбектерінің құндылығы 1930 жж. Ашаршылықтың демографиялық салдарын жаңа жетілген әдіснамалық негізде зерттеп, неғұрлым нақты тұжырымдар жасалуында деп санаймыз. Авторлардың пікірінше республиканың шығыс аймағының халқы ең көп шығынға ұшырап, 30 жж. бұл өлкенің қазақтарының саны 64,5 % азайған. Қазақтардың Қытай мен Ресейдің көршілес аймақтарына ірі босқыншылығы халық санының күрт азаюының факторларының бірі болғандығын ескерген жөн.

Соңғы кезде шетелдік ғалымдардың бір тобы ашаршылық тақырыбындағы еңбектерін жариялады. Италия ғалым Никколо Пьянчола архив материалдарының бай қорын пайдалана отырып, ашаршылықтың негізгі себеп-салдарын және оның қазақ қоғамына тигізген әсерін түсінуге мол үлес қосты. Ол экономикалық тарих әдістемесін пайдалана отырып көшпенді мал шаруашылығы қоғамының Кеңес өкіметі билігінің әсерінен қандай өзгерістерге ұшырағандығына талдау жасаған (Никколо Пианчиола, 2004).

Изабель Огайон өз еңбегінде Кеңес өкіметі билігінің Қазақстандағы отырықшыландыру үрдісінің әлеуметтік тарихына баса назар аударған. Оның еңбегінде әлеуметтік акторлар мен жергілікті өлшемдердің қолданылуы зерттеудің басты құндылығы болып табылады. Сол арқылы Мәскеу жүргізген саясаттың Қазақстанда қалай қолданылғанын, оның тікелей салдары мен жергілікті халықтың көзқарасы қандай болғанын анықтауға мүмкіндік туады (Изабель Огайон, 2006).

Неміс ғалымы Роберт Киндлердің зерттеуі Қазақстандағы ашаршылық кезіндегі озбырлық пен зорлық-зомбылықтың орнын қарастырады. Соның ішінде Қазақстанның шығыс шекарасында орын алған қанды оқиғаларға талдау жасалған. Автор алғашқылардың бірі болып Қызыл әскер бөлімшелері мен шекарашылардың бейбіт босқындарға қарсы қатыгез әрекеттерін ашық жазған (Киндлер, 2017).

Американ ғалымы Сара Камерон «Аштық жайлаған дала» еңбегінде мемлекеттік және партия құжаттарымен қоса қазақ және орыс тілдеріндегі ауызша деректерге кеңінен сүйене отырып, Кеңес өкіметінің қылмыстарын әшкерелеп, оның Қазақ қоғамында қалдырған қасіретті зардаптарын ашып көрсетеді. Соның ішіндегі босқыншылық мәселесі де терең зерттелген. Автордың пікірінше, қазақтардың ауа көшуін тоқтату және Шыңжаңдағы қазақтарды қайтуға көндіру әрекеттері сәтсіздікке ұшырағандықтан, Кеңес өкіметі шекаралық аймақтағы тәртіпті сақтаудың бірден-бір жолы үрейлендіру әдісіне басып, ашық зорлық-зомбылық шараларына көшкен (Камерон, 2020).

Революция мен ашаршылық арасындағы кезеңдегі қазақ қоғамының жағдайы, большевиктік модернизацияның ауыр салдары С. Акимбековтың еңбегінде зерттелген. Соның ішінде автор шекара аймағында орын алған қанды қырғындар туралы да өзіндік пікір қалыптастырған. Оққа ұшқан адамдар санының жараланғандар санынан әлдеқайда көп болуы шекаралық қақтығыстардың қатал сипатын дәлелдейді (Акимбеков, 2021).

Қысқаша тарихнамалық шолу көрсеткендей, зерттелетін мәселе Отандық тарихнамадағы тың тақырыптардың бірі болып табылады. Осы бағыттағы зерттеулер қазақ босқындарының қасіретті тағдырын толық ашып көрсету арқылы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалтуға жол ашады деп ойлаймыз.

Нәтижелер. XX ғасырдың 20 жж. аяғына қарай Қазақстанның Қытаймен шекаралас аймақтарында жағдай күрт ушықты. 1928 жылдың тамызында басталған бай

шаруашылықтарды тәркілеу науқаны еліміздің солтүстік-шығыс бөлігінде аса бір қатаң түрде жүзеге асырыла бастады. Семей губкомының хатшысы И.М. Беккер басшылығымен жүзеге асырылған тәркілеу үрдісі әсіресе қазақ шаруаларына аса қатты соққы болды. Көшпелі қазақтарды астық дайындау жоспарын орындауға күштеп мәжбүрлеу олардың негізгі күнкөріс көзінен айырды. Байлармен қатар қазақтың орташа және кедей шаруалары зардап шекті. Жергілікті жағдай туралы түсінігі жоқ уәкілдер шаруалардың нақты жағдайы туралы ешбір мәлімет жинамай-ақ ойдан шығарылған мөлшерде жоспар белгілеп, оны шұғыл түрде орындауды талап етті. Көптеген аудандарда билікті өз қолына «үштіктер» алып, бүкіл губерния аумағында бейбіт халыққа қарсы ашық террорлық әрекеттер жүзеге асырыла бастады. Жан сауғалаған халықтың бір бөлігі, көшпелі қоғамдардың қиын-қыстау күн туғанда қолданылатын дәстүрлі стратегиясын ұстанып, қауіпсіз аймақтарға қоныс аудара бастады. Шығыс Қазақстан халқының бір бөлігі шекараның арғы жағынан тағы да пана іздеді. Қытайды және басқа аймақтарды баратын жер ретінде таңдаудың себептерінің бірі шекараның екі жағында бір тайпаның туыстары мен мүшелерінің болуы болды (Пьянчола, 2009:156).

30-жж. басында басталған жаппай ұжымдастыру мен отырықшыландыру үдерісі салдарынан қазақ даласындағы босқыншылықтың жаңа толқыны туындады. ОГПУ-дың Құпия-саяси бөлімінің «Қазақстаннан Қытайға көші-қон туралы» 1931 жылдың қазанындағы арнайы анықтамасында шекаралық белдеудегі халықтың босқыншылыққа ұшырауының басты себептері аталды: түрлі шаруашылық науқаны кезінде орын алған асыра сілтеушіліктер, тұрғындардың өнеркәсіп тауарларымен қамтамасыз етуде жіберілген олқылықтар, кеңестік билікке қарсы топтардың белсенділігінің артуы. Қауіпсіздік органдары босқыншылықтың жаппай сипат алуына алаңдаушылық білдіріп, әлеуметтік құрамы бойынша босқындар арасында орта және кедей шаруалардың, ұжымшар мүшелерінің басым болғанын мойындады.

Толық емес деректер бойынша 1930 жылы шекара асып кеткендер мен шекарадан өтуге әрекет еткендер 10 636 адамды құраған. 1931 жылдың 9 айында бұл көрсеткіш 15 мыңнан асқан. 1930 жылдың I тоқсанымен салыстырғанда 1931 жылдың қаңтар-наурызында босқындар саны 2686 адамнан 4377 адамға дейін өскен болса, 1931 жылдың II тоқсанында босқындар саны толық емес мәліметтер бойынша 5 мың адамға жеткен. III тоқсанның екі айында шамамен есептеулер бойынша шекарадан өтіп кеткен және қолға түскен босқындар саны 6 мың адамнан асқан (Трагедия советской деревни, 2001:209).

Көші-қон мөлшері туралы берілген деректер толық емес екендігін ескертуіміз қажет. Шын мәнінде, қоныс аударғандар мен қоныс аударуға дайындалғандар саны әлдеқайда көбірек болатын. Қазақ өлкелік органдарының шекара белдеуінің кейбір аудандарында көші-қон мөлшеріне арнайы тексеру жүргізіп, соның нәтижесінде кейбір аудандарда бүкіл халықтың 1/3-тен астамы Қытай ауып кеткендігі анықталды. Сонымен қатар, 1931 ж. босқындардың 80 % орта және кедей шаруалар құрағаны белгілі болды. 1932 жылдың сәуіріндегі ОГПУ-дің Саяси-құпия бөлімінің ұжымдастыру және шаруалардың жаппай бас көтерулері туралы арнайы анықтамасында «толық емес деректер бойынша 1931 ж. Қытайға 40 мың шаруашылық өтіп кеткен» деген мәліметтер келтіріледі (Трагедия советской деревни, 2001:336).

Кеңес өкіметі босқыншылықтың басты ұйымдастырушысы және арандатушысы байлар деп таныды. Олар өз артықшылықтарын сақтап қалу үшін жанталаса қарсылық көрсетті және осы күреске қазақ шаруаларының орташа және кедей топтарын күшпен тартып отыр деп мәлімдейді. Осыған байланысты бай шаруашылықтарды тек экономикалық негізінен айырып қана қоймай, олардың қазақ қоғамындағы атқаратын рөлінен түбегейлі айыруды мақсат етті (Огайон, 2006). Большевиктердің қазақ қоғамының дәстүрлі құрылымы туралы түсініктері болмады, таптық күрестің жергілікті ерекшеліктеріне мән бермеді. Байлар жай ғана ауқатты адамдар емес еді, олар сонымен қатар өз ауылының, руының көшбасшысы, қиын жағдай туындағанда туысқандарының қамқоршысы болатын (Мустояпова, 2022:184). Сондықтан шекара асқан қазақ

босқындары тек байлардың мәжбүрлеуімен кетті деген тұжырымдар жаңсақ деп айтуға негіз бар. Босқыншылықтың түпкі себептері билік тарапынан орын алған зорлық-зомбылық, күштеп ұжымдастыру мен содан туындаған ашаршылықпен байланысты екендігін ресми билік мойындағысы келмеді.

ГПУ-дің Шекара күзеті және әскері Басқармасының 1931 жылдың 28 ақпанындағы баяндамасында «1930 ж. Қазақстан шекарасында босқындармен қақтығыс кезінде 734 адам өлтірілді, 38 адам жарақат алды, ал шекарашылар тарапынан шығын 24 адам, 15 жараланды» деген мәліметтер келтірілген (Трагедия казахского аула, 2018:514).

Көші-қон қозғалысының өсуі, ең алдымен, әртүрлі науқандар кезінде жіберілген асыра сілтеушіліктердің нәтижесі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, ет дайындау науқаны кезінде жіберілген қателіктердің алатын орны ерекше. Аталған науқанды жергілікті билік өрескел озбырлықпен жүргізіп, халыққа негізсіз айыппұлдар салу, соттау, тұтқындау сияқты қуғын-сүргін әдіс-тәсілдерін ашық қолданып отырды. Мысалы, Зайсан ауданының 4-ауылдық кеңесінде 5 адамнан тұратын отбасын асырап отырған жалғыз сиырын мемлекетке тапсыруға күштеп мәжбүрлеген. Өлкелік атқару комитеті комиссиясының мүшелері Құралы және Батырхан ауылдарындағы 20-дан 30 рубльге дейін бірыңғай ауыл шаруашылық салығын төлеп отырған 26 кедей шаруашылықтан қосымша жеке салық төлеуді талап еткен. Осының нәтижесінде аталған кедей шаруашылықтар Қытай асып кеткен. Алакөл ауданында ет дайындау жөніндегі уәкіл сотпен және мүлкін тәркілеумен қорқытып, ұжымшардан жұмыс малын тапсыруды талап еткен, нәтижесінде 40 ұжымшар мүшесі Қытайға өтіп кетеді.

Астық дайындау науқанының асқынып кеткені сондай, ол тіпті егін екпейтін көшпелі қазақ шаруашылықтарына да қолданылды. Бас тартқан жағдайда бүлікшілер қатарына қосылып, қуғын-сүргінге ұшыраудан қорыққан халық малын астыққа айырбастап, оны мемлекетке өткізуге мәжбүр болған. Соның салдарынан 1930-1931 жж. таулы аймақта орналасқан Катонқарағай ауданы Тамба ауылының 50 отбасы мал-мүлкімен шекара асып кетуге мәжбүр болады (ШҚОМА Алтай бөлімшесі, 155:6-10).

Шалғай шекаралық аймақта орналасқан аудандардың халқы, сондай-ақ, халық тұтынатын тауарлардың жетіспеушілігінен де зардап шекті. Ең қажетті деген шай, қант, мата, аяқ киім, тері өнімдері, керосин т.б. өнімдермен шекаралық аудандардың халқын қамтамасыз ету жоспарлары жүйелі түрде орындалмады. Мысалы, Алакөл ауданына 1930 жылдың I тоқсанында жоспардағы 489 мың рубль тауардың орнына тек 127 мың рубльдің тауары жеткізілген. Ал Катонқарағай, Тарбағатай, Жаркент, Октябрь және Кеген аудандарына I тоқсанда тауар мүлдем түспеген (Трагедия советской деревни, 2001:141). Осындай жағдайда Қытай жерінде тауар молшылығы туралы қауесеттердің тарауы да халықтың көші-қон көңіл-күйіне өзіндік әсерін тигізді.

Кеңестік қауіпсіздік органдары қазақ халқы арасындағы көші-қондық көңіл-күйдің өсуіне шетелдік контрреволюциялық ұлтшыл топтардың жандануы да үлкен әсер етті деп санады. Олардың пайымдауынша бұл топтар іс жүзінде көші-қон қозғалысының ұйымдастырушы орталығы болып табылды. 1930 жылғы 10 сәуірдегі Зайсан аудандық атқару комитетіне № 50 Зайсан кавалериялық шекара отрядының хабарламасында «ағымдағы жылдың ақпан және наурыз айлары Қытайдың шекара аудандарынан заңға қарсы және өз еркімен шекараны бұзумен және бандиттік рейдтермен теңдесі жоқ болып саналады» делінген (ШҚОМА, 35:107).

Олардың пайымдауынша, шекаралық аймақтағы жергілікті қылмыстық топтар Қытай территориясындағы пікірлес адамдармен байланысып, Қытайдан арнайы қарулы қарақшылар тобын шақырып отырған. ОГПУ құжаттарында банда деген атауға ие болған қарулы топтар әр текті болғаны рас. Дегенмен, олардың басым көпшілігі шекараның екі жағында орналасқан туысқандардың өзара келісімімен, босқындарды шекарадан өту кезінде қорғау үшін жіберілген қарулы топтар болғандығын мойындауымыз қажет.

Шекара әскерлерінің жергілікті халыққа көрсеткен зорлық-зомбылығын да босқыншылықтың бір себебіне жатқызуға болады. Жердің шалғайлығы, кеңес билігінің

аталған аймақтардағы әлсіздігі ескеріле отырып, шекара әскерлерінің өкілеттілігі кеңейтілген болатын. Осыны пайдаланып олар қазақтардың мал-мүлкін заңсыз тартып алу, негізсіз айып тағып тұтқындау, қарсылық көрсетті деген жалған жаламен атып тастау және т.б. террорлық әрекеттерді кеңінен қолданып, халық наразылығын одан әрі күшейтті. Әсіресе, Катонқарағай ауданында орналасқан Шыңдығатай шекара бекетінің жергілікті қазақтарға көрсеткен озбырлықтары шектен тыс болды. Адамдардың негізсіз қамауға алынып, із-түзсіз жоғалып кету немесе айдауылдау кезінде қашуға әрекет етті деген сылтаумен атып тастау фактілерінің жиі болуы халық арасында үрей туғызды. Шыңдығатай шекара бекеті әскерлері Қырмызы, Жұмсақ, Мәметек асуларында қазақ көштерін қанға бояп, жүздеген адамдарды қырып тастаған. Тау асуларында көмусіз қалған құрбандардың сүйектері бертін уақытқа дейін шашылып жатқанын ел аузында сақталып қалған деректерден білуге болады. Осы ұзақ та қауіпті сапарға шығар алдында тұрғындар арнайы молда шақырып, алдын ала өздерінің жаназасын шығартып алып отырған деген де деректер кездеседі. Олардың осындай қауіпке бас тігуге мәжбүр еткен жағдайдың қаншалықты ауыр болғандығын осы фактілер арқылы көз жеткізуге болады.

Шекаралық аймақтарда орын алған босқыншылық Кеңес өкіметіне экономикалық және саяси жағынан зор нұқсан келтіргені сөзсіз. Шекаралық белдеудің аңырап бос қалуы қауіпін түсінген Қазақ өлкесінің билігі босқыншылықты тоқтату үшін қолдан келген амалдардың барлығын қолдануға шешім қабылдады. Шекаралық аймақтарды нығайту үшін Қазақстаннан тыс жерлерден еріктілер көшіріле бастады. Босқындармен күрес үшін арнайы әскери бөлімшелер енгізілді. Көптеген қызыл отрядтар КСРО-ның еуропалық бөлігінен келді және оларда дала мен оның тұрғындары туралы ешқандай мағлұмат болмады. Келімсектерден құралған әскери бөлімшелердің жауынгерлері шекара аумағында кездескен әрбір топты жау деп қабылдады. Осы әрекеттерден-ақ Кеңес мемлекетінің босқын көшпенділерге деген көзқарасы айқын көрініс береді: билікке сөзсіз бағынғысы келмегендіктен, олардың барлығы жауға айналды.

Осы кезден бастап жағдай тіптен ушығып, шекарада қанды қасап басталды. ОГПУ-дің Семей округтық бөлімін басқарған С.А. Бак шекара аймағындағы қандай да болмасын әрекеттер аяусыз басып-жаншылуы қажет деген ұстанымда болды. Шекара маңында топтасқан адамдармен келіссөз жүргізіп, олардың кім екенін анықтау қажет емес деп табылды. Кеңес командирлеріне, тіпті күмәнданған жағдайда да, шекара аумағында пайда болған кез-келген топтарға қарсы әскери күш қолдану тапсырылды. «Бандитизммен күрес» деген желеумен босқындарды жаппай қыру басталды.

1930 жылы мамырда кеңес-қытай шекарасына жақын Қызылағаш ауылы маңында қарулы көтерілісшілермен шайқас кезінде қоршауда қалған қызыл әскер тобы ұшқыштар В.Ф. Каминский мен И. М. Мазуруктың (кейінірек Арктикадағы ерліктері үшін Кеңес Одағының Батыры атағына ие болған) қару-жарақ пен оқ-дәрі жеткізіп беруінің арқасында қоршауға төтеп бере алады. Жол бойында бұл «аспан батырлары» қарулы көтерілісшілермен қатар Қытайдың Шыңжаң провинциясына кетуге тырысқан жүздеген бейбіт босқындарды пулеметтен оқ жаудырып, қырып тастайды. Осы операцияға қатысқаны үшін екеуі де ерекше марапатқа ие болады (Киндлер, 2017:199).

Тарихта «Қаратал қырғыны» деген атаумен қалған оқиға кеңес-қытай шекарасында 1930 жылы қазанында орын алды. Өздеріне бұрыннан таныс, ғасырлар бойы қалыптасып қалған көшу соқпақтары арқылы Шығыс Қазақстанмен географиялық, мәдени және туыстық байланыстармен тығыз байланысты Шыңжаң провинциясына өтпек болған 40 қазақ пен дүнген отбасының сапары қайғылы аяқталды. Топ Қытай шекарасына жақындаған кезде босқындардың артынан қуып жеткен қуғыншылар оларға оқ жаудырады. Тек тоғыз отбасы ғана қашып үлгеріп, біршамасы қаза тауып, кейбірі тұтқынға алынды. ОГПУ өкілдерінің баяндамаларын қорытындылай келе, Жұмысшы-шаруа инспекциясының халық комиссариаты мынадай тұжырымға келеді: «Қаратал ауданында (ОГПУ) бар материалдар бойынша, біріншіден, қашқындар тарапынан ешқандай қарсылық болмаған; екіншіден, өлтірілгендердің көбі кедейлер болған;

үшіншіден, тірі қалғандар арасында бірнеше әйелдер мен балалар зорланған; төртіншіден, қаза тапқандар мен тұтқынға түскен адамдарды тонау оқиғалары орын алған, сондықтан бұл іс толық тексеруді қажет етеді» (ҚР ОМА, 492:54). ОГПУ-дің жергілікті өкілдері жүргізген тергеу қаза тапқандардың арасында кедейлер мен орташа шаруалар басым болғанын мойындады; ал дәрігер әйелдер мен балаларды тексеріп, көпшілігінің өлім алдында зорланғанын растады.

Осы тектес оқиға Күршім ауданында да орын алып, халық жадында «Ақнайман қырғыны» деген атпен сақталып қалды. 1930 жылдың тамызында бес жүз үйлі Ақнайман елі Қытай жеріне өтпекші болып, Бөкенбай тауы, Қалғұты жеріндегі Егіндібұлақ ауылынан шығып, шекараға бір күндік жер болатын Бестерек деген жерге шоғырланады. Ауған елдің дүрбелеңі бастала салысымен жергілікті белсенділер аудан орталығына, шекара бекінісіне хабар беріп үлгереді. Шекарашылар мен оған қосылған жиынтық күштер Қалжыр өзенінің бойынан тосқауыл жасап, көшті пулемет оғының астына алады. Еңкейген кәрісінен бастап еңбектеген баласына дейін оққа ұшып, қырылған көштің бір бөлігі жан сауғалап кері дүрліге қашқан кезде оларды Күршім өңіріндегі болыстық әскери комиссар Яков Кандауров бастаған қарулы топ қолға түсіріп тұтқындайды.

Белгілі өлкетанушы Меңғали Мусиннің осы оқиға туралы туралы естеліктерінде төмендегідей деректерді келтіреді: «Еркек кіндікті ересектер бөлініп алынды. Оларды жаяулатып таудағы Тополевка селосына атқа қонған Кандауровтың өзі айдап әкетті. Арттағы кәрі-құртан, бала-шаға араға едәуір уақыт салып соңдарынан аттанды. Көш жарты шақырым ұзаған кезде оққа ұшқан адамдардың үстінен түсті. Әрбір жиырма-отыз қадам сайын осындай өлік. Тополевкаға жеткенше айдап әкеле жатқан талай адамды осылай жол бойы атып отырған Кандауров соңынан жеткендерге қарап: «Адаспадыңдар ма, сендер адаспасын деп жол бойы белгі қалдырып отырдым», - деп ыржия мәз болады» (Мусин, 1997:53-55).

1930 жылдың қарашасында Талдықорған ауданында Қытайға бет алған қазақ босқындарының көші мен шекарашылар арасында болған қақтығыста 25 бейбіт тұрғын қаза тауып, 11 адам тұтқынға түседі, тек 8 адам ғана шекарадан өтіп кетеді (Ашаршылық, 2021: 594-601).

Қазақстандағы ОГПУ Шекара әскерлері Басқармасының 1930 жылғы 3 желтоқсандағы баяндамасында Малайсары ауданының тумалары Әлімжан Кутанов пен Базарбек Нұртазынов бастаған қарулы топпен шекарашылар арасында болған қақтығысы туралы баяндалады. Бұл қарулы топ Шыңжаңда құрылып, оған негізінен қазақ босқындары кірген еді. Олар Қытайға туыстары мен өз рулаластарын алып кету үшін шекарадан өтіп, шағын топтармен аудан ауылдарына бет алады. Жүздеген қазақ шаруашылықтары жолай кезіккен ерікті комотрядтармен қақтығыса отырып, шекараға қарай жылжиды. Көшті тоқтату мақсатымен ауыр қару-жарақпен қаруланған шекара әскерлерінің отряды көштің ізіне түсіп, бірнеше күннен кейін босқын қазақтардың тобын табады. Пулемет, гранатометтермен мұздай қаруланған әскердің көшпенділермен қақтығысы екі күнге созылады. Шекарашылардың сөзіне сенсек, шайқас қантөгісті, аса қатыгез сипат алған. Босқындар жалаң қолмен қарулы әскерге қарсы тұрып, қоян-қолтық шайқасты, жан алыспай, жан беріспеді. Ақыры күш басымдығын пайдаланып шекарашылар босқын қазақтарды қырғынға ұшыратты. Шайқас барысында босқындар тарапынан 243 адам қаза тапты, 50 әйел мен 30 бала тұтқынға алынды. Тірі қалған, жараланған не болмаса тұтқынға түскен бірде-бір ер адамның болмауы шекарашылар тарапынан болған шектес тыс зұлымдықтың дәлелі. Әскерилердің шығыны – бір жаралы сарбаз және екі жараланған және екі өлген мініс аттары. Сонымен қатар, осы қанды қақтығыстың нәтижесінде шекарашылар 600 жылқы, 100 түйе және 200 бума жүк тәркілейді (Киндлер, 2017:206). Оққа ұшқан адамдар санының жараланғандар санынан әлдеқайда көп болуы шекаралық қақтығыстардың қатал сипатын дәлелдейді (Акимбеков, 2021: 452).

Осы қанды қырғында аман қалғандардың да жағдайы аса мүшкіл еді. Тірі қалып қолға түскен босқындардың барлық мал-мүлкі тәркілеуге ұшырап, олар күнкөріс құралдарынан толықтай айырылып отырды. Зайсан ауданы Күзеун, Тарбағатай, Хабарасу, Сталин, Майқапшағай, Дарын болыстарының қазақтары шекарадан өтуге әрекет үстінде қолға түсіп, 27 адам қамауға алынып, мал-мүлкі тәркіленеді. Ұсталған адамдардың ісін соттан тыс қарау үшін ОГПУ алқасына тапсыру ұсынылды (ШҚОМА, 188:29). Қытайға өтуге әрекеті үшін Зайсан уезінің Тарбағатай және Сталин болыстарының 40 азаматынан 17108 рубльдің малы тәркіленген, оның ішінде 309 жылқы, 201 ірі қара, 66 түйе, 3450 қой мен ешкі тартып алынған (ШҚОМА, 188:75).

1931 жылы кеңес-қытай шекарасындағы босқыншылық өзінің шырқау шегіне жетті. Кеңес өкіметінің шаруаларға қарсы саясаты олардың жаппай қайыршылануына алып келді. Жергілікті билік өкілдері жағдайдың қиындығын түсініп, республика басшылығы алдында дабыл қаға бастады. Олар «күшіміз жетпейтін жоспарлар аудан экономикасын әбден титықтатты. Колхозшылар, сондай-ақ кедейлер мен орташалар өмір сүруден үміттерін үзді. Біз колхоз мүшелерін өзімізден бездіріп алдық, олар бізден кетіп жатыр» деп хабарлайды (Қазақстан тарихы, 2010:249). Алайда Голощекин басқарған Қазөлком дайындау науқанындағы террор туралы хабарларды біржақты қарап, байбалам салушыларға қарсы «большевиктік күрес» бастау қажет деп тапты. Биліктен көмек болмасына көзі жеткен халық өз бетімен жан сақтаудың амалына көшті. Шекаралық аймақ тұрғындары үшін тығырықтан шығар жол шекара асып, жан сауғалау деп білді.

1931 жылдың маусым айында Катонқарағай ауданының Қанас асуының маңында шекара бекетінің басшысы Кавешников бастаған отряд Қытайға бағыт алған босқындардың көшіне шабуыл жасап, талай адамды қырып тастайды. Қарулы топқа төтеп бере алмаған қалған босқындар, мал-мүлкін тастап шекара асып кетуге мәжбүр болған. Бұл босқындар Шығыс Қазақстан аумағы арқылы Қытайға өтпек болған Монғолия қазақтары еді. Шайқас барысында шекарашылар 30000 қой, 2000-ға жуық ірі қара мал, 1000 жылқы, көп мөлшерде дүние-мүлік олжалайды (ШҚОМА, 65:29-30).

Сол жылдың 27 тамызында Көкпекті ауданының № 3 және № 4 ауылының тұрғындары Қытайдан қарулы көмек әкелген Садык және Жұмажан Сегізбаевтың басшылығымен бас көтеріп, шекарадан өтуге дайындық бастайды. Бірнеше күннің ішінде олардың қатарына 300 жуық жергілікті тұрғындар кіреді. Алайда қыркүйек айының басында босқындар мен шекара әскері арасында болған шайқас нәтижесінде басым бөлігін кедей және орташа шаруа құрайтын 100-ден астам шаруашылық қолға түседі. Босқындар арасында 59 адам қаза тауып, 10 адам жараланады. 19 қыркүйекте Жарма ауданында Азбақанов Нұрғали мен Алжігітов Итурғалидың басшылығымен 300 жуық адамнан тұратын көш комотрядпен қақтығыста 30 адамынан айрылып, аман қалғандары шекара жаққа жылыстап үлгереді. Жол бойында оларға Көкпекті ауданның № 3 ауылының тұрғындары қосылып, қауіпті сапарларын жалғастырады. 20 қыркүйекте Күршім ауданы аумағында Қайсары мен Ишимбаевтың басшылығымен шекараға беттеген босқындар мен шекарашылар арасында болған қақтығыста 85 бейбіт тұрғын оққа ұшып, 43 адам тұтқындалады. Келтірілген деректер еліміздің шығыс шекарасында орын алған қанды сойқанның бір ғана бөлігін құрайды (ҚР ПА, 5052:10-23).

ОГПУ шекара әскерлері босқындардың шекарадан өтуіне жол бермеуге тырысып қана қойған жоқ. Қызыл әскер отрядтары босқындарды өкшелей қуып, Қытай аумағына өтіп, сол жерде бірнеше қырғын ұйымдастырғаны белгілі болып отыр. Осыған байланысты Шыңжаң провинциясының әкімшілігі КСРО консулы Колосовқа өздерінің наразылығын білдіреді. Ол Мәскеудегі басшыларын осындай екі оқиға туралы хабардар етеді. 1930 жылы қазанда Қытай шекара патрулі Қызыл армия отрядтарының Қытай жеріне 15 шақырымға дейін тереңдеп кіріп, 200-300 қазақ босқындарына шабуыл жасағанына куә болған. Қуғыншыларды байқаған босқындар жан-жаққа бытырай қашады. Әскерлер олардың малдары мен дүние-мүліктерін олжалап кері қайтқан. Олар кеткеннен кейін қытайлықтар оқиға орнын зерттеп, «Қызыл әскерлердің қазақтармен

болған қатыгез қырғынының іздерін таптық. Қытай аумағында 10-нан астам адам қаза тапты» деп хабарлайды. Желтоқсан айының басында қытайлық әскерлер тағы да 50-ден астам қазақ босқындарының мәйітін тапқан. Оның ішінде әйелдер мен балалардың да болғаны, олардың тек оқ тиіп қана емес, қылышпен туралып өлтірілгендігі туралы хабарлайды. Қытай жағы бұл қанды қырғын үшін жауапкершілікті тағы да Қызыл Армияға жүктеді. Колосов екі жағдайда да кеңес шекара әскерлерінің офицерлері ештеңені жоққа шығармағанын растады. Тиісті жасақ командирінің орынбасары оған желтоқсан науқаны аясында 300-ден астам қазақ босқындарының қаза тапқанын хабарлайды (ҚР ПА, 4577:8)

ОГПУ Ішкі әскерлері мен Қазақстанда қызмет атқаратын бөлімшелердің босқындарға қатаңдығының бірнеше себептері болды. Біріншіден, шекараны қорғау және оны бұзушыларды қудалау осы адамдардың кәсіби міндеттері болды. Сонымен қатар, шекарашылар аса қатыгездік көрсеткен қызметтік құлшыныстары үшін марапаттар мен сыйақыларға ие болатындарын да білді.

Екіншіден, орталық және республика басшылығы шекарадағы кеңестік саясатты орындаушыларға кең өкілеттіктер берді. 1930 жылы ақпанда билік барлық мал-мүлкімен бірге шетелге қашуға тырысқан отбасыларға қарсы ерекше шаралар қолдану туралы шешім қабылдады. Сонымен қатар, ол Қазақстанның және басқа да Орта Азия республикаларының шекаралық аудандарында қалыптасқан қауіпті жағдайды түбірімен жою үшін сенімді қызметкерлерді іссапарға жіберуге бұйрық берді.

Босқыншылықтың күннен күнге күшейе түсуіне байланысты республика басшылығы оны тоқтатудың әр түрлі жолдарын қарастыра бастады. 1930 ж. 3 сәуірінде Қазақстанның шекаралық аудандарынан Қытайға бай-кулак элементтерінің заңсыз көшіп-қонуының алдын алу және оған қарсы күрес мақсатында Қазақ АССР Халық Комиссарлар Кеңесі арнайы қаулы қабылдайды. Қаулыда шекаралық аймақтағы жағдайды ретке келтіру шаралары белгіленді. Басты мәселе ретінде сенімсіз деп табылған тұлғаларды 100 шақырымдық шекара белдеуінен тыс жерлерге күштеп көшіру шаралары қарастырылды. Олардың қатарына Қытайға заңсыз қоныс аударуға жиналған кезінде ұсталған немесе қоныс аударуды ұйымдастырушысы деп танылған барлық байлар мен кулактар жатты. Қытай аумағына өту үшін алдын-ала дүние-мүлкін шекара асырып жіберді деп күдікке ілінген бай-кулактар да осы санатқа енгізілді. Сондай-ақ, Қытай жеріне өтіп кеткен адамдардың отбасы мүшелерін де шекаралық аймақтан аластату көзделді. Осы істер бойынша шешімдер аудандық атқару комитетінің қаулысымен бекітілетін болып шешілді (ШҚОМА, 38а:3).

Жергілікті билік органдары осы қабылданған шешімдерді жүзеге асыруға құлшына кірісті. Жүздеген адам қудалауға ұшырап, күштеп қоныс аударылды. Мысалы, 1931 жылы 13 наурызда Зайсан аудандық атқару комитетінің төралқасы тоғыз отбасын Зайсан ауданы 4-ауылы аумағынан осы ауданның Қарабұлақ ауылына көшіру туралы шешім қабылдайды. Оларға қойылған айып отағасыларының шекара асып кетуі болды. Олардың өз отбасыларын заңсыз шекара асыруға әрекеттерінің алдын алу үшін шекара белдеуінен тыс жерге көшіріп жіберу қажет деп танылды (ШҚОМА, 41:6).

Қытайға шекара асып кетуді ұйымдастырушылардың бірі ретінде танылған Мәметаев Осботай 1931 жылы 22 ақпанда 100 шақырымдық шекара белдеуінен тыс Көкпекті ауданына көшірілді. Өзіне жүктелген астық дайындау жоспарын орындамағаны үшін және Қытайға кетуге бел байлады деген күдікпен ұсталған Зайсан ауданының 6-шы ауылдық кеңесінің 71 жастағы тұрғыны Тұрсынбай Абзалханов Самар ауданына күштеп қоныс аударылды. 1930 жылы Қытайға қашқан Ахмеджанов Мұқанның 70 жастағы анасы Ахмеджанова Ате Ұлан ауданына көшірілді. Қытайға қоныс аударуға дайындық жүргізді деп айыпталғандар Әлқанов Омар, Чалов Тұрқатай, Бекжанов Райымхан, Райымқанов Көкбай отбасыларымен бірге Көкпекті ауданына күштеп жер аударылды (ШҚОМА, 41: 7, 25, 27, 32).

Елде қалыптасқан ауыр экономикалық жағдай халықтың басым бөлігінің қайыршылануына алып келді. Сталиндік модернизация шеңберінде жүзеге асырыла бастаған науқандар нәтижесінде жаппай ашаршылық басталды. Осындай жағдайда жергілікті кеңес және партия ұйымдарының басшылары мен мүшелерінің бір бөлігі халықтың өмірін сақтап қалудың бірден-бір жолы қауіпсіз жерге қоныс аудару деп білді. ОГПУ-дің деректерінде «Қытайға көшуді ұйымдастыруға партияның жекелеген мүшелері, комсомолдар, ұжымшарлардың төрағалары қатысқан, Қытайға толық құрамдағы тұтас ұжымшарлар кеткен, көшу кезінде көшпенділер белсенді қарсылық көрсеткен жағдайлар байқалды» леп атап көрсетілген (Трагедия советской деревни, 2001:336). Зайсан аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары Ықласов, астық дайындау жөніндегі аудан уәкілі Китанов және ауыл кеңесінің төрағасы Садықов қазақ шаруалары арасында шекара асып кету қажеттігін түсіндіріп, Қытайға кетуге үгіттеген деген айып тағылып, жауапқа тартылады (ШҚО ҚЗТҚО, 209:16).

1931 жылдың тамыз айында Тарбағатай ауданында бүкіл аудан басшыларын біріктірген жасырын ұйым құрылып, тұрғындарды Қытайға көшіру мәселесін талқылап, шешім қабылдайды. Шыңжаңда мекен еткен қазақтармен, соның ішінде алашордашы Райымжан Мәрсековпен байланыс орнатады. Осы ұйымның қызметінің нәтижесінде Тарбағатай ауданының № 1, 2, 3, 4, 5 және 6 ауылдық кеңестерінің шаруашылықтарының басым бөлігі шекарадан өтіп кетеді. 1932 жылдың маусымында осы ұйымға қатысы бар деген 92 адам жауапқа тартылып сотталады. Оның 14 – байлар, 21 – партия мүшелері, 14 – байдың балалары, ал 23-і кедейлер мен орташа шаруалардың өкілдері деп танылды. Әсіресе өздерінің таптық жаулары деп санаған байлар мен байлардың балаларына шығарылған үкім басқаларымен салыстырғанда әлдеқайда ауыр болды. Олардың басым бөлігі қазақтардың арасынан шыққан білімді, көзі ашық адамдар болғанын ескерсек кең құлаш жая бастаған қуғын-сүргіннің халқымыздың болашағына қандай кері әсері болғанын түсінеміз (ШҚОМА, 4981:79-80).

Шекаралық аймақтағы босқыншылыққа байланысты қозғалған қылмыстық істер соттан тыс «үштіктердің» қарауына беріліп, ату жазасына кесілген үкімдер көп ұзамай жасырын, түн мезгілінде орындалып отырған. Үкімдерді орындау актілерінде «мәйіттер атылған жерге көмілді» деген мәліметтер кездеседі.

Қазақстандағы жантүршігерлік Ашаршылық Ақтабан Шұбырындыдан кейін болмаған жаппай босқындыққа алып келді. Мұқтаждық пен толық күйзеліске ұшыраған босқындар Кеңес билігінің террорлық әрекеттерінің де құрбаны болды.

Қорытынды. Соңғы уақытта ғылыми айналымға енгізілген архив деректері мен ауызша тарихи деректерді талдау және салыстыру негізінде XX ғасырдың 30 жылдарының басындағы Қазақстанның шығыс шекара аймағында орын алған қайғылы оқиғалар жан-жақты зерттелді. Босқыншылықтың себептері, оның аймақтық ерекшеліктері анықталды. 1926- және 1939 жж. санақ аралық кезеңде Шығыс Қазақстан облысының халқы ең көп шығынға ұшырап, соның ішінде қазақтардың саны 64,5 % азайған болатын (История Казахстана, 2001:376). Шекараға жақын орналасқан аймақ болғандықтан босқыншылық Қазақстанның шығыс бөлігінде кең ауқымды болды және қазақтардың санының азаюының негізгі факторларының бірі болып саналады. Босқыншылықтың негізгі себебі Кеңес билігінің зорлық-зомбылыққа негізделген ұжымдастыру саясатының салдары болып табылады. Босқыншылықтың КСРО мемлекетіне саяси және экономикалық зардаптары зор болды. Билік болса өз тарапынан жіберілген қателіктерді мойындап, нәубеттің себептерін анықтап жоюдың орнына бейбіт халыққа қарсы жаппай террорлық әрекеттерді қолданды: шекарадан өтуге әрекеттенген босқындар еш аяусыз қырылып-жойылып, тоналып отырды; күдікті деп танылған адамдардың барлығы отбасы мүшелерімен бірге шекаралық аймақтан күштеп көшірілді; босқыншылықтың ұйымдастырушылары болып табылғандар соттан тыс «үштіктердің» үкімімен ауыр жазаланып отырды. Босқындардың жалпы санын, соның ішінде шекара шебінде Қызыл әскерлердің қолынан құрбан болғандардың санын нақты анықтауға мүмкіндік жоқ,

өйткені ол туралы сақталып қалған деректер толық емес. Қорыта келе, қазақ даласында орын алған босқыншылық сталиндік режимнің аса бір жексұрын қылмыстарының бірі болып табылады.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ХХ ғ. 20-30 жж. Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және оңалту процестері: бірыңғай деректер базасын құру» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу номері: OR 11465470).

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. Демографические кризисы в Казахстане. XX век. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2007. 96 с.

Акимбеков С. Казахи между революцией и голодом. Алматы: ТОО «Институт Азиатских исследований», 2021. 584 с.

Аубакирова Ж.С., Алексеев А.Н. Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар. Монография / Ж.С. Аубакирова, А.Н. Алексеев. – Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2020. 400 с.

Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. Док. Т. 2. 1930-1931 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. Алматы, Атамұра, 2021. 1240 с.

Голод в СССР. 1929-1934. В 3 т. Т. 1. 1929-июль 1932. В 2 кн. Кн. 1 / Отв. сост. В. В. Кондрашин. — М.: МФД, 2011. — 656 с.

Изабель Огайон, Isabelle Ohayon, La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. – Сталиндік КСРО-да қазақтарды отырықшыландыру. // <https://doi.org/10.4000/monderusse.6809> (Қаралған уақыты 23.03.2023)

История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 600 с.

Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Сара Камерон; авториз. пер. с англ. А. Терещенко. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 360 с.

Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Роберт Киндлер; (пер. с нем. Л.Ю. Панфиной). – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 4-қ. 2-т. 492-іс.

Қазақстан Республикасы Президент Архиві (ҚР ПА). 141-қ. 1-т. 4577-іс.

ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5052-іс.

Құдайбергенова А.И. және т.б. ХХ ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезеңіндегі Орталық Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ босқындары: Ұжымдық монография. – Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022. – 259 б.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т.5: Вынужденные беженцы. [Materials of the State Commission for the Complete Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50 years of the twentieth century). Vol. 5: Forced refugees]. Сборник документов и материалов. Составители: К.Н. Балтабаева, Р.К. Айдарбаева, Ш.Б. Тлеубаев, Қ.Ж. Нұрбай, Р.Е. Оразов / Под общ. ред. Е.Т. Қарина. - Астана, 2022. - 642 с.

Мусин М. Түнекте тұншыққандар. Саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы кітап. – Өскемен, 1997. – 160 б.

Мустояпова А. Деколонизация Казахстана [Decolonization of Kazakhstan]. – Алматы: AmalBooks, 2022. – 268 с.

Мұқатай Ж. «Ақ найман қырылған» оқиғасы / Дидар, 2017, 12 қазан.

Никколо Пианчиола, Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi ecostruzione statale in Asia centrale, 1905-1936 (Рим, 2009 г.). – «Голод в степи: коллективизация сельского хозяйства и казахских скотоводов, 1928-1934 гг.». Cahiers du Monde russe 45 ном. 1-2 (2004 г.). 137-192.

Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): Хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. 203 с.

Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. Т.2. 1929 – январь 1932 / [сост. А. С. Зулкашева [и др.]. – Алматы: Паритет, 2018. 744 с.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927– 1939. Документы и материалы [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927– 1939. Documents and materials]. В 5 т. Т. 3. Конец 1930-1933 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 1008 с.

Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві (ШҚОМА). 1п-қ. 1-т. 4981-іс.

ШҚОМА. 139п-қ. 1-т. 65-іс.

ШҚОМА. 338п-қ. 1-т. 188-іс.

ШҚОМА. 788-қ. 1-т. 35-іс.

ШҚОМА. 788-қ. 1-т. 38а-іс.

ШҚОМА. 788-қ. 1-т. 41-іс.

ШҚОМА Алтай бөлімшесі. 6-қ. 1-т. 155-іс.

Шығыс Қазақстан облысы «Қазіргі заманғы тарихты құжаттандыру орталығы (ШҚО ҚЗТҚО). 3п-қ. 1-т. 209-іс.

References

Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. Demograficheskie krizisy v Kazahstane. XX vek. [Demograficheskie krizisy v Kazahstane. XX century]. – Üst-Kamenogorsk: Media-Äläns, 2007. – 96 s. [In Russian]

Akimbekov S. Kazahi mejdu revolüsiei i golodom [Kazakhs are waiting for revolution and famine]. – Almaty: TOO «İstitut Aziatskih issledovani», 2021. – 584 s. [In Russian]

Aubakirova J.S., Alekseenko A.N. Demografialyq tarih konteksindegi qazaqtar [Kazakhs in the context of demographic history] Monografia. – Nür-Sūltan: «Şañyraқ-Media» JŞS, 2020. – 400 s. [In Kazakh]

Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. Dokumentālnaia hronika [Hunger. 1928-1934. Documentary chronicle]/ Sb. Dok. T. 2. 1930-1931 / Otv. redaktor B. Äbdıǵalıūly. – Almaty, Atamūra, 2021. – 1240 s. [In Russian]

Golod v SSSR.1929-1934 [Famine in the USSR. 1929-1934]. V 3 t. T. 1. 1929-ıül 1932. V 2 kn. Kn. 1 / Otv. sost. V. V. Kondraşin. — M.: MFD, 2011. — 656 s. [In Russian]

İstoria Kazahstana: narody i kùltury: Uchebnoe posobie [History of Kazakhstan: peoples and cultures: textbook] / Masanov N.E. i dr. – Almaty: Daik-Pres, 2001. – 600 s. [In Russian]

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 4. In. 2. C. 492.

Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. (AP RK). F. 141. In. 1. C. 4577. P. 8.

AP RK. F. 141. In. 1. C. 5052. P. 10-23.

Kameron S. Golodnaia step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence and the Creation of Soviet Kazakhstan] / Sara Kameron; avtoriz. per. s angl. A. Tereşenko. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2020. 360 s. [In Russian]

Kindler R. Stalinskie kočevniki: vläst i golod v Kazahstane [Stalin's nomads: power and the city in Kazakhstan] / Robert Kindler; (per. s nem. L.İu. Pantinoi). M.: Politicheskaia ensiklopedia, 2017. 382 s. [In Russian]

Qūdaibergenova A.İ. jäne t.b. XX ğasyrdyñ 30-jj. basyndağy jappai aşarşylyq kezeñindegi Ortalyq Azia respublikalary men Reseidegi qazaq bosqyndary: Ūjymdyq monografia. [30s of the XX century. Kazakh refugees in the Central Asian republics and Russia during the beginning of the mass famine]. Almaty: «Madiar» JK, 2022. 259 b. [In Kazakh]

Materialy Gosudarstvennoi komisii po polnoi reabilitasii jertv politicheskikh repressi (20-50 gody XX veka). T.5: Vynuıdennye beıensy. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: K.N.

Baltabaeva, R.K. Aidarbaeva, Ş.B. Tleubaev, Q.J. Nūrbai, R.E. Orazov / Pod obş. red. E.T. Qarina. Astana, 2022. 642 s. [In Russian]

Musin M. Tūnekte tūnşyqqandar. Saiasi quğyn-sürgın ūırbandary turaly kıta [Choked in the darkness. A book about political repressions]. Őskemen, 1997. 160 b. [In Kazakh]

Mustoiapova A. Dekolonizasia Kazahstana [Decolonization of Kazakhstan]. Almaty: AmalBooks, 2022. 268 s. [In Russian]

Mūqatai J. «Aq naiman qyrylğan» oқиғасы [The story of "Ak Nyman shaved"] / Didar, 2017, 12 qazan. [In Kazakh]

Isabelle Ohayon, La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline [The settling of Kazakhs in Stalin's USSR]. – Stalindik KSRO-da qazaqtardy otyryqşylandyru. (Elektronnyi resurs) / <https://doi.org/10.4000/monderusse.6809> (Qaralğan uaqyty 23.03.2023)

Nikkolo Pianchiola, Stalinismo di frontiera: colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale, 1905-1936 [Frontier Stalinism: Agricultural Colonization, Extermination of Nomads, and State construction in Central Asia, 1905-1936]. (Rim, 2009 g.). «Golod v stepi: kolektivizasia selskogo hozäistva i kazahskih skotovodov, 1928-1934 gg.». Cahiers du Monde russe 45 nom. 1-2 (2004 g.). 137-192.

Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masştaby i itogi (1930-1933 gg.) [Holodomor in Kazakhstan: causes, scope and results (1930-1933)]: Hrestomatia. Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 203 s. [In Russian]

Tragedia kazahskogo aulā. 1928-1934: Sbornik dokumentov [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: Collection of documents]. T.2. 1929 - ianvār 1932 / [sost. A. S. Zulkāşeva [i dr.]. Almaty: Raritet, 2018. 744 s. [In Russian]

Tragedia sovetsoi derevni. Kolektivizasia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. V 5 t. T. 3. Kones 1930-1933 / pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. M.: «Rosiskaia politicheskaia ensiklopedia» (ROSPEN), 2001. 1008 s. [In Russian]

East Kazakhstan regional state archive (EKRSA). F. 1p. In. 1. C. 4981. P. 79-80.

EKRSA. F. 139p. In. 1. C. 65. P. 29-30.

EKRSA. F. 338p. In. 1. C. 188. P. 29.

EKRSA. F. 338p. In. 1. C. 188. P. 75.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 35. P. 107.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 38a. P. 3.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 41. P. 6.

EKRSA. F. 788. In. 1. C. 41. P. 7, 25, 27, 32.

Altai branch of the East Kazakhstan regional state archive (AB EKRSA). F. 6. In. 1. C. 155. P. 6-10.

Center for documentation of modern history of East Kazakhstan region (CDMH EKR). F. 3p. In. 1. C. 209. P. 16.

FTAXP 03.20.00

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЕРІНЕ ҚОНЫС АУДАРҒАН ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ

Байдалы Рауан Жомартұлы^{1*}

¹ PhD доктор, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі Қазақстан, Қостанай қ., E-mail: rbaidali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында Кеңес үкіметінің солақай саясатынан қазақтың дәстүрлі шаруашылығы дағдарысқа ұшырап, жергілікті қазақ халқы аштыққа, қуғын – сүргінге ұшырап ұрпағын аман қалу үшін амалсыздан Қарақалпақ жеріне қоныс аударды. Ұжымдастырудан шекаралас Қарақалпақ жеріне көшкен босқындардың санымен оларды кері қайтару мәселесімен қазақ елінен келген Сейтқали Мендішев бастаған комиссия жұмысы жөнінде айтылады. Архив деректері мен Исаев Әбдіғапар ақсақалдың ауызша деректері негізінде мақала баяндалады.

Түйін сөздер: ашаршылық, жаппай тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, ауа көшу, босқындар, Қарақалпақ елі.

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХСКИЕ БЕЖЕНЦЫ НА КАРАКАЛПАКСКОЙ ЗЕМЛЕ

Байдалы Рауан Жомартұлы^{1*}

¹ Доктор PhD, заведующий кафедрой истории Казахстана, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтұрсынұлы, Казахстан, Костанай. E-mail: rbaidali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8497-8430>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье в конце 1920-х – начале 1930-х гг. из-за политики советского правительства традиционная казахская экономика находилась в кризисе, и местное казахское население было вынуждено мигрировать в Каракалпакский край, чтобы спасти свои потомков от голода и репрессий. Обсуждается работа комиссии под руководством Сейтқали Мендешева по проблеме возвращения беженцев, переехавших в Каракалпакскую область из казахской степи от коллективизации. Статья представлена на основе архивных данных и устных данных старейшины Исаева Абдиғапара.

Ключевые слова: голод, массовая конфискация, принудительная коллективизация, воздушная миграция, беженцы, Каракалпакская страна.

IRSTI 03.20.00

KAZAKH REFUGEES SETTLED IN KARAKALPAK LAND

Baydaly Rauan Jomartuly^{1*}

¹ PhD, Head of the Department of History of Kazakhstan, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, E-mail: rbaidali@mail.ru ORCID-0000-0002-8497-8430

*Corresponding author

Abstract. In the article, in the late 1920s and early 1930s, due to the left-wing policy of the Soviet government, the traditional Kazakh economy was in crisis, and the local Kazakh people were forced to migrate to the Karakalpak region in order to save their descendants from starvation and exile. The work of the commission led by Seytkali Mendyshev from Kazakh country with the problem of returning refugees who moved to the Karakalpak region from the collectivization and their return is discussed. The article is presented on the basis of archival data and oral data of elder Isaev Abdigapar.

Key words: famine, mass confiscation, forced collectivization, air migration, refugees, Karakalpak country.

Кіріспе. Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының қоныстануы мен бейімделуі тақырыбы Қазақ тарихында өзекті тақырыптардың бірі. Өзбекстан Республикасының құрамындағы Қарақалпақ автономиясы 1935 жылға дейін қазақ елінің құрамында болды. Бір тілде сөйлейтін Қазақ пен қарақалпақ халқы қазіргі таңда өзбекке қарағанда қазаққа өте жақын халық. Ұжымдастыру науқаны Қазақстаннан қарағанда Қарақалпақ Республикасында шектен шыққан жоқ. Мұны көрші отырған қазақ шаруасы білді. Кәмпескелеу, ұжымдастыру саясатына қарсылықтың белгісі ретінде еліміздің батыс өңірінің қазақ шаруалары қарақалпақ жеріне көшіп келді. Кеңес үкіметінің жазалаушы әскерімен қақтығысқа түскен рулы елдер қоныстанды. Көшіп келген қазақ руларына қарақалпақ жеріне орналасу жаңа жерге бейімделу оңай болмады. Қарақалпақ жеріндегі еш жерге тіркелмеген қазақ босқындарының нақты санын есептеуде қиындық туды. Қысқа уақыттың ішінде қазақ босқындарын түгелімен қазақ еліне көшіруге мүмкіндік те болмады. Кейін уақыт өте келе Қарақалпақ жері арқылы ары қарай Өзбек, Түрікмен, Ауған және Иран жеріне көшіп кетті. Міне ұрпағын аман алып қалу үшін босқыншылыққа түскен қазақ шаруаларының бөтен елде орналасып, бейімделуі оңай болмады. Міне осымен тақырып өзекті болып табылады. Сонымен қатар көршілес түбір бір түркі халқы Өзбекстан Республикасында, Түркменстан Республикасының архив қорларында жұмыс істеуге қазақ азаматтарына рұқсат болмағандықтан бұл тақырып өз өзектілігін жойған жоқ.

Әдістер мен материалдар. Зерттеудің деректік базасына Түркістан облыстық мемлекеттік архиві, Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві мен куәгер Исаев Әбдіғапар ақсақалдың естелігі негіз болды. Қазіргі Қазақстан тарихы ғылымында қазақтың ауа көшіп кетуі, қазақ босқыншылығы жөнінде шыққан еңбектер теориялық және методологиялық жаңа қырларымен толығуда. Әліде болса іргелі еңбектер керек. Тақырыпқа қатысты ұғымдар, анықтамалар, олардың қазақ - орыс тіліндегі анықтамалары жүйеленген жоқ. Осы уақытқа дейін шамамен Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындарының нақты саны есептелген жоқ. Бұл маңызды ғылыми мәселені шешуде ашаршылық нәтижесінде босқынға ұшырағандардың ұрпақтарынан алынған ауызша деректер мен оны ғылыми айналымға енгізетін пәнаралық әдістерді қажет етеді.

Талқылау. Ұжымдастыру жылдарындағы ашаршылыққа қатысты монографиялық еңбектер, естеліктер, құжаттар жинақтары шыққанымен арнайы Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындары жөнінде іргелі зерттеулер жоқ. Соңғы үш жылда Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «ХХ ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» жобасы аясында республикалық, халықаралық конференциялар, естеліктер, құжаттар жинақтары мен ұжымдық монография жариялады. 2021 жылдан бері Президент Қ.К. Тоқаевтың саяси қуғын-сүргінге ұшыраған құрбандарды ақтау жөніндегі тапсырмасынан кейін Республикалық және өңірлік дейгейде комиссиялар құрылып, 1920-1940 жж. ауа көшкен босқындар мәселесі зерттелді. Ғалымдарымыздың сан-салалы ғылыми мақалалары мен ұжымдық еңбектер мен жинақтарда шыға бастады. Міне осы еңбектердің ішінде Қарақалпақстан республикасына көшкен босқындар да бар. Сонымен қатар Қарақалпақстандағы әріптесіміз А.М. Джумашевтың Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындар жөнінде жариялап жүрген еңбегі маңызды. Ресми түрде Қазақстан азаматтары Өзбекстан Республикасының мемлекеттік архивіне жұмыс істеуге тиым салынғандықтан архив деректері негізінде жазып жүрген мақалалары біз үшін маңызды болып табылады.

Зерттеу нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі).

Кеңес үкіметінің 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында қазақ халқына жүргізген саясатының нәтижесінде қазақтың дәстүрлі шаруашылығы күйреді. Үкіметтің байларға қарсы күрес, шаруа қожалықтарын тәркілеу, күштеп ұжымдастыру, зорлап отырықшыландыру, ет және астық дайындау науқандарындағы зобаландары, рулы

елді тұтасымен «ұлтшыл», «бандит», «контрреволюционер» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргінге ұшыратуы қазақ шаруаларын босқыншылыққа ұрындырды.

Жалпы қазақ қоғамында көшіп кету қарсылықтың бір формасы болатын. Қазір сол кезеңдегі көшіп кету «ауа көшу», «амалсыздан көшіп кету», «үркіншілік», «үдере көшу», «босқыншылық», «шұбырынды босқын», «қанды босқын» атауларымен белгілі болса, архив қорларында ол «откочевники», «возвращенцы», «банды откочевники» атауларымен жазылған. Бұл процесс тұтас Қазақстан территориясын қамтыды. Негізінен 1930 жылдардағы ашаршылық кезінде Орта Азия республикаларында қазақ босқындары пайда болған болса, көшіп кетудің басы аштыққа дейін басталып, кейін жаппай сипат алды.

Қазақстанда 1929-1931 жылдары 372 көтеріліс болды, оларға 80 мыңға жуық адам қатысты, бұл көтерілістің бәрі қайғылы аяқталды. Ал, оның соңы халықтың республикадан тыс жерлерге, соның ішінде шетелдерге үдере көшуіне жалғасты. 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейінгі кезеңде ғана Қазақстан жерінен 281 230 шаруа қожалығы көшіп кетті, олардың елеулі бөлігі Қытай, Иран мен Ауғанстан жеріне ауып барды. Ашаршылық жылдары республика аумағынан тыс жерлерге барлығы 1 миллион 130 мың адам көшті, олардың 676 мыңы біржолата кетті де, 454 мыңы кейіннен Қазақстанға қайта оралды (Қозыбаев, 1998: 243).

1930 жылы көшіп кету қозғалысына 34 977 қожалық қатысты. Толық емес мәліметтер бойынша 1931 жылы 45 000 шаруашылық көше бастады. Айта кететін бір мәселе – бұл мәліметтер республикадан тыс көшіп кеткендерді ғана емес, сондай-ақ өлкенің өз ішінде туған жерден қозғалып, босқындар қатарына қосылғандарды жалпы түрде көрсете алады. Орта есеппен алсақ, жоғарыдағы 1931 жылғы босқындар жолына түскен қазақ шаруаларының жалпы саны 225 000 адамдай болып шығады (Омарбеков, 1997: 257).

Бұл жөнінде РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұловтың И.Сталинге 1933 жылы 9 наурызда жазған хатында былай деп жазылды: «Шамамен Қазақстан өлкесімен көршілес көшіп-қонып жүрген жерден алынған соңғы деректер бойынша қазіргі қазақтар: Орталық Еділде – 40 мың адам, Қырғызстанда – 100 мың адам, Батыс Сібірде – 50 мың адам, Қарақалпақстанда 20 мың адам, Орта Азияда – 30 мың адам. Көшпенділер тіпті Қалмақ жері, Тәжікстан, Солтүстік өлке және т.б. шалғай жерлерге де барған. Халықтың бір бөлігін байлар бастап Батыс Қытайға да көшіп барған. Қазақтардың орталық аудандарға қарай көшуі бірінші рет байқалып отыр. Бұл жәй көшу емес, аш адамдардың елеулі бөлігінің талғажу іздеп босуы. Көшіп кетушілердің жекелеген аудандар бойынша саны жалпы халық санының 40-50 %-ына жетеді» (Қазақстан, 2010: 276).

Жоғарыдағы деректен көріп отырғанымыздай республикадан тыс жерлерге босып кетушілер аз емес. Соның ішінде Өзбекстан мен Қарақалпақстанға ауа көшкен қазақтар туралы айтпақпыз.

Көршілес Өзбек, Қарақалпақ, Қырғыз және Түрікмен жеріне қазақтың көшуінің себебі – бұл республикаларда ұжымдастыру саясатын іске асыру жұмысы Қазақстандағыдай шектен шыққан жоқ. Мұны шекаралас аймақ тұрғындары білді. Ашаршылыққа дейін жоғарыдағы республикаларға өтіп кеткендер қазақ елінде қалған туыстарымен байланыста болды. Қазақстандағыдай астық жинаудың жоқ екенін олар біліп отырды. Елдегі яғни қазақ жеріндегі астық дайындау науқанын, тағы басқа мәселелерді әрине өзара талқылады. Қыс айларында көшіп кету тоқтағанымен, жылда салынатын ет және астық тапсыру науқанында үкіметке беретін астығы мен малы болмай, сотталып кететін болғандықтан көктемде шаруашылықтар амалсыз көшуге дайындалған. Олардың кейбіреулері дүние-мүліктерін алдын ала өткізіп жіберген. Сондай-ақ, отбасын асырау үшін жұмыс іздеп қалаларға, ірі станцияларға, жоғарыда айтылған шекаралас елдерге асқандары да болған.

1929-1930 жылдары Қазақстанның Қазалы, Шалқар, Темір, Табын және Ақтөбе аудандарынан қазақтардың қарақалпақ жеріне көшуі басталды. Алғашқы кезде жеке

топтар, бай шаруашылықтар қарақалпақ жеріне жақсы орналасты. Кейінірек ұжымдастыру тұсында көш бұқаралық сипат алды. Оған көтеріліс жасаған рулы ел де өз ықпалын тигізді. Қарақалпақ жеріне көшіп барған қазақтар есепке алынған жоқ. Олар міндеткерліктен бос болды. Малымен көшіп барғандар қарақалпақ базарларында негізгі мал сатушы болып, жергілікті саудагерлердің тауарын сатып алушы болды. Малдары жергілікті халықтың қолына өтіп, қазақтың арқасында қарақалпақ елі ет, жүн салығының 2-3 жылдық жоспарын орындады (Адай көтерілісі, 2010: 151-152). Есеп-қисап жасалмағандықтан қарақалпақ жеріне қанша қазақтың көшіп барғандығы туралы мәлімет нақты емес. Қарақалпақ автономиялы республикасы Халық Комиссарлары Кеңесінің РКФСР үкіметіне 1931 жылы берген мәлімдемесінде Қарақалпақ жерінде қазақ босқындары 12830 адамнан тұратын 8060 қожалық деп көрсетілген. Бұл сандық көрсеткіш шындыққа сай келмейді. Мәселен, Қоңырат ауданында 327 шаруашылық, 1129 адам санын құрайтын қазақ көшіп келушілері бар деп есептелсе, Сейтқали Меңдешев бастаған уәкілдер Қоңырат ауданынан Қазақстанға 2644 адамы бар 772 қазақ шаруалары қожалығын қайтарды дейді. Қарақалпақ үкіметі Шымбай ауданында ешқандай да қазақ босқындары жоқ деп ақпарат берген болса, ал қазақстандық уәкілдер мұнан да 1044 адамы бар 324 қожалықты іздеп тауып, оларды елге қайтуға үгіттеп көндірген. Қарақалпақ жеріндегі қазақ босқындарының санын дәл анықтап алуға Қарақалпақстанның табиғи орналасу жағдайы да едәуір қиыншылық туғызды. Өйткені бұл өлкенің өзі көрші орналасқан екі бірдей одақтас республика Өзбекстан және Түрікменстан жеріне қазақты алып баратын қақпа еді (Адай көтерілісі, 2010: 152).

«Біздің аталарымыз Ақтөбе облысы Байғанин ауданында өмір сүрген. Атам Ырысқұлұлы Аққұл 1890 жылы дүниеге келген. Атам үш ағайынды Бүркітбай, Жақау және Аққұл. Әкем Ырысқұлұлы Аққұл 1914 жылы қазіргі Ақтөбе облысы Байғанин ауданы Қарабек ауылында дүниеге келген.

Аштық жылдары атам отбасын алып, Қарақалпақ елінде тұратын үлкен қызы Қарашашқа қарай елмен бірге жолға шыққан. Жол бойында атам қайтыс болып, отбасының жауапкершілігін баласы Исаға аманаттаған. Алғашқыда ел малын айдап көшкен, қалып қойғандары кейін жаяулап ақсирақ болып көшкен. Босқан елде, көш соңында қарулы жігіттер әлсіреп құлап жатқандарға көмектесіп, өлгендерін жерлеп отырған. Кейін атамыздың қайда жерленгенін білетін кісі табылғанымен Мәдине деген баласы сол уақыттағы жағдайларға байланысты сол білетін кісіден сұрап, көріп ала алмаған. Міне атамыздың қайда жерленгенін білмейміз. Аққұл атамыздың бірінші әйелінен Ысмағұл және Қарашаш, Иса дүниеге келсе, екінші әйелінен Мәдине және Жәмила деген балалары дүниеге келген. Аққұл атамыз молда, діндар адам болған, Меккедегі Мәдинеге байланысты ұл баласының есімін Мәдине деп қойған. Мен атамыздың екінші әйелі Сәнжан әжемізді ғана көрдім.

Сонымен әкем Иса отбасымен ол кезде Қазақстан құрамындағы Қарақалпақ жеріндегі Ходжеліге жеткен (қожа деген). Қарақалпақ жері Ходжеліге Қазақстаннан босып келген қазақты елге қайтару үшін Сәкен Сейфуллин бастаған комиссия келген. Комиссия алдымен Патшалық Ресейде дума депутаты болған Бақытжан Қаратаевтың Қарақалпақ жеріндегі қазаққа сәлемін жеткізген. Үлкендердің айтуынша Бақытжан Қаратаевтың айтуымен қазақ босқындары шамамен 1500 үй Мырзашөлге көшірілген. Ол кезде ол жер Сырдария губерниясы деп аталған. 1924 жылы Мақтаарал ашылып, 1931 жылы аудан құрылған. Жақында сол аталып өтті. Бұл жердің ауа райына көндіге алмағандар да және қайта басқа жаққа көшкендер де болды. Менің нағашы атам Дәрменұлы Текей бай болған. Ол кісіден қазір ұрпақ жоқ. Менің анам Текебайқызы Сәнбибі 1916 жылы дүниеге келген, 1982 жылы қайтыс болды. Сонда туыстары соңында тұяқ қалмады деп жылады.

Менің әкем Аққұлұлы Иса 20-21 жастағы жігіт трактор айдап, колхоздың комсомол хатшысы болып елге қызмет істеп жүрген. 1937 жыл болу керек, әкеме - сен молданың баласысың, НКВД тізіміне іліктің, енді сені ұстап қамайды, қаш!- деген. Бұрын Тәжік

жеріне көшіп кеткен Жақаудың баласымен, Ауғанстанда жүрген Бүркітбай ағасымен байланыста болса керек. Содан елден кетіп, Самархан қаласының жанындағы Қатта қорған деген жердегі ағасы Жақаудың балаларына барған. Ол кезде Жақау атамыз өмірде жоқ. Жақау атамыздың Әкім және Қарашаш деген балалары бар. Әкім деген атамыз милицияда жұмыс істейді екен. Ол әкеме – сенің соңыңа түсті, ары қарай қаш –деп кеңес берген. Содан мен дүниеге келген Тәжікстан Республикасы Қорған төбе облысы Октябрь ауданына табан тіреген. Ол кісі Тәжік жерінде елге сыйлы болған. Елде жоқ трактор мамандығын игеріп, мақта колхозында жұмыс істеген. 1941 жылы соғыс басталғанда ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін әкеме Брон беріліп соғысқа бармаған.

Әкем атты жақсы көрген, көкпаршы болған. 1956-1957 жылдары осы Тәжік жерінде Октябрь ауданының 8 март колхозында бригадир болып жұмыс істеген. Мәскеуге ВДНХ-барған, қазір үйде медалы бар. Республикалық деңгейдегі Жоғары Кеңестен алған алғыс хат марапаттары бар.

Сталиннің өлімінен кейін Хрушев кезінде «укрепление колхозов» деп, колхоздарды ірілендіріп совхоздарға айналдыра бастады. Көшіп барған қазақтарға тізгін бермей қойған. Міне осы жағдайға байланысты 1957 жылы Тәжікстандағы қазақ колхоздары көтеріліс жасап, Сталинабадқа дейін барған, аяқтарында саптама етік, қолдарында қамшысы бар олар мәселені шешу керектігін алға қойған. Бірінші хатшы іс-сапарда болып, оның орынбасары Олжабаев мәселелерінді шешеміз деген. Содан кейін Тәжік жеріндегі қазақтар Қазақстандағы Мырзашөлмен байланысын үзбегендіктен іле-шала атамекендеріне беталған.

Біз 1959 жылы күзде қарашада Қазақстанға Мақтарал ауданы Коммунизм колхозына Сардоба учаскесіне көшіп келдік. Көшіп келген 10-15 үй төбесі шифрмен жабылған, қабырғасы қамыстан салынған, сырты саз-балшықпен сыланған екі қатар көшеде орналасты. Мен ол кезде 7-8 жасар баламын. Әкем осы жерде «зав. учаске» бастығы болды. Сол көшіп келгендердің арасында тәжік жерінде Социалистік Еңбек Ері атанған Алдыбаев Оразғали, Жайлыбаев Тәңірберген, райкомның хатшысы болған Әлжанов Дербіс Қалдыбайұлы бар еді. Әкем оларды да, тәжік жерінде қалған жұртты да елге көшірді.

Мен бірінші сыныпқа дала қосында бардым. Тәжік сыныбында бірінші сыныпты оқыдым. Әкем ол кезде мақта бригадирі ретінде жұмыс істеп жүрді. Шамамен ол 1956-1957 жылдары болса керек. Қазір есімде қалғаны 10-ға дейін санай алатыным. 2-ші сыныпты «Москва» колхозында орыс сыныбында оқыдым. 3-ші сыныпты «8 март» колхозында М. Горкий атындағы қазақ мектебінде оқыдым. Қылыбаев Сәрсен мектеп директоры, бастауышта Қанатбай деген кісі фамилиясы қазір есімде жоқ, сол кісілер сабақ берді. Тәжікстанда дәрежелі қазақтан шыққан кісілер Кенжекұлы Әбдірхан шаруашылық саласында министр болды. Прокурор, милиция бастығы болған қазақтар болды.

1967-1971 жылдары бұрынғы КазПи қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде физика мамандығы бойынша оқыдым.

1974 жылы әкем 60 жасында айықпас дертке ұшырап қайтыс болды. Сөйтсем әкем мақтада жұмыс істегенде ұшақпен егістікке қара дәрі сепкен екен, соның кесірінен осы жақта көп адам обырдан ажал құшты.

Өзіміз қазір сол Түркістан облысы Жетісай ауданы Жаңа ауыл округі Ынтымақ ауылында тұрамыз. Бес ұл, алты қызымыз бар еді, бір ұлымыз кішкентай кезінде шетінеді. Сол төрт ұлдан төрт келініміз бар, қыздарым бәрі тұрмыста. 30- дан астам немере, 34 шөбере сүйіп отырмыз. Балаларымның барлығы да жоғары білімді» (Исаев, 2021:5) - деп аяқтады әңгімесін Исаев Әбдіғапар ақсақал. Бұл – сол қасіретті жылдарды бастан өткергендердің ұрпақтарының көбіне ортақ шежіре.

Жоғарыда айтылған Әбдіғапар ақсақалдың берген дерегі арқылы біз Қазақстанның Батыс өлкесі тұрғындарының бір бөлігі тікелей Түркменстанға, бір бөлігі қазіргі Қарақалпақстанға, сол жерде тұрақтағаны тұрақтап, қалған бөлігі Тәжікстанға,

Түркменстанға ал, қалған аз бөлігі Түркменстан арқылы Иран, Ауғанға ауа көшкенін көріп отырмыз.

1933 жылы қаңтардың басына қарай базарларда өнімдердің және тауарлардың үздіксіз қымбаттауы жағдайында Қарақалпақ жеріндегі босқын қазақтардың тұрмысы біртіндеп ауырлай түсті. Олардың көпшілігі малдан мүлде айрылды, ашыға бастады. Олар Қарақалпақ жерінің барлық ауданын жүріп өтіп, өз жолдарын жаңа мәйіттермен толтырды. Әсіресе балалар өлімі өте көп болды. Біз мұны босқындарды қайтарғандардың ішінде 10 жасқа дейінгі балалардың санының аздығынан аңғардық. Көшіп кетушілердің арыз-шағымы бойынша және біздің байқағанымыздай қазақ босқындары көмектің орнына қарақалпақ тұрғындары мен жергілікті биліктен зәбір көргенін анықтадық. Олар: ұрлық жөнінде жалған жала, өлімші етіп сабау, тиімсіз келісім, әйелдерді тартып алу т.б. (Адай көтерілісі, 2010: 152) дегенді баяндаған қазақ уәкілдерінің жазғаны көп жайдың бетін ашады.

1932 жылдың 19 сәуіріндегі Оңтүстік Қазақстан облысының бюро мәжілісінің №24 хаттамасының күн тәртібінде «Голощекин жолдастың Пахтаралға Адайларды орналастыру жөніндегі» телеграммасы тыңдалады. Осыған байланысты жергілікті үкімет билігі мынадай қаулы қабылдайды: Қаратас ауданына жаппай қоғамдық жұмысқа орналасатын 1000 ауа көшкен шаруашылықты Пахтаралға жіберу, оларға 5000 пұт азық, 5000 сом ақша бөлу керек. Бұл шешімді Пахтаралға мәлімдеп, бұл тапсырмаларды Восконов жолдастың жүзеге асыратынын Голощекин жолдасқа хабарлау керек - делінді. (ТО ҚСТ МА, 1: 16).

Бұл құжат арқылы адайлардың бір бөлігінің алғашқы кезде қазіргі Түркістан облысы, Жетісай ауданына қалай кешкенін көреміз.

1933 жылдың көктеміне дейін жоғары органдарға бас шұлғып уәде берген қарақалпақ жерінің жергілікті өкімет мекемелері шын мәнінде босқын қазақтарға ешқандай елеулі көмек көрсете қоймады. Қарақалпақ облыстық партия комитетінің нұсқауында және Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысында босқын қазақтарды жергілікті жерлерде есепке алу және оларды орналастыру туралы арнайы айтылғанына қарамастан, жергілікті жердегілер мұны орындауға немкетті қарап мән бермеді. С.Меңдешевтің айтуынша біз Ходжейлі, Шымбайлы және Қоңыраттағы қазақ босқындарының балалары орналасқан балалар үйін аралағанымызда ондағы балалардың киінбеген, жуынбаған күйде жалаңаш еденде жататынын көрдік. Олар әртүрлі аурулармен ауыруда, ашыққан балаларға тек қана нан береді. Балалар арасында өлім өте жоғары. Обкомның директивасы мен Халық комиссарлар кеңесінің қаулысындағы қазақ босқындарын орналастыру мен есебін жүргізуді жергілікті жердегілер жүзеге асырған жоқ (Омарбеков, 1997: 267). Қазақстаннан барған уәкілдер Отандарына қайтуға жарамайтын тым әлсіз босқындарды Өлкелік партия комитеті нұсқауына сәйкес Қарақалпақ обкомымен ақылдаса келе Қарақалпақстанда орналастыру жағын ойластыра бастады. Бірақ жергілікті ұйымдар Қазақстандық уәкілдерден босқындарды түгелдей алып кетуді талап етті. Босқындарды Қазақстанға қайтару жұмысының жандануына олардың өздерінің де туған жерге қайтуды аңсай түсуі ғана емес, сонымен бірге Голощекиннің орнына Мирзоянның хатшы болуы туралы хабар да әсерін тигізді.

Қазақ босқындары елге екі түрлі жолмен - құрылыс арқылы Қоңырат және Тақтакөпір жерімен, су жолы - Арал теңізімен қайтты. Алғашқы жолмен 1933 жылдың желтоқсанына дейін 257 шаруа қожалығы 258 жылқы мен түйені, 320 қой мен ешкіні, 422 есекті айдай жүрді. Ал, Арал теңізі арқылы 8000 адамнан тұратын 2500 қожалық қайтып оралды (Омарбеков, 1997: 267-268).

Сейтқали Меңдешев бастаған қазақстандық уәкілдер қарақалпақ жерінде қанша қазақтардың қалып қойғанын арнайы есеп жүргізілмегендіктен дәлме-дәл айтып бере алмады. Дегенмен олардың шамалауынша онда қалғандардың саны Қазақстанға қайтып оралғандардың санындай болып табылады. Бұл дегенің - 10000 адамнан тұратын 2500-дей отбасы, оның ішінде Шымбай, Қоңырат және Ходжелі балалар үйіндегі 600-ге тарта жетім

бала да бар деген сөз (Омарбеков, 1997: 268). Қарақалпақ үкіметі қазақ босқындарына бөлінген азық-түлік пен қаржы қорын алсада жоғарыда келтірген көңіл күйге байланысты ешқандай көмек көрсетпеді. Сейтқали Меңдешев бастаған қазақ уәкілдері бұл қорлардың қазақ босқындарына түгел жетпейтінін түсінді. Олар алдағы қыстан қазақ босқындары аман шығу үшін қазақ үкіметі араласу керектігін алға тартты. 1934 жылдың көктемінен бастап барлық қазақ босқындары қарақалпақ жерінен кетеді деген сенімде болды (Адай көтерілісі, 2010: 155).

Қазақ босқындарын қайтарумен айналысатын уәкілдіктің айтуынша Шабав елді мекенінен төмен Амударияның оң жағында «Қасиетті» таудың ар жағында Қазақстан мен Орта Азия республикаларының бойындағы жапан түзде Қазақстан жерінен малымен келген қазақтардың барлығын анықтадық. Олар ешкіммен араласпайды, ешқандай салық міндеткерлікті атқармайды. Ал, өздеріне керекті шикізатты араағайындық арқылы алады. Бұлардың арасында байлар мен көтерілісшілердің бір бөлігі Орта Азия елдерінде қызметте (Омарбеков, 1997: 153). Бұл деректен көретініміз Адай көтерілісі кезінде жазалаушы үкімет әскерімен соғысқан рулар мен көтерілісшілерге ерген наразылардың Маңғыстау жұртының тұрғындары екенін айтқымыз келеді. Үгіт - насихат арқылы көздерін ашып, туған жерге оралу керектігін түсіндіруге болатын еді. Бірақ, ондай жұмысты балапан басымен, тұрымтай тұсымен дейтіндей босқыншылыққа ұшыраған ол жердегі қазақтардың көңіл күйінде жүргізудің өзі мүмкін болған жоқ.

Босқындарды орналастыру бойынша келесідей жұмыстар ұйымдастырылды: Меңдешев және Сейсекенов Қарақалпақ аудандарынан босқындарды жинап жөнелтумен айналысты. Медетов босқындарды Қараөзек жағалауынан жіберумен айналысса, Билауытов Арал теңізінен қарсы алып, облыстардың өкілеттіліктеріне тапсырды. Құрлықпен оралатын босқындарды топтарға жинап, олардың іштерінен жол басшыны тағайындап, олар жеткізетін болып шешілді. Байсалбековтың басшылығымен 50 шаруашылықтың Қазалы ауданына келгенінен басқасы жөнінде мәлімет жоқ (Адай көтерілісі, 2010: 156). 1933 жылдың сәуір айынан бастап Қарақалпақстан үкіметі қазақ босқындарын және панасыз қалған балаларды шаруашылық бойынша орналастырумен айналысты. Орталық Атқару Комитеті және Қарақалпақ Автономиялы Кеңесі Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының арнайы комиссиясы және Қарақалпақ Автономиялы Кеңесі Социалистік Республикасының Орталық Атқару Комитетінің төрағасы К. Нұрмұхаметовтер бірнеше аудандарға барды. Бұл комиссия Шымбай қаласында Тақтакөпір, Қараөзек, Кегейлі және Шымбай аудандары арасында ауданаралық кеңесін өткізді. Қабылданған шешімде қазақты орналастыру бойынша жұмыстың жүргізілмегені анықталып, 1933 жылдың 1 мамырында босқын қазақтың нақты санын анықтауға тапсырма берілді. Комиссия жұмысы нәтижесінде бұрынғы және жаңадан құрылған колхоздарға қоныстанушыларды орналастыру шаруашылықтар бойынша 600-ден аса ересектерді және босқын қазақтың 800-ден аса балаларын әртүрлі балалар үйлеріне орналастырды (Джумашев, 2021: 45). «Алайда, жағдай өте шиеленісті болып қала берді, өйткені Қарақалпақстан Үкіметінің көмегі жеткіліксіз болды және барлық мәселелерді түбегейлі шеше алмады. Біздің республикамыздың Үкіметі өткізген іс-шаралар, ең жақсы жағдайда, қандай да бір азық-түлік ресурстарынан айырылған қоныс аударушылар арасында орын алған аштық өлімін тоқтату үшін қажетті алғышарттар жасады» - дейді Қарақалпақстандық зерттеуші А.М. Джумашев.

Мұндай жағдай Қарақалпақстан үкіметін орталық мемлекеттік органдардың алдына жедел және батыл көмек көрсету қажеттігі туралы мәселе қоюға мәжбүр етті.

Джумашев келтірген келесі архив құжатында «БК(б) п облыстық комитетінің хатшысы И. Әлиев пен КҚАССР ХКК төрағасы Қ. Авезовке 1933 жылғы 1 шілдеде Алматыға ВКП(б) Қазкрайкомына және ҚазАССР ХКК-ға үкіметтік жеделхат жолданды, одан Қарақалпақстан аумағына 3358 шаруашылық қоныс аударды, оның ішінде ауыл шаруашылығында 1215 шаруашылық ұйымдастыру көзделді және жергілікті өнеркәсіптік ұйымдарда 1215 шаруашылық орналастырылды деп қорытынды жасауға болады. Барлығы

1243 шаруашылықты иелену туралы шешім қабылданды, 900 шаруашылық Қарақалпақстанда қалудан үзілді-кесілді бас тартты. Олар Арал теңізін жағалай өз елдеріне кетуде» дейді (Джумашев, 2021: 46).

1933 жылдың тамыз айының ортасына қарай қоныс аударған қазақтардың жалпы жағдайы келесі көрсеткіштермен сипатталды: олардың бір бөлігі колхоздарға орналастырылды немесе колхоздық өндіріске қатысты немесе жеке шаруа болып қала отырып, өз егістіктері болды. Басқа бөлігі Қарақалпақстанның өндірістік кәсіпорындары мен құрылыстарында жұмыс істеді. Ал көшпелілердің едәуір бөлігі жоспарсыз, өз бетімен қоныстанды. Көбісі экономикалық және мәдени құрылыстың әртүрлі учаскелерінде өз бетінше жұмыс істеді немесе бос жерлерді игерді.

Қазақстан басшылығы тарапынан жолданған үкіметтік жеделхатқа жауап ретінде 1933 жылдың тамыз айының соңына қарай С.Мендешев төрағалық ететін комиссия Қарақалпақстанға жіберілді. Аталған комиссия қоныс аударған қазақтарды қайта эвакуациялауды жүргізуге тиіс болды. Осы комиссия келгеннен кейін, Мендешевтің қатысуымен «көшіп келген қазақтарды еліне жіберу бойынша Қазақстан өкілдеріне көмек көрсету туралы» сол жылғы 1 қыркүйектегі №265/345 КҚАССР ХКК қаулысы қабылданды. Сол жерде Ауатком төрағаларына қоныс аударған қазақтарды Қазақстанға қайта жіберу бойынша Қазақстан өкілдеріне көлік және басқа да қажетті заттарды ұсына отырып, толық жәрдем көрсету ұсынылды. Сондай-ақ, ұйымдастырылған қазақтар Отанына жөнелтілетін қазақтардың қатарына кірмегеніне назар аудару керек екендігі айтылды. Қарақалпақстан Үкіметі комиссияға өнеркәсіп кәсіпорындарында да, колхоздарда да орналаспаған шаруашылықтарды ғана эвакуациялауды ұсынды. Демек, осы комиссия келгенге дейін Қазақстанға оралғысы келген 900 шаруашылықты ғана қайта эвакуациялауды жүзеге асыру қажет болды (Джумашев, 2021: 47).

Сол жылдың 18 қазанында РСФСР ХКК-нің «КҚАССР-ға қоныс аударған қазақтарды орналастыру жөніндегі іс-шаралар туралы» қаулысы қабылданды, онда былай делінген:

1) КҚАССР ХКК бекіткен жоспар бойынша Қарақалпақстанға қоныс аударған шаруашылықтардың жалпы саны 3358 отбасы, ауыл шаруашылығына 1215, қолөнер өнеркәсібі және басқа да жұмыстарға 1243 орналастырылса, ал, қалған 900 отбасы кері қайтуға ниет білдірді.

7) ҚазАССР ХКК кері қайтуға ниет білдірген қоныс аударған қазақтарды КАССР-дан қайта эвакуациялауды құралдармен және тамақпен қамтамасыз етуді міндеттесін (Джумашев, 2021: 48).

1933 жылдың 28 қарашасында Қазақ өлкелік БКП (б) комитеті бюросының ауа көшушілерді қоныстандыру және шаруашылық орналастыру бойынша міндеттер туралы қаулысы қабылданды. Қаулыда Еділден, Қарақалпақстаннан, Орта Азиядан, Сібірден елге оралғандардың легі көбейе түскендіктен, оларды қоныстандыру, орналастыру бүкіл партия ұйымдарының ең маңызды міндеті болып белгіленді (Қабыл, 2022: 265).

Мендешевтің 1933 жылғы 13 желтоқсандағы жеделхаты Қарақалпақстан Үкіметіне жіберілді, онда ол республика бойынша барлығы 2 мың шаруашылық «жұмысқа қабылданды» бұл 8 мың адам, оның ішінде 2000 адам Қараөзекте мемлекеттік пароходты, 1500 адам Қараөзекте азық-түлік күтуде (Джумашев, 2021: 48) деді.

Кейіннен бұл комиссия қоныс аударған қазақтарды қайта көшіру мәселесінде өрескел қателік жіберді, оның ақыры өте ауыр жағдайға алып келді. Кезінде біздің аумақта қалудан үзілді-кесілді бас тартқан 900 шаруашылықты жіберудің орнына бұл комиссия шаруашылықтарды екі есе көп үгіттеді. Бұл өз жерлері болған көшпенді қазақтардың егістіктерін тастап кетуіне әкеліп соқты. Қоныс аударушылар - колхоздардың төрағалары мен хатшылары өз жұмысын тастап кеткен жағдайлар да болды. Сол күндері босқын-қазақтың жетім қалған балалары балалар үйінен қашып жатты.

Комиссияның нашар жүргізілген жұмысы және жергілікті жерлерде аудандық органдар тарапынан қайта эвакуациялауға жеткіліксіз назар аудару жаппай қайта

эвакуациялауға алып келді де, Қарақалпақстан Үкіметінің жоспары мен РСФСР ХКК бекіткен жоспарлардан едәуір асып түсті, бұл өз кезегінде қоныс аударушылар арасында өлім-жітім жағдайына алып келді-делінген (Джумашев, 2021: 48).

Біздіңше Қарақалпақстандағы босқын қазақтардың мүшкіл халін көріп, жергілікті Қарақалпақ үкіметінің көмегінің созылып кетуіне байланысты орындалуына күмәнмен қарап, алдағы қыста босқын қазақ аман қала ма? - деп әрекеттенген болу керек. Қалай дегенменде Қазақстандық комиссия босқын қазақты көбірек туған жерге қайтаруға әрекет жасады.

1933 жылғы 25 желтоқсанда КҚАССР ХКК жанынан қоныс аударған қазақтарды орналастыру жөніндегі республикалық комиссияның отырысы өтті, онда Қарақалпақстанда Ходжелі және Кегейлі аудандары бойынша қоныстануға ниет білдірген қоныс аударған қазақтардың нақты саны бекітілді (бұл 970 және 313 шаруашылық). Сондай-ақ, Өзбекстанның Хорезм облысы мен Түркіменстанның Ташауз облысынан қазақтардың келуі есебінен күн сайын көшіп-қонудың ұлғайып келе жатқандығына байланысты КҚАССР ХКК осы облыстардың үкіметтерінен қазақтар арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуді телеграф арқылы сұрағаны атап өтілді. Босқындарды Қарақалпақстан шекарасына көшуді тоқтату туралы, сондай-ақ оларды өз аумақтарында орналастыру туралы айтылды.

1934 жылғы 16 қаңтарда КҚАССР ХКК төрағасының орынбасары Карповтың ВКП(б) аудандық комитеттерінің хатшылары және ауатком төрағаларымен кездесуі өтті, онда 1934 жылғы келген қазақтардың шаруашылық құрылысының жаңа жоспары қаралды. Ол кезде Қарақалпақстан аумағында көшпелілерден 3875 отбасы және 1580 көше балалары болған және оларды жұмысқа орналастыру бойынша шаралар қабылданған-ды (Джумашев, 2021: 49).

Осылайша, Қазақстаннан қоныс аударушыларды орналастыру және қайта эвакуациялау бойынша алғашқы кезеңдердің бірі аяқталды. 1934 жылы жаңа кезең басталды, бұл жолы Қарақалпақстан Үкіметі алдыңғы жұмыстардың тәжірибесінен қорытынды шығарды және осы проблемаларды шешудің алдын ала жолдарын белгіледі.

Бірқатар үкіметтік құжаттар қабылданды, бірақ су тасқынына айналған көктемгі сең жүру қоныс аударған қазақтардың құрылымына ғана емес, жалпы Қарақалпақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайына да әсер етті. 1934 жылғы 20-25 ақпанда болған дүлей апаттардан кейін қазақтардың қайтадан отанына жаппай қоныс аударуы басталды. Өткен жылғы оқиғаларды қайталамау үшін Қарақалпақстан Үкіметі орталық органдарды алдын ала хабардар етіп, жоғарыдан келген жарлықтарды күтпей, қоныс аударушылардың проблемаларын шешу бойынша маңызды құжаттарды қабылдай бастады.

Тек 1934 жылдың 16 маусымында ғана ССРО-ның ТҚС (Еңбек және Қорғаныс Кеңесі) «КҚАССР-ға қоныс аударған қазақ шаруашылықтарына көмек көрсету туралы» қаулы қабылдады. Онда Қарақалпақстанда шаруашылық құра алмаған 7 мың босқын қазақтарды Қазақстанға жіберу ерекше атап өтілді. Қоныс аударған қазақтардың құрылмаған шаруашылықтары санының күрт өсуі олардың Қарақалпақстан аумағына Хорезм және Ташауыз облыстарынан өз бетімен келгендігімен түсіндіріледі (Джумашев, 2021: 50).

1934 жылдың 17 шілдесінде ВКП(б) Қарақалпақ обкомының бюросы «қоныс аударған қазақтарды жіберу туралы» осындай қаулы қабылдады. Осы бюрода Д.Логиновтың Қарақалпақстанда нақтыланған деректер бойынша 6 мың құрылмаған шаруашылық қалғаны, 1 мың шаруашылық Қазақстанға өз бетімен қоныс аударғаны туралы хабарламасы тыңдалды. Бұл шаруашылықтарды Қазақстанға ұйымдасқан түрде жіберу үшін КҚАССР ХКК жанынан жедел үштік құылды.

КҚАССР ХКК-нің сол жылғы 5 тамыздағы №221/610 «қоныс аударған-қазақтарды көшіру туралы» қаулысымен, жөнелту мерзімі белгіленді: Ол, 1934 жылғы 15 тамыздан 15 қыркүйекке дейін деп белгіленді.

РСФСР ХКК қоныс аударған-қазақтарды жөнелту жөніндегі комиссиясының отырысында сол жылдың 9 тамызында ВКП(б) облыстық комитеті мен КҚАССР ХКК қоныс аударушыларды жөнелту жөніндегі уәкілдері туралы ереже қабылданды. Сол жерде КҚАССР-ден ҚазАССР-ға қоныс аударған қазақтарды қайта көшіру жөніндегі Нұсқаулық бекітілді, онда §2 былай делінген: «шаруашылықтарды жөнелту тек ерікті түрде жүргізіледі, Қазақстанға барғысы келмейтіндер осы жерде, колхоздарда, совхоздарда, кәсіпорындарда және басқа да жұмыстарда орналастырылады» (Джумашев, 2021: 50).

Осылайша Отанына қоныс аударған қазақтарды қайта эвакуациялаудың екінші кезеңі аяқталды.

Жоғарыдағы деректерді біз Түркістан облысының мемлекеттік архивіндегі деректермен толықтырсақ. 1934 жылдың маусым айында қазақ үкіметі Қарақалпақ елінен оралатын ауа көшкен 700 шаруашылықты Қазақстанның үш облысы атап айтсақ, Оңтүстік Қазақстан, Алматы және Ақтөбе облыстарына төмендегі кестедей орналастырмақшы болды (ТОМА, 1: 325).

№ 1 кесте. Оңтүстік Қазақстан облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Мерке	300	1000
2	Әулиеата	400	1600
3	Жаңа-Қорған	130	-
4	Арыс	120	-
5	Келес	800	-
6	Сайрам	400	-
		2150 шаруашылық	2600 шаруашылық

№ 2 кесте. Алматы облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Іле		800
2	Талдықорған		1100
		-	1900 шаруашылық

№ 3 кесте. Ақтөбе облысы

№	Аудан атаулары	Мақта өсіретін аудандары	Қызылша өсіретін аудандар
1	Арал	-	100
2	Шалқар	-	50
3	Ақбұлақ	-	100
4	Степной	-	100
		-	350 шаруашылық

Бұл кестеден көретініміздей 7000 мың шаруашылықтың жартысынан көбін Оңтүстік Қазақстан облысына орналастырмақшы болған.

Бұл бойынша: Арал теңізі, Арыс және Луговой станцияларында тамақтандыру орнын ұйымдастыру;

-Ауа көшкендерді орналастыру бойынша жөндеу және құрлыс жұмыстарын жүргізу;

-Қабылдау пунктерінде санитарлық емдеу шаралары, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету;

-Оларға екі айлық есеппен жан басына 16 кг. азық беру;

-Қарақалпақстаннан 30 000 ауа көшкендерді тасымалдау үшін Самара-Златауст темір жолынан вагондарды сұрау... (ТОМА, 1: 325).

Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы О. Исаев қол қойған құжаттан біз Қарақалпақ жеріндегі ауа көшкен қазақ шаруашылықтарынан 30 мың адамның санын білудеміз. Сол жоғарыдағы Түркістан облыстық мемлекеттік архивінің 121-ші қорларындағы 318-ші, 325-ші істерде Қарақалпақстандағы ауа көшкен қазақты Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша орналастыру бойынша мәлімет сақталған. Бұдан біз Қазақ үкіметінің нақты шаралар қабылдаған көреміз. Партия ұйымдары мен кеңес органдары ауа көшушілерді, ашарлық босқындарын қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша атқарылған жұмыстардың нәтижесінде олар мақта, астық, мал шаруашылығы, балық аулау, жаңа құрлыстарды салу өндіріс орындарына жіберіліп қоныстандырылды. Архив деректерінде жазылғандай ауа көшушілерді, ашарлық босқындарын қоныстандыру және шаруашылыққа орналастыру бойынша өңірлерде салынған баспаналардың төбесі, терезесі жоқ, бұлардың бәрі қолайсыз ауа райынан бұзылуда, оларға деп бөлінген азық-түліктің ұрлануы т.б., хаттамаларда ауа көшуші-оралушыларды, ашаршылық босқындарын орналастыру бойынша аудандық партиялық және кеңестік ұйымдардың жұмысы қанағаттанарлықсыз деп жазылған (ТО ҚСТ МА, 1: 209). Жалпы А. Қабылдың

зерттеуінше 1933 жылы 50 мыңнан астам, 1934 жылы 70 мың ауа көшушілер қожалығын қазақ даласына орналастыру жоспарланған дейді. Осыдан кейін 1935 жылы, 1936 жылы ауа көшушілер санының күрт төмендегенін айта келе аталған жылдар Қазақстандағы экономикалық қиындықтармен күресе отырып, жергілікті халыққа және сырт елдерден елге оралған қазақтарға жағдай жасау мәселелерін күн тәртібіне қойып, оларды өз Отанында өмір сүруіне ықпал жасаған кезең еді (Қабыл, 2022: 26-270) – деп тұжырымдайды.

Қорытынды. Қазақстандағы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру мен отырықшыландыру саясатын жүзеге асыруда Қарақалпақ жерінде қазақ ұлтының өкілдері пайда болды. Олар жазалаудан құтылу, ұрпағын аштықтан аман алып қалу үшін шекара бойындағы Қазақ құрамындағы Қарақалпақ Автономиясына көшіп кетуге мәжбүр болды. Алғашқы кездегі ауа көшушілер, ашаршылық босқыншылығына ұшырады. Сол Қарақалпақстандағы ауа көшуші қазақтарды және олардың ұрпақтарын елге көшіру мәселесі Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында саябырсып, 1950-1960 жылдары қайта жалғасын тауап, еліміз тәуілсіздігін алғаннан кейін сең қозғалып «оралман» мәртебесімен жалғасын тапты. Қазіргі таңда сол ауа көшіп, босып кеткендердің ұрпақтары қандас болып елге оралуда. Бірақ оларға ел ішінде орналастыру, көшіп-келу шығындары мен отбасындағы жан басына берілетін қаржы тым жеткіліксіз. 1930 жылдармен салыстырғанда экономикамыз жоғары болғанымен мемлекетіміз жеткілікті деңгейде көңіл бөлмей отыр.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты АР08856865 «XX ғасырдың 30-жж. басындағы жаппай ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикалары мен Ресейдегі қазақ көшпелілері: орналасуы мен бейімделуі» жобасы аясында мақала орындалды. Осы жобаны орындаушы әріптестеріме және еліміздегі архив қызметкерлеріне алғыс айтамын.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Адай көтерілісі. Восстание Адаевцев в 1931 году: Сборник документов. – Алматы, «Нұрлы Әлем» 2010. – С. 448. Т.2.

Джумашев А.М. «Казахи-откочевники» в истории Каракалпакстана (1933-1934 гг.) // «Қазақстандағы XX ғасырдың 30-шы жж. басындағы ашаршылық және қазақтардың көршілес аумақтарға мәжбүрлі көші-қоны: зерттеу мәселелері» респ-тәжіриб. Конф. мат-ры. / Құрас. А.И. Құдайбергенова, М.М. Қозыбаева, Р.Ж. Байдалы. Алматы: Литера-М, 2021. 296 б.

Исаев Әбдіғәпар. – Мәлімет беруші, Түркістан облысы, Жетісай ауданы, Жаңа ауыл округі, Ынтымақ ауылы. Қаңтар 2021 жыл. Қостанай қаласы.

Қабыл А.Ә. Қазақстанның Оңтүстігіндегі ауа көшу және оларды қайта орналастыру мәселесі. // «Қазақстандағы 1930-шы жылдардағы жаппай ашаршылық және қазақтардың шектес аумақтарға мәжбүрлі қоныс аударуы: заманауи түсіну және ғылыми бағалау мәселелері» = «Массовый голод 1930-х годов в Казахстане и вынужденные откочевки казахов на сопредельные территории: проблемы современного осмысления и научной оценки»: ғылыми-тәжірб. конф. мат-ры/ Құраст. А.И. Құдайбергенова, Ө.И. Исенов, А.А. Бекенова.-Алматы: «Мадияр» ЖК, 2022 ж. – 324 б., 265 б.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: «Атамұра», 2010. 772 б.

Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві 40-қор, 1-тізім, 16-іс, 137- п.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві 40-қор, 1-тізім, 209-іс, 163-167- п.

Түркістан облыстық мемлекеттік архиві 121-қор, 1-тізім, 325-іс, 24-п.

References

Aday köterilisi. Vostanіe Adaevcev v 1931 gody [Adai uprising. Uprising of Adaevtsev in 1931]: Collection of documents. Almaty, "Nurly Alem" 2010. S. 448. T.2. (in Kazakh)

Dzhumashev A.M. «Kazakhi-otkochevniki» v istorii Karakalpakstana (1933-1934 gg.) ["Kazakh nomads" in the history of Karakalpakstan (1933-1934)] // "The 30s of the 20th century in Kazakhstan. early famine and forced migration of Kazakhs to neighboring territories: research issues" resp. experience. Conf. material. / Composition. A.I. Kudaibergenova, M.M. Kozybaeva, R.Zh. Baidaly. Almaty: Litera-M, 2021. 296 p. (in Russian)

Isaev Abdigapar. Informant, Turkestan region, Zhetysai district, Zhana village district, Yntimaq village. January 2021. Kostanay city. (in Kazakh)

Kabyly A.A. Qazaqstannyn Oñtüstigindegi awa köşw және olardı qayta ornalastru maselesi. [The problem of air migration and their resettlement in the South of Kazakhstan]. // "Mass famine in Kazakhstan in the 1930s and forced migration of Kazakhs to neighboring territories: problems of modern understanding and scientific evaluation" experience. conf. Material/ Comp. A.I. Kudaibergenova, O.I. Isenov, A.A. Bekenova. Almaty: "Madiyar" JK, 2022 p. 324, p. 265. (in Kazakh)

Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deyin). [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]. Five volumes. Volume 4. Almaty: "Atamura", 2010. 772 p. (in Kazakh)

Kozybayev M.K. Tarikh zerdesi (Zamana asuy) A student of history (Zamana Asu). Book 1. Almaty: Science, 1998. 344 p. (in Kazakh)

Omarbekov T. 20-30 jıldardağı Qazaqstan qasireti: [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s]: Educational tool. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (in Kazakh)

State archive of social and political history of Turkestan region. F. 40. In. 1, C. 16. L.137. (in Kazakh)

Turkestan regional state archive. F. 121. In. 1. C. 325. L. 24.

State archive of social and political history of Turkestan region. F. 40. In. 1. C. 209. L. 163-167.

**ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ
АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР
ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ
DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS**

МРНТИ 03.20.00

**ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЦЕВ В КАЗАХСТАН В ДОКУМЕНТАХ АРХИВОВ И
ВОСПОМИНАНИЯХ СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ**

Абуов Нурболат Аскерович¹, Картова Зауре Кенесовна^{2*}

¹Директор Северо-Казахстанского филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова МНВО, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail: abuovnur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5843-3365>.

²Декан факультета истории, экономики и права, Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail: kartov_m@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

*Автор-корреспондент

Аннотация. Депортация немцев в Казахстан стал непростым периодом в их судьбе. Проживание в чрезвычайных условиях Сибири и Казахстана, на спецпоселении, политика строительства советского народа, и другие испытания вызвали на повестку дня все адаптационные резервы немецкого этноса. Цель и задачи исследования – изучить на основе исторического процесса депортации особенности адаптации немцев к Казахстану, определить особенности их этнической идентичности, послужившие основой сохранения гражданства Казахстана. В публикации в качестве источников исследования взяты труды краеведов, воспоминания спецпоселенцев-немцев, выявленные архивные материалы, освещающие депортацию немцев. Рассеянные в результате депортации на огромной территории Казахстана, немцы показали свои лучшие черты национального характера: трудолюбие, ответственность, честность, аккуратность, стремление создать образцовые предприятия и личные домохозяйства. Собранные факты по истории немцев в Казахстане, демонстрируют их непростую историческую судьбу, возможность сделать личный выбор в отношении своего места проживания, которую они осознанно считают для себя Родиной.

Ключевые слова: депортация, спецпоселение, комендатура, воспоминания, трудармия, этническая и гражданская идентичность.

**МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ МЕН АРНАЙЫ ҚОНЫСАУДАРУШЫЛЫРДЫҢ
ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕГІ
НЕМІСТЕРДІ ҚАЗАҚСТАНҒА ҚОНЫС АУДАРУ**

Абуов Нурболат Аскерович¹, Картова Зауре Кенесовна^{2*}

¹ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты СҚО филиалының директоры, т.ғ.к, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: abuovnur@mail.ru ://orcid.org/ 0000-0002-5843-3365.

² М. Қозыбаев ат. Солтүстік Қазақстан университетінің Тарих, экономика және құқық факультетінің деканы, т.ғ.к, Петропавл қ., Қазақстан Республикасы. E-mail: kartov_m@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Немістердің Қазақстанға жер аударылуы олардың тағдырындағы қиын кезең болды. Сібір мен Қазақстанның төтенше жағдайларында, арнайы қоныстарда тұру, кеңес халқының құрылыс саясаты және басқа да сынақтар өзінің азаматтық және этникалық бірегейлігі туралы рефлексия жасауға мәжбүр болған неміс этносының барлық бейімделу резервтерін күн тәртібінде қарауға әкелді. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері – көші-қон мен депортацияның тарихи процестері негізінде немістердің Қазақстанға бейімделу ерекшеліктерін, олардың Қазақстан азаматтығын сақтауға негіз болған этникалық бірегейлігінің ерекшеліктерін немесе олардың тарихи отанына оралу себептерін анықтау. Басылымда зерттеу дереккөздері ретінде өлкетанушы ғалымдардың еңбектері, арнайы неміс қоныстанушыларының естеліктері, немістердің депортациялануын қамтитын анықталған мұрағаттық материалдар пайдаланылған. Қазақстанның ұлан-ғайыр жеріне жер аударудың нәтижесінде шашырап кеткен немістер ұлттық мінездің ең жақсы қасиеттерін көрсетті: еңбекқорлық, жауапкершілік, адалдық, ұқыптылық, үлгілі кәсіпорындар мен жеке шаруашылықтар құруға ұмтылу. Қазақстандағы немістердің тарихы бойынша жинақталған деректер олардың күрделі тарихи тағдырын, саналы түрде Отаным деп санайтын тұрғылықты жеріне қатысты жеке таңдау жасау мүмкіндігін көрсетеді.

Түйін сөздер: депортация, арнайы қоныс, комендатура, естеліктер, еңбек армиясы, этникалық және азаматтық.

**DEPORTATION OF GERMANS TO KAZAKHSTAN IN ARCHIVE DOCUMENTS
AND MEMORIES OF SPECIAL SETTLEMENTS**

Abuov Nurbolat Abuovich¹, Kartova Zauze Kenesovna^{2*}

¹Director of the North Kazakhstan branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of CS MSHE RK, candidate of historical sciences. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: abuovnur@mail.ru://orcid.org/ 0000-0002-5843-3365.

² Dean of the Faculty of History, Economics and Law, M.Kozybayev North Kazakhstan University, candidate of historical sciences. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: kartov_m@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-5702-883>

* Corresponding author

Abstract. The deportation of Germans to Kazakhstan became a difficult period in their fate. Living in emergency conditions of Siberia and Kazakhstan, in a special settlement, the policy of building the Soviet people, and other trials brought all the adaptive reserves of the

German ethnic group to the agenda. The purpose and objectives of the study are to study, on the basis of the historical process of deportation, the features of the adaptation of Germans to Kazakhstan, to determine the features of their ethnic identity, which served as the basis for maintaining the citizenship of Kazakhstan. The publication uses the works of local historians, memoirs of special German settlers, and identified archival materials covering the deportation of Germans as research sources. Scattered as a result of deportation across the vast territory of Kazakhstan, the Germans showed their best traits of national character: hard work, responsibility, honesty, accuracy, the desire to create exemplary enterprises and personal households. The collected facts on the history of the Germans in Kazakhstan demonstrate their difficult historical fate, the opportunity to make their choice regarding their place of residence, which they consciously consider to be their Homeland.

Key words: deportation, special settlement, commandant's office, memories, labor army, ethnic and civil identity.

Введение. История депортированных народов – одна из трагических страниц истории Казахстана. Многие из этносов, проживающих теперь в нашей республике, оказались здесь в результате депортационной политики, проводившейся в 1930-50-е гг. руководством СССР. Депортации, или насильственные миграции, – это одна из форм политических репрессий, предпринятых советским государством по отношению к своим гражданам.

Национальная политика СССР в отношении отдельных народов вызывала целый комплекс политических, социально-культурных, экономических мер и репрессий, направленных на последовательное размывание этнической идентичности этносов, четко определив границы и культуру советского общества. Нами на примере истории советских немцев в Казахстане в XX веке раскрываются причины и характер их появления в республике, рассматриваются последствия репрессий, депортаций, деятельность советской идеологической машины, оказавшей серьезное влияние на этническую идентичность немцев и их выбор в отношении своей гражданской идентичности.

Характеризуя сложившуюся ситуацию в начале 1990-х гг., Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев писал: «Одна из особенностей Казахстана заключается в том, что это единственная республика, в которой коренное население хотя и представляет самую большую группу, но не является большинством. ... когда начавшаяся перестройка позволила, наконец, поставить вопрос о возрождении национальной культуры, традиций, истории казахов, мы прекрасно осознали и другое – не менее ущемленными оказались права и достоинство всех других народов, проживающих на территории республики» (Назарбаев 1991:225). Обретение Республикой Казахстан независимости для коренного населения стало исполнением вековой мечты казахов, а для остальных народов стало причиной тревог и опасений. Многие депортированные народы в период существования СССР, а также другие этносы, пополнявшие состав населения Казахстана в течение XVIII–XX веков, задались вопросом, где теперь их родина, какое будущее их ожидает в республике.

В связи с этим в статье нами предпринимается попытка реконструировать судьбу депортированного немецкого этноса, который оказался в Казахстане и пережил комплекс репрессий, давление советской идеологической машины, что серьезным образом отразилось на их дальнейшей судьбе, в вопросе выбора своего гражданства.

Материалы и методы исследования. Источниковой базой для статьи стали архивные фонды: Северо-Казахстанского государственного архива – Ф. №1189, №22, №1646; Архива Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры РК по Северо-Казахстанской области Ф.2 – «Коллекция уголовных дел внесудебных органов» Архива Президента РК. Важную роль в исследовании истории немцев в Казахстане играют сборники документов, изданные Архивом Президента Республики Казахстан (АП РК): «Из истории немцев Казахстана (1921-1975гг.)» (Из

истории немцев, 1997), «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.)» (Из истории поляков, 2000), в которых изданы документы, извлеченные из фондов областных архивов республики. Особую роль в анализе процессов, связанных с историей немцев, представляют изданные сборники воспоминаний: «Трагедия и прозрение», (Трагедия и прозрение, 2002), Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории» (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан). (Депортация народов в Казахстан, 2013) и другие труды историко-краеведческого и мемуарного характера. Таким образом, в данной статье использованы нормативно-правовые документы центральных органов страны и республики; делопроизводственная документация местных партийных и советских органов власти; статистические материалы; воспоминания и источники мемуарного характера.

В основе методологии исследования истории немцев Казахстана лежат принцип историзма и научная объективность с целью последовательного раскрытия предмета и объекта исследования. Одним из методов исследования, раскрывающего этапы депортации немцев, историю их социально-экономического, политического, правового положения на территории Казахстана был проблемно-хронологический метод. Сравнительный или компаративный метод применялся при анализе источников для подтверждения или опровержения уже известных фактов и явлений, а также для анализа процессов с точки зрения сложившихся в Казахстане исторических особенностей и реальных возможностей. Нами также использовался статистический метод для анализа отдельных количественных данных. Компаративный, или сравнительный метод применялся в работе с источниками для подтверждения или опровержения уже известных фактов и явлений, имевших место в истории Северного Казахстана. Агрегативный метод будет использован с целью сбора фактов из различных источников. Использование широкого круга современной историографической базы исследований по различным аспектам изучаемой темы, подтверждает обоснованность и достоверность выводов и заключений.

С целью реконструкции этнической идентичности и исторической памяти немцев в XX веке в Казахстане был использован метод контент анализа содержания документов, а также воспоминаний представителей немецкого этноса. Данный метод позволил нам выявить различные факты, раскрывающие общее и особенное тех исторических процессов, которые пережили немцы в ходе депортации и адаптации в новой социокультурной среде. Этот метод продемонстрировал отношение немцев как к местному населению, так и возможности сохранения их идентичности в условиях спецпоселения и идеологического прессинга со стороны советского государства. Совокупность применения этих методов позволило провести анализ большого круга источников и историографического материала по теме исследования.

Обсуждение. В современное время в исторической науке до сих пор не освещен весь круг проблем, связанных с депортацией народов, не осознаны в полной мере размеры и следствия произошедшей деформации социальных судеб этносов. Продолжающееся рассекречивание архивных фондов, обновление методологических подходов, интерес общества к этой теме придают импульс к дальнейшей работе по изучению истории выселенных народов.

Историю миграций немцев, их расселение, адаптацию и политико-правовые проблемы проживания на обширной территории России и республиках бывшего СССР в своих работах рассматривали ряд российских ученых, таких как А.Герман (Герман, 2004), П.Вибе (Вибе, 2007), В.Бруль (Бруль, 1998), Т.Иларионова (Иларионова, 1998), Т.Б. Смирнова (Смирнова, 2009) и другие. Необходимо отметить, что в своих многолетних исследованиях они достигли значительных результатов, раскрыв комплекс научно-теоретических аспектов 260-летней истории немцев в России. Их труды освещают различный спектр аспектов истории, культуры, миграций немцев России и Советского Союза.

Различные аспекты общественно-политического положения немцев на Украине стали предметом исследования как украинских, так и немецких ученых. Одним из ученых, начинавших разработку этой темы на Украине, был М. Коваль (Коваль, 1992). Историю «украинских фольксдойче» в своей работе рассматривал немецкий ученый К. Штумпп (Stumpp, 1993). Общий рост исследований по тематике репрессий немцев на Украине привел к формированию документальной и мемуарной источниковой базы. Одним из таких исследований является сборник документов и воспоминаний «Немцы Украины – жертвы сталинских репрессий. 1929-1955 гг.» (Немцы Украины, 2002).

Процессы миграции, депортации, репатриации на историческую родину немцев, в своих исследованиях освещают и ученые, эмигрировавшие в Германию из постсоветского пространства. Среди них следует выделить труды А.Айсфельда (Айсфельд, 2017), В.Кригера (Кригер, 2006), Е.Эйхельберга (Эйхельберг 2012) и других. В их трудах раскрывается нелегкая историческая судьба немецкого народа за пределами исторической родины и роль постоянных миграций, что породило такое выражение как «Volk auf dem Weg» («народ в пути»).

В Казахстане в 1990-е годы свои публикации проблемам истории массовых репрессий, коллективизации, депортации народов в Казахстан посвятили известные ученые М. Татимов, М.К. Козыбаев, К.С. Алдажуманов (Депортированные в Казахстан, 1998). В книге «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», которая стала основополагающим исследованием на тот период времени, раскрываются проблемы преступлений тоталитаризма, репрессий и депортаций народов в 1930-1940-е гг.

Рубеж XX и XXI веков в целом на постсоветском пространстве ознаменовался дальнейшим накоплением и формированием новой историографической базы по истории народов, в том числе и по истории немецкого этноса. Монографию, посвященную истории немцев Кыргызстана, написала историк Г.К. Кронгардт (Кронгардт, 1997). Научный труд Г.К. Кронгардт раскрывает сложные этапы жизни российских и советских немцев вдали от исторической родины, показывая общность судеб немцев, оказавшихся в Казахстане и Кыргызстане. Детализация изучения проблем истории крестьянского переселения, депортации, адаптации, социализации немцев в Центральной Азии отчетливо проявляется в трудах исследователя В.Э. Кригера (Кригер, 1990, 2006). В своих работах автор проанализировал появление немцев в Казахстане, их жизнь в условиях советской национальной политики, повлиявшей на жизнь последующих поколений немцев.

В связи с возрождением духовных ценностей в исследованиях истории депортированных немцев активно разрабатываются вопросы репрессий против традиционного духовенства. Религиозные, этнокультурные аспекты истории немцев за годы независимости многократно обсуждались на международных научно-практических конференциях, проводимых вузами Республики Казахстан, Ассоциацией общественных объединений немцев Казахстана «Возрождение».

С начала 2000 годов в Казахстане общей тенденцией в подходах к изучению истории «наказанных народов» становится скрупулезная проработка обозначенных проблем и расширение числа региональных исследований. Многочисленные, разноплановые публикации по истории немецкого народа были опубликованы Л.А. Бургарт (Бургарт, 1997, 2011). На современном этапе можно отметить стремление исследователей локализовать время и место, созданных немцами населенных пунктов на постсоветском пространстве, подчеркнуть их религиозную принадлежность, определить их вклад в развитие данных территорий (Дизендорф, 2006).

Изучение истории депортации немцев, развития и изменений этнической идентичности немцев, отношения его к своему прошлому и настоящему остается одной из интересных проблем для ретроспективного исторического анализа.

Результаты исследования. Предвоенные годы, начало депортационной политики в СССР по очистке приграничной полосы вновь поставили вопрос о возможном пособничестве бывших российских, а теперь советских немцев в пользу Германии. Как

и перед Первой мировой войной, теперь уже советская власть под руководством И. Сталина начинает этнические чистки, депортации народов. Уже в 1936 году руководством НКВД Украины и Казахстана стал обсуждаться вопрос о выселении еще 15 000 польских и немецких хозяйств (полагали около 45 тыс. чел.) из приграничной зоны Украины в Казахстан (Сталинские депортации, 2005: 55). Непосредственно переселенцы должны были быть расселены на севере тогда еще Карагандинской области. Казахстан, испытавший в начале 1930-х гг. массовый голод и миграцию части населения республики за его пределы, нуждался в рабочей силе. Переселенцы из Украины должны были восполнить убыль населения и поднять на новую ступень развития отрасль сельского хозяйства. Польско-немецкое население уже в статусе спецпоселенцев образовывало новые села на севере Казахстана. Национальную принадлежность спецпереселенцев и их возраст можно определить по следующим данным: «Из общего количества переселенцев имеется взрослых - 55,2 %, подростков - 6,2 %, детей - 38,6 %. Национальный состав переселенцев: поляков - 75,7 %, немцев 23,4 %, украинцев - 0,8 % и прочих - 0,1 %.» (Из истории поляков, 2000:38). Немцы и поляки оказавшиеся на севере Казахстана, создали новые села на месте своих ссылок, которые назывались «точками» с определенной нумерацией. Так, например село Донецкое в Тайыншинском районе Северо-Казахстанской области было образовано на «точке №2» спецпоселенцами польской и немецкой национальностей, высланных с приграничных районов Украины. «На выделенных фондах было организовано всего 37 поселков, из них: 31 на территории Северо-Казахстанской области и 6 в Карагандинской области» (АП РК, Ф. 141. Оп.1. Д. 12289. Л.29). Поляками и немцами были основаны будущие села, Белоярка, Горькое, Зеленый Гай, Земледельческое, Черниговское, Ясная Поляна, Новогречановка и другие. Необходимость адаптации на опустошенной территории после голода 1930-х гг., отрыв от родины и привычной социокультурной среды, стали новыми условиями жизни спецпоселенцев.

Начало Великой Отечественной войны для СССР ожидаемо вызвало новые миграции и насильственные депортации народов. Депортация немцев носила тотальный характер так как СССР начал войну с фашистской Германией. К моменту депортации в СССР согласно переписи населения 1939 г., «насчитывалось 1 427 222 немцев, из них в городах проживало всего лишь около 1/5» (Сталинские депортации, 2005:276). Казахстан и Сибирь с 1941 года стали для немцев местом уже принудительных переселений и временем тяжелейших испытаний, несправедливости и унижений.

В Северо-Казахстанской области предполагалось расселить из Республики немцев Поволжья 25 тыс. человек (Сталинские депортации, 2005: 291). В связи с тем, что немцев депортировали практически из всех не оккупированных территорий СССР, численность депортируемых в области менялась всю осень 1941 года и носила лавинообразный характер. Переселение производилось целыми колхозами, а вселение предполагалось производить как в существующие колхозы, так и путем отдельного расселения на новом месте. При отсутствии жилого фонда и хозяйственных построек, свободных в местах расселения, предполагалось произвести строительство домов силами переселяемых. Свое движимое и недвижимое имущество как колхозное, так и личное немцы должны были сдать на месте по оценочному акту специальным комиссиям, которые в свою очередь лишь выдавали квитанции, по которым они должны были получить за них имущество или кредиты в местах поселения. Депортация немцев проводилась организованно, обычно на сборы давались сутки. За короткий промежуток времени немцы теряли практически все имущество, свой правовой статус, а самое главное, на них вешался ярлык «неблагонадежного народа».

Следует отметить, что на местах исполнительные органы власти не могли реализовывать планы по размещению депортированных немцев, которые были утверждены ранее. Не редки были факты разрыва семей, закономерным было рассеивание немецкого населения на огромной территории Казахстана. В этой ситуации

спецпоселенцы оторванные от отчего дома, оказывались в статусе бездомных, стиралась родственная связь немцев, утрачивался их опыт прежней социокультурной среды, начиналась элементарная борьба за выживание в сложных условиях военного времени.

По воспоминаниям спецпереселенцев, немцы расселенные в колхозы Казахстана, практически сразу направлялись на сельскохозяйственные работы по уборке урожая. Спецпереселенка из Северо-Казахстанской области М.В. Байдина вспоминает: «Работали, кто что мог: скирдовали, молотили, веяли - все вручную. А ночами возили хлеб на элеватор на быках и коровах с флагом и лозунгом «Все для фронта, все для победы!» (Трагедия и прозрение, 2002:273). Продовольственная проблема была острой для всей страны, но немцы, как и другие спецпереселенцы, лишённые средств к существованию, оказались в очень тяжелом положении. Речь шла о физическом выживании в условиях отсутствия даже того минимума, который имелся у местных жителей, располагавших хоть каким-то хозяйством (Бургарт, 1997:38). По многочисленным воспоминаниям депортированных именно местное население оказало посильную помощь, зачастую делясь последним куском хлеба и своим кровом.

Новой проблемой для немецких семей стали указы руководства страны о призыве в Трудармию. Специальные постановления ГКО о мобилизации выселенного немецкого населения в трудовую армию были изданы от 10 января, 14 февраля и 7 октября 1942 г., а также от 26 апреля, 2 и 19 августа 1943 года. Данные постановления означали сплошную мобилизацию трудоспособных немецких спецпереселенцев (Депортированные в Казахстан, 1998: 168-175). В октябрьском постановлении 1942 г. мобилизации уже подлежали не только мужчины от 15 до 55 лет, но и женщины-немки. Вследствие чрезвычайных неоправданных мер, принятых государством, многие дети немецкой национальности оставались круглыми сиротами. Призыв в трудовую армию подростков, женщин - немки говорит о беспрецедентной, тотальной мобилизации представителей немецкого этноса. Последствия призыва в Трудовую армию, как свидетельствуют документы и воспоминания трудармейцев, означали высокую смертность мобилизованных, искоренение немецкого этноса через тяжелый физический труд. Уклонение от мобилизации рассматривалось как саботаж, а наказание было вплоть до расстрела.

Факты побегов из трудколонны, а также объективные причины, когда немцы отставали от поезда по месту следования на производство в трудовую армию, находят подтверждения в документах Архива Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной прокуратуры РК по СКО (АКПСиСУ ГП РК по СКО). Например, Саутнер Франц Семенович, 1915 года рождения, спецпоселенец, призванный из села Власовка Советского района, Северо-Казахстанской области был направлен в трудколонну в 1942 г. в Челябинскую область. На одной из станций в поиске кипятка он отстал от поезда, в котором направлялся вместе со своей трудколонной. По материалам данного дела, объективные причины его отставания от поезда не стали аргументом в суде для пересмотра или смягчения наказания. В итоге он был обвинен по ст. 59 ч. 6 УК РСФСР и приговорен к 8 годам, с отбыванием срока наказания в исправительно-трудовом лагере с поражением в правах сроком на 5 лет. (АКПСиСУ ГП РК по СКО, 628: 32). Подобные факты в условиях войны были многочисленны, немцы же всегда оставались уязвимой категорией лиц, их доводы и разъяснения в подобных случаях практически никогда не признавались властью. Следует отметить, что немцы трудармейцы работали и в Северо-Казахстанской области, в частности, в городе Петропавловск. Их труд использовался при возведении ТЭЦ-1, а также широко использовался в рамках деятельности государственной строительно-монтажной конторы (ГСМК-52), которая возводила различные строительные объекты (СКГА, 91: 14). Немцы внесли большой вклад в победу над фашизмом, также в экономическое развитие республики в послевоенные годы.

Не легким было положение представителей немецкого этноса, остававшихся на спецпоселениях в Казахстане. Многие немцы испытали не только голод, тяжелые условия физического выживания, но и унижения от комендантов спецпоселений. Ученый историк Ауман Владимир Андреевич, переживший депортацию в Казахстане, ныне первый заместитель главного редактора журнала «Russlanddeutsche», проживающий в Москве, вспоминает что: «комендант меня поймал, 6-летнего и избивал так, что я 2 дня харкал кровью.вот когда меня спрашивают: кем ты себя чувствуешь? Я говорю: я чувствую себя немцем. Вот с этого момента, потому что он меня лупил и приговаривал, я тебе покажу малый фашист, как поднимать руку на коменданта. И вот с тех пор, с этого 6-7-летнего возраста, я всегда задавал себе вопрос: Почему я малый фашист, и вообще, почему я фашист, почему я немец и вдруг фашист?» (Депортация народов в Казахстан, 2013:311). Подобные факты имели место по всему Казахстану, но в подавляющем большинстве своем они исходили от представителей силовых органов, надзирающих за спецпоселенцами.

Освобождение режима спецпоселения в 1955 г., не позволило немцам вернуться в места прежнего проживания, как например чеченцам и ингушам. Их жизнь на долгие десятилетия осталась без изменений. Они жили с чувством обиды на советскую власть, ощущали морально-психологический прессинг, стали еще одним звеном в формировании советского народа в Казахстане. Ограничения в получении высшего образования и в других социальных лифтах стали неотъемлемой частью жизни немцев. Все последующие годы трагический опыт унижений быть немцем («фашистом») проявлялся в стремлении сменить свои фамилии, скрывать происхождение, заключать интернациональные браки, отказе родителей обучать детей на немецком языке, даже в местах компактного проживания.

Так, уже «по данным переписи 1979 г. 35,3 процента немцев Казахстана назвали своим родным языком русский. Среди браков с участием немцев доля интернациональных составила в Кокчетавской области в 1974 г. 61,5 процента, в 1984 г. – 62,5 процента, в Кустанайской соответственно 74,5 и 75,6 процента. В последние годы стали значительно более частыми случаи браков между немцами и представителями азиатских национальностей» (История российских немцев, 1993: 201) В послевоенные годы немцы заводили семьи, адаптировались к жизни советских граждан, проживающих в Казахской ССР. Вместе с этим, ограничение во многих правах, отсутствие доступа к существующим социальным лифтам, ограничение карьерного роста, из-за навешанного ярлыка «неблагонадежного народа», сказывался на стратегии их этнической адаптации.

Восстановление численности немецкого населения в послевоенный период, позволило им консолидировано выступать со своими политическими и гражданскими требованиями. Так, на момент организации немецкой автономии в Казахстане в 1978 г., в СССР проживало 1 млн. 800 тыс. немцев, из них в Казахстане проживало 936 тысяч человек (История российских немцев, 1993: 191). Многие немцы в СССР уже к 1970-м гг. требовали восстановления немецкой автономии, заявляли о своем стремлении покинуть Советский Союз. Об этих требованиях и эмиграционных настроениях немцев знали как руководство СССР, так и руководство ФРГ.

Необходимо отметить, что к концу 1970 гг. руководство СССР пыталось разрешить национальные проблемы немцев и снизить их стремление уехать из страны. Инициатива руководства Советского Союза организовать немецкую автономию в Казахстане была не актом доброй воли, а была вызвана внешнеполитическим давлением ФРГ, руководство которой всякий раз на международной арене подчеркивало о дискриминации прав советских немцев (Иларионова, 1998). Однако попытка создать немецкую автономию в КазССР в 1979 г. провалилась, так как это решение очень негативно было встречено казахским населением. Сами же немцы в 1979 г. после событий в Целинограде отмечали: «Автономию для немцев только в Поволжье! Ее нам Ленин дал! Поволжье – наша родная

колыбель!... мы часть советского народа. Наши права не должны быть ущемлены!» (История российских немцев, 1993: 199).

Таким образом, создавая автономию немцев в Казахстане, руководство СССР пыталось решить права и свободы одного народа, за счет ущемления прав другого. Тема взаимоотношений немцев с местным населением, любовь к Казахстану отражена в богатом творческом наследии известного переводчика, прозаика, писателя-публициста Герольда Бельгера. В его романах «Туюк су», «Дом скитальца», «Родство» и других, отражается тяжелая судьба немецкого народа на новой земле, которая приняла их с милосердием и открытой душой. В своих трудах он часто рассуждает «что такое родина, где наша родина, есть ли у нас вообще родина? Или мы вечные скитальцы, изгои, бездомные, неприкаянные на этой земле?» (Кусаинова, 2009:121). Еще в 1973 г., отвечая на эти вопросы в рассказе «Каменный брод», он делает следующее воспоминание-заключение: «Мне ещё не было полных 7 лет, как я очутился в казахском ауле на берегу Есиля – Ишима. С того времени и начинается отсчёт моей сознательной жизни. Река Есиль, прибрежный тугай, перелески, берёзовые колки, ковыльная степь, бураны и ливни благодатного северного Казахстана я воспринял как родное, как нечто изначальное. Они вошли в моё сознание, в мою плоть. Вся моя жизнь, творчество, думы, дела, надежды связаны с Казахстаном» (Бельгер, 1973: 12).

Немцы, которые покинули Казахстан после распада Советского Союза, всегда с теплотой говорят о нашей стране. Например, Владимир Андреевич Ауман, несмотря на многие испытания и пережитые им унижения, пишет: «Ну, во-первых, я хочу сказать, что мне очень приятно, любое упоминание о Казахстане. Вот Родина это не аморфное какое-то, Родина это как мать, Родина это где ты родился, где ты состоялся, где ты получил образование, для меня однозначно Родина Казахстан» (Депортация народов в Казахстан, 2013:317). Конечно, не все немцы как Герольд Бельгер называли себя «немецким сыном казахского народа», но все они за короткий, но насыщенный период их жизненной истории однозначно принимали Казахстан как новую родину.

Заключение. Немцы в предвоенные и военные годы были депортированы в Казахстан. В период войны труд этих людей не был оценен и был предан забвению после войны. Руководители государства считали, что немцы должны были искупить свою вину, подобное мнение вдалбливалось советской пропагандой и в общество. В вину же вменялось недоносительство о наличии «тысяч и десятков тысяч диверсантов и шпионов» и просто то, что они являлись немцами. Таким образом, в течение войны немцы испытали все тяготы своей депортации. Их положение оказалось одним из самых тяжелых среди других депортированных народов, так как их судьба неправомерно, но последовательно зависела от отношений между СССР и Германией, от хода войны. Лишь победа СССР могла смягчить их положение и жизнь в Казахстане, но советские власти не спешили принимать решения по изменению жизни спецпереселенцев.

После войны немцы Казахстана продемонстрировали высокий уровень адаптации, а казахский народ толерантно их принял в свою социально-культурную среду. Обиды на советскую власть за депортацию, за ущемление их гражданских прав не мешали стремлению быть полноценными гражданами советской страны. Со свойственной им законопослушностью немцы добивались в правовом поле исторической справедливости и объективной оценки их исторической судьбы. За время существования СССР, несмотря на репрессии, основная масса немцев не растеряла такие базовые и исконные черты этнической идентичности, как трудолюбие, аккуратность, пунктуальность, ответственность и другие. Следует подчеркнуть, что они внесли и продолжают вносить значительный вклад в социально-экономическое развитие республики.

Сегодня мы являемся свидетелями, того как на канале YouTube и в социальных сетях, Instagram, Facebook немцы, эмигрировавшие на свою историческую родину, высказывают благодарность казахскому народу. Они вспоминают о своих предках,

похороненных в Казахстане, добрыми словами говорят о времени проживания в стране, демонстрируют у себя дома казахские традиции, поют и слушают казахские песни.

Таким образом, немцы в Казахстане в XX веке пережили сложный, во многом трагичный период своей истории. Репрессии, которые испытал весь советский народ, остался и в исторической памяти немецкого этноса.

Список литературы и источников:

Айсфельд А. *Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan*. 2. Auflage. Hrsg.: A. Eisfeld. Wiss. Redaktion: O. Eisfeld. Veröffentlichung des Göttinger Arbeitskreises e. V. Nr. 525. Göttingen/Almaty 2017. 524 S. [in Ger].

Архив Президента Республики Казахстан (АП РК). Ф. 141. Оп. 1. Д. 12289.

Архив Комитета правовой статистики и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по Северо-Казахстанской области (АКПСиСУ ГП РК по СКО) Ф. 2. Оп. 1. Д. 628.

Бельгер, Г. Сосновый дом на краю аула: Рассказы. Алма-Ата. 1973. 120 с.

Бруль В. Миграционные процессы среди немцев Сибири в 1940-1955 гг. // Миграционные процессы среди российских немцев исторический аспект. Москва. 1998. 345 с.

Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения. Усть-Каменогорск, 1997. 251 с.

Бургарт Л.А. Немецкое моноконфессиональное село в Казахстане: возникновение, развитие, разрушение (историко-демографический аспект). // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Сборник научных трудов XII Международной научной конференции, Усть-Каменогорск, 2011. С. 27-39.

Вибс П.П. Немецкие колонии в Сибири социально-экономический аспект. Омск. 2007. 368 с.

Герман А.А. Большевицкая власть и немецкая автономия на Волге (1918-1941). Саратов, 2004. 576 с.

Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы / Составитель Г. Анес. Фонд изучения наследия репрессированной интеллигенции Казахстана «Арыс». Алматы. 1998. 414 с.

Депортация народов в Казахстан в 1930-1950 гг.: общность истории» (интервью с пострадавшими от депортаций в 1930-50 годы в Казахстан). Астана, 2013. 683 с.

Дизендорф В.Ф. Немцы России. Энциклопедия. Населённые пункты и места поселения. Энциклопедический словарь.. Москва. 2006. 472 с.

Иларионова Т.С. Желание и возможности: Проблемы выезда немцев из СССР в контексте послевоенных советско-западногерманских отношений (1955-1964) // Миграционные процессы среди российских немцев исторический аспект. Москва 1998. 345 с.

История российских немцев в документах (1763-1992). Сост. В.Ауман, В.Чеботарева. М. Международный институт гуманитарных программ, 1993. 448 с.

Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.): Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан / Сост.: И.Н. Бухонова, Т.Б. Митропольская. - Алматы-Москва. 1997. 376 с

Из истории поляков в Казахстане (1936-1956гг.). Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан // Отв. редактор Л.Д. Дегитаева. Алматы. 2000. 344 с.

Коваль М.В., Медведок П.В. «Фольксдойче» в Украине (1941–1944 pp.) // Український історичний журнал. 1992. № 5. С.15–28 [in Ukr].

Кригер В.Э. Немецкая переселенческая деревня Казахстана (на рубеже XIX-XX веков) // Советские немцы: История и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва. 1990. С.110-115

- Кригер В. Рейн-Волга-Иртыш: из истории немцев Центральной Азии. Алматы: «Дайк-Пресс». 2006. 276 с.
- Кронгардт Г.К. Немцы в Кыргызстане 1880-1990 гг. Бишкек «Илим» 1997. 415 с.
- Кусаинова А.М. Языковая личность Герольда Бельгера. Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 30 (168). С. 118–122
- Назарбаев Н. Без правых и левых. Москва, 1991. 256 с.
- Северо-Казахстанский государственный архив (СКГА) Ф. 1646. Оп. 1. Д. 91.
- Смирнова Т.Б. Российские немцы. Москва. 2021. 719 с.
- Сталинские депортации 1928–1953 гг. Сборник документов. Москва. 2005. 904 с.
- Stumpp, K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. 6 Auflage, 1993. 954 S. [in Ger].
- Трагедия и прозрение: сб. архивных документов и воспоминаний жертв голода и политических репрессий. – Петропавловск. 2002. 316 с.
- Эйхельберг Е. Российские немцы в фокусе системы интеграционного мониторинга в Германии // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4-й международной научно-практической конференции. Москва. 2012 г. С. 679-683.

References

- Aisfeld A. Geschichte und Kultur der Deutschen in Kasachstan. 2. Auflage. Hrsg.: A. Eisfeld. Wiss. Redaktion: O. Eisfeld. Veröffentlichung des Göttinger Arbeitskreises e. V. Nr. 525. Göttingen/Almaty 2017. 524 S.
- Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan (AP RK) F. 141, In. 1. C. 12289
- Arhiv Komiteta pravovoy statistiki i spetsialnym uchyotam Generalnoy prokuratury Respubliki Kazahstan po Severo-Kazahstanskoy oblasti (AKPSiSU GP RK po SKO). F.2, In..1. C. 628
- Belger, G. Sosnovyi dom na krayu aula: Rasskazy. [Pine house on the edge of the village: Stories]. Alma-Ata. 1973 120 s. [in Russ].
- Brul V. Migratsionnyie protsessy sredi nemtsev Sibiri v 1940-1955 gg. [Migration processes among the Germans of Siberia in 1940-1955] // Migratsionnyie protsessy sredi rossiyskih nemtsev istoricheskiy aspekt. Moskva. 1998. 345 s. [in Russ].
- Burgart L.A. Nemtsy v Vostochnom Kazahstane v 1941-1956 gg.: deportatsiya i jizn v usloviyah spetsposeleniya. [Germans in Eastern Kazakhstan in 1941-1956: deportation and life in a special settlement]. Ust-Kamenogorsk, 1997. 251 s. [in Russ].
- Burgart L.A. Nemetskoe monokonfessionalnoye selo v Kazahstane: vzniknoveniye, razvitiye, razrusheniye (istoriko-demograficheskiy aspekt). [German mono-confessional village in Kazakhstan: emergence, development, destruction (historical and demographic aspect)] // Etnodemograficheskiye protsessy v Kazahstane i sopredelnyh territoriyah. Sbornik nauchnyh trudov XII Mejdunarodnoy nauchnoy konferentsii, Ust-Kamenogorsk, 2011. S. 27-39. [in Russ].
- Vibe P.P. Nemetskie kolonii v Sibiri sotsialno-ekonomicheskiy aspekt [German colonies in Siberia social and economic aspect]. Omsk. 2007. 368 s. [in Russ].
- German A.A. Bolshevistskaya vlast i nemetskaya avtonomiya na Volge (1918-1941). [Bolshevik power and German autonomy on the Volga (1918-1941)]. Saratov, 2004. 576 s. [in Russ].
- Deportirovannyye v Kazahstan narody: vremya i sudby [Peoples deported to Kazakhstan: time and destinies]. / Sostavitel G. Anes. Fond izucheniya naslediya repressirovannoy intelligentsii Kazahstana «Aryis». Almatyi. 1998. 414 s. [in Russ].
- Deportatsiya narodov v Kazahstan v 1930-1950 gg.: obshchnost istorii» [Deportation of peoples to Kazakhstan in 1930-1950: common history] (intervyu s postradavshimi ot deportatsii v 1930-50 gody v Kazahstan). Astana, 2013. 683 s. [in Russ].

Dizendorf V.F. Nemtsy Rossii. Entsiklopediya. Naselyonnyie punkty i mesta poseleniya. [Germans of Russia. Encyclopedia. Settlements and places of settlement]. Moskva. 2006. 472 s. [in Russ].

Ilarionova T.S. Jelanie i vozmozhnosti: Problemy vyiezda nemtsev iz SSSR v kontekste poslevoennykh sovestko-zapadno germanskikh otnosheniy (1955-1964) [Desire and opportunity: Problems of Germans leaving the USSR in the context of post-war Soviet-West German relations (1955-1964)] // Migratsionnyie protsessy sredi rossiyskikh nemtsev istoricheskii aspekt. Moskva. 1998. 345 s. [in Russ].

Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh (1763-1992). [History of Russian Germans in documents (1763-1992)]. Sost. V.Auman, V.Chebotareva. M. Mejdunarodnyi institut gumanitarnykh programm, 1993. 448 s. [in Russ].

Iz istorii nemtsev Kazakhstana (1921-1975 gg.) [From the history of the Germans of Kazakhstan (1921-1975)]. Sbornik dokumentov: Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan / Sost.: I.N. Buhonova, T.B. Mitropolskaya. Almaty-Moskva. 1997. 376 s. [in Russ].

Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936-1956gg.). [From the history of the Poles in Kazakhstan (1936-1956)]. Sbornik dokumentov: Arhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan // Otv. redaktor L.D. Degitayeva. Almaty. 2000. 344 s. [in Russ].

Koval M.V., Medvedok P.V. «Folksdoyche» v Ukraïni (1941–1944 rr.) [«Folksdoyche» v Ukraïni (1941–1944 rr.)] // Ukraïnskiy istorichnyi jurnal. 1992. №5. S. 15–28 [in Ukr].

Kruger V.E. Nemetskaya pereselencheskaya derevnya Kazakhstana (na rubeje XIX-XX vekov) [German resettlement village of Kazakhstan (at the turn of the 19th-20th centuries)] // Sovetskiye nemtsy: Istoriya i sovremennost. Materialy Vsesoyuznoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Moskva. 1990. S.110-115. [in Russ]

Kruger V. Reyn-Volga-Irtysh: iz istorii nemtsev Tsentralnoy Azii. [Rhine-Volga-Irtysh: from the history of the Germans of Central Asia]. Almaty: «Dayk-Press». 2006. 276 s. [in Russ].

Krongardt G.K. Nemtsy v Kyrgyzstane 1880-1990 gg. [Germans in Kyrgyzstan 1880-1990]. Bishkek «Ilim» 1997. 415 s. [in Russ].

Kusainova A.M. Yazykovaya lichnost Gerolda Belgera. [The linguistic personality of Herold Belger]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. 2009. № 30 (168). S. 118-122. [in Russ].

Nazarbayev N. Bez pravykh i levyyh. [Without the right and the left]. Moskva, 1991. 256 s. [in Russ].

Severo-Kazakhstanskiy gosudarstvennyi arhiv (SKGA) F.1646, In.1. C. 91.

Smirnova T.B. Rossiyskie nemtsy. [Russian Germans]. Moskva. 2021. 719 s. [in Russ].

Stalinskiye deportatsii 1928–1953 gg. [Stalin's deportations 1928–1953]. Sbornik dokumentov Moskva. 2005. 904 s. [in Russ].

Stumpp, K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763–1862. 6 Auflage, 1993. 954 S. [in Ger].

Tragediya i prozreniye: sb. arhivnykh dokumentov i vospominaniy jertv goloda i politicheskikh repressiy. [Tragedy and epiphany: collection of archival documents and memoirs of victims of famine and political repression]. Petropavlovsk. 2002. 316 s. [in Russ].

Eyhelberg E. Rossiyskie nemtsy v fokuse sistemy integratsionnogo monitoringa v Germanii [Russian Germans in the focus of the integration monitoring system in Germany] // Dva s polovinoi veka s Rossiei (k 250-letiyu nachala massovogo pereseleniya nemtsev v Rossiiu): Materialy 4-y mejdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. Moskva. 2012 g. - S. 679-683. [in Russ].

**ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ
ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ
СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ
THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS IN KAZAKHSTAN
AND THEIR FAMILY MEMBERS**

МРНТИ 03.20.00

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАКЛЮЧЕННЫЕ В КАЗАХСТАНСКИХ ЛАГЕРЯХ
ГУЛАГА (1930-1959 ГГ.): КОНТИНГЕНТ И
УСЛОВИЯ СОДЕРЖАНИЯ**

Сактаганова Зауреш Галимжановна^{1*}

¹ Доктор исторических наук, профессор-исследователь, Карагандинский Университет имени академика Е.А. Букетова. Республика Казахстан, г. Караганда. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В данной статье на основе архивных материалов и опубликованных документальных и исследовательских работ даны краткий историографический обзор опубликованных трудов по истории и численности казахстанских лагерей ГУЛАГа; рассмотрены базовые нормативно-правовые документы, на основе которых шел процесс формирования, так называемых, «политических» заключенных ИТЛ системы ГУЛАГа; проведен анализ количественного формирования данного контингента по годам на примере Карагандинского исправительно-трудового лагеря.

В статье отмечено, что количество заключенных, оказавшихся в лагерях, подвергнутых политическим репрессиям, было гораздо больше осужденных по 58 статье Уголовного кодекса РСФСР 1926 г., поскольку сотни тысяч людей были осуждены не только по статьям УК РСФСР, но и на основе приказов ОГПУ-НКВД, постановлений партии и правительства и др. В данной статье поставлена цель проанализировать количество заключенных за «контрреволюционные преступления», то есть, по 58 статье УК РСФСР в казахстанских лагерях ГУЛАГа на примере Карлага, как самого большого из ИТЛ в республике. В публикации использованы материалы из фонда Р-9414 Государственного архива Российской Федерации.

Ключевые слова: ГУЛАГ, исправительно-трудовые лагеря, политические заключенные, условия содержания, казахстанские лагеря ГУЛАГа, Карлаг.

ГУЛАГ-ТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЛАГЕРЛЕРІНДЕГІ САЯСИ ТҮТҚЫНДАР: КОНТИНГЕНТІ МЕН ТҮТҚЫНДАР ЖАҒДАЙЫ

Сақтағанова Зәуреш Ғалымжанқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының докторы, зерттеуші профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды. қ. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Автор–корреспондент

Аңдатпа. Мақалада архивтық және жарияланған құжаттық материалдар мен зерттеу жұмыстарының негізінде ГУЛАГтың қазақстандық лагерлері тарихы мен саны бойынша жарыққа шыққан еңбектерге қысқаша тарихнамалық шолу жасалған; ГУЛАГ жүйесінің Еңбекпен түзету лагеріндегі «саяси» тұтқындарды қалыптастыру үдерісі жүзеге асырылған негізгі нормативтік-құқықтық құжаттар қарастырылған, сонымен қатар Қарағанды еңбекпен түзету лагерлері мысалында жылдар бойынша осы «саяси» тұтқындар контингентінің сандық жағынан құрылуына талдау жасалады.

Мақалада жүздеген мың адам РКФСР ҚК баптары бойынша ғана емес, сонымен қатар ОГПУ-НКВД бұйрықтары, партия және үкімет қаулылары және т.б. негізінде сотталғандықтан 1926 ж. РКФСР Қылмыстық кодексінің 58 бабы бойынша сотталғандардан саяси қуғын-сүргінге ұшырап лагерге түскен тұтқындар саны едәуір көп болғаны көрсетіледі. Бірақ, бұл мақалада ГУЛАГтың қазақстандық лагерлерінде Қарағанды лагері мысалында «контрреволюциялық қылмыстары» үшін яғни РКФСР ҚК 58 бабы бойынша сотталғандар санына талдау жасау мақсаты қойылды. Жұмыста Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивының Р-9414 қорынан алынған материалдар қолданылды.

Түйін сөздер: ГУЛАГ, еңбекпен-түзету лагерлері, саяси тұтқындар, қамауда ұстау жағдайы, ГУЛАГтың қазақстандық лагрлері, Карлаг.

POLITICAL PRISONERS IN KAZAKHSTAN'S GULAG CAMPS (1930-1959): CONTINGENT AND CONDITIONS OF DETENTION

Saktaganova Zauresh Galimzhanovna^{1*}

¹ Doctor of Historical Sciences, Research Professor, Karaganda State University, academician E.A. Buketov. Kazakhstan, Karaganda. E-mail: zauresh63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

*Correspondent author

Abstract. Based on archival materials and published documentary and research works, the article provides a brief historiographical overview of published works on the history and population of the Kazakh Gulag camps; the basic normative-legal documents were considered, and the process of forming the so-called "political" prisoners of the corrective labor camps (ITLs) of the Gulag system was based on them; an analysis of the quantitative formation of this contingent by year was carried out using the example of the Karaganda forced labor camp.

The article notes that the number of prisoners who ended up in camps subjected to political repression was much higher than those convicted under Article 58 of the Criminal Code of the RSFSR of 1926, because hundreds of thousands of people were convicted not only under the articles of the Criminal Code of the RSFSR, but also on the basis of orders of the OGPU-NKVD, resolutions of the Party and the government, etc. But this article aims to analyze the number of prisoners for "counter-revolutionary crimes", i.e. under Article 58 of the Criminal Code of the

RSFSR in the Kazakhstani Gulag camps on the example of Karlag, as the largest of the ITLs in the republic. The publication uses materials from the fund R-9414 of the State Archive of the Russian Federation.

Keywords: Gulag, corrective labor camps, political prisoners, detention conditions, Kazakhstani Gulag camps, Karlag.

Введение. Репрессивная политика советского государства требовала ряда инструментов/механизмов для ее системной реализации. Система ГУЛАГа, созданная в 1930 г. была одним из таких механизмов для реализации политики масштабных политических репрессий, она стала одним из подразделений огромной лагерно-тюремной системы СССР. В ходе изучения проблемы «казахстанские лагеря ГУЛАГа» нами были выделены ряд ключевых аспектов/вопросов, которые, на наш взгляд, требуют уточнения, поскольку неопределенность в данных вопросах вызывала еще большую неоднозначность многих других аспектов проблемы. Именно они на теоретическом уровне не всегда однозначно решались разными исследователями, имели множество различных вариантов трактовки, вызывая все новые вопросы.

Когда возник термин «лагерь» в пенитенциарной системе советского государства? Этот вопрос в историографии, действительно достаточно неоднозначен. Российскими исследователями, занимавшимися проблемами ГУЛАГа (изучение ГУЛАГа в РФ началось несколько раньше, чем в Казахстане и уже имеет определенные сложившиеся историографические тенденции), отмечается, что «даже базовый термин «лагеря» до сих пор употребляется крайне расплывчато, соответствуя в различных описаниях объектам самого разного уровня – от отдельного лагерного пункта до региональной лагерной агломерации».

Первые созданные в 1918 г. в советском государстве лагеря назывались концентрационными. В 1919 г. постановлением ВЦИК №235 «О лагерях принудительных работ» была озвучена необходимость создавать лагеря принудительных работ в ведении НКВД. В документах НКВД термины «лагерь принудительных работ» и «концентрационный лагерь» использовали часто как синонимы; встречается и название «концентрационные трудовые лагеря», это разделение на типы, считают российские историки, во многом было формальным. (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998: 12)

Уже в 1930-х гг. в СССР были созданы исправительно-трудовые лагеря (ИТЛ), наименование ИТЛ было озвучено 27 июня 1929 на заседании Политбюро ЦК ВКП(б). 11 июля 1929 г. постановлением Совета Народных Комиссаров СССР «Об использовании труда уголовно-заключённых» создавались две параллельные структуры мест лишения свободы: в ведении ОГПУ СССР и в ведении республиканских НКВД. Основу первой структуры составляли исправительно-трудовые лагеря для осужденных к лишению свободы на срок свыше 3 лет. А вторая структура включала места лишения свободы для лиц, осужденных на срок до 3 лет, для их содержания организовали сельскохозяйственные и промышленные колонии – исправительно-трудовые колонии (ИТК), поэтому в подчинении республиканских НКВД находились не лагеря, а исправительно-трудовые колонии (Дильманов, 2002: 4-5). Созданные с 1929 г. ИТЛ имели лишь союзное подчинение. В лагерях находились осужденные на сроки от 3-х до 25-ти лет, режим определялся наиболее жесткий. В исправительно-трудовых лагерях находились как осужденные по уголовным статьям (сроки более 3 лет), так и «политические».

Контингент из политзаключенных был представлен осужденными по ст. 58 – «Контрреволюционные преступления» – одна из самых тяжелых из всего Уголовного Кодекса РСФСР 1926 г. В редакции 1926 г. в особенной части УК РСФСР к государственным преступлениям относят контрреволюционные преступления, где они выделены в отдельную главу (статья 58.1-18). Из 17 подпунктов 58-й статьи (58.2-58.18) в 13 подпунктах (76%) (кроме 58.12, 58.15, 58.17) предусматривалась высшая мера

наказания – расстрел (Уголовный кодекс РСФСР, 1926). Производственная деятельность в ИТЛ политических заключенных планировалась на самых тяжелых работах, где ни вольнонаемные, ни колонисты использоваться не могли.

В систему ГУЛАГа входили исправительно-трудовые лагеря, в состав ИТЛ входили: управление лагеря, а также (если лагерь был разбросан по большой территории и включал значительное число осужденных) лагерные отделения (ЛО) и более мелкие лагерные пункты (ЛП). Число лагерных отделений, как и лагерных пунктов, часто менялось в зависимости от количества заключенных. Например, в отдельные годы количество отделений Карагандинского ИТЛ было: в 1941 г. – 22 отделения, 1951 – 24, 1955 г. – 28 отделений (Дулатбеков, 2012: 252).

Также создавались лагерные отделения (в частности, в Казахской ССР), которые непосредственно подчинялись Главному Управлению – ГУЛАГу. Такие лагерные отделения не являлись частью другого ИТЛ, их исследователи нередко называют просто лагерями (такая тенденция нами отслежена и в архивных документах). Например, Степнякское ЛО (Акмолинская область, г. Степняк, 1947-1953 гг.), Майкаинское ЛО (Павлодарская область, Баян-Аульский р-н, р.п. Майкаин, 1947-1953 гг.) Ермаковское ЛО или Ермаковлаг (г. Усть-Каменогорск, ст. Аврора Туркестано-Сибирской ж/д, 1953 г.). Эти лагерные отделения были отдельной структурой и нередко в делопроизводственной гулаговской документации (ГАРФ, фонд Р-9414) их называли лагерями. Хорошо известный АЛЖИР – Акмолинский лагерь жен изменников родины, несмотря на частое обозначение его, как лагеря, на самом деле являлся лишь одним из отделений Карлага. АЛЖИР официально являлся 17-м Акмолинским лагерным отделением Карлага, на баланс Карлага был принят в 1939 г.

Материалы и методы. Основными принципами и подходами, на которые автор опирался в статье, являются принципы историзма и объективности, структурно-системный подход. Из основополагающих общенаучных и специально-исторических методов следует выделить методы аналогии, обобщения, а также количественный, проблемно-хронологический, ретроспективный методы, которые позволили систематизировать и анализировать имеющиеся исторические источники по проблеме исследования материал и представить картину контингента и условий содержания политических заключенных в казахстанских лагерях ГУЛАГа на примере Карагандинского ИТЛ.

Источниковые материалы, на которых выстроена данная статья, представлены архивными документами из фонда Государственного архива Российской Федерации (Фонд Р-9414 – Главное управление мест заключения (ГУМЗ), а также информацией и сведениями, которые представлены в исследованиях и документальных сборниках по истории Карлага.

Обсуждение. История лагерей ГУЛАГа стала специальным объектом изучения в зарубежной (европейской и американской) историографии в научном плане начиная с 40-х гг. XX века (Mora, Zwierniak, 1945; Dallin, Nicolaevsky, 1947; Яковлев, 1983; Bacon, 1994; Stark, 2003; Barnes, 2011; Эпплбаум, 2023). В советской стране в 1960-1970-х гг. работ такого рода были единицы, и те публиковались за пределами СССР (Солженицын, 1973), но в конце перестройки, в 1989-1990 гг. появляется ряд публикаций российских историков (Земсков, 1991 и др.). На постсоветском пространстве, в частности, более системно этой проблемой занимались российские исследователи после развала СССР (Гвоздкова, 1994; Система исправительно-трудовых лагерей, 1998; Бердинских, 1998; Иванова, 2015 и др.). Появились фундаментальные документальные сборники (Дети ГУЛАГа, 2002; История сталинского Гулага (в 7 томах), 2004 и др.). В современной отечественной исторической науке за более чем 30 лет появился пласт исследований по истории казахстанских лагерей ГУЛАГа (Бастемиев, 2009; Шаймуханов, Шаймуханова, 1997; Дильманов, 2002; Кукушкина, 2008; Алланиязов, 2011; Дулатбеков, 2012; Дулатбеков, 2014; Дильманов, 2019; Сактаганова, Алланиязов и др., 2022; Алланиязов, Сактаганова, 2022 и др.). Как

результат работы Госкомиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий были опубликованы сборники документов и воспоминаний (Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг, 2002)

Но многие вопросы так и остались недостаточно разработанными. В частности, вопрос о количестве лагерей ГУЛАГа в Казахстане в целом до сих пор остается открытым. В публикациях разных лет указывается различное количество лагерей, дислоцировавшихся в Казахской ССР. Например, в самой первой казахстанской монографии по истории Карлага обозначены 24 исправительно-трудовых лагеря в Казахстане и приведен список этих лагерей. Причем стоит отметить, что этот перечень лагерей, единственный, который был представлен авторами в их труде (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 166). В списке, представленном авторами как казахстанские лагеря, содержатся некоторые неточности. Например, наряду с Карлагом под номером 2 указан в качестве отдельного лагеря АЛЖИР, не являвшийся отдельным ИТЛ, такая же неточность прослеживается в отношении Балхашлага, Кенгира – это лагерные отделения Карлага, и они не были отдельными лагерями. Под номером 11 указан Камышлаг, хотя он не являлся казахстанским лагерем, центр ИТЛ находился в Кемеровской области, а часть его отделений находилась в Омской области РСФСР. Некоторые ИТЛ названы лагерными пунктами (ЛП), например, Актюбинский ИТЛ. Из 24 наименований 17 – это названия населенных пунктов (месторасположение некоторых ИТЛ или лагерных отделений), а не названия лагерей, хотя список называется «Сталинские лагеря Казахстана». Но данные неточности имеют объективное объяснение. В 1997 г. практически все архивы лагерей были засекречены, так что найти перечень казахстанских ИТЛ было почти невозможно. И появление в республике данной работы было «первой ласточкой» в казахстанской «лагерной» историографии.

В России в 1990-х уже шла полным ходом «архивная революция», появились сборники рассекреченных документов. В Казахстане данный процесс активно стал продвигаться лишь с 2020 г. после создания Государственной комиссии и республиканских групп по полной реабилитации жертв политических репрессий.

Академик М.К. Козыбаев в одной из своих публикаций обозначает следующие данные: «на территории Казахстана находились 27 лагерей ГУЛАГа, 70 лагерей, принадлежавших Главному управлению исправительно-трудовых лагерей НКВД республики» (Козыбаев, 2000: 31).

В первой монографии профессора С.Д. Дильманова не указано количество лагерей ГУЛАГа в Казахской ССР, в целом он отмечает, что на территории Казахстана с 1930 года по 1960 гг. были дислоцированы более 60 лагерей и колоний, а также лагерных подразделений ОГПУ-НКВД-МВД СССР. Автор в монографии приводит краткий обзор 14 лагерей ГУЛАГа в республике (Дильманов, 2002: 166). В другой монографии, изданной уже в 2019 г., автор указывает, что «на территории Казахстана в 30-50-е гг. XX века дислоцированы 28 Исправительно-трудовых лагеря, лагерные отделения подразделения ОГПУ-НКВД-МВД СССР, из них 14 исправительно-трудовых лагеря, 1 лагерное отделение (самостоятельное) и 13 лагерных пунктов с общей численностью более 200 тыс. человек» (Дильманов, 2019: 110). В приложении №5 «Исправительно-трудовые лагеря, лагерные отделения и пункты ОГПУ-НКВД-МВД СССР дислоцированные на территории Казахстана в 30-е – 50-е XX века» автор приводит список из 28 наименований, из которого выпали ряд казахстанских ИТЛ (Дильманов, 2019: 583-584). В частности, Казакстанский (Казахстанский) ИТЛ (Казлаг, Казулон) – это был самый первый ИТЛ, созданный в КазССР, и хотя в тексте монографии на 89 странице автор рассказывает о создании Казлага, в свой список автор данный лагерь не включил по неизвестным нам причинам. Не указаны также лагеря и лагерные отделения, подчинявшиеся непосредственно ГУЛАГу: Прорвинский ИТЛ (Прорвлаг), Панинское ЛО (Панинлаг), Ермаковское ЛО (Ермаковлаг) и др. Из 28 наименований 13 также представляют названия населенных пунктов, обозначенные как «лагерные пункты республиканского подчинения»

(Дильманов, 2019: 584). Есть еще одна проблема, ни в одном из вышеперечисленных трудов не даны ссылки на источники, поэтому непонятно из каких публикаций, исследований, архивных или иных сводных материалов приведены эти данные по лагерям КазССР. Основная причина данных разночтений нам видится в следующем: на союзном уровне были созданы Главные управления по производственным направлениям, и каждый лагерь в зависимости от специфики подчинялся различным Главным управлениям (ГУЖДС – Главное управление железнодорожного строительства, ГУЛГМП – Главное управление лагерей горно-металлургических предприятий (промышленности), ГУЛПС – Главное управление лагерей промышленного строительства и др.). Среди лагерей достаточно распространенным было двойное подчинение: по вопросам производства лагерь подчинялся производственному главку, а по лагерным делам – территориальному управлению или непосредственно ГУЛАГу МВД (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998: 84).

В казахстанских исследованиях системных данных о лагерях ГУЛАГа, дислоцировавшихся в республике, карт и таблиц по всем лагерям, обобщающих справочных пособий, к сожалению, не было опубликовано до 2022 г. (за исключением работ по лагерям военнопленных, относившихся к другой системе заключения – ГУПВИ). Авторы десятков опубликованных монографий, диссертационных работ, научных статей объектом изучения выбирали либо историю отдельных лагерей, либо небольшой части казахстанского островка архипелага ГУЛАГ.

Таким образом, можно сделать вывод, что в казахстанских сведениях, к сожалению, до начала работы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий и активной популяризации результатов работы рабочих групп Госкомиссии, имелись разночтения и пробелы в материалах по вопросу количества лагерей, местам их дислокации и т.д. Прделанная учеными работа, безусловно, проявила новые системные данные о казахстанских лагерях ГУЛАГа, но требуется продолжение разработки глубоких, многолетних и кропотливых исследований.

Нами в процессе исследования и сопоставления материалов по данным российского справочника по ГУЛАГу в период с 1930 по 1956 гг., а также трехлетней работы в Государственном архиве Российской Федерации выявлено, что в Казахстане находились 22 ИТЛ ГУЛАГА НКВД-МВД СССР. Речь идет о лагерях и лагерных отделениях, подчинявшихся непосредственно и напрямую ГУЛАГу (не республиканским силовым структурам). Более подробно выяснить названия и дислокацию лагерей можно по публикациям автора данной статьи (Сактаганова, 2022). Не исключено, что в ходе дальнейших исследований при изучении ведомственных и спецархивов, более масштабного рассекречивания документов архивов силовых структур (МВД, КНБ РК), небольшая часть которых только начинает рассекречиваться, данные по количеству лагерей будут уточняться и дополняться.

Результаты исследования. Террор, репрессии, принуждение как максимально эффективные средства решения многих задач нашли отражение в сфере законодательства. Была подготовлена правовая база для проведения массовых репрессий. Значительную часть заключенных в ИТЛ составляли осужденные по так называемым «уголовным» статьям, однако следует иметь в виду, что зачастую граница между «политическими» и «уголовниками» была достаточно условной, поскольку Уголовный кодекс РСФСР 1926 г. был сформирован во многом политическими соображениями власти. Кроме того немалая часть заключенных «сидела» в тюрьмах и лагерях, будучи осужденными на основании приказов ОГПУ (в частности, Приказ ОГПУ №44/21 «О ликвидации кулака как класса» от 2 февраля 1930 г.; Приказ ОГПУ от 14 сентября 1932 г. №898с «Секретная Инструкция по применению Постановления ЦИК и СНК от 7 августа 1932 г.»), постановлений партии и правительства (например, Постановление ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. «Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической собственности)» или как называли его в народе «Закон

о 5(7) колосках»); указов Президиума Верховного Совета СССР (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и из учреждений»; Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10 августа 1940 г. «О рассмотрении народными судами дел о прогулах и самовольном уходе с предприятий и учреждений без участия народных заседателей») и др. По нашему мнению, осужденных по «Закону о 5 колосках» или из-за мер по ужесточению трудовой дисциплины в 1940-х гг. (приведших к наплыву сотен тысяч заключенных в ИТЛ) следует также воспринимать как жертв политических репрессий. Поэтому количество людей, оказавшихся в лагерях, подвергнутых политическим репрессиям, гораздо больше осужденных по 58 статье УК РСФСР 1926 г. Абсолютное большинство репрессированных проходили по статье 58 и 59 УК РСФСР. Но в данной статье мы ставим целью проанализировать количество заключенных за «контрреволюционные преступления», то есть, по 58 статье УК РСФСР в казахстанских лагерях ГУЛАГа на примере Карлага, как самого большого из ИТЛ в республике.

По материалам советских нормативно-правовых актов можно проследить, как изменялось уголовное законодательство в 1920-1930-е годы, как ужесточались меры наказания за «антисоветские действия». Уголовный кодекс РСФСР от 1 июня 1922 г. ввел юридическую формулировку «контрреволюционное преступление», под ним понималось «всякое действие, направленное на свержение советской власти» (Уголовный кодекс, 1922). Новый УК повышал предел наказания лишением свободы до 10 лет. Все дела о контрреволюционных преступлениях, а также дела о правонарушениях религиозного характера (по ст. 119 УК РСФСР) подлежали исключительному ведению революционных трибуналов.

В редакции 1926 г. в особенной части УК РСФСР к государственным преступлениям относят контрреволюционные преступления, где они выделены в отдельную главу (статья 58.1-18) (Уголовный кодекс, 1926). Из 17 подпунктов 58-й статьи (58.2-58.18) в 13 подпунктах (кроме 58.12, 58.15, 58.17) предусматривалась высшая мера наказания – расстрел. С 1934 г. изменения в уголовном законодательстве становятся систематическими и все более далекими от действительно правовой основы. В 1937 г. органам НКВД было официально разрешено применять к арестованным «физические меры воздействия» (то есть, было узаконено применение пыток), была исключена возможность обжалования приговоров и смертные приговоры стали исполняться немедленно (Политические репрессии, 1998). В Казахстане (как часть РСФСР до 1936 г.) осуждение осуществлялось по УК РСФСР 1926 г.

Постановление ЦИК СССР от 25 февраля 1927 г., утвердило Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления). 25 февраля 1927 г. ЦИК СССР утвердил для включения в кодексы союзных республик «Положение о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления)». Данное Положение вошло в уголовные кодексы всех союзных республик и действовало с изменениями и дополнениями до конца 1958 г., став юридической базой для применения политических репрессий. 8 июня 1934 г. ЦИК СССР дополнил Положение о преступлениях государственных статьями об измене Родине, т.е. действий, совершенных гражданами СССР в ущерб военной мощи Союза ССР, его государственной независимости или неприкосновенности его территории (шпионаж, выдача военной или государственной тайны, переход на сторону врага, бегство или перелет за границу). Измена Родине каралась высшей мерой уголовного наказания – расстрелом с конфискацией всего имущества, а при смягчающих обстоятельствах – лишением свободы на срок 10 лет с конфискацией всего имущества. Постепенно принятием новых партийных

и правительственных постановлений и других нормативно-правовых актов контингент, который входил в категорию политзаключенные все увеличивался.

Постановление ЦИК СССР от 8 июня 1934 г. «О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо для Союза ССР опасных преступлениях против порядка управления) статьями об измене Родине» ужесточило наказание. По постановлению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 июля 1937 г. решен вопрос «о заключении в лагеря на 5-8 лет всех жен осужденных изменников родины членов правотроцкистской шпионско-диверсионной организации, согласно представленному списку. Предполагалось организовать для этого специальные лагеря в Нарымском крае и Тургайском районе Казахстана. 15 августа 1937 г. вышел оперативный приказ НКВД, по которому местные органы НКВД были обязаны арестовать и судить через Особое совещание на срок не менее 5-8 лет лишения свободы всех жен «изменников родины, членов правотроцкистских шпионско-диверсионных организаций», осужденных после 1 августа 1936 г., а также их «социально опасных и способных к антисоветским действиям» детей старше 15 лет. По секретному постановлению ГКО от 24 июня 1942 г. был определен порядок, по которому репрессиям подвергались семьи лиц, осужденных к высшей мере наказания по статье 58-1а. С 1937 г. в лагерях ГУЛАГа значительную часть контингента составили ЧСИР – члены семей изменников родины (нормативно-правовая база для осуждения данного контингента рассмотрена выше). Появились специальные лагеря/лагерные отделения для данного контингента осужденных (в Казахстане – АЛЖИР).

В годы Великой Отечественной войны в ИТЛ появился новый контингент осужденных – «каторжники». В 1943 г. Верховный суд получил право применять в отношении осужденных, приговоренных к смертной казни за измену Родине, ссылку в каторжные работы на срок от 15 до 20 лет. Основная масса «изменников» была осуждена без правовых оснований и состояла из участников антисоветских, церковных, профашистских и иных подобных организаций, из «националистов», «террористов» и других граждан, впоследствии реабилитированных за отсутствием в их действиях состава преступления. Положение «каторжников» было более тяжелым, чем у других осужденных.

В 1948 г. в системе ГУЛАГа появились особые лагеря, которые стали важнейшим инструментом карательной политики до 1954 г. Особые лагеря – это система особых лагерей ГУЛАГа для политзаключенных. Эти лагеря создавались для содержания осужденных к лишению свободы «шпионов, диверсантов, террористов, троцкистов, правых, меньшевиков, эсеров, анархистов, националистов, белоэмигрантов и участников других антисоветских организаций и групп, и лиц, представляющих опасность по своим антисоветским связям и вражеской деятельности» (Иванова, 2015:326-327). По сравнению с обычными ИТЛ, в особых лагерях вводились повышенные меры охраны, запрещались все льготы, например, такие как сокращение сроков наказания. Заключенных этих лагерей предписывалось использовать только на тяжелой физической работе, причем, за свой труд они не должны были получать никакого вознаграждения. В послевоенный период были образованы 12 таких лагерей, дислоцировавшихся только на территории РСФСР (8 особлагеря) и Казахстана (4 особых лагеря) (Особлагеря в Казахстане, 2014: 1005). Весной 1954 г. (после ряда восстаний в особлагерях) они были преобразованы в обычные ИТЛ. Все отбывающие наказание в особых лагерях и тюрьмах шпионы, диверсанты, террористы, участники других антисоветских организаций и групп по истечении срока наказания направлялись в ссылку на поселение под надзор органов МГБ в район Колымы на Дальнем Севере; в районы Красноярского края и Новосибирской области; в Казахскую ССР, за исключением Алма-Атинской, Гурьевской, Южно-Казахстанской, Актюбинской, Восточно-Казахстанской и Семипалатинской областей. (История сталинского Гулага. Т.1, 2004: 570)

После смерти И.Сталина начался процесс «восстановления социалистической законности», когда были отменены большинство указов и постановлений 1930-х – 1940-х гг., служившие нормативно-правовой базой политических репрессий. Таким образом, краткий обзор нормативно-правовых актов по лагерям ГУЛАГа свидетельствует, что принятые различные постановления, указы, приказы и др. грубо попирали конституционные права граждан СССР.

В 1920-х – 1930-х гг. в СССР по политическим мотивам было осуждено более 3 млн. человек, из них в 20-е гг. – 14,5% (416 932 человека) и в 30-е гг. – 86,5% (2 663 642 осужденных). По В.Н. Земскову: «число осужденных по политическим мотивам (за «контрреволюционные преступления») в СССР за период с 1921 г. по 1953 г., то есть за 33 года, составило около 3,8 млн. человек». «В феврале 1954 г. на имя Н.С. Хрущёва была подготовлена справка, ... в которой называлось число осужденных за контрреволюционные преступления за период с 1921 г. по 1 февраля 1954 г. Всего за этот период было осуждено Коллегией ОГПУ, «тройками» НКВД, Особым совещанием, Военной коллегией, судами и военными трибуналами 3777380 человек, в том числе к высшей мере наказания – 642980, к содержанию в лагерях и тюрьмах на срок от 25 лет и ниже – 2369220, в ссылку и высылку – 765180 человек» (Земсков, 1991: 3-16). В начале 1953 г. по статье «за антисоветскую агитацию и пропаганду» были осуждены и находились в лагерях, тюрьмах, колониях и на этапах более 0,5 млн. человек.

Рассмотрим контингент политзаключенных в Карлаге. Нами отслежены данные по количеству осужденных по 58-й статье и отбывавших срок в Карлаге. Таблица носит сводный характер, и данные взяты, как из документов фонда Р-9414 Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), из справочника по лагерям ГУЛАГа (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998) и из уже опубликованных исследований (Дулатбеков и др., 2012: 243-259).

Таблица 1. Количество заключенных в Карлаге, осужденных за контрреволюционные преступления (ст. 58) в 1932-1959 гг.

Даты	Общее количество заключенных в Карлаге	Осужденные за контрреволюционные преступления (58 статья)	%	Ссылка на источник: ГАРФ. Ф. Р-9414. Оп.1.
1932 г.	10233	Данные не найдены	Данные не найдены	Д.2740. Л.4
на 1 января 1938 г.	31548	7364	23,3%	Д.1139. Л.176, 259
на 1 июля 1938 г.	40109/ 40508 ¹	15392/ 20556 ¹	38,4%/ 50% ¹	Д.1139. Л.241
на 1 января 1943 г.	45798*	18891	47,1%	Д.369. Л.111
на 1 января 1944 г.	50080	20552	41,0%	Д.1155.Л.53. Д.369. Л.111
на 1 января 1945 г.	53946*	28005	52,6%	Д.369. Л.111
на 1 января 1946 г.	61151	34279	65,8%	Д.80. Л.8. Д.369. Л.111
на 1 января 1947 г.	60745*	35180	62,8%	Д.369. Л.111
на 1 января 1948 г.	63555*	31356/ 34074*	53,3%/ 53,6 %	Д.369. Л.111
на 1 января 1949 г.	65673	25834	39,7%	Д.1321. Л.2. Д.369. Л.111
на 1 января 1950 г.	52709	20346	38,6%	Д.369. Л.111
на 1 октября 1950 г.	47028	19246	40,9%	Д.369. Л.108

1951 г.	43105	14777	34,3%	Д.451. Л.247
на 1 января 1952 г.	42296	13648	32,3%	Д.509. Л.34
на 1 октября 1953 г.	27295	12782	46,8%	Д.719. Л.102
на 1 января 1955 г.	24793	14766	59,5%	Д.1414.Л.303. Д.240. Л.6
на 1 января 1956 г.	24793	10682	43,1%	Д.1414.Л.10
На 1 июля 1956 г.	23218 ¹	4949 ¹	4,9% ¹	
на 10 февраля 1958 г.	19745	1278	6,5%	Д.837.Л.9
на 1 ноября 1958 г.	17324 ¹	736 ¹	4,25% ¹	
на 1 января 1959 г.	16956	61	0,4%	Д.1429.Л.4
Значком * отмечены данные, взятые из справочника (Система исправительно-трудовых лагерей, 1998: 285) · Значком ¹ отмечены данные, взятые из Очерков по истории Карлага (Дулатбеков и др., 2012: 259). Материалы из архивов даны в отдельном столбце.				

Иногда / нередко данные по общей численности и контингенту политзаключенных расходятся (см. на 1 июля 1938 г., на 1 января 1948 г.) в зависимости от источника цитирования. Анализ данных таблицы позволяет вывести ряд закономерностей. В заключительной части по контингенту заключенных Карлага авторами «Очерков» сделаны анализ количественных данных и выводы по ним. Позволим себе процитировать часть из данных фрагментов.

Из общего числа 31548 заключенных на 1 января 1938 г. в Карлаге находилось 7364 осужденных за контрреволюционные преступления или 23,3%. В июле эти пропорции резко возросли. Из 40508 заключенных, осужденных по политическим преступлениям, насчитывалось 20556 человек, то есть 50%. (Дулатбеков и др., 2012: 259)

Считаем возможным добавить к выводам авторов следующее: в декабре 1937 г. было создано Акмолинское спецотделение Карлага ГКВД – АЛЖИР. Первый этап прибыл 6 января (по другим данным 10 января) 1938 г., в целом в АЛЖИРе отбывали срок около 8000 женщин – ЧСИР – членов семей изменников родины (по данным Музейно-мемориального комплекса «Алжир»), которых следует отнести к политическим заключенным. По другим данным в Карлаге в 1938-1946 гг. отбывали наказание около 6500 женщин ЧСИР. Из них более 4546 прошли через АЛЖИР и были осуждены как ЧСИР, остальные 834 – по другим политическим обвинениям. Кроме того 1879 женщин ЧСИР отбывали свои сроки в других отделениях Карлага. Хотя они были осуждены не по 58 статье, а по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 июля 1937 г., тем не менее они являлись политическими заключенными. Поэтому, безусловно, если к данным по осужденным по 58 статье добавить число заключенных – ЧСИР, то не только абсолютное число политзаключенных, но и процентный состав их резко возрастет.

С января 1943 по январь 1944 гг. количество заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления, возросло в абсолютных числах (с 18891 до 20552), но снизилось в относительных числах (47,1% до 41,0%). С января 1945 года по январь 1947 года резко возрастает число заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления (28005, 34279 и 35180 человек соответственно). Пик числа заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления, достиг своего максимума в январе 1947 г. – 35180 человек. Однако в процентном отношении максимальным являлся январь 1946 года – 65,8%. В 1948 г. в Карлаге находилось 31180 человек, осужденных за контрреволюционные преступления. В 1950 году их число снизилось до 19246 человек. С января 1948 года по январь 1950 года идет снижение численности заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления, как в абсолютных цифрах, так и в относительных. Это объясняется переводом части заключенных данной категории в Особые лагеря. (Дулатбеков и др., 2012: 259)

Данные о политзаключенных Карлага за период 1943-1950 гг. авторами взяты из архивной справки, подготовленной специалистами ГУЛАГа. Мы работали с данной

справкой в архиве, но такая выборка нам не встречалась в архиве по более ранним годам, например, в 1930-х гг., где сведения по лагерям расходятся иногда даже в месячных сводках.

В период с 1951 по 1956 г. идет дальнейшее, хотя и медленное, снижение численности заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления – с 14777 человек до 10682 человек. И лишь с июля 1956 г. начинается резкое снижение числа данной категории заключенных – с 4949 до 1278 человек в феврале 1958. В ноябре 1958 г. на 17324 заключенных «контрреволюционеры» составляли 736 человек, а в январе 1959 г. их осталось всего 61 человек.

В общей массе заключенных Карлага, осужденные за контрреволюционные преступления, преобладали лишь в 1938 г. и в период с января 1945 по январь 1948 гг. В остальные годы в составе заключенных преобладали обычные уголовники, разбавленные лицами за должностные, имущественные и тому подобными преступлениями... Динамика численности и состава заключенных Карлага за период его существования: а) менялась в зависимости от причин, обусловленных целым рядом факторов как политического, так и экономического свойства; б) в основном отражала соответствующую динамику в целом по ГУЛАГУ. (Дулатбеков и др., 2012: 259)

Количество политзаключенных в особых лагерях было преобладающим. В Степном лагере в 1949 г. в лагере находилось 23125 заключенных, на 1 июля 1953 г. – 20731 заключенных. Самое большое количество осужденных в Степном лагере было по ст. 58-1 «Измена Родине» УК РСФСР, они в 1953 г. составляли около 75% всех заключенных, но это лишь один подпункт 58 статьи. В Песчанлаге наибольшее число заключенных было в 1952 г. – 39612 заключенных, из них 38854 были осуждены за контрреволюционные преступления (98%). В Луговом лагере в 1951 г. списочное число заключенных было 11205 заключенных, самое большое количество заключенных было осуждено по статье «Измена Родине» (до 60% заключенных), на втором месте – «антисоветская агитация» (около 10%) и др. Контингент заключенных Дальнего лагеря на 1 июля 1952 г. – 3071 человек, на 5 мая 1953 г. из 2667 заключенных за контрреволюционные преступления были осуждены 2662 (98%).

Условия содержания заключенных были невыносимые, они зафиксированы в лагерной делопроизводственной документации (актах, отчетах, переписках, докладных записках и других архивных материалах). И практически условия жизни, содержания, работы осужденных одинаковы во всех лагерях ГУЛАГа, в том числе и казахстанских ИТЛ. Как отмечают исследователи, в лагерях ГУЛАГа «питанием стимулировали труд и поведение заключенных, им же и наказывали. Продовольственная политика состояла в том, чтобы держать людей в полуголодном состоянии. Возбуждая надежды на небольшое улучшение питания, заключенным давали «стимул» для увеличения выработки. За дополнительные сто граммов хлеба и кусок рыбы заключенные старались до изнеможения» (Дильманов, 2002: 142). Дадим характеристику условий содержания, лагерной жизни и лагерной повседневности по материалам архивных фондов.

Спасское лагподразделение Степлага МВД, 1949 г. «Во всех жилых бараках отмечается скученность в размещении заключённых; свыше 1000 человек не имеют спальных мест и вынуждены в ночное время спать на полу: например, в помещении клуба спит на полу 397 человек. Хозобустройство бараков явно неудовлетворительное: столов, скамеек, тумбочек, вешалок, умывальников в большинстве секции нет. Кипяченая вода отсутствует уже в течение трех месяцев, как из-за недостатка топлива, так и в связи с неисправностью кипятилки. В женской зоне, в бараке №35, состоящем из четырех секций, отмечается большая скученность: например, в секции № 4 на 80 местах проживает 128 человек, в секции № 2 – на 250 местах лежит 304 заключенных. Бараки также не обустроены. Ложек, мисок недостаточно. Комнат гигиены нет. Амбулатории в женской зоне нет, в связи с чем медобслуживание женщин поставлено неудовлетворительно: так например, в секции №4 в течение 4 дней лежит с высокой температурой (до 40 [градусов])

больная заключенная Михайлова В.И., осужденная по ст. 58-1-а, сроком на 10 лет, не имея никакой медицинской помощи. От женщин заключённых поступили жалобы: о неполучении мыла в течение 2-3 месяцев, на отсутствие комнат гигиены, кипяченой, горячей воды, на большую скученность, загрязненность верхней одежды, выдаваемой из вещкоптерки. При проверке оказалось, что действительно выданные телогрейки очень грязные, имеют новые заплаты, по которым можно судить, что они выданы из вещкоптерки после ремонта. Поступила также жалоба об избиении некоторых женщин-заключенных солдатами из охраны. Часть заключенных, как мужчин, так и женщин совершенно не имеют постельных принадлежностей, спят на голых нарах и даже на полу, не имея бытовых мат. Баня и дезокамера не работали в течение 18 дней из-за отсутствия топлива. Баня и дезокамера по своей пропускной способности не в состоянии обеспечить нормальную санобработку находящегося в лагподразделении контингента, обменного фонда белья при бане нет. Качество стирки белья низкое, в связи с чем у значительной части заключенных нательное и верхнее платье грязные, часть же заключенных вообще не имеет нательного белья».

В докладной записке констатируется, что «кухня содержится в удовлетворительном санитарном состоянии», но в дальнейшей характеристике понятно, что это совершенно далеко от реального положения дел. «Недостатком является лишь проникновение гнилостных разложившихся газов в помещение разделочных из выгребов помойной ямы, что создает в них неприятный зловонный воздух. Вблизи кухни в 10-12 метрах находится наполненный выгреб помойной ямы, раскрытый, требующий быстрой очистки и ремонта канализационной системы. По своей пропускной способности кухня не удовлетворяет потребности, так как рассчитана на обслуживание максимум 3000 человек. Приготавливаемая пища состоит главным образом из крупяных блюд. С 1 мая овощи (квашенные и картофель) отсутствуют. Из витаминносителей имеется один лук, выдаваемый как приправа. Питание однообразное, недостаточно калорийное. На обед – жидкое в количестве 750 гр, второе блюдо – 200 гр каши; на завтрак и ужин выдается лишь одно жидкое блюдо. При пропускной способности столовой в 90 человек одновременно, мисок имеется всего лишь 60; ложек нет совершенно. Качество больничного питания неполноценное в виду перебоев в снабжении мясом, овощами и отсутствия молочных продуктов, в силу чего каллораж, установленный для питания не достигается (по норме – 3500 калл., фактически – 2300 калл).

Больные-заключенные размещены на двухъярусных сплошных нарах частично на топчанах и нарах вагонного типа; 170 больных из-за отсутствия мест лежат на полу, на матрацах. Железных кроватей нет совершенно. Постельные принадлежности (простыни, одеяла) и нательное белье у больных грязные. Отмечается крайний недостаток медикаментов, особенно сердечных средств; нет хирургического шелка. Необходимо отметить, что имеется тенденция роста заболеваемости среди заключенных, о чем свидетельствует тот факт, что по состоянию на 20 апреля с.г., в больнице находилось 86 больных, на день же обследования 6 мая – больных было уже 1058 человек. Если к тому же учесть, что не все нуждающиеся в госпитализации помещены в больницу, то количество стационарных больных будет значительно больше. Регулярно два раза в неделю производится обыски заключенных. Упорядочена вечерняя проверка заключенных, которая проводится ежедневно по бригадным спискам. Заключенные особой категории имеют соответствующие номера, присвоенные по личному делу, которые пришиты на верхней одежде». (ГАРФ, 1858: 199, 352).

Карагандинский лагерь, 1952 г. «В Карагандинском ИТЛ в некоторых лагподразделениях, особенно в штрафных лагерных пунктах, секции и бараки находились в антисанитарном состоянии, больные заключенные не были изолированы от здоровых, не хватало постельной принадлежности, обмундирования, скученное размещение и др. Неудовлетворительное состояние санитарно-бытовых условий заключенных имело место и в других лагподразделениях Степного, Песчаного лагерей и подразделениях УИТЛК

МВД КССР. Только за последние 4 месяца 1952 г. в МВД СССР поступило из подразделений УИТЛК, Песчаного, Степного и Дальнего лагерей около тысячи жалоб и заявлений, из них значительное количество о нарушениях режима содержания заключенных злоупотреблениях, плохом медицинском обслуживании, розыске посылок и денежных переводов и другим вопросам, связанным с недостатками в работе указанных выше лагерей и колоний МВД». (ГАРФ, 675: 37).

Повторные репрессии заключенных лагерей ГУЛАГа за «политические преступления». Осенью 1948 г. на основании секретной директивы МГБ и Генерального Прокурора начались повторные аресты тех, кто успел выйти на свободу. Всем «повторникам» обвинение предъявлялось по тем же статьям, по которым они уже отбыли наказание. Следствие по этим делам проводилось упрощенно, без проверки прежних доказательств. Этот указ и его практика грубо нарушали законодательство, противоречили основным принципам уголовного права: 1. Повторному наказанию подвергались люди, не совершившие никакого преступления. 2. Вторично давали срок за одно и то же «преступление». 3. Все виды уголовного наказания в УК РСФСР имели определенный срок, бессрочной ссылки или пожизненного заключения быть не могло. Ссылка в качестве дополнительного наказания могла применяться на срок не выше 5 лет. Этот принцип также нарушался. Увеличилось число заключенных в лагерях. Появились «двойные виды» наказаний: лагерь плюс ссылка или лишение в правах на 10 лет. Такого рода формы наказания выносились осужденным по 58-й статье УК, отбывшим свой срок и «особо опасным государственным преступникам». Определенная категория заключенных лагерей после отбытия срока наказания автоматически отправлялась в ссылку на поселение в отдаленные районы (Колыма, Красноярский край, Новосибирская область, Казахстан). Этот указ наделялся обратной силой и распространялся на тех, кто уже успел освободиться в интервале между окончанием войны и выходом указа. Повторные аресты начались с осени 1948 г. За год около 22 тысяч человек попали под действие указа от 21 февраля 1948 г. Власти без формального осуждения увеличивали десяткам тысяч заключенных, осужденных по 58-й статье, срок наказания еще на 10 лет. Отменили данный указ только 10 марта 1956 г. (Иванова, 2015: 85-86). К марту 1953 г. в лагерях содержалось около 2,5 млн. заключенных, а в ссылке – 2,75 млн. спецпоселенцев.

Как уже отмечалось выше, сроки наказания политических заключенных в ИТЛ значительно «удлинились». В казахстанских лагерях, как и в других, в 1930-х – 1940-х гг. давались дополнительные сроки тем, кто еще не успел выйти на свободу, как правило, осужденных за «контрреволюционные преступления». Удлинение срока происходило за счет повторных сроков по УК РСФСР. Всем «повторникам» обвинение предъявлялось по тем же статьям, по которым зачастую они еще отбывали наказание. К сожалению, нам не удалось найти в ГАРФ (фонд Р-9414 – Главное управление мест заключения) данных по повторным срокам. Однако сотни людей в своих воспоминаниях утверждают о получении повторных сроков. Исходя из принципа имеющих частных фактов, можно сделать вывод о том, что эти процессы имело место не так уж и редко. Количество заключенных повторно репрессированных в казахстанских лагерях приблизительно составляло до 15%. Но уточнение данных требует специальных и дополнительных многолетних разработок.

Заключение. Советская карательная система формировалась с первых годов установления советской власти и стала одним из главных инструментов и механизмов репрессивной политики. Неправовые, незаконные действия силовых ведомств на основании данных актов, заключение в лагеря осужденных и их нахождение там были свидетельством антигуманной и антиконституционной репрессивной политики советского государства. Отличительными чертами карательной системы стал принудительный труд и преимущественное содержание заключенных не в тюрьмах, а в лагерях. В них кроме заключенных по уголовным статьям находились осужденные по политическим мотивам, составлявшим определенную/значительную часть лагерных заключенных.

Количество «политических» заключенных в казахстанских лагерях ГУЛАГа можно представить весьма приблизительно (поскольку изучение данной проблемы требует длительных по времени дополнительных изысканий). Через казахстанские лагеря ГУЛАГа с 1930 по 1959 гг. по нашим приблизительным расчетам прошло около 1200000 заключенных, осужденных, как по уголовным, так и политическим статьям. Только через Карлаг с 1931 по 1959 гг. прошло около 1 миллиона заключенных, это подтверждает картотека, которая находилась в архиве Управления Комитета правовой статистики и специальным учетом Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области. Подсчеты, которые были проведены нами по лагерям республики за годы их существования (с учетом имевшейся и доступной для нас статистики) позволяют в качестве гипотезы высказать следующий тезис: число политических заключенных за все годы функционирования казахстанских лагерей ГУЛАГа (1930-1959 гг.) составило около 30%.

Если иметь ввиду возможные перемещения из казахстанских лагерей в лагеря других республик и обратно (они имели место и порой достаточно масштабные), только через особые лагеря КССР прошли более 77 тысяч заключенных по политическим статьям. Кроме того, в Карлаге с июля 1938 г. по 1 января 1956 гг. более 40% заключенных (за исключением 1951-1952 гг.) были осуждены по политическим мотивам, а за 6 лет (1938, 1945-1948 и 1955 гг.) даже более 50% осужденных. Если сюда прибавить контингент политических заключенных оставшихся казахстанских лагерей, считаем, что предложенный нами вариант 30% осужденных по политическим мотивам приближен к реальным цифрам.

Список литературы и источников:

Bacon Ed. The Gulag at War: Stalins Forced Labour Sistem in the Light of the Archives. New York: New York University Press, 1994. 190 p.

Barnes S.A. Death and redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society. Princeton : Princeton University Press, 2011. 368 p.

Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. Forced labor in Soviet Russia. New Haven: Yale Univesity Press, 1947. 331 p.

Mora S., Zwierniak P. La Justice Sovietique. Magi-Spinetti Editeurs. Rome, 1945. 344 p.

Stark M. Frauen im Gulag: Alltag und Überleben 1936-1956. München, 2003. 568 p.

Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР (1948–1956 гг.). Караганда: Карагандинский университет «Болашак», 2011. 808 с.

Алланиязов Т.К., Сактаганова З.Г. Детские учреждения в Карлаге// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. 2023. №1 (109). С. 127-143.

Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): монография. Павлодар: Кереку, 2009. 258 с.

Бердинских В. Вятлаг. Киров, 1998. 320 с.

Гвоздкова Л.И. Принудительный труд: исправительно-трудовые лагеря в Кузбассе (30-50-е гг.). Кемерово, 1994. 248 с.

Дети ГУЛАГа. 1918-1956 / под. ред. А. Н. Яковлева; сост. С.С. Виленский и др. Москва: МФД, 2002. 631 с.

Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря и лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX века). Специальные лагеря НКВД МВД СССР в 40-е XX века. Астана: Национальный университет обороны им. Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, 2019. 644 с.

Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX- века). Алматы: 2002. 344 с.

Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931–1959). Караганда: Карагандинский университет «Болашак», 2012. 831 с.

Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А., Фалежинская И.Ю. Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний. Алматы, 2014. 1005 с.

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект)// Социологические исследования. 1991. № 6. С.10–27; № 7. С. 3–16.

Иванова Г.М. История ГУЛАГа: 1918-1958. М.: РОСПЭН, 2015. 415 с.

Исправительно-трудовые лагеря в Казахстане: Карлаг. Сборник документов и материалов. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 6: Составители тома: З.Г. Сактаганова, А.У. Аупенцова / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022. 488 с.

История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т.2. Карательная система: структура и кадры/ М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира, отв. ред. и сост. Н.В. Петров, отв. сост. Н.И. Владимирцев. М.: РОССПЭН, 2004.

История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. Т. 1. Массовые репрессии в СССР / М-во культуры и массовых коммуникаций РФ, Федер. архив. агентство, Гос. архив РФ, Гуверовский ин-т войны, революции и мира, отв. ред. Н. Верт, С.В. Мироненко, отв. сост. И.А. Зюзина. М.: РОССПЭН, 2004. 730 с.

Козыбаев М.К. Правоохранительные органы и общество // Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах. Книг вторая. Алматы: Ғылым, 2000. 388 с.

Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. Караганда, 2008. 248 с.

Особлаги в Казахстане: Степной. Песчаный. Луговой. Дальний. Под общ.ред. Дулатбекова Н.О. Алматы, 2014. 1005 с.

Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов. Алматы, 1998. 336 с.

Сактаганова З.Г. Лагеря ГУЛАГа в Казахстане: об этапах истории создания и функционирования // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. 2022. №1 (105). С.144-154.

Сактаганова З.Г., Алланиязов Т.К., Тобылов А. К историографии проблемы «Дети в казахстанских лагерях ГУЛАГа»// Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. 2022. № 4 (108). С. 227-238.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: Справочник / Общ-во «Мемориал», ГАРФ. Состав. М.Б. Смирнов. Под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. М.: Звенья, 1998. 600 с.

Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ, 1918-1956. Paris: YMCA-PRESS, 1990. 608 с.

Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г. // <http://museumreforms.ru/node/13973>

Уголовный кодекс РСФСР от 1922 г. // https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. 175 с.

Эпплбаум Э. ГУЛАГ. М.: Издательство АСТ: CORPUS, 2023. 688 с.

Яковлев Б.А. Концентрационные лагеря СССР. London: Ontario, 1983. 255 p.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 675. Л. 37.

ГАРФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1858. Л. 199, 352.

References

- Bacon Ed. *The Gulag at War: Stalins Forced Labour Sistem in the Light of the Archives*. New York: New York University Press, 1994. 190 p.
- Barnes S.A. *Death and redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*. Princeton : Princeton University Press, 2011. 368 p.
- Dallin D.J., Nicolaevsky B.I. *Forced labor in Soviet Russia*. New Haven: Yale Univesity Press, 1947. 331 p.
- Mora S., Zwierniak P. *La Justice Sovietique*. Magi-Spinetti Editeurs. Rome, 1945. 344 p.
- Stark M. *Frauen im Gulag: Alltag und Überleben 1936-1956*. München, 2003. 568 p.
- Allaniyazov T.K., Zhumadilova N.T., Bajmurnov Zh.M. *Ocherki istorii Stepnogo lagerya MVD SSSR (1948–1956 gg.)*. [Essays on the history of the Steppe camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR (1948–1956).]. Karaganda: Karagandinskij universitet «Bolashak», 2011. 808 s.
- Allaniyazov T.K., Saktaganova Z.G. *Detskie uchrezhdeniya v Karlage* [Children's institutions in Karlag] // *Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya*. 2023. №1 (109). S.127-143. [in Russian].
- Bastemiev S.K. *Ispravitel'nye uchrezhdeniya Kazahstana (istoriko-pravovoj aspekt): monografiya* [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect): monograph]. Pavlodar: Kereku, 2009. 258 s. [in Russian].
- Berdinskih V. *Vyatlag*. [Vyatlag]. Kirov, 1998. 320 s. [in Russian].
- Gvozdkova L.I. *Prinuditel'nyj trud: ispravitel'no-trudovye lagerya v Kuzbasse (30-50-e gg.)*. Kemerovo, 1994. 248 s. [in Russian].
- Deti GULAGa. 1918-1956/* [Children of the Gulag. 1918-1956] / pod. red. A. N. Yakovleva; sost. S.S. Vilenskij i dr. Moskva: MFD, 2002. 631 s. [in Russian].
- Dil'manov S.D. *Ispravitel'no-trudovye lagerya i lagerya voennoplennykh NKVD-MVD SSSR na territorii Kazahstana (30-e – 50-e gody XX veka)*. *Special'nye lagerya NKVD MVD SSSR v 40-e HH veka*. [POW camp NKVD-MVD USSR on territories of Kazakhstan (30th-50th century). Special camp NKVD MVD USSR in the 40th XX century]. Astana: Nacional'nyj universitet oborony im. Pervogo Prezidenta Respubliki Kazahstan – Elbasy, 2019. 644 str. [in Russian].
- Dil'manov S.D. *Ispravitel'no-trudovye lagerya NKVD-MVD SSSR na territorii Kazahstana (30-e – 50-e gody XX veka)*. [The NKVD-MVD of the USSR on the territories of Kazakhstan (30-th – 50-th year - th-century)]. Almaty: 2002. 344 str. [in Russian].
- Dulatbekov N.O., Allaniyazov T.K., Zhumadilova N.T., Bajmurnov Zh.M., Zhunusova B.A. *Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitel'no-trudovogo lagerya OGPU-NKVD-MVD SSSR (1931–1959)*. [Outline stories Karagandin ISP government - labor camp OGPU-NKVD – MVD USSR (1931-1959)]. Karaganda: Karagandinskij universitet «Bolashak», 2012. 831 s. [in Russian].
- Dulatbekov N.O., Allaniyazov T.K., Zhumadilova N.T., Bajmurnov Zh.M., Zhunusova B.A., Falezhinskaya I.Yu. *Osoblagi v Kazahstane: Stepnoj. Peschanyj. Lugovoj. Dal'nij*. [Special camps in Kazakhstan: Steppe. Sandy. Lugovoy. Further.]. Almaty, 2014. 1005 s. [in Russian].
- Zemskov V.N. *GULAG (istoriko-sociologicheskij aspekt)* // *Sociologicheskie issledovaniya*. [Gulag (historical-sociological aspect)]. 1991. № 6. S.10–27; № 7. S. 3–16. [in Russian].
- Ivanova G.M. *Istoriya GULAGa: 1918-1958*. [History Of Gulaga: 1918-1958.]. M.: ROСПEN, 2015. 415 s. [in Russian].
- Ispravitel'no-trudovye lagerya v Kazahstane: Karlag. Sbornik dokumentov i materialov. Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody HH veka)*. [Correctional labor camps in Kazakhstan: Karlag. Collection of documents and materials. Materials of the State Commission for the Complete rehabilitation of victims of political repression (20-50 years of the twentieth century)]. T. 6: *Sostaviteli toma: Z.G. Saktaganova, A.U. Aupenova / Pod obshch. red. E.T. Karina*. Astana, 2022. 488 s. [in Russian].

Istoriya stalinskogo Gulaga. Konec 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov: Sobranie dokumentov v 7 t. [The history of the Stalinist Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s: A collection of documents in 7 volumes.]. T.2. Karatel'naya sistema: struktura i kadry/ M-vo kul'tury i massovyh kommunikacij RF, Feder. arhiv. agentstvo, Gos. arhiv RF, Guverovskij in-t vojny, revolyucii i mira, otv. red. i sost. N.V. Petrov, otv. sost. N.I. Vladimircev. M.: ROSSPEN, 2004. S.23. [in Russian].

Istoriya stalinskogo Gulaga. Konec 1920-h – pervaya polovina 1950-h godov: Sobranie dokumentov v 7 t. [The history of the Stalinist Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s: A collection of documents in 7 volumes.]. T. 1. Massovye repressii v SSSR / M-vo kul'tury i massovyh kommunikacij RF, Feder. arhiv. agentstvo, Gos. arhiv RF, Guverovskij in-t vojny, revolyucii i mira, otv. red. N. Vert, S.V. Mironenko, otv. sost. I.A. Zyuzina. M.: ROSSPEN, 2004. 730 s. [in Russian].

Kozybaev M.K. Pravoohranitel'nye organy i obshchestvo//Kazahstan na rubezhe vekov: razmyshleniya i poiski. V dvuh knigah. [Law enforcement agencies and society//Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches. In two books]. Knig vtoraya. Almaty: Fylym, 2000. 388 s. [in Russian].

Kukushkina A.R. Akmolinskij lager' zhen «izmennikov Rodiny»: istoriya i sud'by. [Akmola camp of wives of "traitors to the Motherland": history and destinies]. – Karaganda, 2008. – 248 s. [in Russian].

Osoblagi v Kazahstane: Stepnoj. Peschanyj. Lugovoj. Dal'nij. Pod obshch.red. Dulatbekova N.O. Almaty, 2014. 1005 s. [in Russian].

Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokumentov. [Political repression in Kazakhstan in 1937-1938. Collection of documents]. Almaty, 1998. 336 s. [in Russian].

Saktaganova Z.G. Lagerya GULAGa v Kazahstane: ob etapah istorii sozdaniya i funkcionirovaniya [GULAG camps in Kazakhstan: on the stages of the history of creation and functioning] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. 2022. №1 (105). S.144-154. [in Russian].

Saktaganova Z.G., Allaniyazov T.K., Tobylov A. K istoriografii problemy «Deti v kazahstanskikh lageryah GULAGa» [On the historiography of the problem "Children in the Kazakh GULAG camps"] / Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya. 2022. №4 (108). S. 227-238. [in Russian].

Sistema ispravitel'no-trudovyh lagerej v SSSR, 1923-1960: Spravochnik [The system of correctional labor camps in the USSR, 1923-1960: Handbook] / Obshch-vo «Memorial», GARF. Sostav. M.B. Smirnov. Pod red. N.G. Ohotina, A.B. Roginskogo. M.: Zven'ya, 1998. 600 s. [in Russian].

Solzhenitsyn A.I. Arhipelag GULAG, 1918-1956. [The GULAG Archipelago, 1918-1956.]. Paris: YMCA-PRESS, 1990. 608 s. [in Russian].

Ugolovnyj kodeks RSFSR v redakcii 1926 g. [The Criminal Code of the RSFSR as amended in 1926]. // <http://museumreforms.ru/node/13973> [in Russian].

Ugolovnyj kodeks RSFSR ot 1922 g. [The Criminal Code of the RSFSR of 1922]. // https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22 [in Russian].

Shajmuhonov D.A., Shajmuhonova S.D. Karlag. [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 s. [in Russian].

Epplbaum E. GULAG. [GULAG.]. M.: Izdatel'stvo AST: CORPUS, 2023. 688 s. [in Russian].

Yakovlev B.A. Koncentracionnye lageri SSSR. [Concentration camps of the USSR]. London: Ontario, 1983. 255 r. [in Russian].

Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (GARF) [The State Archive of the Russian Federation (GARF).]. F. R-9414. Op. 1. D. 675. L. 37. [in Russian].

GARF. F.R-9414. Op. 1. D. 1858. L. 199, 352. [in Russian].

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӘЙЕЛДЕР: ҚҰРБАНДАР МЕН ЗАРДАП ШЕККЕНДЕР

Сәрсембина Құралай Қуандыққызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер. Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының филиалы. Астана қ., E-mail: kuralai_sk@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада саяси қуғын-сүргін жылдарындағы әйелдер тағдыры деректер негізінде зерделенген. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап жазалау, қудалау шараларымен өз саястын жүргізді. Әйелдерді социалистік құрылысқа тарту шараларын қарқынды қолға алып, осы бағыттағы үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік деңгейде жүргізді. Әйелдер де кеңестік саясаттың нысанына айналды. *Зерттеудің мақсаты.* 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырын деректер негізінде зерделеу. Міндеттері: саяси қуғын-сүргін шараларының барлық саланы қамтығандығын, коммунистік «әйелдерге тең құқық беру» мәселесі саяси қуғын-сүргін шараларымен жүргізілгендігін дәйектеу. *Зерттеудің әдістері.* Мақалада ҚРОМА, ҚРПА, Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві, Астана қалалық мемлекеттік архиві қорларындағы деректер негізінде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер зерделенді. *Нәтижелері.* Саяси қуғын-сүргін отбасы бірлігіне қарсы бағытталды. Күйеулері «Халық жауы» деп ұсталған тұлғалардың әйелдері, аналары, туған-туыстары, балалары жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Сонымен бірге, қызметте жүрген әйелдер, депортацияланған ұлт өкілдері арасынан да саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер көп болды. Тіпті, үй шаруашылығына отырған аналар да аңдаусызда айтылған ойлары үшін айыпталды. Заңсыздықта шек болмады.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық сана, кеңес өкіметі, әйелдер, заң, жаза, келіспеушілік, «Халық жауы», «ЧСИР» (Отанын сатқандардың отбасы мүшелері).

IRSTI 03.20.00

REPRESSED KAZAKHSTAN WOMEN: VICTIMS AND SUFFERERS

Sarsembina Kuralai Kuandykkyzy^{1*}

¹ Candidate of historical sciences, leading researcher. Institute of state history. Kazakhstan, Astana E-mail: Kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

* Corresponding author

Abstract. Introduction. The article uses data to analyze the fate of women during the years of political repression. Since its establishment, the Soviet government has pursued its policy of punishment and persecution. He intensively took measures to involve women in socialist construction and carried out propaganda work in this direction at the state level. *The purpose and objectives of the research.* To reveal on the basis of the data that the Soviet authorities sought to "change" the social status of Kazakh women in accordance with the traditional development of Kazakh society; To confirm that the "status of the Kazakh woman" was given political importance, and as a result, the "plight of the Kazakh woman" was "taken into account" at the state level, and special resolutions and laws were adopted in this direction; To study the fact that

the issue of "equal rights to women" raised by the Communist Party was carried out by means of political repression, the policy of attracting Kazakh women to the Soviet construction struck a blow to the "image of the mother" in the traditional way of development of the Kazakh society; to examine the extent of social repression measures across the board, and data analysis of innocently persecuted women. *Research methods.* In the article, based on the data in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, the Aktobe Regional State Archive, the Astana City State Archive, women who were subjected to political persecution were studied. *Results.* Political persecution was directed against family unity. Wives, mothers, relatives, and children of persons whose husbands were detained as "enemies of the people" were subjected to massive political persecution. At the same time, there were many women who were politically persecuted among the women in the service and the representatives of the deported nationalities. Even housewives were blamed for their unintentional thoughts. Lawlessness knew no bounds.

Keywords: political repression, totalitarianism, national consciousness, Soviet power, women, law, punishment, dissent, «Enemy of the people», ChSIR (members of the families of traitors to the Motherland).

ГТАХР 03.20.00

РЕПРЕССИРОВАННЫЕ КАЗАХСТАНСКИЕ ЖЕНЩИНЫ: ЖЕРТВЫ И ПОСТРАДАВШИЕ

Сарсембина Куралай Куандыковна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории государства. Казахстан, г. Астана E-mail: Kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В статье на основе данных анализируется судьба женщин в годы политических репрессий. С момента своего создания советское правительство проводило политику наказаний и преследований. Оно интенсивно принимало меры по вовлечению женщин в социалистическое строительство и вело пропагандистскую работу в этом направлении на государственном уровне. *Цель и задачи исследования:* выявить на основе данных, что советская власть стремилась «изменить» социальный статус казахских женщин в соответствии с традиционным развитием казахского общества; подтвердить, что «статусу казахской женщины» придавалось политическое значение, и как следствие, «бедственное положение казахской женщины» было «учтено» на государственном уровне, и были приняты специальные постановления и законы в этом направлении; для изучения того, что вопрос о «равных правах женщин», поднятый Коммунистической партией, осуществлялся путем политических репрессий, политика привлечения казахских женщин к советскому строительству нанесла удар по «образу матери» в традиционном пути развития казахского общества; изучить масштабы социальных репрессий по всем направлениям и проанализировать данные о невинно репрессированных женщинах. *Методы исследования.* В статье на основе данных фондов ЦГА РК, АП РК, Актюбинского областного государственного архива, Государственного архива города Астаны изучены материалы женщин, подвергшихся политическим репрессиям. *Результаты.* Политические репрессии были направлены против единства семьи. Массовым политическим репрессиям подвергались жены, матери, родственники и дети лиц, мужа которых были задержаны как «враги народа». В то же время среди военнослужащих и представительниц депортированных национальностей было много женщин, подвергшихся политическим репрессиям. В непреднамеренных мыслях обвиняли даже домохозяйек. Беззаконие не знало границ.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, национальное сознание, советская власть, женщины, закон, наказание, инакомыслие, «Враг народа», «ЧСИР» (члены семей изменников Родины).

Кіріспе. Әйелдердің қуғын-сүргінге ұшырау себептері. Төл тарихымыз аналардың ерлігіне тұнып тұр. Қазақ халқының ұлттық мінезінде әйел адам ер азаматты ерекше қадірлеп, отбасының тірегі бола білді. Халық даналығы ер адамды шаңыраққа, әйелді босағаға теңеп, астарлап түсіндіретіндігі де сондықтан.

1920-1950 жж. саяси қуғын – сүргін жылдарында да қазақ ұлтының сақталып қалуына аналар ерлігі де себепкер болды. Зұлмат жылдары аналарымыздың қайраты мен қайсарлығының, батырлығының арқасында талай ұрпақ аман қалды. Сол бір зұлмат жылдары аналарымыз балаларының аман қалуы үшін көзсіз ерлікке де барды. Аналардың ерлігін ешқашан ұмытуға болмайды! Егер де, қанқұйлы саясат болмағанда ел бүтін болып, әлемді әлдилеуге қабілетті ана жүрек қасірет шекпейтін еді.

Кеңестік билік орнағаннан кейін ата-бабамыз, асыл әжелеріміз көрмегенді көріп, естімегенді естіп, өмірлерін қасіретпен, қорқыныш, үреймен өткізді. Ата-ана бойындағы үрей, қорқыныш ұрпаққа да берілді. Кеңестік тоталитарлық қоғамда бір-біріне айдап салу саясатының күшті болғандығы соншалықты, өмірге деген сенім, адамдардың бір-біріне деген сенімі өмірден алшақтады.

Кеңестер билігі патшалық Ресейдің заңды мұрагері. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты салдарынан, өз билігінен айырылған халықтың саяси, экономикалық, әлеуметтік жағдайының мүшкіл болғандығы да қалың жұртшылыққа мәлім. Кеңестік Ресей ұзақ жылдарға созылған отаршылық қамытынан әбден қалжырап, титықтаған халықтың жағдайын өз саясатын жүргізуге шебер пайдаланды. Сонымен, патшалық Ресейдің отарлау саясатын жалғастырған қызылдар билігі орныққан күннен бастап өзінің қол астындағы халықтарға репрессиялық шараларымен танымал болды. Ұлттық болмысқа түскен сызаттарды одан әрі тереңдетуге аянбай кірісті. Алайда, ұлттық тәрбиенің қуаттылығы (ана тәрбиесі) халқымыздың өз болмысынан ажырамауына себеп болды.

Қызылдар әкелген қасіреттің ауқымдылығы соншалықты оны толықтай зерттеп шығу да өте күрделі. Ашаршылық, жаппай саяси қуғын-сүргін тоталитаризмнің табиғатынан туындады. Саяси қуғын-сүргін, ашаршылық тақырыбы тәуелсіздік алған уақыттан бастап тереңнен зерттелінуде. Танымал тарихшы ғалымдарымыз осы тақырып төңірегінде құнды еңбектерін жариялап, ұлттық сананы көтеруге зор үлес қосуда. Отандық ғалымдардың еңбектері оқиғаның себеп-салдарын, мәнін, барысын, салдарын толықтай ашып көрсетеді.

Тарихшы ғалым Т. Омарбеков: «Зиялыларды қуғындауды геноцид деуге келеді... Қазақтың бетке ұстарларының бәріне, большевик, немесе алашордашыл болғанына қарамастан оларға қарсы сот ұйымдастырып, арнайы тапсырмамен, бұйрықтармен көзін құртқан. ...Қазақтың ақыл ойы бола алатын адамдардың көзін жоюдың геноцидтік сипаты бар екенін мойындаған жөн, өйткені олардың бәрін «Ұлтшыл» деп айыптады» (Ұлт зиялыларына жасалған қуғын-сүргіннің: 2021), - деген тарихи тұжырым жасаған еді. Одан әрі ғалым 1992 жылы Жоғары кеңесте аштықты геноцид деп тану жөнінде құжат қабылданғандығын, ол құжатқа Жоғары Кеңес басшысы С. Әбділдин қол қойғандығын да жазып кеткенді.

«Ақиқат» журналының 2021 жылдың 19 мамырдағы санында тарихшы ғалым Х.Әбжановтың «Қазақстандағы қуғын-сүргін және ұлт менталитеті» мақаласында: «Қысқасы, қуғын-сүргіннің тарихи, тұлғалық, саяси-идеологиялық, құқықтық бастауларын, ауқымы мен кезеңдерін ғылым мүмкіндігін жегумен зерделеу індеттің алдын алудың, қайталанбаудың, зардаптарынан арылудың басты шарты. Әрі-беріден кейін, миллиондардың тағдырын қиғандықтан, жекелеген елдерде қолданылуы әлі де тоқтамағандықтан оны жаһандық қауіп-қатер ретінде мойындағанымыз жөн.

Кеңестік тоталитарлық қуғын-сүргіннің сипатын сөз қылғанда ол ауық-ауық ашық террорға ұласқанын, одақтас республикалардың бәрінде ұлттық және халықаралық заңдарды өрескел бұзу және қылмыстық әдіс-тәсілмен, барып тұрған имансыздықпен мемлекеттік саясат деңгейіне көтерілгенін ресми бекемдеуіміз керек»-деген тұжырым жасалынады.

Әлде де тереңдеп зерттейтін мәселелер жеткілікті. Маркстік-лениндік көзқарас тамырын тереңге жайғандығы соншалықты, әлі күнге дейін заман талабына сай зерделейтін тақырыптар қатары бар. Мәселен, «аштан өлгенше соғысып өлейік» деп, кеңестік биліктің адамның өмір сүру құқығын аяққа басқан саясатына қарсы шыққан, халықтық көтерілістерді басқарған діни тұлғалар, байлар туралы, сонымен қатар көтеріліс кезінде жетім қалған балалар, босқынға ұшыраған, балалар үйінде өлген сәбилер, сонымен қатар 1920-1950 жж. саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тақырыбы да жүйелі әрі толыққанды зерттеуді күтуде.

Материалдар мен әдістер. ҚРОМА, АОМА қойнауындағы деректер, сонымен бірге жазықсыз қудаланған аналардың естеліктері негізінде еңбекпен түзету лагерінде азап шеккен аналар тағдыры зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Күйеулері «халық жауы» деген жаламен ұсталғанда әйелдер де жаппай қудаланды. Бұл да қуғындалудың бір түрі. Қайсар аналарымыз жүректері қайғы-шерге тұнып тұрса да, белден кешкен азапқа қайсарлықпен төтеп бере жүріп тұтас ұрпақтың тірі қалуына себеп болды. Түрмеден, лагерден шығып, жанталаса жүріп балаларын тауып алып, жандарын сабалап жүріп оқытып, адам қылды. «Халық жауының әйелі, отбасы мүшесі» деген атақ олардың толыққанды өмір сүруіне кедергі болды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия тарапынан әзірленген деректер мен естеліктер жинақтарында зұлмат жылдардағы аналардың ерліктері туралы көптеген деректер де бар.

Ер азаматтың алдына түспеген қазақы қалыптағы түсінікке орай тәрбиеленген аналарымыздың ерлігін қазақ тарихы әлі жүйелі жазған жоқ. Енді әйелдердің саяси қуғын-сүргінге ұшырау себептеріне тоқталсақ: *біріншіден*, әйелдердің қудалануы ер азаматтардың қуғын-сүргінге ұшырауымен тікелей байланысты болды. «Ұлтшыл», «Алашордашы», «троцкист» және т.б. айып тағылған, яғни РСФСР ҚК 58 бабының тармақтарымен сотталып, «халық жауы» атанған тұлғалардың әйелдері, аналары, апақарындастары, қыздары, яғни ет жақын әйел адамдары айыпталды.

Екіншіден, саяси —экономикалық науқандар барысында, 1929-1931 жж. халықтық көтерілістер кезінде әйелдер мен балалар да қудалау көрді. Тіпті, көтерілісшілер қатарында болған әйелдер туралы да соңғы жылдары тың деректер жарияланып жатыр. Халықтың шамасына сай келмейтін экономикалық науқандарға қарсылық көрсеткендердің қатарында әйелдер де жеткілікті. Олардың санын толық анықтау керек. Жазалаушы отрядтардың жауыздыққа толы іс қимылынан үрейленіп, бастары ауған жаққа ауа көшіп, мәжбүрлі босқынға айналғандардың ішінде әйелдер мен балалар да көп болды. 1929-1931 жж. халықтық көтерілістерді қазақ қоғамында беделі зор болған байлар мен діни тұлғалардың басқарғанын да ескеру керек. Олардың отбасы мүшелері түгелдей қудалауға ұшырады.

Үшіншіден, кеңестік құрылысқа тартылып, ауылдық кеңес, колхоз төрағасы және т.б. кеңестік биліктің түрлі деңгейінде қызмет еткендер, өндіріс орындарында жұмыс жасағандар да саяси қуғын-сүргін құрбаны болды. Қуғын-сүргін науқанына, жоспарына ілініп кетті.

Кейінгі зерттеушілер, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерге қатысты тың деректер тауып, әрі қарай осы айтқандарымызды ғылыми тұрғыдан кеңейтер деген үміттеміз.

Әйелдердің қудалануына себеп болған саяси қуғын-сүргін кезеңдерін былайша топтастырсақ:

1. 1918-1926 жж. аралығы. 1918 жылы азамат соғысы басталғанда, әйелдер де жазықсыз жазалауға ұшырады. Мәселен, БҚО бойынша Азовская Вера Акимовна 1919 жылы 28 мамырда Орал губЧК тарапынан тұтқындалып, 6 маусымда сотталып, ату жазасына кесілген. Үй шаруашылығындағы Анищикова Марина Ивановна (1869 ж. туған) Ойыл қаласының саяси бюросымен 1921 жылы 4 сәуірде тұтқындалып, 1921 жылы 4 мамырда Орал губ ЧК (төтенше комиссия) Коллегиясымен сотталған. Демек, көріп отырғанымыздай азамат соғысы жылдарында губерниялық төтенше комитет әйелдерді де ату жазасына кескен (<https://ru.openlist.wiki>). Сонымен қатар, жергілікті жердің дәстүрлі дамуына қарсы қабылданған заңдар әйелдердің қудалануына да себеп болды. Діни тұлғаларға қарсы қуғын-сүргін басталғанда, олардың отбасы мүшелері де қудалауға ілікті. Бұл мәселеге кейінірек терең тоқталамыз.

2. 1926 ж. желтоқсан айынан – 1934 жж. аралығы. 1926 жылы желтоқсанда өткен БК(б)П-ның Қазақстан Өлкелік комитетінің III пленумында билікте Алашорда идеологиясынан қол үзбеген адамдар бар екендігі айтылып, «оңшыл», «солшыл» ауытқушы ұлтшылдар айыпталды. Сонымен қатар, 1926 жылы РСФСР ЮХК-ты саяси қуғын-сүргін шараларын ұйымдастыратын көптеген нұсқауларды жариялады. Мәселен, 1926 жылы «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» заңдасқтырылады (РСФСР Қылмыстық Кодекске 236-бап енгізіледі). Әйелдер де жазалауға ілікті.

3. 1934-1938 жылдар аралығы. 1934 жылы С.М. Киров өлтірілгеннен кейін қуғын-сүргін шаралары күшейді. Сотталғандарға қатаң қарау күшейіп, түрме, ЕТЛ, ЕТК жабық орынға айнала бастайды. 1934-жылы 8-маусымдағы «О дополнении положения о преступлениях государственных (контрреволюционных и особо опасных против порядка и управления) статьями об измене Родине» деген заң қабылданды. 1935 жылғы 27-маусымдағы ПХК-ның № 36354 бұйрығында барлық түрме, колония басшыларына баспасөзге сотталғандар туралы ақпараттың берілмеуі және баспасөзбен байланысты ұзу мәселесін күн тәртібіне қою ескертіледі. «Халық жауы» атынып атылған, ұзақ мерзімге лагерге айдалған азаматтардың әйелдері жаппай ұсталды. Балалары сәбилер үйлеріне жіберілді.

Көптеген өндіріс орындарында жұмыс жасаған әйелдер, түрлі кеңестік билік орындағы қызметтегі әйелдер де «кеңес өкіметіне зиянкестік іс – әрекеті» үшін атылды, 5 – 25 жылдар аралығында ЕТЛ - де жазаларын өтеді.

4. 1938-1945 жылдар аралығы. Саяси қуғын-сүргін екінші дүниежүзілік соғыс жылдарына қатысты саябырлады. Алайда, соғыс жылдарында сотталған әйелдер жеткілікті.

5. 1945-1953 жылдар аралығы. Соғыстан кейінгі уақытта, саяси қудалау қайтадан өршіді. Сталин қайтыс болғаннан кейін қана саяси қуғын-сүргін машинасы тоқтады десекте, алайда, қазақ «ұлтшылдары», Алашорда, Алаш идеясы кеңес өкіметі құлағанға дейін кеңестік биліктің қатаң қадағалауында болып, қудаланды.

Саяси қуғын-сүргін өтпелі кезеңдегі шаруашылық механизмінің ажыратылмас бөлігіне айналды. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап қуғын-сүргін құрбаны болған әйелдер де бар екендігін жоғарыда айтып өттік. БҚО бойынша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдерді зерделегенде 1919 жылдан бастап қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің көптігі назар аудартты. Алайда, бұл мәселеге кейінірек тоқталамыз.

1920 жылдан бастап ВЧК-ГПУ-НКВД халық арасынан «кеңестерге қарсы мәліметтерді» жүйелі түрде жинаған. Ал, 1920-1930 жылдардағы сот жүйесін қайта құру қуғын-сүргінге әзірлік болатын. Кеңес өкіметі тұсында сот жүйесі өзінің тәуелсіздігінен айырылды. Сөйтіп, партия саяси қуғын-сүргінге жол ашты. Архив қорларындағы партия құжаттарында (хаттамалар, есептер, баяндамалар және т.б.) қуғын-сүргінге қатысты деректер мол.

Кеңестік билік жергілікті халықтың дәстүрлі даму ерекшеліктерін жоюға ұмтылды. Халықтың діни сенімі, салт-дәстүрі, ғасырлардан тамырын тартқан ғұрыптық

ерекшеліктері қудалауға ұшырады. Мәселен, Орталық Азия республикаларының ішінде Қазақстан бірінші болып 1920 жылы 28 желтоқсанда қалың малға тыйым салу туралы декретті қабылдады. Осы заңды бұзғандардың қалыңға берілген мал мен өзге де мүліктері екі есе дәрежеде тәркіленіп, екі жақта 1-жылға дейінгі мерзіммен бас бостандығынан айырылу жазасына кесілетін еді. Сонымен қатар РСФСР Қылмыстық Кодексінің 196-бабымен сотталғандарға заң қорғау орындары тарапынан қорғалу құқығын пайдалануға тиым салынады. Қалың малға тыйым салынған декреттің қабылданған алғашқы жылдарында РСФСР қылмыстық кодексінің 196-бабымен сотталғандар саны көп болмады. Осы декреттің құрметіне арнап Қазақстанда 10 жыл бойына «Қазақ қыздарының азат етілген күні» мейрамы аталынып өтілді. Осылайша республикада тұрмыстық қылмыспен күресудің механизмдері жасала бастады. Мәселен, 1922 жылы күйеуге мәжбүрлеп беруді қылмыс деп санайтын, ал 1924 жылы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы, 1925 жылы кәмелетке толмағандармен некелесуге, әмеңгерлікке қарсы заңдар шығарылады. 1928 жылы тұрмыстық қылмысқа қатысты заңдардың барлығы бір жүйеге келтіріліп, РСФСР қылмыстық кодексінің «Рулық тұрмыс қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы (о преступлениях, составляющих пережитки родового быта)» деп аталатын 10-шы тарауына жинақталды (ҚРПМ: 141, 50). Осы заңдар негізінде кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту басталды. 1926-29 жылдардағы тұрмыстық қылмыс түрлерін талдағанда, оның шамамен 60 проценті қазақ әйелдеріне қатысты қозғалған (ҚРПМ: 141, 50). Ал, сол кезеңде А.Штуссер қазақ халқының арасында 1924 жылдан бастап қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес шаралары күшейгенімен, тұрмыстық қылмыстың азаймағандығын, керісінше жылдан жылға өскендігін көрсетеді.

Тұрмыстық қылмысқа қатысты жауапқа артылғандар да заңсыз сотталған тұлғалар. Мәселен, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 199-бабы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы бағытталып, қылмысқа тартылғандарға 1000 сом ақша мөлшерінде айып салынған немесе 1 жылға дейінгі мерзіммен еңбекпен түзету жұмысы белгіленген (Уголовный кодекс, 1935: 101) Сондай-ақ құда түсу кәдесіне қатысқандар да партия қатарынан шығарылып, айыпқа тартылған.

Жоғарыда аталынған заңдар қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын бүлдіріп, «қылмыскерлерді» қолдан көбейтуге жол ашты. Кеңестік заңдар халықтың салт-дәстүр ерекшеліктерін ескермеді. Сонымен, Кеңес өкіметі қуғын-сүргінді қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне сәйкес әзірлеген. 1926 жылы «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» да ұмыт қалмай, осыған қатысты РСФСР Қылмыстық Кодекске 236-бапты енгізу күн тәртібіне қойылады. Сөйтіп, «Рулық күреске қарсы шаралардың» заңдық негізі жасалады. Мәселен, Темір уезінің қазақтары Ғұмыр Есенқұлов, Абылхан және Ибраш Жұлбатыровтар, Мұқаш Қалменов, Мағжан Суфимулдин, Елтай Қиналин және тағы да басқа адамдар «рушыл күрестің ұйымдастырушылары» ретінде Қылмыстық Кодекстің 57-62 баптарымен айыпталады (). Негізсіз, дәлелсіз айыптың тағылу себебін түсінбеген олар КССР Прокуроры мен Юстиция халық комиссарына 12 беттен тұратын арыз жазған. Арыздың иелері өте сауатты азаматтар болған. Оны арыздың мазмұнынан, жазылу құрылымынан да байқауға болады. Арыздан үзінді келтірсек: «...Өкінішке орай, ОГПУ-дің тергеу орындары жеткілікті дәрежеде сауатты болмағандықтан руды контрреволюциялық ұйым ретінде анықтайды. Егер де тергеуші қазақ тілін білмесе, әсіресе рулық тұрмыспен таныс болмаса, оны түсінбейді де, әрі оны зерттеу қиынға түседі. Осы жерден тергеуші қателескен, қазақ руы ертеден патша уақытына дейін де болған. Әрбір рудың мың жылдық тарихы бар. Ал, Кеңес өкіметі 1917 жылы 7 қарашада ғана өмірге келді. Сондықтан да қазақ руы Кеңес өкіметіне қарсы күресу үшін пайда болды деп айтуға болмайды. Біздің біріміз «Назар», басқалары «Жекей», ал үшіншілері «Шүрен» руына жатады. Тергеушінің келесі қатесі Назар мен Жекейді бір-біріне жауласушы топ ретінде көрсетіп, Темір уезінде билікке таласады,-дейді. Шапалов жолдас Қылмыстық кодекске өзінің жобасын енгізіп, жаңа статьяларды табуда...» (КРОМА: 1380, 213).

Дәрігер Ғұмар Есенғұловтың зайыбы Зарина Есенғұлова күйеуінің жазықсыз ұстауына байланысты КССР Прокуроры мен Юстиция Халық Комиссариатына арыз жазған Арыздың мазмұнына үңілсек: «...Какую родовую вражду он мог иметь против Темирбекова из рода «Жекей», против Байменшина из рода «Назар», против Худайбергена Жубанова из рода «Назар», против Суюпова из рода «Жекей», против Кулбасова из рода «Ожырай», против Қаналина из рода «Жекей». Не может быть, чтобы Назаровец - мой муж шел одновременно и против своих Назаровцев и против русских, и против Жекеевцев, и против Ожырайцев. Это абсурд 96-ой пробы с точки зрения родовой вражды, придуманной лицемерами для сокрытия своих преступлений...» (ҚРОМА: 1380, 213).

Саяси қуғын-сүргін осылайша бірнеше мыңдаған отбасылардың шырқын бұзып, адамдардың табиғи құқықтарына нұқсан келтірді. Алты баламен қалып, күйеуінің «ақтығына» жоғарыдағылардың көзін жеткізу үшін талай жерге арызданған ананың өмірін ойыншыққа айналдырған сол бір заман талай отбасының шырқын бұзды.

1928 жылы Қазақстан халық соттары тарапынан ұйымдастырылған 738 көрсеткіш сот процестерінің шамамен 50 проценті әйелдерге қатысты қозғалған тұрмыстық қылмыс болды (АОМА: 9, 5). Осылайша «Патриархальды қалдықтарға» қарсы күрес жылдан-жылға күшейе түскен. Мәселен, 1928-жылы 1-ақпанда Қазақ өлкелік комитеті бюросында «Қалың мал және көп әйел алушылықпен күрес туралы» қарардың орындалуын тексерудің қорытындысы қаралады. Әйелдерді социалистік құрылысқа тарту және «Рулық қалдықтармен күресу» шараларының ауқымы кеңейе түскен. Осы мақсатпен «Қалың мал мен көп әйел алушылық жойылсын» деп аталынатын қоғам құрылады (АОМА: 9, 173).

Әрбір губерниялар «қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес» туралы баяндамаларды жиі жасап, орталық комитетке арнайы есеп беріп отырған. 1928 жылғы 10 желтоқсандағы қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің отырысында «әйелдерді кері кетірудің барлық түрлеріне қарсы белсенді күресу» қажеттілігі қатаң бұйырылады. Мәселен, «...Убийство и насилие в данных случаях должно рассматриваться, как контр-революционное преступление со стороны байства, кулачества и духовенства на одном из участков классовой борьбу на участке закрепощения женщин...»-деген жолдардан жалпылама айып тағу үрдісінің бастамасын көруге болады (ҚРОМА: 1380, 173).

1926 жылғы 6 шілдеде РСФСР ҚК-не енгізілген 236-шы бап, яғни «Рулық күрестің жетекшілерін жауапқа тарту» саясаты салдарынан Кеңес өкіметі заманында «жүз», «ру» секілді этностық, ұлттық тарихи түсініктерге үрейлене қарау үрдіс алды. Ал, бұл атаулардың ұлттық, тарихи түсінік екендігін түсіндіруге ұмтылған азаматтар «ұлтшылдар» қатарына жатқызылды. Сонымен қатар, «Революциялық заңдылықты бұзғандары» қатаң жазалау негізінде сот-тергеу орындары көптеген заңсыздықтар жіберген. Қазақ өлкелік БК(б)П хатшысы Ф.Голощекин қуғын-сүргін шараларына баспасөз бен жұмысшы, шаруа бұқарасын кеңінен тартуды заң органдарына міндеттеген (ҚРОМА: 1380, 97).

Ф.И. Голощекин Қазақстанда жоғарыдан белгіленген әлеуметтік-экономикалық шараларды жүргізіп, оның аяғы жаппай қуғын-сүргінге ұласты.

Орталық Комитет сот-тергеу орындарына науқан барысындағы «астықты жасыру секілді тәртіп бұзушылықтарды» қылмыстық іс ретінде қарауды міндеттеген. Науқан барысында жүргізілген жазалау шараларына ер адамдармен бірге әйелдер де ілігеді.

1926 жылы РСФСР ЮХК еңбекші халықты қоғамдық айыптау ісіне тартып репрессия шараларын жүргізуді бұйырған (ҚРОМА: 1380, 69). ПП ОГПУ-дің оперативті мәліметтерінде «банда», «ұры», «қарақшы» деген айыптаулар өте жиі кездеседі. Кеңес өкіметіне қарсы болғандарға жоғарыдағы айыптар жалпылама тағылған.

Сонымен, 1926 жылы РСФСР ЮХК-ты саяси қуғын-сүргін шараларын ұйымдастыратын көптеген нұсқауларды жариялады.

Жоғарыда аталған бұйрықтар негізінде саяси қуғын-сүргін жүйесі қоғам өмірінің барлық саласына ене бастады. Сөйтіп, асыра сілтеуге кеңінен жол ашылады.

Қарқынды әрі көлемді жүргізілген кеңестік үгіт-насихат жұмыстарына қарамастан Кеңес өкіметіне деген қарсылық жылдан-жылға артқан. Мысалы, 1923-1924 жылдары-37, 1924-1925 жылдары – 145, 1925-1926 жылдары - 198 қарсылық болған (ҚРОМА: 1380, 69). Қарсы қозғалыстардың өрлеуі қаулы, қарарлардың заңсыздығынан, яғни шынайы өмірмен байланыспауынан болса керек. Осы жылдардың өзінде Прокуратура органына азаматтар тарапынан жазылған арыздар саны артып, 1923-1924 жылдары 215, 1924-1925 жылдары 1289, ал 1925-1926 жылдары 7219 арыз түскен. Біз осы жағдайдан билік тарапынан жіберілген заңсыздықтардың жылдан-жылға күшейгендігін байқаймыз. Алайда, прокуратура бөлімінің есебіне мән бергенде губерниялық және халық соттарының қызметінен жазалау саясатының күшейгендігі байқалады. Сонымен қатар, ату жазасына кесілгендер саны да жылдан-жылға арта түскен. 1925-1926 жылдары азаматтарды сыртынан соттау ісі де өте жиі кездескен.

ОГПУ-ң ел арасынан жинаған мәліметтерінде «кеңестерге қарсы» пікірлер айтқан адамдар, олардың қатарында әйелдер де өте жиі кездеседі.

ЮХК 1928 жылы Қазақ Өлкелік БК(б)П комитетіне аса құпия түрде астық даярлау барысында ҚК 107 бабы бойынша 1151 істің қозғалғандығын мәлімдейді. Алайда, осы істердің қаншасының сотта қаралғандығын анықтап айтуға қиналып, жалпы астық дайындау тұсында аталған баппен сотталғандар туралы мәліметтің жоқ екендігін, тек қана бірнеше губерниялар бойынша айыпталғандар санын бере алатындығын жеткізед (ҚРОМА: 1380, 173). Демек, экономикалық науқандар кезінде айыпқа тартылған әйелдер санын дәл айту қиын. Сол кезеңде ауыздан шыққан сөз «саяси мәнге» ие болып талай адам жазықсыз «жау» атанған. Мәселен, Орал округі, Жаңғалы ауылының тұрғыны Фатима Бакирова «...Билік басындағылар байлардың малын тәркілеп, ал коммунистер тәркіленген мүліктерді арақ қылып ішеді» деп айтқаны үшін сотталған (ҚРОМА: 1380, 173). Ол кісінің арғы тағдыры беймәлім.

Кеңестік биліктің адамның өмір сүру құқығын өрескел түрде аяққа басқан саясаты салдарынан 1929-1932 жж. халықтық көтерілістердің жаппай етек алғандығы белгілі. Халықтық көтерілістерді аяусыз жазалағанда әйелдер де, балалар қуғын-сүргін құрбаны болды. Қарқаралы уезінде 1931 жылы болған Бокты көтерілісінің азабын тартқан Ақсары болысының ірі байы Мыңғырбай Байдәулетұлының ұрпағы Ақашева Нәзипа: «...Көтеріліс қатігездікпен басылған соң, әкемді тұтқындады. Одан кейін іле-шала шешем Шәмшібануды, оның шешесі, нағашы әжем Әнипаны, нағашы атам Оспанды тұтқындап, Қарқаралы түрмесіне тығады. Біздерді шиеттей жасбалаларды Егіндібұлаққа әкеліп, Қоскенің Ахметі деген белсендінің үйінің жанынан қос тігіп, сонда қарауыл астында ұстайды. Менің сегіздегі кезім, інім Зейнолла үш жасар да, кенжеміз Нығыметолла бір жасар (Бұл інім қуғын-сүргінде жүргенімізде Омбыда екі жасында қайтыс болды). Күндіз бізге ешкім жоламайды, түнгілік тамақ қойып кетеді...» (Алпысұлы: 1994, 3), - деп жазған еді. Ақашева Нәзипаның әкесін Шәріп ағасымен бірге Мәлік сайы деген жерде өз көрлерін өздеріне қаздыртып, атып тастаған.

Профессор Х. Әбжанов 2023 жылы жарияланған «Алаш және халық көтерілістері» атты мақаласында Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүрген Айбарша Шәйменова мен Б.Алданаева туралы деректерді тұңғыш рет жариялаған еді: «Құжаттарды іздеу және сұрыптау үстінде көтерілісшілер қатарында жүрген екі әйел ғана көзімізге түсті. Әсіресе, Айбарша Шәйменованың ерлігі бөле-жара айтуға лайық. Қарақұм көтерілісінің бел ортасында жүріпті. Ақ туды қолға алып, ауыл-ауыл арасында насихат жүргізген, кеңеске қарсы қарулы күреске шақырған. Ұнжырғасы түскендерге: «Сендер де жігітсіңдер ме, қоян жүрек қорқақсыңдар», «Қазақ халқының бостандығы үшін қан төгіндер» деп ұрандаған екен. Көтерілісшілер жазаланғанда Айбарша 10 жылға сотталды, күйеуі Қали 3 жыл алды. Ал, екінші әйел Б.Алданеваның тағдыры әзірге беймәлім. Әйелдер көтерілісшілерге тамақ даярлағаны, киім-кешектерін жуғандығы құжаттарда айтылады.

Ендеше, қаһарлы жылдарда әйелдер күрестен тыс қалмады. Олардың ерлігі құрметке, арнайы зерттеуге лайық» (Әбжанов, 2023)

Халық көтерілістері кезінде қуғын-сүргін зобалаңын бастарынан өткізген әйелдер мен балалар тақырыбы да арнайы зерттеуді талап етеді. Бұл тақырып әлі күнге дейін зерттелінбеді.

Әйелдерді, әсіресе қазақ қыздарын партияға тарту ісі де қуғын-сүргін шараларына жол ашты. Қазақтар көп шоғырланға: аудандарда әйелдердің партия қатарына кіруі өте төмен дәрежеде болғандықтан «қазақы аудандар артта қалған», «Алашордашылардың кері тартушылығы» деген көзқарас қалыптастырылады. Әйелдердің партия қатарында аз болуы «коммунист әйелдердің дұрыс жұмыс жасамауынан» деп көрсетіліп, партия комитеті арқылы «жұмыс жасамайтындарды тәртіптеу» қажеттілігі де бұйырылады.

1937 жылы 22-қаңтарда өткізілген Қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің VII пленумының қаулысында партия жауларына қарсы күресті күшейту мәселесі қайта-қайта айтылып, әсіресе Қызылорда облысы, Оңтүстік Қазақстан облысының Шаян, Қазалы аудандары, Батыс Қазақстан облысының Орда, Жамбейті аудандары, Шығыс Қазақстан облысының Бесқарағай, Жарма, Ұлан аудандары мен Ақтөбе облысының Ырғыз ауданын қазақ ұлтшылдығының, ұлтшыл ұйым ордасы ретінде бағалап, оларға қарсы күресті күшейту қажеттілігі көрсетіледі (Коммунистич. Партия: 1981, 333). Сондай-ақ барлық партия ұйымдарына қазақ контрреволюциялық ұлтшылдығына қарсы күресті шешімді әрі жүйелі түрде жүргізу қатаң тапсырылады.

Саяси-экономикалық науқандарға, басшылық қызметтерге әйелдерді, қазақ әйелдерін белсенді тарту мақсаты да репрессиялық шараларға ұласты.

Өндіріс орындарын қарқынды қамтыған репрессиялық шараларға әйелдер де жаппай ілікті. Қалалық жерлерде әйелдері өндіріске тарту саясаты жүргізілсе, ал ауылда ауыл шарушылығын ұжымдастыру шараларына әйелдерді белсенді түрде қатыстыру ісі қолға алынды.

Партия жиналыстарының хаттамаларында «халық жауларын мұқият іздестіру, троцкиштілермен күресу туралы» жиі-жиі айтылып, әйелдер де осы жұмысқа тартылады. Өндірістегі алдыңғы қатарда жұмыс жасаушы әйелдерге, «зиянкестер мен бүлдіргіштерді» тиісті орындарға хабарлап, троцкиштілерге қарсы күресу міндеттеледі.

Сонымен, Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісін белсенді бастап, «тең құқық беру» саясатын қуғын-сүргін шараларымен ұластырды. «Қазақ әйелі революцияға дейін күң, құл болған» деген көзқарас қоғамға енгізілді. Қазақ әйелін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын күйретті. Тек қана саяси мақсаттан туындаған шаралар жүзеге асырылып, ОГПУ, НКВД мен қатар Қызыл отаулар да әйелдер арасындағы «саяси көңіл-күйді» үнемі бақылап, жоғарыға мәлімдеп отырды.

Қалалық жерлерде қазақ әйелдерін өндіріске ал, ауылдар мен селоларда ауыл шаруашылығын ұжымдастыру шараларына тарту саясаты жүргізілді. Әйелдерді кеңестік құрылысқа тарту науқанында орын алған кемшіліктерді «реттеуде» саяси қуғын-сүргін шаралары бас көтереді. Тіпті, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісі барысындағы қиыншылықтар төменгі партия ұйымдарының қолдау көрсетпей, кедергі жасауынан деп те бағаланады. «Жөнсіз іс-әрекеттерді реттеу» мәселесі партия комитетіне тапсырылғанымен, оларды түзеу ісіне келгенде партия комитеті сот-тергеу орындарына жүгінген. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргіннің өзіндік жүйесі қалыптасты.

Сот-тергеу органдарының жазалаушы қызметі саяси-шаруашылық науқандар барысында қарқынды деңгейде болған. Астық, ет дайындау, бай-кулакты тап ретінде жою, социалистік меншікті қорғау науқандары кезінде жоспарды орындай алмаған халыққа қарсы қолданылған күштеу, зорлық-зомбылық шаралары өте көлемді. ЮХК сот-тергеу органдарының астық дайындау науқаны барысындағы «жұмыстары» туралы мәліметті екі апта сайын жинап отырған. Науқандар тұсында азаматтар үстінен қозғалған қылмыстық істердің бірсыпырасының заңсыздығы туралы сол жылдардың өзінде-ақ айтылғандығын мұрағат құжаттары дәлелдейді.

Жергілікті жерлердегі қазақ зиялыларының, атап айтқанда Алаш зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауы жете зерттелінген жоқ. Сәйкесінше, «халық жауы» атанған тұлғалардың, әсіресе Алаш зиялыларының отбасы мүшелерінің қудалануы да толыққанды зерттеуді талап етеді. Жергілікті жерлердегі қудалау саясаты, сол кезеңдегі Қазақстанның әкімшілік-территориялық бөлінісіне байланысты әрбір облыстың өзіне тән ерекшелігіне, әсіресе зиялы қауымның шоғырлану деңгейіне сәйкес жүргізілді. Архив қойнауларындағы партиялық үштік жиналысының хаттамаларынан жергілікті жерлердегі зиялылардың, қызметкерлердің қуғынға ұшырау деңгейін көруге болады.

Ал, өндіріс орындары мен темір жол бекеттері бойында қуғын-сүргін шараларының кең көлемде жүргізілуі салдарынан айыпталғандар саны өте жоғары көрсеткіштерге жеткен. Қуғын-сүргін саясатына темір жол бойы, заводтар мен өнеркәсіп орындарының, көлік (транспорт) саласының қызметкерлері мен арнайы қоныс аударылғандар (спецпереселендер) да көп ұшырады.

ОГПУ, НКВД орындары халық арасындағы әсіресе, темір жол бойындағы саяси жағдай туралы арнайы мәлімдемелерді жүйелі түрде жинап отырған. «Үкімет халықтың жағдайын ойлаған болып саясат жүргізуде.

Жазғы және күзгі егін науқаны партия ұйымдарының басшылары үшін аса қауіпті болды. Себебі, жоғарыдан белгіленген жоспарды орындамағандар саяси қуғын-сүргінге ұшырайтын еді.

«Сотталып», «жер аударылғандарды» да «үсті-үстіне» айыптау жоғарыдан бұйырылған. Алашорда үкіметінің белсенді жетекшілерінен бастап, оның жергілікті жерлердегі мүшелерін, Алашордаға ниеттес болғандарды, тіпті олардың тума-туысқандарын, таныстарын қамтыған қуғын-сүргін саясаты 1937-1938 жылдары өршіп кетті. Мысалы, Қарабұтақ ауданының тұрғындары Жанұзақ, Бүркітәлі Сисекеновке «Ұ.Құлымбетовтың агенті, алашордашылар» деген айып тағылады. Себебі Сисекенов Бүркітәлінің әйелі Балқия Ұ. Құлымбетовтың апасы еді (АОМА: 13, 333). Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

1938-жылы 31-қаңтарда Орталық Комитет ПХК-на «...поляктардан, латыштардан, эстондардан, финдерден, қытайлардан...шетелдік және кеңес азаматтарынан тұратын шпиондық-диверсиялық, контингенттерді талқандау жөнінде операция жүргізуге рұқсат» береді. Операция уақыты 1938 жылдың 15 сәуіріне дейін көрсетіліп, сондай-ақ тұтқынға алынғандардың қай елдің азаматы болса да істерін соттан тыс тәртіппен қарау ескертілген. Сөйтіп, КСРО аумағында әртүрлі себептермен өмір сүрген шетелдік азаматтар да сталиндік қуғын-сүргіннің құрбандығына ұшырады.

Сталиндік қуғын-сүргін саясаты қоғамның барлық саласын, әртүрлі әлеуметтік жіктерді, топтарды, тіпті балаларды да қамтыды. Жаппай жазалаудың құрығына оқушылар мен студенттер де ілікті.

1937 жылы жоғару оқу орындары тексеріліп, профессор-оқытушылар құрамына қатты мән беріледі. Студент, оқытушы, кітапхана қызметкерлері де репрессиялық шараларға ілігеді.

1937 жылы 28 желтоқсанда КП(б)К ОК бюросы «Жауапқа тартылғандардың балалары мен туыстарын оқудан шығару туралы» шешім қабылдайды. Осы шешім сан мыңдаған жасөспірімдердің тағдырына өшпестей таңба қалдырды. Қаулының орындалу барысын сот-тергеу орындары қатаң қадағалап отырған. Нәтижесінде, балаға тән көңілмен айтылған жеке пікірлер мен болмашы іс-әрекеттер партияға, кеңестерге қарсылық ретінде бағаланады. Алматы облыстық УНКВД бастығы, капитан Шабанбековтың «Қала мектептері мен техникумдарындағы саяси тәрбие және қоғамдық жұмыстардың кемшіліктері» туралы баяндамасында, оқушылардың «Кеңестерге қарсы іс-әрекеттері» баяндалған. Дәлел келтірсек: «№ 37 мектептің 10 класс оқушысы Горбань ...Ату шараларының ақыры қашан болады? - деген.

№35 мектептің оқушысы Бутенко КСРО Американы ешқашан қуып жете алмайды» - деген.

№16 мектептің оқушысы Деревячина ...Сталин жолдастың портретін жыртып тастап, оның келесі жағына Пушкиннің әйелінің суретін салған...

№37 мектептің 9 класс оқушысы Комаров Геннадий өзінің «Бір адамның өмірінен» деген шығарма жұмысында, «...Менің көз алдымда кулақтарды жою процесі өтіп жатыр. Оған менің көзқарасым мынадай: адам өмір сүргенде жақсылыққа қарай ұмтылады, жақсы өмір сүру үшін күреседі. Адам өмірінің мәні де осы. Алайда, адамды кедейлендіріп, оны тіпті мыңдаған шақырым алыс, ешкімді танымайтын жерлерге жер аударарды. Ол жерде адам жалғыздықты, әділетсіздікті сезінеді. Тіпті, жер аударып қана қоймай, өмірі жасап көрмеген, ағаш кесу секілді ауыр жұмыстарды жасатқызады», -деп жазған (Политические репрессии: 1998, 41) Осылайша ауыздан шыққан сөзді аңду үрдісінің нәтижесінде өмірге деген көзқарасын сәбилік көңілмен тура айтқан жасөспірімдер де «кеңестерге қарсы пиғылы» үшін сотталады.

Сот қызметкерлері және мұғалімдерге аттестация жүргізу кезінде 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырағандар саны күрт артады. Аттестация кезіндегі сотталғандар саны мен тізімі архивте сақталғанымен, оның ішінде әйелдер нақтылы көрсетілмеген. Тек қана партия мәжілістерінің хаттамаларынан қана әйелдерді табуға болады.

1937 жылы 15 тамызда Ішкі істер Халық Комиссарының 00486 нөмерлі шұғыл бұйрығы шықты. Оның мазмұнына үңілсек: «С получением настоящего приказа приступите к репрессированию жен изменников Родины, членов правотроцкистских шпионско-диверсионных организации, осужденных военной коллегией и военным трибуналами по первой и второй категориями, начиная с 1 августа 1936 года...» дей келе, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған отбасы мүшелерін тұтқындауға деген даярлық шараларына мұқият және тиянақты түрде нұсқау береді. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58 бабы бойынша шетелге қашып кеткен әскери тұлғалардың кәмелетке толған отбасы мүшелері 5 жылдан 10 жылға дейінгі мерзіммен, барлық мүлкі тәркіленіп сотталатын болған (Сборник: 1993, 85).

00486 нөмерлі бұйрықта «халық жауының» әйелдері мен 15 жастан жоғары әлеуметтік қауіпті және кеңестерге қарсы іс-әрекет жасауға бейім балаларына қарсы қылмыстық іс қозғап, қысқаша айыптау қорытындысын жазу және қылмыстық істерді КСРО ПХК-ның ерекше мәжілісіне жіберу айтылған болатын. Сондай-ақ, «Отанын сатқандардың» әйелдерін әлеуметтік қауіптілік деңгейіне қарап 5-8 жылдан кем емес мерзіммен лагерьге айдау да бұйырылды. Аталмыш бұйрықтың 34-бөлімінде «халық жауының әйелдерін тұтқындау шаралары және осыған байланысты шұғыл оқиғаларды КСРО ПХК-ның басшысына хабарлау», ал 35-бөлімде «әйелдерді репрессияға ұшырату шараларын 1937-жылдың қазан айының 25-не дейін аяқтау» жазылса, 36-бөлімде, «Отанын сатқандардың әйелдерін күйеулерімен бір мезгілде тұтқындау» бұйырылады (Сборник: 1993, 85). Осылайша, жазықсыз жандарды «кәнігі қылмыскерше» тану өмірдің құнын төмендетіп, мәнін кетірді.

1937-1938 жылдары саяси баппен сотталғандардың шағымдануына және оларды ақтауға мүмкіндік болмайды. 1937- жылы 14-қыркүйекте КСРО ОАК қылмыстық кодекске өзгертулер енгізу туралы қаулы қабылдайды. Контрреволюциялық зиянкестік (58-7 бап) және диверсияға (58-9 бап) байланысты сотталғандарға тағылған айып істің сотта қаралуына бір тәулік қалғанда берілетіндігі және шағымдануға болмайтындығы, ату жазасының шұғыл орындалатындығы бұйырылады (ҚРОМА: 1380, 581). Сондай-ақ қылмыстық істердің жоғалып кетуі де сол жылдары жиі кездескен. Мысалы, ЮХК-ты 1936 жылы Ақтөбе қалалық сотының 62 қылмыстық істі жоғалтқандығын айтып, осы мәселеге мұқият қарауды бұйырған.

1937-жылғы 15-тамыздағы ПХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығынан соң «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді (Сборник: 1993, 86).

1932-1934 жылдары «қоғамдық меншікке қол сұққандар» көп болса, ал 1935-1938 жылдары «контрреволюциялық», «антисоветтік» іс-әрекеті, пиғылы үшін сотталғандардың үлес салмағы күрт өскен.

Отбасы-қоғамның ұясы мен ұйытқысы. Отбасы – мемлекеттіліктің іргетасы. Сондықтан да, отбасы арқылы қоғам дамиды. Отбасындағы тәрбие мен құндылықтар - ұлттық рухтың кепілі. Бір сөзбен айтқанда, аса маңызды әрі ежелден тамырын тартқан осы бір әлеуметтік институт ұлттық сананың тұтастығын қамтамасыз етеді. Сондықтан да отбасының іргесін шайқалту, дәлірек айтқанда, ата-ананы қудалап, баладан айыру, ұрпақты тегінен ажырату, ұмыттыру саясаты әдейі алдын-ала ойластырылған шара болатын. Ондағы мақсат - ұлттың рухын төмендетіп, ұлттық сананы әлсіретіп, «кеңес тік адамды» тәрбиелеп шығару еді. Бұл мақсатқа жетуде кеңестік саясаткерлер жарты жолда тоқтады. Қазіргі таңдағы осы тұста біздің кездесіп отырған қиындықтар патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлауынан бастау алып, кеңестік жүйеде асқына түскен-ді.

Қорытынды. Біз зерттеп отырған кезеңдегі Қазақстан жерінде орналасқан лагерьлердегі тұтқындар саны туралы толық есеп жоқ. Сондықтан да 1925-1938 жылдар аралығындағы сотталғандар құрамы туралы мәліметтерді, тек қана лагерь басшыларының жылдық есебі, қызмет бабында жазған хаттар, бұйрықтар және өзге де осы секілді қосымша дерек көздері бойынша ғана анықтай аламыз. Лагерь тұтқындарының жеке істері секілді маңызды тарихи құжаттарды зерттеу арқылы толық ақпаратқа қол жеткізуге болады. Сол жылдардағы лагерь тұтқындарының жеке іс қағаздары 2022 жылдың соңына дейін, аймақтық, облыстық ІІМ қатаң бақылауында болды. Осы айтқанды 1930-1950 жылдардағы Қазақстан аумағындағы лагерьлерді зерттеушілер де дәлелдей алады.

Қуғын-сүргін зобалаңының шындығын толық танып-білу осы күнге дейін кешеуілдеп жатыр. Саяси қуғын-сүргін құрбандарының толық ақталуы бүгін заман талабы.

Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерьлерінде жазықсыз сотталып, жазаларын өтеген аналардың тағдыры оңайлықпен зерттелініп, жазылатын дүние емес. Сол кезеңдегі қылмыстың өте көлемді, әрі жүйелі түрде, жан-жақты болуы қазіргі таңдағы зерттеудің өте ауқымдылығын әрі жан-жақтылығын, жүйелілігін талап етеді.

Мәдениетті, оқыған, оқымаса да көргені мол апа-әжелердің көрген рухани азабын жеткізу өте ауыр. Өмірде адам үшін ең ауыр әрі қиын нәрсе рухани азап екендігін кім де болса мойындайтыны анық.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Алпысұлы С. Құрбандық. Боқты көтерілісінің азабын тартқан Н. Ақашева апайдың әңгімесі // Орталық Қазақстан. 1994. 15 қараша. 36.

Докладные записки по работе среди женщин за 1937 г. // Ақтөбе ОММ.- 13-қ.; 6-т., 506-іс.- 16-17-п. 41п.

Жалобы отдельных граждан за 1926 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 164-іс. 208-213 п.

Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов (1928-1937 гг.). Алма-Ата: Казахстан, 19 Протоколы заседания за 1938 г. // Ақтөбе ОММ. 13-қ.; 6-т., 52-іс.-17п.81.- Т.2. 384 с. (3336.).

Қазақ өлкелік ВКП(б) комитеті // ҚРПМ.-141-қ.; 1-т., 2828-іс. -50-п.

Материалы по выполнению постановления правительства КССР за 1929 г. // ҚРПМ. - 141-қ.; 1-т., 2829-іс. -15-п.

Материалы о проведении хлебозигота кампаний за 1925 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 173-іс.- 4-п.83п.

Материалы о проведении хлебозигота кампаний за 1925 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 173-іс.- 4-п.

Материалы по работе среди женщин за 1929 г. // Ақтөбе ОММ.- 9-қ.; 1-т., 368-іс.- 2п.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. М.: Республика, 1993. 223 с.

Сводные статические отчеты Прокуратуры за 1935-1936 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 2-т., 581-іс. 3-п.50п.

Собрание кодексов РСФСР редакции 1926 г.-М.: Юр. изд. НКЮ РСФСР, 1928.-1183 с. 721 б.

Статические отчеты НКЮ за 1938 г. // ҚРОММ.- 1680-қ.; 5-т., 2-іс.- 40-50пп.

Уголовный кодекс РСФСР. С изменениями на 15 октября 1935 г. М.:Огиз,1935.189 с.

Ұлт зиялыларына жасалған қуғын-сүргіннің геноцидтік сипаты бар.- Алаш 24қз.- 04.06.2021. <https://ru.openlist.wiki>

Оперативные сводки ОГПУ за 1926 г. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 118-іс. 7-4 п.

Отчет отдела прокуратуры за 1923-1925 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 69-іс. 40-п.

Протоколы заседания наблюдательной комиссии и списки граждан лишенных свободы за 1934-1935 гг.// Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т., 5801-іс. 2-п.

Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг. Сборник документов /Отв. ред. Л.Д. Дегитаева.-Алматы: Қазақстан, 1998. 41б.

Приказы Президиума ВС КАССР за 1937 г. // ҚРОММ. 1680-қ.; 5-т., 1-іс. 34-п.

Протоколы совещаний крайженотдела за 1929г. // Ақтөбе ОММ. 9-қ.;1-т.,371-іс. 15 п.

Циркуляры НКЮ за 1925-1926 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 97-іс. 151п.

Циркуляры НКЮ за 1925-1926 гг. // ҚРОММ. 1380-қ.; 1-т., 97-іс. 151п.

<https://doi.org/10.51889/2559-6017.2023.78.3.001>

References

Alpysūly S. Qūrbandyq. Boqty kōterilisiñiñ azabyn tartqan N. Aqaşeva apaidyñ āñgimesi // Ortalyq Qazaqstan. 1994. 15 qaraşa. 3 b. (In Kazakh)

Dokladnye zapiski po rabote sredi jenşin za 1937 g. // Aqtöbe OMM.- 13-q.; 6-t., 506-іс.- 16-17-p. 41p.

Jaloby otdelnyh grajdan za 1926 g. // QROMM. -1380-q.; 1-t., 164-іс. -208-213 p.

Komunisticheskaia partia Kazahstana v rezolüsiah i reşeniah sezдов, konferensi i plenumov (1928-1937 gg.). Alma-Ata: Kazahstan, 1937. (In Russian)

Protokoly zasedanii za 1938 g. // Aqtöbe OMM. - 13-q.; 6-t., 52-іс.-17p.81.- T.2.-384 s. (333b.). Qazaq ölkelik VKP(b) komiteti // QRPM.-141-q.; 1-t., 2828-іс. -50-p.

Materialy po vypolneniu postanovlenia pravitelstva KSSR za 1929 g. // QRPM. 141-q.; 1-t., 2829-іс. 15-p.

Materialy o provedeni hlebozigota kampani za 1925 g. // QROMM. 1380-q.; 1-t., 173-іс.- 4-p.83p.

Materialy o provedeni hlebozigota kampani za 1925 g. // QROMM. 1380-q.; 1-t., 173-іс.- 4-p. Materialy po rabote sredi jenşin za 1929 g. // Aqtöbe OMM. 9-q.; 1-t., 368-іс.- 2p.

Sbornik zakonodatelnyh i normativnyh aktov o represiah i reabilitasii jertv politicheskikh repressii. M.: Respublika, 1993. 223 s.

Svodnye staticheskie ochety Prokuratury za 1935-1936 gg. // QROMM.- 1380-q.; 2-т., 581-іс.- 3-п.50п.

Sobranie kodeksov RSFSR redaksii 1926 g.-M.: İur. izd. NKÜ RSFSR, 1928.-1183 s. 721 b. Staticheskie ochety NKÜ za 1938 g. // QROMM. 1680-q.; 5-т., 2-іс.- 40-50 pp.

Ugolovnyi kodeks RSFSR. S izmeneniami na 15 oktābrä 1935 g. M.: Ogiz, 1935.-189 s.s.- -101Ült zialylaryna jasalğan quğyn-sürginniñ genosidтік sipaty bar.- Alaş 24қз.-04.06.2021. <https://ru.openlist.wiki> Operativnye svodki OGPU za 1926 g//QROMM.1380-q.;1-t.,118-іс.7-4 p.

Ochet otдела prokuratury za 1923-1925 gg. // QROMM. 1380-q.; 1-т., 69-іс. 40-п.

Protokoly zasedanii nablüdatelnoi komisii i spiski grajdan lişennyh svobody za 1934-1935 gg.// Astana QMM.- 65-q.; 1-т., 5801-іс.- 2-п. Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937-1938 gg. Sbornik dokumentov /Otv. red. L.D. Degitaeva. Almaty: Qazaqstan, 1998. 41 b. (In Russian)

Priказы Prezidiuma VS KASSR za 1937 g. // QROMM. 1680-q.; 5-т., 1-іс. 34-п.

Protokoly soveshani kraijenotдела за 1929г. // Aqtöbe OMM. 9-q.; 1-т., 371-іс.15 p.

Sirkuläry NKÜ за 1925-1926 gg. // QROMM. 1380-q.; 1-т., 97-іс. 151p.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ
АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL
INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

**ЭПОХА АЛАША – НАЦИОНАЛЬНЫЙ РЕНЕССАНС
КАЗАХСКОГО НАРОДА**

Касымов Сабыр Ахметжанұлы^{1*}

¹ Кандидат юридических наук, руководитель Проектного офиса Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, Заслуженный деятель Республики Казахстан. Казахстан. г. Астана. E-mail: kahaamani@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. Статья посвящена оценке эпохе Алаш как периоду национального Ренессанса казахского народа. Автор приходит к выводу, что независимый Казахстан до сих пор не дал объективную, научно-обоснованную политическую оценку на государственном уровне этому уникальному судьбоносному явлению в истории нашего народа.

Ключевые слова: партия «Алаш», Правительство Алаш-Орда, национальная идея, ренессанс, казахский народ, политические репрессии, процессы реабилитации, борцы за национальную свободу и независимость.

ҒТАХР 03.20.00

АЛАШ ДӘУІРІ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ РЕНЕССАНСЫ

Қасымов Сабыр Ахметжанұлы^{1*}

¹ Заң ғылымдарының кандидаты, саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жобалық кеңсесінің басшысы, «Қаһармандар» республикалық қоғамдық қорының президенті. Қазақстан. E-mail: kahaamani@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5318-4219>

* Корреспондент-Автор

Аннотация. Мақала Алаш дәуірін қазақ халқының ұлттық Қайта өрлеу дәуірі ретінде бағалауға арналған. Автор Тәуелсіз Қазақстан әлі күнге дейін тарихымыздағы осы бірегей құбылысқа мемлекеттік деңгейде объективті, ғылыми негізделген саяси баға берген жоқ деген қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: Алаш партиясы, Алаш-Орда үкіметі, ұлттық идея, Қайта өрлеу дәуірі, қазақ халқы, саяси қуғын-сүргін, оңалту үдерістері, ұлт бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескерлер.

IRSTI 03.20.00

ALASH ERA - NATIONAL RENAISSANCE IN THE KAZAKH PEOPLE

Kasymov Sabyr Ahmetjanuly^{1*}

¹ Candidate of legal sciences, head of the Project Office of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression, Distinguished Service Member of the Republic of Kazakhstan. Kazakhstan. d. Astana. E-mail: kaharmani@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. The article is devoted to the assessment of the Alash era as the period of the national renaissance of the Kazakh people. The author comes to the conclusion that independent Kazakhstan has not yet given an objective, scientifically based political assessment at the state level to this unique fateful phenomenon in the history of our nation.

Key words: party "Alash", Government of Alash-Orda, national idea, renaissance, Kazakh people, political repression, rehabilitation process, fighters for national freedom and independence.

После обретения Казахстаном государственной независимости, в основном усилиями ученых историков и литераторов, по мере рассекречивания и доступности архивных материалов начались исследования по организации и деятельности движения, партии «Алаш» и Правительства «Алаш-Орда». Написаны десятки книг, защищены ряд диссертации, общественности издавались сборники произведений их лидеров. Созданы несколько документальных и художественных фильмов, посвященные лидерам движения, их общественно-политической деятельности и политическим репрессиям большевистско-сталинской власти.

Но, к сожалению, независимый Казахстан до сих пор не дал объективную, научно-обоснованную политическую оценку на государственном уровне этому уникальному судьбоносному явлению в истории нашего народа.

Постсоветская политическая власть и определенная часть политической казахской элиты, вышедшие из шинели большевистско-коммунистической идеологии и воспитания, не боровшиеся за национальную свободу казахского народа, не имеющая своей самостоятельной национально-государственной программы строительства демократической и независимой казахского государства, по определению не могла до конца преодолеть те стереотипы, тот искусственно сформированный сталинской властью негативный синдром в общественном сознании, те оценки и огульные обвинения алашординцев, как «врагов народа», «буржуазных националистов», «контрреволюционеров», «шпионов» и т.д.

Новое-старое коммунистическое руководство Казахстана, привыкшее беспрекословно выполнять решения и установки ЦК КПСС, не до конца осознающие цену независимости, не имея достаточного прогрессивно-демократического образования, и не обладая практикой самостоятельной организации и руководства государством, совершенно не воспринимало и даже не пыталось понять политическую программу «Алаш», практическую деятельность Правительства Алаш-Орда. Не взяло за основу строительства независимого Казахстана просветленные идеи возрожденного в декабре 1917 года национального государства, в виде Автономии «Алаш» с прогрессивной парламентской формой правления и не продолжила деятельность национального правительства Алаш-Орда, как в других (Азербайджане, Армении, Грузии и Украине) постсоветских государствах.

Не смотря на то, что во всех постсоветских республиках, в том числе в Казахстане, коммунистическая партия была прекращена или преобразована, ее деятельность признано антиправовой и репрессивной, причинившая огромные человеческие жертвы и страдания, приведшая 1920-1930 годы к гибели половины казахского народа, новая-старая власть

независимого Казахстана на практике продолжила использовать прежние большевистско-коммунистические принципы и методы управления государством и обществом.

Государственная и региональные комиссий по полной реабилитации жертв политических репрессий **впервые** на государственном уровне особое внимание обращали на это уникальное явление в судьбе нашего народа, **а именно:** на значение, место и роль движения, партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда.

Поэтому, мы изучали не только национально-освободительную борьбу «Алаша», но и всю другую деятельность «Алаша», их филиалов, комитетов отдельно в политической, идеологической, научной, просветительской, дипломатической, социально-экономической, национально-государственном строительстве, а также их вклад в других сферах. В рамках Госкомиссии нами подготовлены к изданию 10 эксклюзивных сборников по разноплановой деятельности «Алаш».

Зарождение и эффективная деятельность движения и партии «Алаш», выработка ею цивилизованной программы национально-освободительной борьбы казахского народа, на уровне международных стандартов и политико-правовых ценностей на окраинах Российской империи, особенно в азиатско-мусульманской ее части – это настоящий ФЕНОМЕН. Эта программа исходила из выверенных коренных стратегических и тактических интересов и прав казахского народа, основывалась на вековых его чаяниях.

Движение и партия «Алаш», у истоков которых стояли выдающиеся сыны казахского народа во главе с Алиханом Букейхановым, Ахметом Байтурсиновым, Мыржакыпом Дулатовым, Жаханшой и Халилом Досмухамедами, Мухамеджаном Тынышпаевым и другими всесторонне изучили политическое, социально-экономическое состояние достаточно крупного по тем временам 6 миллионного казахского народа, положение и статус Казахстана в составе Российской империи и пришли к выводу, что в рамках колониальной политики царского самодержавия нет будущего казахского народа, не будет его полноценного и прогрессивного развития. Поэтому они приняли принципиальное решение - необходимо начинать и выстроить системную национально-освободительную борьбу народа и добиться создания самостоятельного и независимого государства.

Конечно, просвещенные лидеры «Алаша» изучили и знали опыт длительной освободительной войны с джунгарами, борьбы народа во главе с Сырым Датовым, Аблай ханом, Кенесары, национально-освободительного восстания 1916 года и другие героические и трагические события, и факты борьбы за национальную свободу нашего народа. Они извлекли из истории правильные уроки. Они поняли, что вооруженным путем колониальную и агрессивную-захватническую империю не победить. Подняли национально-освободительную борьбу народа на цивилизованный уровень, повели ее по международным стандартам.

Цель этой борьбы – достижение национальной свободы.

Для этого, они развернули широкую, просветительскую подготовку среди населения: указывали пути цивилизованного развития Казахстана, давали им основы политического образования, разъясняли причины их сегодняшнего бесправного положения, воспитывали у них дух национального патриотизма и необходимость единства в борьбе за свои национальные и политические права. Они также разъясняли народу, что без возрождения национальной государственности, суверенитета и независимости – невозможно достичь этих главных целей и т.д.

К сожалению, наши исследователи – алашovedы мало обращают внимание на просветительскую работу лидеров «Алаша». В начале прошлого века, в отсутствие необходимой коммуникации и связей, несмотря на системные преследования царской администрацией, на огромной территории Казахстана они провели колоссальную работу. Кличь - призыв Мыржакыпа Дулатова **«Оян казах!»** гулял по всей степи, доходил до каждого аула – бүкіл қазақтың **Ұраны болды**. Тому пример, съезд в «Аккусак». Эта сторона деятельности «Алаш» остается мало изученной.

Лидеры «Алаш» не только **впервые** провели комплексно глубокие политические и социально-экономические анализы состояния народа, и констатировали бедственное его положение, колониальный статус Казахстана, но также разработали и предложили своему народу цельную систему национально освободительной программы и начали его реализацию, в результате добились юридического и фактического возрождения национальной государственности.

Под влиянием идей и просветительской работы «Алаш» по всей казахской степи стали издаваться, кроме «Қазақ» и «Айқап», многочисленные региональные, молодежные газеты и журналы, вокруг которых, в регионах также собирались лучшие представители народа, которые несли свет просвещения, разъясняли политику народной партии, внедряли в сознание основных масс народа прогрессивные демократические ценности. Тем самым, возрождалось новое национальное самосознание.

В частности, лидеры и активисты «Алаша», чтобы определить насущные интересы народа организовывали на местах сходы, собрания, так называемые казахские региональные, областные, уездные съезды. Если ранее их количество насчитывалось 68, то в ходе работы Госкомиссии учеными установлены – 144. Из протоколов и других документов этих съездов видно, какие интересы и права выдвигал и требовал народ. Эти же съезды избирали делегатов на общекзахские курылтай в г. Оренбурге, на которых решались общенациональные проблемы.

Мы с первым Председателем Госкомиссии Кушербаевым К.Е., чтобы открыть широкую дорогу для полного анализа и изучения молодым ученым разносторонней деятельности «Алаш», добивались еще в 2021 году юридически и политически реабилитировать движение и партию «Алаш», а также их лидеров и участников. Подготовили проект Указа Президента РК, процедуру подписания и другие необходимые документы. В проекте Указа на основе вновь собранных материалов, указывалось что общественно-политическая деятельность «Алаша», его политическая и творческое наследие признавалось особой государственной ценностью Казахстана, национальным достоянием нашего народа. Лидеры «Алаша» признавались национальными героями – кахарманами. Но по субъективным причинам подписание Указа было отложено на неопределенный срок.

Ученые и эксперты Государственной и региональных комиссий на основе вновь рассекреченных документов, изучения местных, районных архивов, заключений и предложений, ученых политологов, философов и юристов, а также опроса старожилов, потомков жертв репрессии о значении, роли и месте «Алаша» в Казахстане, как в Центре, так и в регионах пришли к научно-обоснованным выводам, что период деятельности движения партии «Алаш», а также правительства Алаш-Орда – это эпоха национального РЕНЕССАНСА казахского народа.

Только в результате того, что прежние прокоммунистические руководители независимого Казахстана по своему теоретическому и политическому уровню не смогли подняться до РЕНЕССАНСНЫХ идеи и практической деятельности национальной партии «Алаш» и национального правительства Алаш-Орда, а также неуместного и неуместного их желания быть первостроителем независимого Казахстана, плюс слабости казахской национальной интеллигенции мы до сих пор не можем должным образом понять, оценить и показать мировому сообществу этот ФЕНОМЕН. Сделать его историческим брендом, как внутри, так и за пределами Казахстана.

Поэтому, некоторые постсоветские, даже казахстанские ученые и исследователи, привыкшие следовать правившему курсу власти, а также не способные освободиться от наших казахских порочных, земляческо-трайбалистских устремлений не могут (или не хотят) различать большевистско-сталинскую программу и практическую деятельность по насильственно-революционному преобразованию казахского общества, приведшее к уничтожению легитимно созданных Автономной Республики «Алаш» и правительства Алаш-Орда, массовым политическим репрессиям и национальной трагедии, от программы

и практической деятельности цивилизованного прогрессивного развития казахского народа, строительства национального государства, выработанные и реализованные лидерами «Алаш».

Между тем, фактически деятельность «Алаша», действительно является РЕНЕССАНСОМ в государственной и общественной жизни Казахстана, переломной эпохой в судьбе казахской нации, обретение им новых цивилизационных ценностей, возрождения национальной государственности, модернизации национального самосознания и культуры в широком смысле. «Алаш» - это наш кладезь, рухани казна, источник духовности и патриотизма, эталон служения родному народу и Отечеству. И сегодня он должен быть маяком и примером в государственной и общественно-политической жизни в Казахстане.

В сфере национально-государственного строительства РЕНЕССАНС заключается в том, что делегаты со всего Казахстана **впервые** легитимно и демократично возродили национальную государственность в форме Автономной Республики и избрали национальное правительство «Алаш-Орда». При этом полностью отказались как от традиционного возрождения бывшей ханской государственности (в чем их голословно обвиняли большевики), так и от практики государственного строительства царской России.

Они также отвергли практику и опыт партии большевиков - насильственного захвата власти и создание чрезвычайных и карательных государственных органов, удержания власти путем насилия и массовых репрессий. Вместо них руководство партии предложило создание суверенной Автономии, в форме парламентской Республики с принципами разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную. Они определили вектор государственного и общественного развития Казахстана на будущее.

В политической и идеологической сферах национальный РЕНЕССАНС заключается в том, что руководство «Алаш» и национальная интеллигенция **впервые** отказались от старых политических, идеологических и других отживших себя или непригодных для возрождения всего казахского народа ценностей и стандартов в государственном и политическом устройстве общества, а также заложили основы **новой** политической культуры, а именно:

Первое. Впервые на основе движения «Алаш» была создана одноименная, охватывающая весь Казахстан, современная, пользующаяся всенародной поддержкой партия. Эта партия могла конкурировать и побеждать любую политическую силу, в том числе и большевистско-коммунистическую партию;

- ученые и эксперты Госкомиссии считают, что, если бы большевики боролись за власть цивилизованными и демократическими методами, а не совершали государственные перевороты, не захватывали власть вооруженным путем, не создавали бы и не использовали чрезвычайные и карательные органы, и части вооруженных сил для создания местных органов власти, не подвергали бы массовым репрессиям своих политических оппонентов, не использовали государственный популизм и ложные лозунги, обманывая простой народ, то в честной, конкурентной борьбе и демократических выборах **победа партии «Алаш» - была неизбежна.**

Второе. Путем предоставления неопровержимых фактов и доказательств, убедительных доводов лидеры «Алаша» при поддержке В.Ленина добились возвращения Казахстану исторически принадлежащие казахскому народу земель. Это их поистине историческая заслуга перед казахским народом должным образом нами не оценена.

Третье. М. Жумабаев, А. Букейханов и другие в программе «Табалдырык» («Алқа») разработали в Казахстане принципиальный подход в государственной, политической, идеологической, научной, художественной, творческой и других областях внедряли принцип - брать у развитых и демократических стран, передовые и демократические стандарты и ценности культур, а не брать практику у отсталых, и невежественных обществ.

Четвертое. они на практике показали, как проводить и побеждать, даже в условиях отсутствия должной коммуникации и связи, системную просветительскую и пропагандистскую работу среди народа.

Пятое. лидеры «Алаша» **впервые** в Казахстане продемонстрировали, как демократически организовывать выборы, без фальсификации и подтасовок народной воли и голосов граждан, избирать демократическим путем государственные органы, создавать политические и гражданские институты без лишения огромной массы народа, как большевистская власть, избирательных и гражданских прав.

Шестое. Под влиянием политических программ и национально-освободительных идей «Алаша» были созданы десятки общественных, в том числе молодежных, организаций, десятки газет и журналов, которые боролись и поднимали проблемы национально-освободительной борьбы казахского народа.

Седьмое. Они показали пример, как надо любить и служить своему народу и своему Отечеству.

Лидеры «Алаша», обладая энциклопедическими и универсальными знаниями, а также движимые глубокими, искренними чувствами патриотизма и ответственности перед своим народом также осуществили РЕНЕССАНС в конкретных сферах и проблемах, а именно:

- заложили основы национальной системы развития образования и национальной школы, создали новый алфавит;
- явились основоположниками современной казахской литературы и поэзии, научного и художественного перевода произведений из других языков;
- они были **первыми** организаторами издания, в ряде случаев авторами десятков учебников на казахском языке по национальной педагогике, астрономии, химии, геометрии и других;
- по их инициативе и влиянию открывались театры, ВУЗы;
- они писали первые пьесы, драмы;
- по их предложениям и влияниям собирались казахские национальные, музыкальные произведения и переводились на ноты;
- они заложили основы фундаментальной научно-критической оценки колониально-царской и тоталитарно-большевистской системы по международным стандартам в художественной литературе, культуре, искусстве и в целом в других этно-культурных, духовных сферах.

В чисто политико-теоретическом плане лидеры «Алаш», при поддержке прогрессивной части интеллигенции, **принципиально** отвергли марксистско-ленинскую доктрину классового разделения единого казахского народа, навязываемую большевиками, отказались также от авантюрного лозунга победы социализма и коммунизма во всем мире. Их правоту подтвердила сама история.

Притягательные национально-освободительные, ренессансные идеи партии «Алаш» в защиту политических и социальных интересов народа влияли и привлекали на их сторону демократически настроенных руководителей высших партийных и советских органов, которые становились настоящими патриотами своего народа и Казахстана. Так, Смагул Садвакасов, Жалау Мынбаев, Султанбек Ходжанов, Ыдырыс Мустамбаев и ряд других открыто выступили против антинародных программ «Малый октябрь в Казахстане» инициированные Ф. Голощекиным, приведшее к гибели половины казахского народа.

Ученые и эксперты Госкомиссии считают, если бы другие руководители Казахстана поддержали их, то возможно не было бы таких катастрофических последствий. Но, как говорил А. Байтурсунов, казахские большевики оказались «коммунистами 99 пробы», чем коммунисты Центра советской империи (СГА КНБ РК, 307: 436). В других национальных республиках при принятии важных и судьбоносных решений их государственная и

политическая элита выступала с единой позицией. Поэтому эмиссары из Центра не могли принимать авантюрные решения против автохтонного народа.

Например, председатель СНК Кыргызстана Жусуп Абдрахманов отказался проводить у себя эксперимент типа «Малого октября», заявив, что готов уйти с занимаемого высокого поста, чем реализовывать антинародную политику, приведшую в Казахстане к национальной трагедии.

Общенациональные лидеры «Алаш» отказались от использования в государственной и политической сфере от традиционного и порочного деления казахов на жузы и роды. Они на основе главной задачи – **национальной идеи, а именно возрождения национальной государственности и достижения независимости Казахстаном, объединили весь казахский народ**, почти все казахи, а также многие прогрессивные и демократические представители других народов при голосованиях поддерживали программу и общественно-политическую деятельность «Алаш».

Между тем, руководители большевистско-коммунистической власти, в том числе казахские коммунисты, на словах, якобы, борясь с жузовщиной и родоплеменным делением, а на практике в своих личных карьеристских интересах поощряли разделение казахов. И совместно с эмиссарами Центра натравливали одну группу на другую, и использовали это деление в политических целях по принципу: «разделяй и властвуй».

В результате проведенной колоссальной, разноплановой работы в регионах, движение и партия «Алаш» завоевали большую популярность, пользовались доверием подавляющего большинства населения Казахстана, стали главной политической и влиятельной силой в Республике.

Это РЕНЕСАНССНОЕ достижение неоднократно подтверждалось волеизъявлением народа. **Так**, избранные делегаты с разных уголков Казахстана 12 декабря 1917 года, полностью поддержав программу «Алаш», возродили национальную государственность и избрали национальное правительство Алаш-Орда. Эта главная историческая победа возрожденного общества. Таким образом партия «Алаш» добилась реализации главной национальной идеи («Қазақ» газеті, 1998).

Следующий пример. На выборах в Учредительное собрание новой демократической России, партия «Алаш» победила все остальные партии и набрала в областях республики от 70 до 90 процентов голосов. К сожалению, это Учредительное собрание 6 января 1918 года, силовыми методами было разогнано большевиками, которые тем самым совершили второй государственный переворот, насильно захватили государственную власть в России.

Конкретный пример массовой поддержки партии «Алаш» доказывает документальный фильм, посвященный народному курылтаю, подготовленный талантливыми авторами Адилем Нуртаем и Майей Бекбаевой, на котором собрались более десяти тысяч казахов северного региона.

Поэтому ошибаются некоторые казахстанские алашovedы, когда они следуя выводам большевистско-сталинской идеологии и трудам советских ученых и писателей, заявляют, что народные массы якобы не поддерживали «Алаш». При этом они умалчивают, что лидеры партии «Алаш» создали суверенную Автономию и национальное Правительство Алаш-Орда легитимным и демократическим путями. Они также «забывают», что лидеры «Алаша» принципиально не планировали использовать для захвата и удержания власти, как большевики государственное насилие и массовые политические репрессии против своих оппонентов и всех несогласных с их политикой.

В рамках деятельности государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий мы изучали и ставили вопросы **реабилитации и возрождения национально-освободительных и научных идей, событий и фактов**, освещение которых при коммунистической власти было вообще запрещено, или освещалось в негативном ключе, односторонне с классово-большевистской позиций.

Именно к таким запрещенным для освещения фактам относится народное собрание в селе «Аккусақ» (ныне Джамбульском районе Северо-Казахстанской области). В народе его называют съездом или курылтаем. Встреча, с одним из главных лидеров движения и партии «Алаш», широко известным в народе автором «**Оян казак**» Мыржакыпым Дулатовым, которая состоялась в июле 1918 года превратилась в место массового волеизъявления населения Северного Казахстана. Вместо предполагаемых 150-200 народных представителей из 22-х волостей, собралось огромное количество народа со всего региона. И это тоже подтверждение влияния и результат РЕНЕССАНСНЫХ идеи и практических действия партии «Алаш» и правительства Алаш-Орда.

Как пишет в своей книге «Школа жизни» академик, классик казахской советской литературы Сабит Муканов прибыло более 10-ти тысяч человек. Простой народ приехал из аулов Кызылжара, Омска, Кургана, Акмолы и других мест. Люди добровольно преодолевали сотни километров, чтобы встретиться и услышать одного из лидеров «Алаша», выразить свою народную волю и поддержку программ и общественно-политической деятельности своей партии. Это крупное, очень значимое событие, не только для Северного Казахстана, объективно и правдиво до сих пор не освещалось и не изучалось. Пролетарский писатель описывает это событие с позиции большевистской идеологии, дает искаженную и отрицательную оценку как событию, так и участникам народного собрания, как требовала коммунистическая цензура.

Только в рамках деятельности Государственной комиссии, при поддержке акимата Северо-Казахстанской области и общественности, в том числе потомков организаторов и участников этого курылтая, мы провели международную научно-практическую конференцию, поставили в честь массового волеизъявления и выражения воли народа к национальной свободе памятную стеллу. Решением республиканской Комиссии Министерства Культуры это событие отнесено к перечню сакральных мест.

Мыржакыпа Дулатова и других лидеров «Алаша» народ встретил торжественно. Уважаемые люди, ақсакалы региона, в целом народ встречали их почетным караулом, гимном «Алаша» (Арғы атам – ер Түрік), как руководителей национального движения и народной партии.

Особо следует отметить просвещенность и мудрость Альти-кажы, мецената, крупного бая и других организаторов встречи, поддержавших, стратегические цели национальной партии. Таких примеров по Казахстану было очень много. Их надо изучать, устанавливать и изучать.

В рамках работы государственной комиссии, мы **впервые** ставим вопрос о юридической и политической реабилитации баев и кулаков, а также членов их семей, которые свою собственность наживали не путем воровства государственных средств, а десятилетиями, трудом своих близких и аульчан.

Госкомиссия предлагает не только юридическую, но и политическую реабилитацию баев, которые поддерживали прогрессивную и демократическую программу и общественно-политическую деятельность партии «Алаш», оказывали ей организационную, материальную и иную помощь.

Хочу отметить, что в результате закрытости темы и отсутствия финансирования наши исследователи недостаточно изучали деятельность филиалов, казахских комитетов, войсковых формирований «Алаша» и других структурных подразделений партии и правительства Алаш-Орда в регионах, которые проводили огромную организационную, пропагандистскую и патриотическую работу.

Если мы в будущем направим наши усилия, **уважаемые коллеги**, в этом направлении, то наверняка откроем новые имена наших кахарманов, новые факты борьбы за национальную свободу и независимость Казахстана, подтверждающие осуществления РЕНЕССАНСА в регионах нашей страны.

Конечно, констатируя, что период общественно-политической деятельности движения и партии «Алаш» - это эпоха национального РЕНЕССАНСА казахского народа,

не можем не говорить о их национальных и региональных лидерах, которые осуществляли этот РЕНЕССАНС.

Поэтому, отдельного изучения требуют личности не только национальных, но и региональных лидеров, движения и партии «Алаш» их соратников, а также активных участников движения и партии. Например, какую огромную организационную пропагандистскую работу пришлось провести руководителям филиалов партии Кызылжара Ж. Тлеулину и С. Кусеметову, Омска Е. Итбаеву и А.Турлыбаеву, Кокшетау Е.Мукушеву и другим, чтобы собрать на встречу с Мыржакипом Дулатовым более 10 тыс.

Каждый из них в личном становлении, мировоззренчески и духовно рос, испытывая и преодолевая невзгоды репрессии закалялся и достигал нравственных героических высот. Ученые и эксперты Госкомиссии полагают, что государственная, общественно-политическая деятельность лидеров «Алаш», которые в течение почти 3-4-десятилетия не изменяли своим принципам и продолжали борьбу. Это массовый гражданский подвиг и героизм.

Казахстан каждый год присваивает высшее государственное звание «Халық қаһарманы» защитникам интересов Советского Союза и советского народа, в том числе посмертно героям второй мировой войны 1941-1945 гг. Не подвергая сомнению правильность этих решений, ученые и эксперты Госкомиссии считают, что лидеры движения и партии «Алаш» также заслуживают этого звания.

Республиканский общественный фонд «Қаһармандар», в 2017 году, в честь 100-летия создания партии и возрождения национального правительства Алихана Букейханова, Ахмета Байтурсынова, Мыржакипа Дулатов, Жусупбека Аймаутова, Жаханшу Досмухамедова, Мустафу Шокая, Мухамеджана Тынышпаева за выдающиеся заслуги перед нашим народом, ратные подвиги во имя свободы и независимости Казахстана предложил посмертно присвоить высшее звание "Халық қаһарманы" (Народный герой). По нашему мнению это высокое звание должно было быть присвоено им с момента его учреждения, т.е. с 1995 года.

Эти қаһарманы своим бескорыстным героизмом ставили национальную свободу, интересы и права родного народа выше, чем собственное благополучие, благополучие членов своих семей и близких. Во имя национальной свободы и счастья родного народа почти пол века боролись с царской колониальной и тоталитарно- диктаторской большевистско-сталинской властями. Они за это подвергались государственным преследованиям, системным и длительным жестоким репрессиям, но не изменяли своим принципам.

И мы с Вам, уважаемые коллеги, не должны забывать, что они совершая подвиги, бескорыстно служили народу, посвятили и они отдали свою жизнь за нашу с вами свободу, за независимый, демократический и справедливый Казахстан.

Список литературы и источников:

1. «Қазақ» газеті / Бар редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.-560 б.
2. Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан (СГА КНБ РК). Ф. 9. Оп. 1. Д. 307. Л. 436.

References

1. «Qazaq» gazeti ["Kazakh" newspaper] / Bar redaktor Ä. Nisanbaev. Almatı: «Qazaq énciklopediıyası» Bas redakciyası, 1998.-560 b. (In Kazakh)
2. Special State Archives of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SSA KCC RK). F. 9. In. 1. C. 307. L. 436.

**АЛАШ МҮДДЕСІ НЕМЕСЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МЕН ҚЫРҒЫЗ ХАЛҚЫНЫҢ
АЗАТТЫҚ ЖОЛЫНДАҒЫ БІРЛЕСКЕН КҮРЕСІ**

Дихан Қамзабекұлы^{1*}

¹ ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор. Қазақстан, Астана қ. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

* Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Талап» қауымының қызметі, мүшелері деректер негізінде талданған. Қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында қазақтар мен қоса екі еуропалық азамат (Шмидт, Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И. Арабайұлы, Қ. Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ә. Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А. Розыбакиев) болғандығы айтылады. «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылдығы тұлғаларды топтастырғандығы зерделеніп, қауымның мақсаты: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен ақын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу екендігі түйінделеді.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, Талап қауымы, рухан даму және т.б.

**ИНТЕРЕСЫ АЛАШ ИЛИ СОВМЕСТНАЯ БОРЬБА
КАЗАХСКОГО И КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ЗА СВОБОДУ**

Дихан Камзабекулы^{1*}

¹Академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор. Казахстан, г. Астана. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье на основе полученных данных анализируется деятельность сообщества «Талап» и его членов. Общину (включая кафедру) возглавляли казахи и два гражданина Европы (Шмидт, Архангельский), два киргизских интеллигента (И. Арабаулы, К. Тыныстанулы), туркестанский студент Башкортостана (А. Диваев) и уйгурский деятель (А. Розыбакиев). Изучаются чистота, наука и общее творчество «Талап», а целью общества является: систематизация литературного языка и терминологии, изучение искусства, переосмысление истории, регулирование школьной сферы, помощь учащимся, поэтам, писателям и художникам.

Ключевые слова: политические репрессии, тоталитаризм, общность спроса, духовное развитие и др.

**THE ALASH INTEREST OR THE JOINT STRUGGLE OF THE KAZAKH
PEOPLE AND THE KYRGYZ PEOPLE FOR FREEDOM**

Dikhan Kamzabekuly^{1*}

¹Academician of NAS RK, doctor of philology, professor. Kazakhstan, Astana. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

*Corresponding author

Abstract. In the article, the activities of the "Talab" community and its members are analyzed based on the data. The community (including the department) is led by Kazakhs and two European citizens (Schmidt, Arkhangelsky), two Kyrgyz intellectuals (I. Arabayuly, K. Tynystanuly), a Turkestan student of Bashkortostan (A. Divaev), and a Uyghur figure (A. Rozybakiev). It is said to have happened. The purity, science, and general creativity of "Talab" are studied, and the purpose of the society is: systematization of literary language and terminology, study of art, checking of history, regulation of the school field, assistance to students, poets-writers, and artists.

Key words: political repression, totalitarianism, community of demand, spiritual development, etc.

Кіріспе. Ата-бабаларымыздың ұлтының азаттығы жолындағы күресі тек еліміздің аумағымен ғана шектелген жоқ. 1920-жылдардағы Түркістанның рухани дамуындағы үлкен белес – «Талап» атты қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының дүниеге келуі еді. Төңкерістен кейінгі аса қиын кезде, тағдырлар сапырылысында туған бұл ұйым рухани қажеттіліктен туды деуге толық негіз бар. Бұған «Талап» Жарғысы куәлік бере алады. (Қамзабекұлы, 1997: 272).

«Талап» 1922 жылы 4 желтоқсанда Ташкентте ресми жұмысқа кірісті. Қауымның төрағасы – Халел Досмұхамедұлы, басқарма мүшелері: А.Е.Шмидт, И.Тоқтабайұлы, М.Есболұлы, М.Тынышбайұлы, М.Әуезұлы, Қ.Тыныстанұлы. Бұдан басқа ұйым жұмысына қатынаскандар: Ә.Диваев, М.Жұмабайұлы, Н.Архангельский, К.Жәленұлы. Аталған қауым 1923 жылы 16 наурызда Алматыда (Түркістанға кірген) бөлімшесін ашады. Мұнда И.Арабайұлы, Б.Сүлейұлы, Қ.Басымұлы, Ж.Бәрібайұлы, Қ.Сармолдаұлы, Ш.Сарыбайұлы, А.Розыбақиев қызмет атқарады. Аталған есімдерден көрініп отырғандай, жалпы қауым (бөлімшесі де кіреді) басшылығында қазақтар мен қоса екі еуропалық азамат (Шмидт, Архангельский), екі қырғыз зиялысы (И.Арабайұлы, Қ.Тыныстанұлы), бір түркістандық башқұрт оқығаны (Ә.Диваев), бір ұйғыр қайраткері (А.Розыбақиев) болған. Әлбетте, бұл арыстарды «Талаптың» тазалығы, ғалымдығы, жалпы шығармашылдығы топтастырды. Қауым жарғысында мынандай мақсаттар көзделді: әдеби тіл мен терминологияны жүйелеу, өнерді зерттеу, тарихты тексеру, мектеп саласын реттеу, оқығандар мен ақын-жазушыларға, өнерпаздарға жәрдемдесу. Осыны жүзеге асыру үшін ол төмендегі істерді атқармақ болды: пікірталас, ашық дәріс ұйымдастыру, ел-елге экспедиция шығару, көрме жасақтау, ескі қолжазбаларды жинап, ауызша деректі (әдебиет, өнер, тарихқа қатысты) хатқа түсіру, өнер бәйгесін ұйымдастыру, маман әзірлеу, т.б.

«Ақ жол» (Ташкент) газетінде 20-жылдардың басында жарияланған материалдарға қарағанда, «Талаптың» көздеген мақсаты тек қағаз жүзінде қалмаған. Ол қаншама мәдени шаралар өткізген. Соның ішінде Түркістанда (Ташкент) А.Байтұрсынұлы мерейтойын өткізіп, баспасөз бетінде Ахмет тұлғасына сабақтастырып, ғылым мен білімді насихаттауы, Ыбырай мен Абайға қатысты шығармашылық кештер мен ежелгі Тұран тарихы мен түрік-моңғол дәуіріне байланысты дәрістер ұйымдастыруы, оқулық пен танымдық кітаптарды зиялыларға тапсырыс беріп жаздыртып бастыртуы - руханият тарихы орайындағы айрықша факт деп есептейміз. Бағдары беймәлім большевизм тұсында осыншама істің атқарылуын – бұрынғы елшілдік рухтың жоғалмағандығымен, негізгі (алаш) ағартушылықтың инерциялы қарымымен түсіндіре аламыз. Әрине, билік басындағы азаматтардан көмек болмаса, «Талаптың» мұндай жемісті жұмыс жасауы қиынға соғар еді. Осы ретте «Ақ жол» газеті 1922 жылдың қыркүйегінен бастап («Талап» осыдан екі айдан соң құрылғанын ескеріңіз) Түркістан халық комиссарлары кеңесінің (ХКК) төрағасы болған Т.Рысқұлұлы бұл ұйымға нақты әрі тұрақты жәрдем көрсетіп тұрғанын жазады. (Ақ жол, 1923). Әрине, Түркістан ХКК тек қазақ-қырғыз мәдениет қауымын ғана қамқорлыққа алмаған, сонымен бірге өзбектің «Шарқ мағрифатына», түркіменнің Білім комиссиясына көмектескен. Мұндай игі ықпал Түркістандағы билік

тұтқасында қызмет еткен С.Қожанұлы тарапынан да көрсетілген. Ол тіпті “Талапқа” келіп, ағарту ісінің проблемасы туралы баяндама да жасаған.

Материалдар мен әдістер. Архив деректері негізінде «Талап» қауымының қызметі, мүшелерінің тағдыры, азаттық жолындағы қазақ, қырғыз халықтарының бірлескен күресі зерделенеді.

Талқылау. Шынтуайтында, 20-жылдардағы әдеби-тарихи үдерісті саралай қарасак, «Талап» Түркістанның мәдени-рухани кеңістігінде мол іс атқарды: Абай мен Мағжан жинағын жариялауға ұйытқа болды, «Ақ жол» газетін нағыз ел газеті ете алды, ғылыми-танымдық бағыттағы «Шолпан», «Сана», «Сәуле» журналдарын шығарды. Ең бастысы, саяси ахуал өте ауыр кезде Алаш зиялыларын Түркістанға жинап, бәріне қызмет тауып беруге жәрдемдесті. Сөйтіп большевизмнің ызбарына қарамай шығармашылық атмосфера туғызды. Халелдің ең таңдаулы зерттеулері осында туды, Мағжан мен Қасымның сыршыл, тағылымды туындылары осында өмірге келді, Мұхтар да осында бұрынғы әдеби әлеуетін одан әрі дамытты, Қошке де осында өзін ғалым, жазушы ретінде танытты. Абдолла, Даниял, тағы басқалар туралы да осыны айтуға болады. Түркістанның Шымкентіне аялдаған Жүсіпбек шығармашылығы да екінші тынысын алды. Сондай-ақ тәжірибелі азаматтардан: Міржақыптың «Ақ жолды» дұрыс бағытқа салуын, Мұхаметжан мен Санжардың отандық тарих ғылымын жетілдіруін, Нәзірдің түрік халықтары мәдениетін, тілін жаңаша жүйелеуін, Мырзағазының отаршылдық зардабы мәніне үңілуін – айрықша қызметі дер едік.

Әдебиет пен мәдениет ісінде «Талаптың» қандай бағыт ұстанғанын оның төрағасы Х.Досмұхамедұлының мына пайымдарынан аңғаруға болады: 1. «Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы» (Досмұхамедұлы, 1998: 384). 2. “Қазақ әлеуметшілдігінің (ұлт мәселесін осылай айтуға мәжбүр болған – Д.Қ.) өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған, «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті» (Досмұхамедұлы, 1998: 384). 3. «Қазақ жазба әдебиетінің негізін салғандар – мұсылманша білім алған сауатты ақындар. Ендеше жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерін іздеген жөн». 4. «Сингармонизм – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Түрік тілдерінің көбі (Ыстамбұл түріктері, Қазан ноғайы, сарт-өзбек, тағы талайлар) түрік емес халықтардың сөзін көп алғандықтан, жат жұрттарға көп араласқандықтан, осы айрықша қасиетінен айырылып қалып отыр. ...Тілді бұзбай ұстарту, шеберлету, байыту – ақындардың мойындарына артылған зор борыш» (Досмұхамедұлы, 1998: 139-144). 5. «Түркиядағы... қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждағат қылғандықты (әңгіме түрік жазба ескерткіштері туралы – Д.Қ.) ...көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр» (Тыныстанов, 2001: 18).

Тумысынан ұлтының ағаруы мен дамуын түркі халықтарының дамуымен сабақтастықта қараған жас қырғыз оқығаны Қасым Тыныстанұлы да «Талап» мұратын түсінуге көп даярлықпен келді. Ол 1920 жылы жазған «Алашқа» атты өлеңінде:

*Алашым, қандай әди бурунгы шак,
Ол қандай кара туман ортагы тап?
Бул заман – окуу-билим заманасы,
Иске кир, белиңди буу, бекем устан!*

деп, жаңа заманның алымы мен шалымын айқын түсінді.

Қырғыз ғалымы А.Болпанова Қасым дүниетанымының қалыптасуына байланысты ойын былай тұжырымдайды: «Освоив идеи партии «Алаш», К. Тыныстанов, можно сказать, именно на этом этапе своей жизни окончательно сформировал свои основные жизненные принципы, которых он будет придерживаться в дальнейшем. С этого периода они сводились к сохранению чести и достоинства, а также честности по отношению к самому себе».

Көрнекті Алаш қайраткері, қырғыз ұлты елшілдік қозғалысының көшбасшысы Тыныстанұлы Қасым (1901-1937) сол уақыттағы аумақтық бөлініс бойынша, Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Жетісу облысы Пржевальский уезі Шоқтал болысының Шырпықты ауылында (қазіргі Қырғызстанның Ыстықкөл облысы) туған (Болпанова, 2011: 16).

Қасымды алғаш әліпбиді (арабша) өз әкесі Тыныстан үйретеді. Бұдан кейін ол Қаракөлдегі орыс-түзем школына түсуге бақ сынайды. Бұған өтпеген соң, Қаракөлдегі өзбек жәдит мектебіне кіреді.

Алғаш мұсылманша хат танығаннан кейін, орыс тілін жекелеген мұғалімдерден үйренген. Мұнан соң Сазановкадағы (кейін Ананьево) орыс мектеп-интернатына қабылданады.

1916 жылы қырғыздар патша өкіметіне қарсы көтеріліп, қатты қырғынға ұшырайды. Сөйтіп осы ұлттың көп бөлігі Қытай асады. Бұл жағдай Қасым отбасын айналып өтпейді. Ол отбасымен және ағайындарымен шығыс Түркістанның Құлжа маңайын паналайды.

Қырғыз қырғына мен олардың Қытай асуы мәселесі Ресей империясы астанасында қызу талқыланады. Оған ұйытқы болған Ә.Бөкейхан бастаған Алаш зиялылары еді. Ақыры бұл мәселе ескі және жаңа үкіметтен оң шешімін тапқан соң, ауған қырғыздарға өз жеріне қайтуға рұқсат етіледі. Елмен бірге 1917 жылы желтоқсанда Қасым да Отанына оралады. Ол Ыстықкөлдің солтүстігіндегі Тепке ауылында тұратын нағашыларына аялдайды. Сонан соң оқу іздеп Қаракөлге барып, 1919 жылы қыркүйекте Қарқара-Кеген арқылы Алматы асады.

1919 жылы республикадағы жергілікті ұлт мамандарын даярлау жоспарына сәйкес, ол Түркістан кеңестік автономиясының орталығына курсқа, жұмысшы факультетіне жіберіледі. 1921 жылы Ташкенттегі өлкелік Қазақ-қырғыз халық ағарту институтына түседі. Осында 1924 жылға дейін оқиды. Осы тұста бүгінгі қырғыз зерттеушілері біле бермейтін Қ.Тыныстановтың айрықша шығармашылық өмірбаяны басталады. Қырғыз азаматы жоғарыда аталған «Талап» мәдениетті көркейтушілер ұйымының басқарма мүшесі болып сайланады. Ол қазақ зиялыларына еліктеп және солардың кеңесімен «Қырғыз әліпбиін» жаза бастайды. Сонымен бірге жаңа заманның көркемөнер жанры – драматургияда бағын сынайды: «Әлімқұл» атты қырғызша тұңғыш пьесаны өмірге әкеледі. Тағы бір айрықша дәлел, Қасымның алғашқы өлеңдері қазақтың «Жаңа өріс» газетінде басылады (мұны қырғыз зерттеушілері «Өріс» деп қате жазып жүр) (Тыныстанов, 2001: 9).

1924 жылы Ташкентте Түркістан мемлекеттік баспасынан Қ.Тыныстанұлының «Қырғыз тілінің хрестоматиясы» атты алғашқы педагогикалық еңбегі жарық көреді. 1925 жылдың басында ол К.К. Юдахинмен бірігіп орыс графикасының негізінде қырғыз әліпбиінің алғашқы нұсқасын жасайды. Ғалым осы жобасын 1926 жылы Бакуде өткен түріктанушылардың I сиезіне ұсынады, бірақ ол қаралмайды. Осы басқосуда ғалым «Жаңа алфавитті түзудің негізгі принциптері» атты баяндама жасайды. 1926 жылы Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан қайраткердің «Ересектер үшін әліпби» атты еңбегі жарық көреді. Мұнан кейін ғалым бірыңғай сол кез үшін іргелі зерттеулер жасаумен болады: Қырғызстан астанасынан 1927 жылы «Қырғыз тілінің грамматикасы», 1934 жылы «Қырғыз әдеби тілінің жаңа орфографиясының жобасы», «Қырғыз тілінің морфологиясы», 1936 жылы «Қырғыз тілінің синтаксисі» атты кітаптар жариялайды.

Қ.Тыныстанұлы 26 жасында Қырғыз АСР-інің халық ағарту комиссары болып тағайындалады. Оның алғашқы жыр кітабы «Қасым ырларынын жыйнағы» деген атпен Мәскеудің «Күншығыс» баспасынан 1925 жылы жарық көрді. Оның алғысөзін Қырғыз ғылым комиссиясының мүшесі Б.Даниярұлы жазған. Мәскеу жинағына ақынның 1920 жылдан бастап жазған өлеңдері енген. 1932 жылы жазған «Академиялық кештер» атты пьесасы «идеалистік ұстанымы үшін» кезінде қатты сыналғанға ұқсайды.

1935 жылы Фрунзеде «Манас» жырына байланысты тұңғыш бүкілодақтық конференция өтеді. Оның жұмысына Е.Поливанов, М.Әуезов т.б. ғалымдар қатысады.

Осы ғылыми жиында Қ.Тыныстанұлы манастанудың жаңа міндеттері туралы баяндама жасайды. Ғалымның осы және бұған дейінгі шынайы, ғылыми, елшіл пайымы саяси қуғын-сүргін жылдары алдынан шықты. Оған «ұлтшыл, кеңестік ұлт саясатына қарсы, пантюркист» деген айыптар тақты. 1937 жылы 1 тамызда ұсталып, 1938 жылы 6 қарашада өлім жазасына кесілді (Джаныбеков, 2003: 21).

Қасымның қырғыз тілі мен әдебиетін теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да (ақын, жазушы ретінде) зерделеуі, байытуы, дамытуы – оның тұлғалық орнын айқындай түседі.

Ғалым жан-тәнімен өркендеу бағытындағы түркі дүниесінің ықпалдастығын қолдап, қырғыз мәдениетінің даралық қасиетін, ерекшелігін айқындауға тырысты. 1924 жылы Қырғыз автономиялық облысы төңкеріс комитетінің шешімімен Халыққа білім беру бөлімінің жанынан Академиялық орталық ашылады. Оның төрағалығына – И.Арабайұлы, орынбасарлығына – Қ.Тыныстанұлы, хатшылығына – К.Юдахин тағайындалады.

Академиялық орталық жаңа өкімет талап етіп отырған оқу-әдістемелік еңбектерді жазумен бірге қырғыз тілін, әдебиетін, этнографиясын, өнерін, мәдениетін т.б. жүйелеу бойынша орасан зор кешенді жұмыстар атқарады. Қасым шешен тұлға, шебер ұйымдастырушы ретінде көзге түседі. Сонымен бірге ол әліпбиге реформа жасап, жаңашыл алфавит қабылдау идеясының басында жүреді. 1925 жылы 25-27 мамырда Пішпекте өткен Ғылыми-педагогикалық съезде Қ.Тыныстанұлы «Араб әліпбиінен еуропалық алфавиттің біріне көшу туралы» мәселені күн тәртібіне шығарады. Осы ғылыми жиынан кейін қайраткер-ғалым «Жаңа әліпби достары» атты ерікті қоғам құрып, өзі соның төрағасы болады. Әрине, осы үдеріс сол уақыттағы жаңа заман талғамынан туындап жатқан ой-аңсарлар жиынтығы еді.

Сол себепті де Қ.Тыныстанұлы Баку қаласында 1926 жылы 26 ақпан – 5 наурыз аралығында өткен Түркітану съезіне мол даярлықпен барып, қатысып қайтты. Баяндама жасап, ойларын съезд бюллетенінде жариялады. Енді оның есімі кеңестік және түркі республика ғалымдарының қатарында айтылатын болды.

Қ.Тыныстанұлының тіл ғылымы мен практикасы саласындағы жұмыстары салаланып, ол енді Орталық Азияда тұрып жатқан ұйғыр және дұңған диаспорасы алфавитін жасау ісінің басында тұрды.

Қырғыз АССР халық ағарту комиссары қызметінде болған жылдары Қасым қырғыз руханиятына көп табыс әкелді. 1928 жылы бір топ пікірлестерімен «Жаңа мәдениет жолында» атты ғылыми-әдістемелік журнал шығарды. Қырғызстанның Ферғана аумағын (бүгінгі Ош, Жалалабад облыстары) этнографиясын терең зерттеу бағытында арнайы экспедиция ұйымдастырды. Мектеп оқушылары үшін ғылыми негіздегі қырғыз алфавитін, фонетикасын, морфологиясын, синтаксисін қамтыған оқулықтар даярлады. Әдеби бюро жұмысын жандандырды. Қырғыздың терминология жүйесін қалыптастырды. Қырғыз мемлекеттік өлкетану мұражайының негізін қалады.

Қ. Тыныстанұлы қырғыз тілінің байлығын танытатын 100 мыңға жуық сөздік қор жинап, соның ішінде орыс-қырғыз түсіндірме сөздігі үшін 60 мыңдай сөзді жүйелегені елеулі ғылыми ізденісін көрсетеді.

Ғалым Е.Д.Поливановтың жазбаларына қарағанда, Қ.Тыныстанұлы тілдік ойлау мен морфонологияға байланысты біршама жаңалықтар ашқан.

Мәдени мұраны жинау, жүйелеу және жариялау бағытында ғалым 1925 жылдан бастап «Манас» жыры нұсқаларын іздестіруді бастайды. Белгілі манасшылар С.Оразбақов пен С.Қаралаевқа жолығып, көп дүние жазып алады. Осының негізінде өзі 1931 жылы «Манас» атты пьеса жазады.

Әдеби мұралардың мәтінтану мәселесі де Қ.Тыныстанұлының назарында болады. Ол Молда Нияздың «Датқа айым» туындысын жан-жақты қарастырады (Джаныбеков, 2003: 42).

1930 жылы Қасым денсаулық жағдайына байланысты комиссарлық қызметтен босап, емделеді. 1931 жылдан Қырғызстан Мәдениет құрылысы институтына орналасады.

Қайраткер 1932-1935 жылдары осы ғылыми-зерттеу институтын басқарады. Мұнда бұрын бастаған жұмыстарын ғылыми негізде қайта жалғастырып, қырғыз тілі мен мәдениетін, дұған тілі мен мәдениетін кешенді зерттеу үшін бағдарламалар, әдістемелер, нұсқаулықтар жазады.

Бір айта кетер факт, Қасым да Халел Досмұхамедұлы секілді 20-30 жылдары Академиялық орталық пен Ғылым комиссиясын басқарады. Олар басқарған мәдени ұйым – рухани салаға пролеткульт сияқты солақай ағымдар бас-көзге қарамай төпелеп, араласқан кезде «қара бұлтты сөйілтуші» күш бола алды.

Әрине, қайраткерлердің елшіл пайымдары «Талап» мақсатынан туындады деу орайсыз емес. Шындығына келсек, бұл ұйымның көздегені мұнан да ауқымды еді. Бірақ «теңіз тамшысынан танылады» дегендей, Халел мен Қасымның үздік ойлары ғылымилыққа, нақтылыққа ұмтылған қазақ және қырғыз руханиятының бағдарын байыптайды.

Бүгінгі ресми деректерге қарағанда, Қ.Тыныстанұлы 1925 жылы Қырғыз АССР Халық ағарту комиссариаты жанындағы Ғылыми комиссиясының төрағасы, ал 30-жылдары мүшесі болған.

Біздің ойымызша, 20-жылдары Түркістан республикасында әр деңгейде басшылық қызмет атқарған Т.Рысқұлұлы, С.Қожанұлы, Н.Төреқұлұлы сынды азаматтардың бәрі де Қасымның ғылыми әлеуетін қадірлеп, оған қырғыз руханиятының жауапты істерін сеніп тапсырған. Ол Х.Досмұхамедұлының да сенім үдесінен шыққан.

20-жылдардағы Алаш қайраткерінің (ішінде Қ.Тыныстанұлы да бар) айтулы ісін айғақтайтын бір құжат Ташкент мұрағаттарының ішінде сақталып қалыпты. Ол «Түркістан мемлекеттік университетін түріктендіру туралы» («О тюркизации Туркестанского государственного университета») деп аталады (ӨР ОМА, 34: 1587).

Бұл – 1923 жылы 21 ақпанда Түркістан республикасы ХАК жанындағы Ғылыми Кеңес пен Ғылыми Комиссияның бірігіп шығарған қаулысының ныспысы. Қаулы 9 баптан тұрады. Оның негізгі түйіндері: 1. Түркістан университетінде дәріс, іс-қағаз жүргізуді түрік тіліне көшірудің уақытын анықтау; 2. Жергілікті тілдердің дәрежесін көтеру, қызметкерлерге оның бірін меңгеруді міндеттеу; 3. Жергілікті ұлт студенттерін ғылымға тартудың жағдайын жасау; 4. Жергілікті мамандарды шетелге іссапарға жіберу; 5. Еуропалықтардың жергілікті тілді үйренуіне мүмкіндік туғызу; 6. Түрік тіліндегі дәрісті ынталандыру; 7. Басқа ұлт студенттері үшін әр курс сайын жергілікті тілдің бірінен сынақ тапсыруды кіргізу; 8. Жергілікті ұлт студенттері көбеюі үшін мектеп ісін жүйелеу; 9. Студент қабылдарда мұсылмандарға жеңілдік беру.

Қаулы мазмұнынан аңғарылғандай, Ғылыми Комиссия мен Ғылыми Кеңес Түркістан халықтарының жалпы тілін «түрік» деп алған. (Ол кезде Түркістан халықтарының алфавитінде, белгілі дәрежеде ресми жазбаларында бүгінгідей аса алшақтық болмаған). Бұл – бір. Екінші, білім, ағарту проблемасын шешуде Мәскеуге тәуелсіз ой байқалады (Аталған қаулыны қабылдар алдында Халелдің орынбасары профессор Е.Д.Поливанов осы мәселе туралы баяндама жасаған. Ендеше мұны «түріктік томаға-тұйықтық» деуге болмас).

Қаулыдағы шетелге қатысты бап елулі деуге болады. 1922 жылдың жазында Түркістан мен Бұхара республикаларынан алпысқа жуық студент Германияға оқуға жіберілгені мәлім. Оның ішінде қазақ балалары да бар-тын. 1923 жылы қыркүйекте арнайы іссапармен Германияда болып қайтқан Т.Рысқұлұлы: «Біздің студенттер онда пайдалы істі үйреніп жатыр. Бұйырса, олар елімізді алған білімімен өркендетеді», -деп жазған еді (Рысқұлов, 1923). Бір ескерер факт: 1922 жылы тамызда Қазақстан республикасының қайраткер жастары (С.Садуақасұлы, Ә.Байділдаұлы, Е.Алдоңғарұлы) 30 азаматты Еуропаға оқуға жіберуді өтініп, «жоғары жаққа» хат жолдаған (ҚРОМА, 81: 468). Бірақ Киробком мұны қанағаттандырмаған. Міне, осы әр аймақта байқалған шетелге ұмтылуларға себеп болмады деу сенімсіз. Егер большевизм жеңісінен кейінгі ахуалдың ортақтығын ескерсек, бұл себеп те бір болып шығады.

Енді себепке назар аударалық.

Бірінші себеп: дүниені дүр сілкіндірген төңкерістен соңғы 5 жылда бұрынғы өз ретімен келе жатқан демократиялық ізденістерді ұмыту мүмкін емес еді. Сондықтан мылтық даусы басылғанда Жапония, Швеция моделі туралы ізгі арман қайта жанданды.

Екінші себеп: 20-жылдары кеңес өкіметі мен Түркия арасында жақсы байланыс орнады. Мәскеу мен Түркістанға Стамбұлдан келушілер жиіледі. Ал, осы Түркия Еуропа елдері ішінде Германиямен дұрыс қарым-қатынаста еді. Олай болса, нейтралды жерде түрік халықтарының кездесуі – ең бірінші бодан қауымға пайдалы болатын.

Үшінші себеп: Еуропаға ұмтылудың саяси астары болмағанның өзінде, жаңа заман оқуын тәжірибесіз Ресейден алғаннан гөрі, тәжірибелі шетелден алу қай жағынан келсек те тиімді-тін. Сонымен себеп ортақ болса да, оң тілекке (Еуропаға бару) қол жеткізуге Түркістанның нәтиже шығарып (студент жіберуі), Қазақстанның ұмтылысты тиюы – алаш, жалпы түрік зиялыларының Ташкент кезеңін айшықты етеді.

Жаңа заманға сай ізденістің қажеттігі «Талап» қауымының басқарма мүшесі, өз ұлтын алаштың бір тармағы деп есептеген қырғыз зиялысы Қасым Тыныстанұлының «Алашқа» атты өлеңінде былайша көрініс тауыпты:

*...Бир убакыт кара туман алды шулган,
Өткөнге жете алмадык колду булган.
Көздөн жаш, жондон таяк арыган жок,
Сагындык замананы өткөн жырган.*

*...Орнады заман келип мындай баска,
Дейди ол: өткөн күнүң ойдан таста,
Сен жаман, мен жаксымын деген сөз жок,
Бипбирдей, мына даурен, кары-жаска.*

*Ырас-ак, жаксы заман, ниети кең:
Кары жас, аел, эркек – баарына тең.
Бирдей деп оқуу оқумай бекер жатма
Баскага окумасаң болорсуң жем (Тыныстанов, 2001: 157).*

Аса сыршыл, нәзік сезімді Қасым Мағжан секілді, реті келгенде қанды қыздыратын, халықты өрлік пен ерлікке үгіттейтін шығармалар да жазыпты. 20-жылдардың басында туған сондай бір өлеңі «Жастарға» деп аталады. Мұнда ақын ел рухының қандай болмағы жастарға байланысты екенін айта келіп:

*Оян, жастар, ойлан жастар!
Ал колуңа тууңды.
Кең өрүсти шубап айнал,
Сакта ел мен журтыңды.
Тулпар минип, туйди устаган,
Өткен жок па эрлериң?
Сен кемсинбе, үндемейсиң?*

Мына келди жерлериң,- (Тыныстанов, 2001: 22),-
дейді. Ал, енді Алаш жазушысы Ж.Аймауытұлының «Елес» әңгімесінің идеясымен («не толғандырады, соны жаз!») үндес Қ.Тыныстанұлының «Калемге» (Қаламға) атты өлеңінің түйіні мынандай:

*Эселек күнүң туман, эркиң жатта,
Боору эрип, имерилбес айткан датка.
Жайың бар кайык минген, калтылдаган,
Каның төк, кайгыр, калем, термел, жатпа! (Тыныстанов, 2001: 78),-*

Қасым жырларында кәрі тарих та («Манастын күмбөзү»), аруақ та («Аруақ») ел көштен қалмаса, шарқ ұрып бақыт іздесе деп, ұрпағы үшін қам жейді. Халқының құлағанын көргенде - қайғырады, қайраттанғанын байқағанда – «тыныш табады».

*Сай-сайдан чымырканып кулатып таи,
Омкоруп кедерги кылган талаи.
Баишталып Ала-Тоодон Чүйгө карай,
Күзгүдөй суусу тунук агат Талас.
Таластын так боюнда чоң күмбөз бар,
Көргөнгө ой түшүргөн кайгы аралаи.
Урматтуу көз жаиш менен ал күмбөзгө
Коюлган өткөн күндө баатыр Манас... (Тыныстанов, 2001: 98),-*

«Манастың күмбезі» өлеңі – тарих пен тағдырды таразылау және бүгінге өткеннің көзімен қарау, жақсы істен тағылым алу, иманмен тазалану айнасы.

Ақын өлеңдеріндегі табиғилық ұлт және оның әдебиетіне қатысты ойларында да көрінеді. «Шакирт» (Шәкірт) атты өлеңінде ол:

*Китаптың барлық каты түсүп көзге,
Ой кирмей көкірекке онан өзгө.
Жүректі жарып чыккан назик «сүйүү»,
Байланып “ұлт” деп жазган жалғыз сөзге.*

*Шетинен бир китаптың ашып көрүп,
“Экен, - деп, - адабият” алды бөлүп.
Тексерип эң түпкүрүн карап көрсө,
Тереңнен бағыт алып кеткен өрүп,- (Тыныстанов, 2001: 36),-* деп жазады

Сөз жоқ, бұл шәкірт – жай шәкірт емес, әдебиетке бой һәм ой алдырған жан. Тәлім-тәрбиенің уызына жарыған оның түйсігі «ұлт жаны – әдебиет» екенін жазбай таниды. Сондықтан да өзі үшін де, ұлт үшін де руханияттың тереңіне бойлап, тұнығынан су ішуге бел буады.

Жалпы XX ғасыр басындағы қоғамдық-саяси тауқыметтерден кейін ақын-жазушылар халық басындағы халді теңізде адасқан қайыққа, толқынға тұншыққан адамға теңеп жатты. Алаш ақыны Мағжан Жұмабайұлы шығармаларында:

*Дарияға дауыл қуып кірген кеме –
Еркі жоқ, толқын айдап жүрген неме,-
деген бейне (Жұмабаев, 1989: 97), немесе:
Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, шеті,
Сылқ-сылқ күлген сиқырлы толқын беті,-
деген (Жұмабаев, 1989: 151), сурет бар.
Осыған ұқсайтын бейнені Қасым Тыныстановтың жырларынан да көреміз:
Боолукту эл мойнуна заман салмак,
Эл жүгүн эр аркалап мойнуна алмак.
Замана жел кутурткан жиндей толкун,
Калаксыз кайык сүзмек, эрк талашмак (Тыныстанов, 2001: 80).*

Қорытынды. Біздің ойымызша, Ташкент – Түркістан орталығы болып тұрған шақта түрік халықтарынан шыққан ақын-жазушылар бір-бірінің жазғандарымен әжептәуір таныс болған. Айталық, Мағжан мен Қасым бір мәдени ұйымның (“Талап”) басқарма мүшесі болғанын ілгеріде сөз еттік, ал түрік халықтары тіліндегі (қазақ, ұйғыр) алматылық санаулы басылымдарда жарияланған қазақ, қырғыз, ұйғыр өлеңін баспасөз бен білімге қатысы бар зиялылар оқымауы мүмкін емес. Осы ретте түркімен ғалымы К.Джумаевтың мына пікірін ескерген жөн: «20-жылдардың басында... Түркіменстан азаматтары әзірбайжан, өзбек, татар және басқа түрік тілдеріндегі әдеби туындыларды түпнұсқадан оқыды. ...Түркіменнің «Түркмен или» атты тұңғыш журналы Ташкентте жарық көрді» (Джумаев, 1990: 12).

Міне, мұндай мәдени-рухани кеңістіктің ортақтастығы кеңес билігіндегі түркі халықтары әдебиетін бір арнадан табылуға мүмкіндік жасады: төңкеріс рухы алып келген ұраншыл, насихатшыл әдебиет те қалыптаса берді, бұрынғы үрдісін тереңдеткен сыршыл,

мұншыл әдебиет те дами берді. Әрине, әдеби орта мен халыққа соңғысы түсінікті еді. Өйткені, Мұстафа Шоқай айтқандай: «Әдебиет аяққа қарай тігілетін етік емес. Әдеби шығармалар инсан (адам – Д.Қ.) баласының ізгі көзқарастарынан туындайды. Сол үшін де ол сырттан болатын қысымдар мен қарсылықтарға төзе алмайды» (Шоқай, 1998: 165).

Мәдени ықпалдастық проблемасын жанымен түсінген осы қайраткердің (М.Шоқай) пікірі тұрғысынан келсек, большевиктер билігіндегі түркі халықтарының «ізгі көзқарасын» былайша топтау ақылға сыйымды: 1. жалпы езгі, хұқықсыздық атаулыдан құтылу – еркіндік, “өз қолын өз аузына жеткізу» мұратын орындау; 2. жәдитшілдікті салаландырып, елдің жаппай сауатын ашу – «адамзат игілігі адамзатқа ортақ» дүниетанымын орнықтыру; 3. қым-қуыт кезде азаттығыңа өш жауға қарсы бірігіп (түрік, мұсылман) амал жасау.

Біз осы шындықты Қ. Тыныстанұлы шығармашылығынан анық аңғарамыз.

Жапон ғалымы Тосака Дзюан: «Тарихи үдерістің жай тәртіпті ретпен орналасудан айырмасы – оның шындығында процесс, өзгеріс екендігінде. Осы мағынада болған мен болатынның арасында белгілі бір үзіліссіз байланыс орнығады» (Тосака Дзюан, 1983: 147), - деп жазғанындай бағыт-бағдары анықталмаған күрделі әдеби-тарихи үдерісте Қасым сынды қалам қайраткері өз ақыл-ойын, білігін ескі мен жаңаның өрелі тұсын біріктіру жолындағы дәнекерлікке жұмсады.

Осы дәнекерлік пен сабақтастық бүгінгі Тәуелсіз Қырғызстан руханиятының берік ұстыны болып отыр дей аламыз. Сондай-ақ саяси репрессия құрбаны Қасым Тыныстанұлының өмірі мен шығармашылығы қазақ пен қырғыздың азаттық, теңдік, өркениет жолындағы күресін айқын сипаттайды.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Болпанова А. Касым Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана. Каракол: ИГУ, 2011. 178 с.

Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы - Избранное. Алматы: Ана тілі, 1998. 384 б.

Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. Бишкек: «Бийиктик», 2003. 220 с.

Джумаев К. Становление и развитие Туркменской советской прозы (20-е - 30-е годы). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филол. Ашхабад, 1990. 51 с.

Жұмабаев М. Шығармалар. Алматы: Жазушы, 1989. 448 б.

ҚР ОМА. 81-қор, 1-тізім, 468-іс, 18-19 парақ.

ӨР ОМА. 34 қор, 1-тізім, 1587-іс, 5-6 парақ.

«Талап» қазақ-қырғыз мәдениетін көркейтушілер қауымының жолы // кітапта: Қамзабекұлы Д. Руханият. Алматы: Білім, 1997. 272 б.

«Талапқа» Совнаркомның көмегі // Ақ жол, 1923 жыл, 12 февраль

Тыныстанов К. Касым ырларының жыйнағы - Сборник стихов Касыма. Бишкек: Кыргызский национальный университет, 2001. 157 с.

Тосака Дзюан. Теория науки. Москва: Наука, 1983. 192 с.

Рыскулов Т. Наши студенты в Германии // Туркестанская правда, 1923, 2 декабря

Шоқай М. Таңдамалы. I том. Алматы: Қайнар, 1998. 512 б.

References

Bolpanova A. Kasym Tynystanov – uchenyj i gosudarstvennyj deyatel' Kyrgyzstana. Karakol: IGU, 2011. 178 s.

Dosmuhameduly H. Tandamaly – Izbrannoe. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b.

Dzhanybekov CH. Kasym Tynystanov: zhizn' i tvorchestvo. Bishkek: «Bijiktik», 2003. 220 s.

Jumaev K Stanovlenie i razvitie Turkmenskoj sovetskoj prozy (20-e -30-e gody). [Formation and development of Turkmen Soviet prose (20s-30s)] Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filol. Ashkhabad, 1990. 51 s.

Zhumabayev M. Shygarmalar. Almaty: Zhazushy, 1989. 448 b. (97 b.)

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 81. In. 1. C. 468. L. 18-19.

CSA RK. F. 34. In. 1. C. 1587. L. 5-6.

«Talap» qazaq-qırǵız мәденіетін көркейтүшілер қавимінің жолы // kitapta: Qamzabekulı D. Rukhaniyat. Almaty: Bilim, 1997. 272 b.

«Talapqa» Sovnarkomnıń kömegi // Aq jol, 1923 jıl, 12 fevral

Tınıstanov K. Kasım ırlarının jıynagı – Sbornik stıhov Kasıma. Bıřkek: Kırǵızskıy gosudarstvannıy Naціonalnıy vnıversıtet, 2001. 157 s.

«Talap» qazaq-qırǵız madenietin korkejtushiler qauymynyn zholy ["Talap" is the path of the community of beautifiers of Kazakh-Kyrgyz culture] // kitapta: Qamzabekuly D. Ruhaniyat. Almaty: Bilim, 1997. 272 b.

«Talapqa» Sovnarkomnyn komegi [Assistance of the Sovnarkom to the "Demand"] // Ak zhol, 1923 zhyl, 12 fevral'

Tynystanov K. Kasym ırlarınyn zhyjnagy – Sbornik stıhov Kasyma. [A collection of Kasym's poems]. Bishkek: Kyrgyzskij gosudarstvannyj Nacional'nyj universitet, 2001. 157 s.

Tosaka Dzyun. Teoriya nauki [Theory of Science]. Moskva: Nauka, 1983. 192 s.

Ryskulov T. Nashi studenty v Germanii [Our students in Germany] // Turkestanskaya pravda, 1923, 2 dekabrya

Shoqaj M. Tandamaly. I tom. Almaty: Qajnar, 1998. 512 b.

ҒТАХР 03.20.00

1937 ЖЫЛ: ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ ТАҒДЫРЫНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН

**Даркенов Құрманғали Ғазизұлы^{1*},
Абжаппарова Бибихадиша Жүрсінқызы²**

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ. E-mail: k_darkenov@mail.ru

² Тарих ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ. E-mail: hadisha_1960@mail.ru

* Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының шығармашылық зиялыларының қуғын сүргін жылдарындағы, әсіресе 1937 жылғы рухани-моральдық дағдарысы қарастырылады. Дәлелсіз айыптау, аңду, халық жауы ретінде, алашордашыл ретінде әшкерлеу қуғын сүргін жылдарына тән құбылыс болды. Мақалада қазақ зиялыларының көрнекті тұлғалары С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Жұмабаев, М.Әуезов т.б халық жауы ретінде айыптау талданады. Ұлт зиялыларының қуғын-сүргін жылдарындағы өзін-өзі ұстауы, айыптауға қарсы іс-әрекеті, қарсылығы немесе мойынсұнуы жан-жақты қарастырылады. Қазақтың шығармашылық интеллигенциясын жарық көрген көркем шығармалары негізінде алашордашылар, ұлтшылдар және байлар мүддесін білдіруші ретінде айыптады.

Негізсіз айыптау мен кінәлау қазақтың шығармашылық зиялыларын үнемі үрей мен қорқынышта ұстады. Сонымен қатар, олардың өздері де басқалардың шығармаларындағы қателіктері мен кемшіліктерін көре білу керек еді. Ал, айыптауларға қатыспағандарды халық жауларын әшкелеуде белсінділік танытпай отыр деп кінәлады.

Түйін сөздер: қазақ зиялылары, қуғын сүргін, халық жауы, алашордашыл, ұлтшыл, революцияға қарсы шығарма.

МРНТИ 03.20.00

1937 ГОД: РЕПРЕССИИ В СУДЬБЕ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

**Даркенов Курмангали Газизович^{1*},
Абжаппарова Бибихадиша Журсунковна¹**

¹ Кандидат исторических наук, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Астана E-mail: k_darkenov@mail.ru

² Доктор исторических наук, профессор. Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Астана E-mail: hadisha_1960@mail.ru

* Автор-корреспондент

Аннотация. В статье рассматривается духовно-нравственный кризис творческой интеллигенции казахского народа в годы репрессий, особенно 1937 года. Бесспорное осуждение, преследование, разоблачение как врага народа, как алашордыка было характерным явлением в годы репрессий. В статье анализируются обвинения видных деятелей казахской интеллигенции С. Сейфуллина, И. Жансугурова, Б. Майлина, М. Жумабаева, М. Ауэзова и др. как врагов народа. Всесторонне рассматривается поведение, противодействие, сопротивление или послушание интеллигенции нации в годы репрессий. Казахскую творческую интеллигенцию осуждали как представляющую интересы алашордистов, националистов и богатых на основе опубликованных художественных произведений.

Необоснованные обвинения и критика всегда вызывали страх и угрозу у казахской творческой интеллигенции. Кроме того, они сами должны были видеть ошибки и недостатки в произведениях других. А тех, кто не участвовал в обвинениях, обвиняли в том, что они не проявляет активности в разоблачение врагов.

Ключевые слова: казахская интеллигенция, репрессии, враги народа, алашординец, националист, антиреволюционное произведение.

IRSTI 03.20.00

1937: REPRESSION IN THE FATE OF THE KAZAKH INTELLIGENTSIA

**Darkenov Kurmangali Gazizovich^{1*},
Abzhapparova Bibikhadisha Zhursinovna²**

¹ Candidate of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana city E-mail: k_darkenov@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana city E-mail: hadisha_1960@mail.ru

* Corresponding author

Abstract. The article examines the spiritual and moral crisis of the creative intelligentsia of the Kazakh people during the years of repression, especially in 1937. Undisputed condemnation, persecution, exposure as an enemy of the people, as an alashordyk was a characteristic phenomenon during the years of repression. The article analyzes the accusations of prominent figures of the Kazakh intelligentsia S. Seifullin, I. Zhansugurov, B. Mailin, M. Zhumabayev, M. Auezov and others. as enemies of the people. The behavior, opposition, resistance or obedience of the intelligentsia of the nation during the years of repression is

comprehensively considered. The Kazakh creative intelligentsia was condemned as representing the interests of alashordists, nationalists and the rich on the basis of published works of art.

Unfounded accusations and criticism have always caused fear and threat among the Kazakh creative intelligentsia. In addition, they themselves had to see the mistakes and flaws in the works of others. And those who did not participate in the accusations were accused of not being active in exposing enemies.

Keywords: Kazakh intelligentsia, repression, enemies of the people, Alashordinets, nationalist, anti-revolutionary work.

Кіріспе. Өткен ғасырдың 30-шы жылдардағы қуғын-сүргіннің динамикасын, оның ауқымын, диффузиялану яғни таралу үрдісін терең түсіну өзекті мәселе болумен қатар, тақырыпты терең меңгеру үшін сол жылдардағы ахуалды талдау маңызды. Қазақстанда шығармашылық зиялыларды қуғын-сүргінге салу үрдісі қалай жүрді және оның механизмі, ықпал ету кеңістігі қалай болды деген сұрақтың уақыт өткен сайын өзектілігі арта түседі.

Қазақ зиялыларының рухани-моральдық дағдарысы 1937 жылғы қуғын сүргін жылдарында айқын көрінді. 1937 жылы әдеби көркем шығармаларымен елге танылған қазақ зиялыларын айыптау мен қуғындау бұрынғыдан бетер күшейіп, өзінің шарықтау шегіне жетті. Олардың шығармаларының әр жолынан, айтылған ой пікірлерінен ұлтшылдық пен байшылдықты, кеңес үкіметіне қарсылықты, теріс ниеттілікті көруге тырысушылар шықты. Тарих саханасынан кеткен алашордашыларды айыптау, олармен бұрындары азды көпті қарым-қатынаста болғандарды немесе оларға жылы қабақ танытқандарды алашордамен байланысын үзбеген, алашорданың агенттері, ниеттері бір деп кінәлау қалыпты іске айналды. Жазушылар шығармаларынан күмәнді деген ой-пікір тауып, партия бағытынан, тап жолынан ауытқыды деп айыптады. Осылай жасау арқылы, бір жағынан, тап жауларын, халық жауларын әшкерлеуге үлес қосты. Екіншіден, партия саясатын, бағытын қолдау үстінде деген өзі жөнінде жағымды пікір туғызу мақсатын көздеді. Тап жауларын әшкерлеу ісінен, жалпы елді қамтыған науқаннан бір өкініштісі, қарапайым халықтан бастап, өкімет билігіндегі танымал тұлғалар да тыс қалмады.

Материалдар мен әдістер: Тақырыпты зерттеу барысында алыс және жақын шетелдерде жарық көрген ғылыми еңбектер, олардың теориялық-әдістемелік базасы қарастырылды. Сонымен қатар, өткен ғасырдың 80-ші жылдарының соңынан бастап қазақ зиялыларының қуғын-сүргін жылдарындағы қуғындалуы, негізсіз айыпталуына қатысты қазақстандық зерттеушілер еңбектері пайдаланылды. Ең бастысы, сол жылдардың ахуалын толық түсіну үшін 20-30 шы жылдардағы баспасөз материалдары қолданылды, шығармашылық интеллигенция еңбектері де айналымға түсті.

Зерттеу жұмысында контент талдау, ивент талдау, ситуациялық талдау әдістері мен тарихи және хронологиялық тәсіл қолданылды.

Талқылау: Аталған зерттеу тақырыбымен мақала авторлары ұзақ уақт бойы айналысып келеді. Қ.Ғ. Даркенов «Қазақ зиялыларының тағдыры мен қасіреті» атауымен ғылыми монография жариялады. Қазақ зиялыларының қызметі мен шығармашылығына, тағдырына қатысты көптеген мақалалар шығарды. Сонымен қатар, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Х. Досмұхамедов, Ахмет және Ғазымбек Бірімжанов, М. Жұмабаев т.б көрнекті қазақ тұлғаларына қатысты мақалалар жазылып, халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларда баяндама жасалды.

Б.Абжапарова да ғылыми-техникалық интеллигенцияға қатысты бірнеше тарихнамалық мақалалар жариялады. Аталған авторлар басқа да ғалымдармен зерттеу объектісі негізінде бірлескен ғылыми мақалалар шығарды.

Зерттеу нәтижелері: Бұрынғы көзден таса бола бастаған «алашордашылар ісі» 1937 жылдың басында тағы көтерілді. Қазақ КСР Халық ағарту Комиссары, Қазақстан Өлкелік партия комитетінің бюро мүшесі Т. Жүргеновтің «Мәдениет майданын талқандалған ұлтшылдықтың қалдықтары мен сарқыншақтарынан тазартайық» (Жүргенов, 1937) деген

мақала жариялауы, мәдениет саласында әлі де ұлтшылдардың қалдықтары мен оларға ниеттестер бар деген пікірдің жандануына себепші болып, ұлтшылдарды, олардың сарқыншақтарын іздеуді онан сайын күшейтті.

Араға бір апта салып Р.Жаманқұловтың «Қырағылықты күшейтейік» (Жаманқұлов, 1937) атты мақаласының жарық көруі әдебиеттегі ахуалды ғана емес, ел ішіндегі саяси-идеялық ахуалды да одан сайын ушықтырды. Р.Жаманқұлов алашордашыларды «тап жауы» деп атады. Сонымен қатар, олардың агенттері әлі де бар деп жазды. Бұл «тап жауы» алашордашыларға ниеттес, пікірлес, үндес ақын-жазушыларды іздеу мен әшкерлеудің жаңа қарқынды кезеңін бастап берді. Қазақ Өлкелік партия ұйымының да ұстаған бағыты мен іс шаралары бұл іске екпін қосты.

«Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық» деген тақырыппен шыққан мақала әдебиетшілер ішінен ұлтшыл жауларды іздеуге жаңа қарқын қосты (Редакция тарапынан, 1937, №3.). Ақиқатында, мақала алашордашыларды қалыптасқан тәртіппен аяусыз сынағанымен, негізінен олармен ниеттес, пікірлес, көзқарастары бір, буржуазияшыл-ұлтшылдармен ауыз жаласқан «ұлтшыл-фашистер» деп Сәкен, Ілияс, Бейімбетті айыптады.

Сәкен, Ілияс және Бейімбеттің күні өте бастағанын сезді ме әлде әдебиет сахнасынан біржола шығарып тастау мақсатын ұстанды ма, үшеуіне қарсы жазылған мақалалар баспөзден түспеді. Осы кезде редакция тарапынан жазылған «Көркем әдебиеттегі қателер мен сапасыздықтар туралы» (Редакция тарапынан, 1937, 9 сәуір), «Қазақ жазушылары арасындағы дерттерге қарсы» (Редакция тарапынан, 1937, 28 маусым) деп аталған мақалаларда, «...жазушылар шығармаларында қателіктер бар, жұмысшылардың, колхозшылардың өмірін білмейді, ескі тақырыптан шыға алмай жүр, халықтың дұшпаны Троцкийді мақтайды» деген кемшіліктерді үшеуінің бетіне басты (Бейісқұлов, 2008: 210).

Сәкеннің 1923 жылы жазылған «Қара бүркіт» (Арыстан Дәуітұлы – Лев Давидович Троцкийге) деп аталған өлеңі (Махат, 2001: 113) үшін ұзақ жылдар бойы оны үздік создық кінәлау, айыптау тұрғысында бір басылып, бір көтеріліп жалғаса берді. Елден аластатылып, шетелге кеткен Троцкийге арналған өлең Сәкен үшін ескі жараның орнындай болды. Қайта қайта сыздап, жанына батты. Сәкен шығармашылығына сын айтқан сыншылар ұмытыра беріп Троцкийге қайта соқты, қайта еске түсірді. Бұл жай Сәкенді де мазасыздандырды.

Осы уақыттағы ел ішіндегі саяси-идеялық ахуал шығармашылық интеллигенцияны рухани дағдарысқа душар етті. Бір біріне сенбестік орын алып, олар бір біріне ғана емес, өз шығармаларына да күдіктене қарады. «Қашан, қалай айыптауға түсуіміз мүмкін» деген қорқыныш пен үрейдің жетегінде жүрді. Үрей мен қорқыныш, жалтақтық олардың белсенділігін төмендетті. Саясат жөнінде сөз айтудан қашқақтады. Шығармашылық жұмысқа селқостық туды. Партия мен үкімет тарапынан берілген арнайы тапсырмаларды орындаумен шектелді. Бірақ, бұл да қырағы сыншылар назарынан тыс қалмады.

С.Сейфуллин өз өмірінің осы тұсын былай сипаттады: «Мен дәл осы кезде саясат туралы сөйлесуден бездім, тіпті кейбір жолдастармен жолығысудан қашқақтайтын болдым. Жалғыз ақ әдебиет мәселесімен араласқым келді. Мұнан да бірқадар шықпады. Бұл жолым да бірте-бірте мені сыртқа шығарып, ешнәрсеге араласпай қалуға айналдырды. Бұл сарыуайымшылдық пен упадничествоға икемдеді. Менің бұл халіме Кеңес өкіметінің жаулары «шоқ, шоқ» деп табалап масаттанып тұрғандай көрінді. Осы ойлар мені төмен тартты, дұшпандардың қыңқыл сөздері мені сарыуайымшылдыққа салды. Менің кейбір шығармаларымда партия жолына қиғаш кеткен жерлер тап осы кездің, осы секілді жағдайдың жемісі еді», – деп жазды (Қожакеев, 1999: 138–139).

Ақын-жазушыларды шығармаларынан, жеке бастарынан ілік табу арқылы кінәлау, саяси-идеялық айыптауға ұласты, науқанға айналып кетті.

1937 жылдың мамырында «Социалистік Қазақстан» газеті бірнеше рет баспасөзде жариялағандай С. Сейфуллинді 5-7 сәуірдегі қаламгерлер шығармаларындағы

кемшіліктерді жою жөнінде өткен жазушылар жиналысына қатыспады, осылай істеу арқылы жазушылар арасындағы қателіктерді жою ісіне араласпай отыр деп кінәлады.

Жазушылар Одағы бастауыш партия ұйымының есеп беру сайлау жиналысына қатысып сөйлеген сөзі де өз басына қиындық туғызды. Жиналысқа қатысқан Сәкен, Ілияс және Бейімбет өз шығармашылықтары мен сыншылар сынына іліккен жіберілді делінген қателіктер жөнінде сөйледі. Әбден сынға ұшыраған Сәкен ақталып: «Бандитке (бұл арада Л.Д. Троцкий айтылып отыр) Сәкен өлең арнады дейді. Ол уақытта ол бандит емес еді, политбюро мүшесі еді. Оның бандит екенін білсем жазам ба? Сыншыларымыз осы жағын ескермейді. Сонымен қатар «Домбыра» туралы сөз болды. «Банды» деген кінәні жуу үшін 1924 жылы «Домбыраны» Троцкийге арнап бастым. 1928 жылы қате екенін айтып өзім мақала жаздым. Журналға да жаздым. 1932 жылы КазПИ-де айтылды. 1932 жылы Жаманқұловтың баяндамасында да айтылды. Партия сайлауында да биыл арыз бердім. Қысты күні Крайкомға да арыз бердім. Сондықтан сыншылар датаны ескеруі керек еді. Енді сол үшін ұра беруі керек пе» еді деп ашына айтты (Бейісқұлов, 2008: 211). С. Сейфуллин жан даусы шығып, әділетсіз сыннан ақтала сөйледі. Бірақ, байқағанымыздай ілік іздеген сыншылар осы жиналыста сөйлеген сөздерінде «Сәкен жолдас күні бүгінге дейін өз қателіктерін көрмей отыр» деп алған беттерінен қайтпады.

Ілияс пен Бейімбет істің бет алысы ушығып кеткелі тұрғандығын байқағандықтан да болар. Өз қателіктерін мойындады. Бейімбет «Менде үлкен қателер болғаны рас. ...Түзетуге шаралар іздеймін» деуге мәжбүр болды. Жиналыста қабылданған қаулы баптарына үшеуіне жеке жеке баптар арналып, егер алдағы уақытта осындай қателіктер жіберілетін болса, қатаң шара қолданылатындығы ескертілді. Қаулыға олардың, Ілияс, Бейімбет, Сәкеннің зиянды кітаптарын таратудан алып тастау жөнінде бап енді (ҚР ПА, 931: 9).

Маусым-шілде айларында да Сәкенді айыптаған бірнеше мақала жарияланды. «Хлестаковтың көркем әдебиеттегі тәсілін» қолданып өз бейнесін «революция ісі жолындағы күрескер» ретінде көрсетіп, «халық жаулары» өз достары Рысқұлов, Нұрмақов, Садуақасов, Асылбековты жағымды жағынан көрсетіп жазды. Өзін-өзі және жауларды көкке көтеріп мақтау мақсатында «Тар жол, тайғақ кешу», «Домбыра» т.б. – «контреволюциялық шығармаларын» жариялады, – деп айыптады (Редакция тарапынан, 1937, № 7). Кезінде атаман Аненковтың азап вагонында қорлық пен азапты көрген, пролетарлық революцияны қолдап, «Азамат жүнжіме жүрме бос, Қол ұстас бірігіп тізе қос» ... деп өлең арнаған, Кеңес үкіметін орнатуға белсене қатысқан Сәкенге ашық түрде «революцияға қарсы» шығарма жазды деп айып таға бастады. «Ұлтшыл-фашист» деген атауға да ілікті.

Сонымен қатар, сыннан көз ашпаған Сәкенді «шығарма жұмысы шабандап кетті, соңғы жылдары көрнекті ештеңе жазбады, жұртшылықпен қатынасы азайды» деп айыптады. Қазақ зиялылары, оның ішінде жазушылар арасында бірін бірі саяси-идеялық жағынан айыптау, кінәлау күшейіп қарқын алған кезде, өзі сыналып жатқанына қарамастан Сәкен, «халық жауы» деп айыпталғандарға қарсы ештеңе жаза қоймады. Бірақ, бұл да назардан тыс қалмады.

«Сәкен жолдас халық жауларымен күнделікті күресудің орынына, олардың қылықтарына шектен асқан шыдамдылық істеп үндемей отыр. Қазірде, қазақ ұлтшылдығы ең басты қауіп болып отырғанда, бұрынғы уклондар, партияға қарсы жіктер бір арнаға құйылып, ұлтшыл-фашистке айналып отырғанда, Сәкеннің тым-тырыс үндемей отырғаны, партия ұйымына жәрдем бермей отырғаны – партиялық міндетін толық атқармай отырғаны», – деп айыптады (Абдіқадыров, 1937, 13 тамыз).

Осы кезде оң солын әлі толық танымаған, өзіндік ой-пікірі, дүниетанымы мен көзқарасы қалыптаспаған, жас ақын-жазушылар ғана емес, қазақ әдебиетінің танымал тұлғалары да әлсіздік көрсетті, пендешілік жасады. Сонау, 1928 жылы басталған С. Мұқанов пен І. Жансүгіров арасында өзара сын, пікір айтудан туған жай, 1937 жылы шиеленісіп, ушығып кетті. Сәл шегініс жасасақ, 1928 жылы Қазақ баспасының бас

редакторы С.Мұқанов баспадан шығарған І. Жансүгіровтың өлеңдер жинағына «Беташар» жазып, «таптық беті айқын емес» деп сын айтты. Оған наразы болған Ілияс «Бетім анадай емес, мынадай» деп көлемді мақала жазды (Жансүгіров, 1928, 5 сәуір). Бұдан кейін де бірнеше жыл бойы үздік создық бірін бірі сынаған, кінәлаған бірнеше мақалалар жазылып, екі жақ та бірін бірі жікшіл, ұлтшыл деп айыптады.

Бірақ, замана бетінің қайда бұрылып бара жатқандығын байқады ма, Сәбитпен түсінісу ниеті бар екендігін білдіріп І. Жансүгіров «Қателесуге қарсы большевиктік сынды күшейтеміз» деген мақала жазды (Жансүгіров, 1932, 12 ақпан). Мақалада «өз өлеңдерінде байшылдыққа, кейде үмітсіздікке салынғанын, кейде жаңа өмірдің жақсы жағын көре алмаған қателіктерін мойындады. Сәбиттің өзінің қателіктерін көрсеткенде артық кеткенімен бірге, дұрыс айтқандары да болды деп онымен түсінісуге қадам жасады.

Өзара салқындық лебі сөйілген секілді болғанда, 1937 жылы зұлмат басталғанда С. Мұқанов І. Жансүгіровке қайта тиісті, аяусыз шүйлікті. Шығармашылығы ғана емес, жеке басы да талқыға түсті. «Тарихи қаулыдан кейін» (Мұқанов, 1937, 26 сәуір) деп аталатын мақаласында «Жансүгіровтың редакциясымен 1935 жылы Сүйінбайдың ұлтшылдық кітабы шықты. Ол кітаптың ішінде қазақты қырғызға өшіктіріп айдап салды» деп оның шығармашылығына айып тақса, жазушылардың жиналысында «...Жансүгіров екі баласымен әйелін қоя берді. Жіберіп қана қоймай, балаларына тиісті заңды ақшасын төлеп тұруды міндетім деп те білмеді» («Өзара сын және «ұсақ» жан туралы», 1937, 23 мамыр) деп оның жеке басына, отбасылық ісіне араласып кінә тақты. Бұл аздай-ақ С. Мұқанов «Кировтың өліміне арнап жазған өлеңінде саяси қате жіберді. Ол қатенің өзі де анау мынау қате емес, үлкен қате» деп саяси айып тағып, Ілиясты бұл қатесін жөндемеді деп сынады (Редакция тарапынан, 1937, 12 сәуір).

І. Жансүгіровті айыптау саяси сипат алып, оның шығармаларынан жаулық көзқарас іздеудің күшейгені соншалық, көркем шығармалары да бұрмаланып талқыға түсті. Кәріжан Дәукенов деген І. Жансүгіров жинағына ерекше шүйілікті. Ол: «Жинақтың ішіне ерте кезде ұлтшылдық идеологиясында жазған «Мерген мен бөкен» деген әңгімесін кіргізіп Жансүгіров қазақ еңбекшілеріне совет үкіметін жамандап, құбыжық етіп көрсетеді... Қазақ ұлтшылдарының ықпалына Жансүгіров те мықтап түскен. Сөйтіп қазақ еңбекшілерін «бөкен», совет өкіметін «мерген» етіп суреттеген. Сөз жоқ, бұл – барып тұрған контрреволюциялық, совет өкіметі мен қазақ еңбекшілерінің арасына дұшпандық отын жақпақшы болған алашордашылардың әрекетінен туған нәрсе.

Бұл кітап оқушыларымызға ешбір пайда бермейді, пайда беруі былай тұрсын, оқушыны теріс пікірге, алашордашыл контрреволюциялық идеяға қарай тартады. Мұнымен қатар партиямызға жау элементтерге құрал болатын жинақ», деп жазды (Дәукенов, 1937, 30 шілде). Мақала І.Жансүгіровты совет өкіметіне қарсы, контрреволюциялық шығарма жазып алашордашыл идеяны халық ішінде насихаттап отырған сенімсіз күдікті адам ретінде ғана емес, беті ашық «халық жауы» ретінде көрсетті. Бұл сол зұлмат жылдары өте ауыр саяси айыптау еді. Ілияс жар шетінде тұрды. Арада екі апта өткенде тамыздың 13 інен 14 не қараған түні Ілияс тұтқындалды.

Қазақ әдебиетінің дамуына азды көпті үлесін қосып белгілі болып қалған көрнекті ақын жазушыларды, енді қадам басқан жас әдебиетшілерді де тап жауларына іш тартады, тап жауларымен байланысын үзбеген, шығармалары зиянды, кеңестік қоғамға жат деген сипатта баспасөзде әшкерлейтін мақалалар жаңбырша жауды. Оған жазушылардың өздері де белсене араласты.

Жас жазушы Қалмақан Әбдіқадыров М. Әуезовты: «Мұхтар совет жазушылары қатарына кіргелі 5 жыл болды. Совет жазушысына істелінетін жәрдем оған түгел берілді. Мұхтар үш төрттеген тәуір еңбек те берді. Сонымен қатар, ескі уақытта, ұлтшыл, алашордашыл пікірде жүріп жазған зиянды шығармаларын жинақ қылып басқызып отыр. Ол туралы өзі жұмған ауызын ашқан жоқ. Сонымен қатар, бұрынғы алашордашыл ұлтшылдар фашизмнің агенті болып беті ашылғанда, солардың сырын ашарлық іс істемей, үндемей отыруының өзі – күдік. Меніңше, олардың көп сырын Мұхтар білуге тиіс еді.

Беті ашылған жаудың тамырын қопара ашуға Мұхтар ат салысуы керек еді. Бірақ, оны Мұхтар істемей отыр» деп бұрын алашордашылармен бір болған, олардың сырын білетін Мұхтар, айыптап ештеңе жазбай, үнсіз отыруына күдік келтіріп сынады (Редакция тарапынан, 1937, 13 тамыз).

Осы мәндес мақала арада шамалы уақыт өткен соң, «Қазақ әдебиеті» газетінде редакция атынан тағы басылды. «Әуезовтың сөзі мен ісі неге бір жерден шықпайды» деп алды да, «Әуезовтың советке келгеніне, совет жазушысы болғанына бес жылдан аса уақыт өтті. Бірақ, Әуезовтың бүгінге дейін шын советтік бағытта жазылған іліп аларлық бір шығармасын көре алмай отырмыз. Ол әлі 1932 жылғы уәдесін қайталақтап, «мені істе сынаңдар, мен ұлтшылдық, байшылдық пікірден мүлден қол үзген адаммын» деумен жүр. ...Әуезовтың 1932 жылдан бері жазған шығармаларынан іліп аларлық, советтік дерлігі ...«Түнгі сарыны» да сол бұрынғы «сарынын» совет сахнасына шығаруға тырысқандығы. Ал... «Алма бағында», «Тас түлек» пьесалары барып тұрған совет жастары өміріне жала жапқандық. Совет шындығына, жастар жұртшылығына суық қол сұққандық... Әуезов бұл пьесаларында астарлап отырып, совет жастарына күйе жағып, жаудың сойылын соғуға тырысатындығы айқын көрінеді. Бұл бұрынғы ашық байшылдығының, ұлтшылдығының бетін бүркемелеп, советтік шығарманың атын пайдаланғандық... Әуезов бірлі-жарым шығармасында ғана «қателесіп» отырған жоқ, совет жұртшылығына, совет жастарына жала жауып, ескілікті дәріптегенін оның барлық шығармаларынан көреміз» (Редакция тарапынан, 1937, 20 қазан) делінді. Бұл – М. Әуезовты бұрынғы алашордашыл бетінен қайтпаған, бұрынғы ұлтшылдық сарыны, бір сарын, өзгермеген деп айыптап, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов басқа да ұлтшыл, алашордашыл деп таңба таңылған қазақ зиялылары артынан жіберуді көздеген мақала еді.

С. Мұқанов С.Сейфуллиннің «қателіктер жіберіп, сүрінгенін», Майлин мен Дөнентаевтың революцияның алдыңғы жылдарында халық жауы алашорданы мақтап қателесуін, «Майлиннің қатесі Сейфуллиннен тереңірек» болғанын, ал «Сәбит Дөнентаев алашорда мәселесінде Майлиннен де ауыр адасып», совет әдебиетіне келгендігін айтып келеді де, ...былай тұжырымдайды:

«Мұхтар Әуезовтың советтік тарих алдындағы кінәсі бұлардан әлдеқайда ауыр. Егер оның 1932 жылы баспасөз бетінде жарияланған хатына сенсек аталған жылға дейін ол марксизм-ленинизм жолына саналы түрде қарсы боп, сол жолдың өркендеуіне бөгет болуға тырысқан кісі» деген пікірді ұстанды (Кәкішев, 2007: 119, 192-194).

Айыптаған, сынаған мақалалар газет-журналдарда күн құрғатпай басылды. Дихан Әбілев те «...Зиянкес элементтерден баспасөз орындары әлі де түгел арылып біткен жоқ» деп зиянкестердің атын атап, түсін түстеді (Әбілев, 1937, 23 тамыз). Сонымен қатар ол «Мұхтар өзінің «Ескілік көлеңкесінде» деген қате әңгімелер жинағын бастырып, ірі қате жасады. Бұл қатесін Мұхтар ісімен түзетуі керек» деп М. Әуезовты да сынап өтті (Қожакеев, 1999: 83).

Осы қуғын-сүргін мен халық жауларын іздеуде Хамза Жүсіпбеков те қырағылық танытты. «...Соңғы кезге дейін Жазушылар ұйымының, көркем әдебиет баспасының саяси бейқамдығын, ашықауыздығын пайдаланып, халық дұшпандары Сұлтанбеков, Жұмабаевтар көркем әдебиет аудармасын алып келген. Уалиахметов, Қоңыратбаев, Айсариндер бір кезде Жазушылар ұйымының басқарушы ісіне дейін араласып жүрген. Беков, Гатаулиндер әдебиет маңында болып келген. Осы жауыздардың көркем әдебиетке істеген қаскүнемдіктері аз емес. Сондықтан біздің ең басты міндетіміз – контрреволюцияшыл қазақ ұлтшылдығымен, оған ымырашылдық жасаумен ешбір аяусыз күресіп отыруымыз керек» деп ұлтшылдарды әшкерлеу ісіне араласты (Редакция тарапынан, 1937, 14 шілде).

Сол жылдары ел ішінде өте танымал болған Н.Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» романын 1935 жылы қазақ тіліне аударған, мемлекет қайраткері, тамаша аудармашы Х.Жүсіпбеков 1937 жылы күзде «халық жауы» деген жалған айыппен

тұтқындалып, ату жазасына кесілді. Алматы қаласы маңындағы «Жаңалық» ауылындағы қорымға жерленген деген дерек бар.

Заманның ызғарлы желінен қорқып белсенділік танытқысы келді ме, әлде басқа ішкі есебі болды ма Жұмағали Саин одан да қатты кетті. «Халық жаулары, фашизмнің қарғылы төбеттері шаруашылық, мәдениет құрылысымыздың бір ғана бөлігіне зиян жасап қойған жоқ, олар өздерінің екіжүзділік сұрқиялылығын пайдаланып, әр жерге-ақ қанат жайғысы келді. Олардың сұр күшіктері Тоғжанов, Жансүгіровтер осы күнге дейін көркем әдебиет майданында орын алып келді» деп Тоғжанов пен Жансүгіровты ашық түрде «халық жауы» қылып шығарды (Саин, 1937, 31 тамыз).

30 жылдардың екінші жартысында қазақ әдебиетіне өзіндік қол таңбаларын қалдырған көрнекті тұлғалардың өзі рухани моральдық дағдарысқа түсті. Бұрын бірін бірі шығармаларындағы таптық, саяси-идеялық көзқарастары бойынша сынаса, енді бір біріне ашық түрде жала жапты, кінәсіз екендігін біле тұра айыптады. Ақиқатында, әрқайсысы өз қара бастарын қорғауға жаналасты. Бұл адамдар арасындағы жаман қасиеттерді принципсіздікті, жалтақтықты, жағымпаздықты, жаны ашымастықты өршітті. 1937 жылғы репрессия бұрыннан бықсыған шаланы үрледі. Бұрынғы жікшілдік, жершілдік, рушылдық, бақталастық жаңа сатыға көтерілді. Енді өз қызметтестеріне саяси айып тағуға, қуғындауға тікелей араласты. Репрессияны қолдады, жазалау шараларына баспасөзде үн қосты. Бүгін біреуді айыптағандар, ертең өздері айыпталды. Оларды ұсталамын ау деген, үрей мен қорқыныш биледі. Адамды басқалар не болса о болсын, қалай болса да тірі қалсам ау деген құлдық психология жеңді. Әсіресе, «жалақорлар ... бассауғалау қамында болды. «Қырағылығың кем» деген айыптауға ұшырап, креслодан сыпырылып қалармын деп қорықты. Атақ үшін неден болса да тартынбады, адал адамдарды жәбірлеуге, жылатуға, айдағып, аттыруға барды. Басқаларды әшкерлеп, еңбек сіңіріп жүрген адам ретінде көрініп, қолды болмауға, лаузымынан айрылмауға тырысты. Сөйтіп, өз бастарының амандығын қарастырды» (Зауал, 1991: 92). **Айыптау мен жазалау шаралары қазақ интеллигенциясын әбден үрейдің жетегіне жекті. Олар қиянатты көре тұрса да үндемеді, бірін бірі кінәсіз еді деп ақтауға, қарсылық білдіріп дауыс көтеруге қорықты.** Академик, тарихшы Р.Б.Сүлейменовтың «30-шы, 50-ші жылдардағы репрессияның табы бүгінгі күнімізден де сезілетіні – шындық. Жөнсіз, жосықсыз қудалау біздің интеллигенцияны зәредеп қылғандығы сонша, үрейдің өзі мұра сияктанып, бір ұрпақтан екіншісіне жалғасып келеді» (Редакция тарапынан, 1988, 25 тамыз) деп жазғаны тарихты таразылау ғана емес, ақиқат екендігі де талас тудырмайды. Ғ.Мүсіреповтың өзіне «Жиырмамыншы-отызыншы жылдар ... оңай соқпаған тәрізді. ... бүгін болмаса – ертең, ертең болмаса – бүгінгі күні айдалып кетемін деп ойлаған. Сондықтан, бір-екі пар таза киім, беторамал, шұлық, ұстара, сабын, тарақ және басқа аса қажет дүниелер салынған жол чемоданын босағаға сүйеп қойып, екі көзі есікте болған. Ерте ме, кеш пе – ұстала қалған күндері тергеушілер жармасады-ау деген туындыларынан алдын ала бас тартып, күнделікті жазбаларында өз пайдасына шешілетін пікірлер жазып отырған. Бір ғажабы, ешқандай дау туғызбау үшін, бұрмалап аудармау үшін кейбір пікірлерін, «мойындауларын» орыс тілінде жазған. Мысалы, латын әріпімен басылған «Қыз Жібек» драмасының үшінші бетінде өз қолымен жазылған мынадай сөздер бар: «Прошу всех, мужчин и женщин, настоящих и будущих, т.е. ныне здравствующих и будущем рождающихся, если эта глупейшая вещь попадает кому-нибудь в руки, не читайте ее дальше этой страницы. Написаны мерзко, глупо, бездарно, даже бессовестно!» Автор Мусрепов» (Мырза Әли Қадыр, 2004: 42-43). Бүгін болмаса ертең ұсталам деген қауіп пен үрей тек қана Ғ.Мүсіреповтің емес, барлық қазақ зиялылары басынан өтті.

Ақиқатында, 30 жылдары жазалау шаралары қарқын алғанда жалпы қазақ интеллигенциясы, оның ішінде шығармаларымен танылып көзге көрініп қалған, айыптау нысанасына іліккен шығармашылық интеллигенция қорқыныш пен үрейдің жетегінде жүрді. Қайтсем аман қалам деген пенделік сұрақ басты орынға шықты. Сонымен қатар,

шынымен «халық жауы» шығар, партия мен НКВД қателеспейді деген түсінік те болды. Содан да, шығар троцкишiлердi айыптауға қазақ интеллигенциясы өкiлдерi де үн қосты.

Москвада 1937 жылдың 23-30 қаңтарында «Антисоветтік троцкистік орталық» ісі бойынша Пятаков, Сокольников, Радек т.б. соты өтіп, олар атылу жазасына кесілді. Осы кезде І.Жансүгіров Пятаковтың өлім жазасына кесілгенін қолдап, осы 1937 жылдың 2 ақпанында «Кек» деген өлеңін жариялады. Онда:

Бәрекелді, халқым соты, жақсы айттың!

Билігіңмен жұрт ашуын жұбаттың.

Халқым сүйген Сталинді атпақ болған

Әсіресе Пятаковты жақсы аттың! – деп жазды (Жансүгіров, 1937, 2 ақпан). Ал, арада шамалы уақыт өткен соң І. Жансүгіровтің өзі де «ұлтшыл-фашист» деп айыпталып тұтқындалды, атылды.

37 жылдың дүрбелеңі кезінде «халық жаулары» ұсталып, дүркін дүркін сот өтіп жатқанда баспасөзде бұл шараны қолдаған мақалалар, өлеңдер жиі жарияланды. Халық жауларын әшкерлеу мен жазалауды партия саясаты деп түсінген интеллигенция қалыс қалмады, қолдауға мәжбүр болды. Ж.Жабаев «Кекті ашу» деп аталатын жырында Троцкий, Зиновьев, Каменевтерді «ит, қара бет, қасқыр» деп не бір сөздермен төпелесе, жырдың соңында оларды «атылсын!», «Жасасын күнім Сталин» деп аяқтады. Ал, «халық жауларын» тауып жазалаған, кейін өзі де осы жазалау машинасының құрбаны болған сталиндік Нарком Ежовқа өлең арнады:

Гүл жайнап, сән түзеген қала, дала

Алтын зер шапан киген сай мен сала.

Сүйеді Сізді бәрі Ежов жолдас,

Елінде Қазақстан қарт пен бала.

Мұның өзі тоталитарлық кезеңнің ащы шындығы болумен қатар, қазақ зиялыларын тағдыр талқысына, әрі тәлкегіне салған тарихтың қасіретті бір кезеңі.

Қорытынды: Әрине, біз 37 жылдың зұлматына байланысты қазақ зиялыларының бірін ақтау мен екіншісін кінәлау, айыптау мақсатын қойып отырған жоқпыз. Солай болғанмен, тарихтың доңғалағы кері айналмайды. Тарихтың өткенін таразылау, одан сабақ алу бүгінгі күннің еншісінде. Сонымен қатар, өткен 30-шы жылдардың қаралы тарихынан азды көпті хабары бар жан «неге, бұлай болды» деген сұраққа жауап іздейді. Сонымен қатар, өзекті мәселенің ауқымын тек Қазақстанмен шектеу дұрыс емес. Оны жалпы Кеңес Одағындағы қуғын-сүргінмен, оның сипаты мен таралу деңгейімен, ерекшелігімен байланысты қарастыру қажет.

Сонымен бірге, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтардың, адам құқығын сақтаудың әлсіреуі, дағдарысқа түсуі қуғын-сүргін жылдары айқын байқалды. Оның салдары ұзақ уақыт бойы жағымсыз жағдайды қалыптастырды және оның қалыпты жайға айналуына, қоғам дамуында кері әсер етуіне әкелді.

Бұл мәселе Кеңес үкіметі мен большевиктер партиясының табиғатымен, сталиндік тоталитарлық саяси жүйенің құрылымымен тікелей байланысты ма, әлде сол жылдардағы саяси ахуал міндетті түрде қуғын-сүргінге әкелуі сөзсіз бе еді деген өткір сұрақтың жауабын бүгін де және келешекте кешенді түрде қарастыру маңызды деп санаймыз.

Кеңес Одағындағы қуғын-сүргінді кешенді қарастырған американдық ғалым, профессор Роберт Такердің «Сталин. Путь к власти 1879-1929. История и личность» (Такер, 1991), сталинизмге қатысты көптеген ғылыми еңбектердің авторы, эмигрант-профессор А.Авторхановтың «Империя Кремля. Советский тип колониализма» (Авторханов, 1990), ағылшын тілді оқырмандар арасында кеңінен таралған Р. Бракманның «Секретная папка Иосиф Сталина. Скрытая жизнь» (Бракман, 2004), А.Ваксбергтің «Нераскрытые тайны» (Ваксберг, 1993) т.б. зерттеушілер еңбектері өзекті тақырыпты терең түсінуге, теориялық базаның қалыптасуына мүмкіндік береді.

- «Өзара сын және «ұсақ» жан туралы». Редакция мақаласы. Қазақ әдебиеті, 1937, 23 мамыр.
- Абдіқадыров Қ. Біздегі болған қателер // Қазақ әдебиеті. 1937, 13 тамыз.
- Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс. Издательства ИМОИ и фирма INPA. 1990. 240 с.
- Бейісқұлов Т. Жанталас өмір. Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. 320 б.
- Бракман Р Секретная папка Иосиф Сталина. Скрытая жизнь. Пер. с англ. М.: Издательство «Весь Мир», Издательство «Ювента», 2004. 560 с.
- Ваксберг А. Нераскрытые тайны. М.: Издательство «Новости», 1993. 304 с. (Серия «Время. События. Люди»)
- Дәукенов К. Барып тұрған зиянды контрабанда // Қазақ әдебиеті. 1937, 30 шілде.
- Әбілев Д. Баспасөз орындағы шірік либералдықты құрту керек // Қазақ әдебиеті. 1937, 23 тамыз.
- Жаманқұлов Р. Қырағылықты күшейтейік // Қазақ әдебиеті. 1937, 18 қаңтар.
- Жансүгіров І. Бетім анадай емес, мынадай // Еңбекші қазақ. 1928, 5 сәуір.
- Жансүгіров І. Кек // Социалистік Қазақстан. 1937, 2 ақпан.
- Жансүгіров І. Қателесуге қарсы большевиктік сынды күшейтеміз // Социалды Қазақстан. 1932, 12 ақпан.
- Жүргенов Т. Мәдениет майданын талқандалған ұлтшылдықтың қалдықтары мен сарқыншақтарынан тазартайық // Казахстанская правда. 1937, 11 қаңтар.
- Зауал. Мақалалар, естеліктер. Алматы: жазушы, 1991. 272 бет.
- Кәкішев Т. Шығармалары. Алматы: «Ана тілі» баспасы. 2007. 336 бет; Кәкішев Т. Ескермейді естелік. –Алматы: Жазушы, 1994. 432 бет.
- Қазақстан Республикасы Президентінің архивы. қ.708. тізбе 1. іс.931.
- Қожакеев Т. Қым-қуат іздер. –Оқу құралы. Алматы, «Санат», 1999. –400 б.
- Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2001. 304 б
- Мұқанов С. Тарихи қаулыдан кейін // Қазақ әдебиеті. 1937, 26 сәуір.
- Мырза Әли Қадыр. Иірім. Алматы: Атамұра, 2004. 360 б.
- Редакция тарапынан Әуезовтың сөзі мен ісі неге бір жерден шықпайды // Қазақ әдебиеті. 1937, 20 қазан.
- Редакция тарапынан Қазақ жазушылары арасындағы дерттерге қарсы // Социалистік Қазақстан. 1937, 28 маусым.
- Редакция тарапынан. «Жинақтар» туралы немесе алашорда контрабандының тағы бір // Қазақ әдебиеті. 1937, 14 шілде.
- Редакция тарапынан. «Тарихтың әр парағы қымбат бізге». дөңгелек үстел материалдары // Социалистік Қазақстан. 1988, 25 тамыз.
- Редакция тарапынан. Бас мақала. Жазушылар ұйымының көркемөнер комитетінің елеусіз қалған жұмыстары // Лениншіл жас. 1937, 12 сәуір.
- Редакция тарапынан. Әдебиеттегі троцкийстік-бухариншіл ұлтшыл – фашист зиянкестерін жеріне жеткізе құрту керек // Қазақ әдебиеті. 1937, 13 тамыз
- Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі қателер мен сапасыздықтар туралы // Қазақ әдебиеті. 1937, 9 сәуір.
- Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық // Әдебиет майданы. 1937, №3.
- Редакция тарапынан. Көркем әдебиеттегі ұлтшыл-фашистердің зиянкестігін түп-тамырымен құртайық // Әдебиет майданы. 1937, №7.
- Саин Ж. Жастарға теріс идея беретін кітаптың түкке де керегі жоқ // Қазақ әдебиеті. 1937, 31 тамыз.
- Такер Р. Сталин. Путь к власти 1879-1929. История и личность: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1991. 480 с.
- Хамзе Жүсіпбеков. http://www.nuralib.ful.kz/kk/obshest_deiteli_2

References

- «Özara sın jāne «usaq» jan twralı» ["On mutual criticism and the 'small' soul"]. Redakciya maqalası. Qazaq ädebïeti, 1937, 23 mamır. (In Kazakh)
- Abdikadyrov K. Bizdegi bolğan qateler [Our mistakes] // Qazaq ädebïeti. 1937, 13 tamız. (In Kazakh)
- Avtorkhanov A. Imperiya Kremlya. Sovetskïy tïp kolonïalizma. Vilnyus. [Empire Kremlin. Soviet type of colonialism. Vilnius]. İzdatelstva İMOİ i firma INPA. 1990. 240 s. (In Kazakh)
- Beiskulov T. Jantalas ömir. [A busy life]. Almaty: «Aris» baspası, 2008. 320 b. (In Kazakh)
- Brakman R. Sekretnaya papka İosif Stalina. Skritaya jizn. [Secret folder to Joseph Stalin. Hidden life] Per. s angl. M.: İzdatelstvo «Ves Mir», İzdatelstvo «Yuventa», 2004. 560 s. (In Kazakh)
- Waxberg A. Neraskritie taynı. [Undisclosed secret]. M.: İzdatelstvo «Novosti», 1993. 304 s. (Seriya «Vremya. Sobitiya. Lyudi») (In Kazakh)
- Daukenov K. Barıp turğan ziyandı kontrabanda [Harmful contraband going on] // Qazaq ädebïeti. 1937, 30 şilde. (In Kazakh)
- Abilev D. Baspasöz orındağı şirik liberaldıqtı qurtw kerek. [Rotten liberalism in the press should be destroyed] // Qazaq ädebïeti. 1937, 23 tamız. (In Kazakh)
- Zhamankulov R. Qırağılıqtı küşeyteyik [Let's strengthen vigilance] // Qazaq ädebïeti. 1937, 18 qañtar. (In Kazakh)
- Zhansukirov I. Betim anaday emes, mınaday [My face is not like that, but like this] // Eñbekşi qazaq. 1928, 5 säwir. (In Kazakh)
- Zhansukirov I. Kek [Revenge] // Sociālistik Qazaqstan. 1937, 2 aqpan. (In Kazakh)
- Zhansukirov I. Qateleswge qarsı bolşeviktik sındı küşeytemiz [We strengthen Bolshevik criticism against mistakes] // Sociāldı Qazaqstan. 1932, 12 aqpan. (In Kazakh)
- Zhurgenov T. Mādenïet maydanın talqandalğan ultşıldıqtıñ qaldıqtarı men sarqınşaqtarınan tazartayıq [Let's clean the front of culture from the remnants and debris of destroyed nationalism] // Kazakhstanskaya pravda. 1937, 11 qañtar. (In Kazakh)
- Zawal. Maqalalar, estelikter. [Zawal. Articles, memories] Almaty: jazwşı, 1991. 272 bet. (In Kazakh)
- Kakishev T. Şıǵarmaları [Works]. T. Almaty: «Ana tili» baspası. 2007. 336 bet; Kakishev T. Eskermeydi estelik [A memory that does not remember] Almaty: Jazwşı, 1994. 432 bet. (In Kazakh)
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 708. In. 1. C. 931.
- Kozhakeev T. Qım-qwat izder [Energy traces]. Oqw quralı. Almatı, «Sanat», 1999. 400 b. (In Kazakh)
- Makhat D. Qazaq ziyalılarınıñ qasireti [The tragedy of Kazakh intellectuals] Almaty: «Sözdik-Slovar», 2001. 304 b. (In Kazakh)
- Mukanov S. Tarixi qawlıdan keyin [After the historical decree] // Qazaq ädebïeti. 1937, 26 sauir. (In Kazakh)
- Mirza Ali Kadir. İirim [Spin]. Almaty: Atamura, 2004. 360 b. (In Kazakh)
- Redakciya tarapınan Äwezovtıñ sözi men isi nege bir jerden sıqpaydı [Why Auezov's words and deeds do not come out from the editor's side] // Qazaq ädebïeti. 1937, 20 qazan. (In Kazakh)
- Redakciya tarapınan Qazaq jazwşıları arasındağı dertterge qarsı [Against diseases among Kazakh writers from the editor's side] // Sociālistik Qazaqstan. 1937, 28 mausım. (In Kazakh)
- Redakciya tarapınan. «Jınaqtar» twralı nemese alaşorda kontrabandınıñ tağı bir [From the editor's side. About "collections" or another story of smuggling in Alashorda] // Qazaq ädebïeti. 1937, 14 şilde. (In Kazakh)
- Redakciya tarapınan. «Tarixtıñ är parağı qımbat bizge». döñgelek üstel materiāldarı [From the editor's side. "Every page of history is dear to us." materials of the round table] // Sociālistik Qazaqstan. 1988, 25 tamız. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. Bas maqala. Jazwşılar uyımınıń körkemöner komitetiniń elewsiz qalğan jumıstarı [From the editor's side. Main article. Neglected works of the Artistic Committee of the Writers' Organization] // Leniñsil jas. 1937, 12 säwir. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. Ädebiettegi trockiystik-bwxarınşıl ultşıl – faşist ziyankesterin jerine jetkize qurtw kerek [From the editor's side. Trotskyist-Bukharin nationalist-fascist pests in literature should be exterminated] // Qazaq ädebieti. 1937, 13 tamız (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. Körkem ädebiettegi qateler men sapasızdıqtar twralı [From the editor's side. About mistakes and poor quality in fiction] // Qazaq ädebieti. 1937, 9 säwir. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. Körkem ädebiettegi ultşıl-faşisterdiń ziyankestigin tüp-tamırımen qurtayıq [From the editor's side. Let's root out the pest of nationalist-fascists in fiction] // Ädebiet maydanı. 1937, № 3. (In Kazakh)

Redakciya tarapınan. Körkem ädebiettegi ultşıl-faşistterdiń ziyankestigin tüp-tamırımen qurtayıq [From the editor's side. Let's root out the pest of nationalist-fascists in fiction] // Ädebiet maydanı. 1937, № 7. (In Kazakh)

Sain J. Jastarğa teris ideya beretin kitaptıń tükke de keregi joq [A book that gives young people negative ideas is useless] // Qazaq ädebieti. 1937, 31 tamız. (In Kazakh)

Tucker R. Stalın. Pwt k vlastı 1879-1929. İstoriya i ličnost [Stalin. Path to power 1879-1929. History and personality]: Per. s angl. M.: Progress, 1991. 480 s. (In Kazakh)

Hamze Zhusipbekov. http://www.nuralib.ful.kz/kk/obshest_deiteli_2

FTAXP 03.20.00

ҚАЗАҚ СЪЕЗДЕРІ: ХАЛЫҚ ЕРКІ МЕН МҮДДЕСІ

Ілиясова Күлпаш Мырзамұратқызы^{1*}

¹ Тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті. Қазақстан, Астана. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақала халық еркі мен мүддесін көздеген Қазақ съездерінің тарихын жаңа қырынан көрсетуге арналған. Бірінші және екінші жалпы қазақ съездерін қоспағанда, 1917-1919 жж. Ақмола (А. Тұрлыбаев), Семей (төрағасы Р. Мәрсеков), Торғай (төрағасы А. Байтұрсынов), Жетісу (төрағасы Ы. Жайнақов), Орал (төрағасы Ж. Досмұхамедов), Бөкей Ордасы (төрағасы У. Танашев) және Сырдария облысы және Түркістан аймағы (төрағасы М. Тынышбаев) бойынша 78 съезд, уездер мен болыстарда 64 съезд шақырылған. Соңғы зерттеулер нәтижесінде Қазақ съездерінің жалпы саны 144-ке, ал оған қатысқан өкілдер саны 8000-ға жетті. Ол кезеңде Қазақ съездері әртүрлі атаумен (басқосу, құрылтай, жиын, митинг, кеңес, мәжіліс) аталды және оған қатысқан өкілдердің әлеуметтік құрамы да әртүрлі (зиялылар, мұғалімдер, ғұламалар, имамдар мен молдалар, шаруалар, әйелдер, жастар) болды. 1917-1919 жж. Қазақ съездері мен сол уақытта қатар шақырылған біріккен съездерге аймақтық және далалық облыстардан орыс, татар, ноғай, башқұрт, қырғыз, өзбек сияқты өзге де ұлттың өкілдері қатысты. Солардың ішінде Г.Н. Потанин (орыс), А. Зборовский (орыс), Г. Колмогоров (орыс), Х. Сатаров (ноғай), З. Тоған (башқұрт) И.Г. Попов (орыс), Г.К. Бизянов (орыс) және т.б. атауға болады. Сондай-ақ, съездерге Уақытша үкіметтің жергілікті басқару органдары атынан ресми өкілдер де қатысқан, олардың көбін орыстар мен татарлар құрады. Сондықтан, зерттеу объектісінің ауқымы кеңейтіліп, Қазақ съездерімен қабаттас өткен біріккен съездердің (жалпымұсылман, жалпысібір, кеңестер т.б.) материалдары да қамтылды. Себебі, Ә. Бөкейхан, Р.Мәрсеков, Ә. Ермеков, Ж. Досмұхамедов, Х. Досмұхамедов, А. Досжанова,

Ы. Жайнаков, М. Шоқай және т.б. қазақ зиялылары көршілес өңірлерде өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне (Томск қ.), Түркістан мұсылмандарының жалпы съезіне (Ташкент қ.), Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне (Алматы қ.) және басқа да аймақтық съездерге «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің атынан қатысқан. Жалпы қазақ съездері мен аймақтық біріккен съездер қабылдаған ортақ қаулы-қарарлар мен шешімдер халықтың еркі мен мүддесін көздеген.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, интеллигенция, саяси элита, қазақ съездері, ұлт мүддесі, біріккен съездер, өзге ұлт өкілдері, қаулы-қарарлар

МРНТИ 03.20.00

КАЗАХСКИЕ СЪЕЗДЫ: ВОЛЯ И ИНТЕРЕСЫ НАРОДА

Ильясова Кульпаш Мырзамуратовна^{1*}

¹ Кандидат исторических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, Астана. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

* Автор-корреспондент

Аннотация. Статья посвящена отражению истории казахских съездов в новом свете, проявивших волю и интересы народа. 1917-1919 гг., за исключением Первого и Второго всеобщих казахских съездов, по Акмолинской (А. Турлыбаев), Семипалатинской (председатель Р. Марсеков), Тургайской (председатель А. Байтурсынов), Жетысуской (председатель Ы.Жайнаков), Уральской (председатель Ж. Досмухамедов), Букеевской Орды (председатель У. Танашев), Сырдарьинской области и Туркестанского края (председатель М. Тынышбаев) созвано 78 съездов, в уездах и волостях 64 съезда. В результате последних исследований общее количество Казахских съездов достигло 144, а количество принявших участие представителей 8000. В этот период казахские съезды назывались под разными названиями (съезд, Курултай, собрание, митинг, совет, мажилис), и социальный состав присутствующих представителей также был разным (интеллигенция, учителя, уламы, имамы и муллы, крестьяне, женщины, молодежь). 1917-1919 гг. в казахских съездах и объединенных съездах, созванных одновременно, приняли участие представители других национальностей из региональных и степных областей, таких как русские, татарские, ногайские, башкирские, кыргызские, узбекские. Среди них можно назвать Г. Н.Потанина (русский), А. Зборовского (русский), г. Колмогорова (русский), Х. Сатарова (ногайский), З. Прудского (башкирский) И. Г. Попова (русский), Г.К. Бизянова (русский) и др. Также на таких съездах присутствовали официальные представители от органов местного самоуправления Временного правительства, большинство из которых составляли русские и татары. Поэтому были расширены масштабы объекта исследования и включены материалы совместных съездов (общемусульманских, общесибирских, советов и т.д.), которые пересекались с Казахскими съездами. Так, национальная интеллигенция приняла участие в первом Общесибирском съезде (г. Томск), Всеобщем съезде мусульман Туркестана (г. Ташкент), состоявшемся в соседних регионах: А. Букейхан, Р. Марсеков, А.Ермеков, Ж. Досмухамедов, Х. Досмухамедов, А. Досжанова, И. Жайнаков, М. Шокай и др., участвовали на региональных съездах от имени партии «Алаш» и правительства Алашорды, общие резолюции и решения, принятые всеобщими казахскими съездами и региональными объединенными съездами, проявили волю и интересы народа.

Ключевые слова: движение Алаш, интеллигенция, политическая элита, казахские съезды, воля нации, объединенные съезды, представители других национальностей, резолюции

KAZAKH CONGRESSES: THE WILL AND INTERESTS OF THE PEOPLE

K.M. Ilyassova¹ *

¹ Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Astana. E-mail: kulpash_66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8595-2777>

*Corresponding author

Abstract. The article is devoted to reflecting the history of the Kazakh congresses in a new light, which showed the will and interests of the people. 1917-1919, with the exception of the First and Second General Kazakh congresses, in Akmola (A. Turlybaev), Semipalatinsk (Chairman R. Marsekov), Turgay (Chairman A. Baitursynov), Zhetysu (Chairman Y. Zhainakov), Ural (Chairman J. Dosmukhamedov), Bukeevskaya Horde (chairman U. Tanashev), Syrdarya region and Turkestan Territory (chairman M. Tynyshbayev) 78 congresses were convened, 64 congresses in counties and volosts. As a result of recent research, the total number of Kazakh congresses has reached 144, and the number of representatives who took part is 8000. During this period, Kazakh congresses were called by different names (congress, Kurultai, assembly, meeting, council, Mazhilis), and the social composition of the representatives present was also different (intellectuals, teachers, ulama, imams and mullahs, peasants, women, youth). 1917-1919. Representatives of other nationalities from regional and steppe regions, such as Russians, Tatar, Nogai, Bashkir, Kyrgyz, Uzbek, took part in the Kazakh congresses and joint congresses convened simultaneously. Russian Russian), A. Zborovsky (Russian), G. N. Potanin (Russian), and G. A. Zborovsky (Russian) can be mentioned among them. Russian Russian), H. Satarova (Nogai), Z. Prudsky (Bashkir), I. G. Popova (Russian), G. K. Bizyanova (Russian), etc. Also, official representatives from the local self-government bodies of the Provisional Government, most of whom were Russians and Tatars, attended such congresses. Therefore, the scope of the research object was expanded and materials from joint congresses (Muslim-wide, Siberian-wide, councils, etc.), which intersected with Kazakh congresses, were included. Thus, the national intelligentsia took part in the first All-Siberian Congress (g. Tomsk), the General Congress of Muslims of Turkestan (Tashkent), held in neighboring regions: A. Bukeikhan, R. Marsekov, A. Ermekov, J. Dosmukhamedov, H. Dosmukhamedov, A. Doszhanova, I. Zhainakov, M. Shokai, etc., participated in regional congresses on behalf of the Alash party and the government of Alashorda, general resolutions and The decisions taken by the general Kazakh congresses and regional joint congresses showed the will and interests of the people.

Keywords: Alash movement, intelligentsia, political elite, Kazakh congresses, will of the nation, joint congresses, representatives of other nationalities, resolutions

Қысқашы. Соңғы жылдары құпиясыздандырылған архив қорларындағы жаңа деректердің ғылыми айналымға енгізілуі және осы күнге дейін жарияланған құжаттар мен материалдарды игеру жұмыстары Қазақ съездерін жаңаша көзқарас тұрғысынан қарастыруға мүмкіндіктер жасады. Айталық, 90-жылдардың ортасындағы арнайы зерттеулер бойынша Қазақ съездерінің (облыстық, уездік, болыстық және жалпықазақ) жалпы саны 68, оған қатысқан өкілдер саны 20-дан 800-ге дейін болса, жаңа деректер бойынша съездер саны 144, ал оған қатысқандар саны 8000-ға жетті. Бұл съездер әртүрлі атаумен (басқосу, құрылтай, жиын, митинг, кеңес, мәжіліс) аталып, құрамы жағынан да әртүрлі (зиялылар, мұғалімдер, ғұламалар, имамдар мен молдалар, шаруалар, әйелдер, жастар) болды.

Ақпан революциясы жеңісінен кейінгі саяси өзгерістердің мән-мағынасын ел-жұртқа түсіндіру және халық мүддесінен туындаған өзекті мәселелерді талқылау мақсатында алдымен облыстық, уездік және болыстық қазақ съездері шақырылды. Өйткені, орталықтан шалғайдағы жерлерде қазақ съездерін өткізу арқылы жергілікті халықтың еркі мен мүддесін анықтау көзделді. Бұл съездер өзінің бастау-бұлағын 1917 жылғы сәуірде өткен тұңғыш Торғай облыстық қазақ съезінен алады. Сонымен қатар Торғай облыстық қазақ съезінің күн тәртібіне енгізілген 14 мәселе (жер-жердегі азаматтық комитеттер; жалпы қазақтық және жалпы мұсылмандық съездер; мемлекеттік басқару түрлері және Құрылтай жиналысы; діни басқарма; халыққа білім беру; аграрлық мәселе; сот; земство; баспасөз; почта; қоғамдық қаражат; уездік бастықтар мен зиянды шенеуніктер; соғысқа көзқарас; қазақтарды тыл жұмысына шақыруға байланысты Торғай облысында болған оқиғалар) басқа да облыстық және уездік қазақ съездеріне арқау болды.

Материалдар мен әдістер. Арнайы зерттеудің мақсат-міндеттеріне сәйкес жинақтау, жүйелеу, талдау, сараптаумен қатар компаративтік әдіс, тарихи-салыстырмалы әдіс, логикалық ой қорыту, проблемалық, абстрактілік және нақтылық сияқты ғылыми танымның тиімді әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Қазақстан тарихының тәуелсіздік кезеңінде ғылыми айналымға енген құжаттар мен материалдар жинақтары, монографиялар, соңғы зерттеулер, ғылыми мақалалар және соңғы жылдары құпиясыздандырылған архив құжаттары бір жүйеге түсіріліп, құрылымдық және тұжырымдамалық талдау әдісі пайдаланылды.

Талқылау. 1917-1919 жж. Қазақ съездері мен сол уақытта қатар шақырылған біріккен съездерге аймақтық және далалық облыстардан орыс, татар, ноғай, башқұрт, қырғыз, өзбек сияқты өзге де ұлттың өкілдері қатысты. Солардың ішінде Г.Н.Потанин (орыс), А.Зборовский (орыс), Г.Колмогоров (орыс), Х.Сатаров (ноғай), З.Тоған (башқұрт) И.Г.Попов (орыс), Г.К.Бизянов (орыс) және т.б. атауға болады. Сондай-ақ, съездерге Уақытша үкіметтің жергілікті басқару органдары атынан ресми өкілдер де қатысқан, олардың көбін орыстар мен татарлар құрады.

Сондықтан, зерттеу объектісінің ауқымы кеңейтіліп, Қазақ съездерімен қабаттас өткен біріккен съездердің (жалпымұсылман, жалпысібір, кеңестер т.б.) материалдары да қамтылды. Себебі, Ә.Бөкейхан, Р.Мәрсеков, Ә.Ермеков, Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, А.Досжанова, Ы.Жайнақов, М.Шоқай және т.б. қазақ зиялылары көршілес өңірлерде өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне (Томск қ.), Түркістан мұсылмандарының жалпы съезіне (Ташкент қ.), Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне (Алматы қ.) және басқа да аймақтық съездерге «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметінің атынан қатысқан. Мысалы, Томск қаласында өткен Бірінші жалпы Сібір съезіне Ә.Бөкейхан бастаған бір топ қазақ депутаттары «Алаш»/қырғыз социалистері» партиясы [«Алаш» партиясы] атынан қатысып, Ә.Бөкейхан мен Р.Мәрсеков автономия, жер, автономия мәселесі жөнінде сөз сөйлеген. Дәл осылай, Ы.Жайнақов та Жетісу облысы татарларының бірінші съезіне Алашорда үкіметінің атынан қатысып, баяндама жасаған. Сондай-ақ облыстық қазақ съездерінің шешімімен 1917 жылғы Жалпымұсылман съезіне (Мәскеу қ.) қатысқан қазақ өкілдері Бірінші жалпықазақ съезін шақыруды қолға алып, қаулы шығарған.

Орталықта өткен Жалпымұсылман съезіне өкіл ретінде қазақтан 20 адам ұсынылған. Атап айтатын болсақ, «Ақмоладан - Әбубәкір Даулыбаев, Құсайын Қожамбердин, Байсейіт Әділов, Олжабай Нұралин, Әділхайров, Ғұмыр қажы Әділхайров, Құрманғали Қосшығұлов, соңғы кісі өз қаржысымен, қалған алтауы Ақмолаға қараған 47 болыстан, болыс басы 100 сомнан, 4700 сом қаржымен кеткен. Оралдан - врач Досмұхамедов, юрист Досмұхамедов, Әлібеков, Сүбханов, Андабаев, Байшөренов, Нұрмұхамедов, Тәржіманов, Мәулембердиев һәм Ахметжанов. Торғайдан - Ораз ақсақал Тәтиев, Сұлтанғазы Ысқақов һәм Мәскеуде жоғары оқуда жүрген Аққағаз Досжанқызы» (Қазақ, 1917: 228). Осы ретте айта кетейік, қазақ әйелдерінен Аққағаз Досжанова 1917

жылғы жалпымұсылман съезіне, Нәзипа Құлжанова 1917 жылғы Семей облыстық қазақ съезіне, Гүлсім Асфендиярова 1917 жылғы Түркістан аймағы қазақ-қырғыздарының жалпы жиылысына, Меңдіқыз Шәпенова, Қаратаева, Жамал Қашқынбаева 1918 жылғы Орал облыстық қазақ съездеріне өкіл ретінде қатысып, оның қаулы-қарарлары мен шешімдерін орындауға өз үлестерін қосқан. Солардың қатарында «Алаш» қауымы атынан 1-ші Алаш полкін қажетті жабдықтарымен қамтамасыз етуде белсенділік танытқан Елена Яковлевна Бөкейханова мен Гүлбахрам ханым Тынышбаева да болды (Сарыарқа. 1919 : 74). Сонымен қатар съезд материалдарында 1917 ж. 27 сәуір-7 мамыр аралығында өткен Бірінші Семей облыстық қазақ съезіне қатысқандар саны - 200 адам, оның 7-уі әйел өкілдер деген мәліметтер де кездеседі (ҚР ОМА. Қ.15. Тіз. 2. іс 422. 43-п).

Қазақ съездеріне қатысты дерек көзі ретінде «Алаш», «Үш жүз» газеттері, «Қазақ» газетінің 266 саны, «Сарыарқа» газетінің 80 саны, «Бірлік туының» 29 саны, «Жас азамат» 22 санында жарияланған өте құнды материалдар пайдаланылды. Өйткені, алаштанушы-ғалым, академик М.Қ.Қойгелдиев айтқандай, «...бұл газет материалдары XX ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамында болып өткен түрлі қоғамдық процестерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер» (Қойгелдиев, 1995: 141.). Осылардың ішінде Орынбор қаласында шығып тұрған «Қазақ» газеті екі жойқын соғыстың (1-ші дүниежүзілік және азамат соғыстары), 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің, екі қоғамдық саяси төңкерістің (ақпан және қазан), төрт саяси биліктің (патша өкіметі, Уақытша үкімет, Алашорда үкіметі, Кеңес өкіметі) куәсі болды.

Қазақ съездері туралы алғашқы түпнұсқалық материалдарды Алаш қайраткерлері береді. Олар ұлттық мерзімді басылымдарда «1914 жылы басталған зор соғыстан ел арасына қандай өзгеріс кірді, қай жерде қандай болды? 1917 жылы бостандықтан соң, қандай мекемелер ашылды. Олардың қаулылары, істеген істері (қандай?) ел ішіне қандай жаңа кітаптар, жарнамалар таратылды? Қандай газет-журналдар шықты? Қандай қауым, ұйымдар ашылды?.. Олардың істеген істері (большевик уақытында болған оқиғалар, олардан қайда, қандай зиян келгендігі). Қазақ үшін жанын салып, бостандық үшін аянбай азап шегіп, жұртты өрге сүйреп келе жатқан азаматтар жайынан һәм басқалар. Осы материалдарды «Қазақ», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Абай» басқармаларына осы бастан жинауға қам қылып, оларға Алаштың азаматтары тартынбай, керекті нәрселерді уақытымен жеткізіп тұрса екен дейді және бізге бір керек нәрсе осы» - деп жазды (Жас азамат; 1918: 17).

Расында, бізге бір керек нәрсенің бірі - съезд қаулы-қарарлары мен шешімдері, солар арқылы тарихымыз хатталады. 90-жылдардың ортасында осы тақырып арнайы зерттеу объектісіне айналды. 1999 жылы кафедраның талқылауынан өтті, сол кезде ҚазМУ-дың тарих профессоры С.Қ. Жақыпбеков зерттеу жұмысына қолдау көрсетіп, оның практикалық маңызы ретінде съездердің қаулы-қарарлары мен шешімдерін хрестоматия түрінде оқу процесіне енгізуді ұсынған болатын. Кейін ғылыми жетекшім алаштанушы-ғалым, академик М.Қойгелдиевтің қолдауымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» деп аталатын көп томдықтың 4-ші томы «Қазақ съездері» атауымен баспадан шықты. Бұл том бүгінде Алаш қозғалысына қатысты түйткілді мәселелерді анықтау үшін кейінгі зерттеушілерге қажетті таптырмас құрал деп есептейміз. Өйткені, кез келген оқырман Қазақ съездерін шақырудың алғы шарттарын, ұйымдастыру-үйлестіру жұмыстарын, күн тәртібін, съездердің өту барысы мен талқылауларын, қабылданған қаулы-қарарлары мен шешімдері және олардың орындалуы туралы құнды мәліметтер алады. Ендігі әңгіме де, осы бағытта болмақ.

Қазақ съездері Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына даярлану мақсатында шақырылды. Себебі, ол - ұлт мүддесінен туындаған талап-тілектерді заңдық негізде бекітуге тиіс бірден-бір демократиялық және құқықтық орган еді. Қазақ съездерінің алдында Уақытша үкіметпен, Кеңестермен арақатынасты анықтау, қазақ қоғамының алдында тұрған өзекті мәселелерді, әсіресе ашаршылық жағдайындағы халыққа азық-түлік көмегін ұйымдастыру мәселелерін және т.б. мәселелерді мүмкіндігінше шешу

міндеттері тұрды. Қазақ зиялыларының бастапқыда Уақытша үкіметтің саясатын қолдауының басты себебі де осы үкіметтің «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» ұранын көтеруіне байланысты еді.

Азаттық күрестің батыстық үлгісін таңдаған Ә.Бөкейхан бастаған топтың Уақытша үкіметтің қолдауының тағы бір басты себебі, Уақытша үкімет тұсында баспасөз бостандығы, сөз еркіндігі, бейбіт жиналыстар мен митингілер ұйымдастыру, құрылтай шақыру сияқты демократиялық бастамаларға жол ашылды. Осы тарихи кезеңде Қазақ съездерін шақыру мәселесі және оның іске асырылуы, Тұңғыш қазақ съезі атанған 1917 жылдың сәуір айында өткен Торғай облыстық қазақ съезінен басталып, 1919 жылдың желтоқсан айында өткен Орал облыстық қазақ съезімен аяқталады. Осы аралықта өткен съездердің материалдарын талдай келе, әртүрлі ұстанымдағы қазақ оқығандары қатысқан съездерде саяси күштер тең болмағанын айтуға болады. Мысалы, 1918 жылдың мамыр айында өткен Семей облыстық қазақ съезіне облыстық Қазақ комитетінің бұрынғы мүшесі Нұрғали Құлжанов бастаған бір топ большевиктер қатысып, өз талаптарын алға тартса, 1920 жылдың наурыз айында өткен Семей облыстық қазақ съезінде большевиктер басымдыққа ие болып, Халел Ғаббасов бастаған бір топ қазақ депутаттары қолдау таппаған. Өкінішке орай, мұндай біріккен съездердің басым бөлігінде саяси текетірес орын алады. Ақырында «автономия» мәселесінде ұлттық және большевиктік ұстанымдағы қазақ зиялылары ымыраға келе алмай, азшылықты құраған өкілдердің съезден қудаланғаны, ал көпшілікті құраған топтың өкілдері съезді таратып жібергені туралы фактілер кездеседі.

Дегенмен, 1919-1920 жылдары алаштық жүйеден кеңестік жүйеге өту кезеңінде Алашорда үкіметінің ұстанымы мен ықпалы зор болғаны, тарихи шындық. Олай дейтініміз, Алашорда үкіметінің батыс бөлімінің жер аумағын 1919 жылдың шілде айында құрылған Қазақ өлкесін басқару бойынша революциялық комитеттің (кирревком) құрамына қосу үшін Орал облыстық қазақ съезін шілде айында шақыру мәселесі көтеріліп, жергілікті халық өкілдері қатысқан осы съездің шешімінен кейін ғана бұл аумақтың Кирревкоммен бірігу мүмкіндігі айтылған (ҚР ОМА. Қ.14. Тіз.1 т. іс 13. 6-7-пп.).

Архив материалдарын талдай келе, дәл осы уақытта Үшінші жалпықазақ съезін шақыруға талпыныс жасалғаны байқалады. Алайда, кейінгі оқиғалар көрсеткендей, қалыптасқан күрделі саяси жағдайда бұл съезді шақыру мүмкін болмайды.

Қазақ зиялылары жаңа саяси жағдайда Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дейінгі уақытты бос жібермеу керектігін жақсы түсінді. Сондықтан әрекетсіз, қол қусырып босқа отыруды жөн көрмей, шамаларына қарай іс-қимылға кірісті. «...Барша қазақ облыстарынан өкілдер жиылып бас қосуға жердің алыстығынан, қатынастың жоқтығынан сай-сала тасып, жүру-тұру қиын шаққа тура келетін болғандықтан, ондай үлкен сиез жасау мүмкін болмайтыны білінді. Тым ұсақ етіп, уезд-уезд болып сиез жасауға халықтың сөзі һәм мақсаты тым бытыраңқы болып бір жөннен табылмау ықтималы еске алынды. Сондықтан Кеңесте болғандар облыстық сиез жасауды қолайлы тапты». Олардың мақсаты - облыстық дегенде әр облыс басына емес, жер ыңғайы келіссе, өкілдері үлгеріп жететіндей болса бірігіп бас қосу, шама келгенше съездерді ұсақтамай ірілеу етіп өткізу болатын. Орынборда бас қосып кеңескендер бір сиездің Орынборда болуын ыңғайлады (Қазақ, 1917: 221).

Қазақ съезін шақыруға дайындық жұмыстарын жүргізуде назар аударарлық басты үш мәселе болды. Біріншіден - болатын жерді, яғни өтетін орынды анықтап алу, екіншіден – съезд өтетін уақытты белгілеу, үшіншіден - съезде қаралатын мәселелерді анықтау және нақтылау. Демек, съезд шақыруға дайындық жұмыстарының ең алғашқысы съездің қайда және қашан болатынын анықтау болатын.

1917 жылғы Бірінші және Екінші жалпықазақ съездеріне дейін облыстық, уездік және болыстық деңгейде съездер шақырылады. Нәтижесінде Ақмола (А.Тұрлыбаев), Семей (төрағасы Р. Мәрсеков), Торғай (төрағасы А. Байтұрсынов), Жетісу (төрағасы Ы.

Жайнаков), Орал (төрағасы Ж.Досмұхамедов), Бөкей Ордасы (төрағасы У. Танашев) және Сырдария облысы және Түркістан аймағы (төрағасы М. Тынышбаев) бойынша 78 съезд, уездер мен болыстарда 64 съезд өткен. Орынборда екі рет шақырылған жалпықазақ съездерін қоса есептегенде, барлығы – 144.

Тұңғыш қазақ съезі атанған Торғай облыстық съезі 1917 ж. 2-8 сәуір аралығында Орынборда қаласында А.Байтұрсыновтың төрағалығымен өткені белгілі. Оған қатысқан 300-ден астам өкілдің ішінде Уақытша үкіметтің аймақтық басқару органдарынан ресми өкілдер: Қазан мұсылман комитетінен Н. Халфин, Уфа мұсылман комитетінен Ә. Рахметдинов, Орынбор мұсылман бюрозынан Уақыт газетінің редакторы Ф. Каримов қатысты. Басқа да облыстық съездерге осындай ресми өкілдер қатысып, өз құттықтауларын жеткізген. Бұл съезде бұрынғы шаруа бастықтары мен халыққа зиянды шенеуниктер мәселесі арнайы қарастырылып, халыққа зияннан басқа түк пайдасы жоқ шаруа басқаратын мекемелер жоқ болсын, Торғай облысында халыққа зиянды шенеуниктер (аттары аталады) орнынан түссін, сотқа берілсін және бірсыпыралары абақтыға жабылсын деген қаулылар қабылданады (Қазақ, 1917: 226).

Өйткені, Уақытша үкіметтің жарлығымен барлық жерде Жер шаруашылығы бастықтары жойылса да, далалық облыстарда бұрынғы шаруа бастықтары қызметін тоқтатпаған. Сол себепті съезд Уақытша үкіметтің алдына осы институтты тезарада жою туралы өтінішті қозғауды сұрады. Олардың заманы өткен және қазақтар үшін ешқандай пайдасы жоқ, зиянды мекемелер, сондықтан олардың міндеттерін уездік комиссарларға беру керектігі, есеп айырысу кезінде шаруа бастықтарының қаржылық бөлімін тексеру керектігі айтылды. Екіншіден, съезд сол мекемелердің шенеуниктеріне: Торғай облыстық басқармасының аға кеңесшісі П.А. Агапов, шаруа бастықтары Шубин, Витман, Куфтин, Прытков, Қостанай уездік бастығы Кочергин, уездік бастықтардың көмекшілері Ткаченко, Лекторский, приставтар Прокопов, Данковцев, Торғай уездік әскери бастығы Загайнов, Торғай ветеринарлық дәрігері Штанге және ауданаралық бастығы Батманға жеке-жеке тоқталды, қылмыстық істерін әшкереледі.

Аталған лауазымды тұлғалардың зорлық-зомбылығы қазақтарды тыл жұмысына алу кезінде басталған. Осы миссиямен Қостанайдың екі болысы мен Ырғыздың бір болысында П.А.Агапов Сарай болысындағы бірінші қабылдауды ақсақалдардың тізімімен, екіншісін ескі тізіммен жасаған, осы қабылдау кезінде 17 мен 35 жас аралығындағы жігіттерді тыл жұмысына шақырған, бұл үкіметтің 19 бен 31 жас аралығындағы қазақтарды шақыру туралы үкіметтің өкіміне қарама қайшы келеді. Агаповтың бұл өкімімен 17-ден төмен 31-ден жоғары жастағы 70-тен астам адам артық қабылданған. 136 казак әскерімен Дамбар болысына барғанда, әскердің қажеттілігі үшін болыс тұрғындары оған 5600 сом жинап берген. 37 жастағы Әбілхай Жұмабаев деген қазақты қорқытып 1000 сом талап еткен. Одан кейін Бестөбе болысына барып, Ырғыз уезіне дейін келеді де, осы жерде алдарынан шыққан 98 қазақты тұтқындап, бір казак аулына айдап әкеледі. Мұнда қазақтар мен казактар арасында түсінбеушіліктер туындап, тұтқындалған 98 адамның 7-уі және ауылдың 4 адамы мерт болады. Қалған 91 адам Қостанайға жеткізіліп, түрмеге жабылған, олар 4 айдан кейін ғана амнистияға ілігіп, босап шыққан. Бұған қосымша Агапов ешқандай кінәсі жоқ ауылды түгел тонаған. Бұл мәліметтерді Қостанай уезі Сарай болысының тұрғындары Алтынбай Ақтанов, Қарабалық болысынан Тұяқбай Сыдықов, Аят болысынан Құрбанғали Кенембаев және Қарабалық болысынан Бекмұхамед Сандыбаев және т.б. берген.

Съезд заңсыз әрекеттері үшін Агаповты қызметінен аластатып, ісін сотқа беру үшін Қостанайдағы қызметіне тексерушілер тағайындап, өзін тезарада тұтқындау туралы шешім қабылдайды. Дәл осындай шешімдер Қостанай уезінің 3-стан приставы Прокопов, Ырғыз уезінің 3-ші участкесінің шаруа бастығы Шубин, Ақтөбе уезінің 3-ші участкесінен Витман, Қостанай уезінен Куфтин и Прытков, Қостанай уездік бастығы Кочергии, Торғай уездік бастығының көмекшісі Ткаченко, Қостанай уезінің приставы Дангонцев, Қостанай уезінің ауданаралық бастығы Батманов, Торғай уезінің әскери

бастығы Загайновқа қатысты да қабылданады. Соңғысы туралы Торғай уезінің өкілдері Алмас Омаров, Кәрім Тоқтабаев, Әлмұхамед Қасымов, Әлмұхамед Көтібаров мәліметтер береді. Соның ішінде қазақтар гарнизон үшін отын-көмір, шөп жеткізіп тұрғаны, сол кезде Загайновтың оларды қорқытып, жеткізіп бергені үшін ақыларын төлемей кеткені, өзіне қарсыласқан кейбір адамдарды да жазалағаны, олардың намысын таптап, ұрып-соққаны, тұтқындау мен атумен қорқытқаны, тіпті Қасымов деген мұғалімді өзі көпшіліктің көзінше ұрып-соққаны, қорлағаны, олардың қатарында Майқара болысының № 3 аулынан Әбдірахман Иманқұлов, осы болыстың № 4 аулынан Елкей Бекмурзин, Бегалы Шақшақбаев және №5 ауылдан Балдық Байтоғаев пен мұғалім Ахмед-Сафа Юсупов пен Сабыр Сарбасов және т.б. мұғалімдердің болғаны көрсетіледі. Осы мәліметтерді талқылап, съезд Торғай уездік әскери бастығы Загайновтың заңсыз әрекеттері туралы Қазақ әскери округінің әскери басшысына хабарлап, оны сотқа беру керектігі айтылған.

Съезд тыл жұмысына қазақтарды қабылдау және Торғай облысындағы көтерілісшілерді тыныштандыру мәселесіне қатысты барлық лауазымды адамдардың заңсыз әрекеттерін тергеу үшін Уақытша үкіметтен ерекше тергеу комиссиясын (сенаторлық тексеру) тағайындау сұралған. Торғай әскери-өндірістік комитет мүшелігіне Әмілгерей Қосуақов, Сейдазым Қадырбаев, Мырзапулла Күйайдаров, Сырлыбай Бекбаевты сайлау және комитет жанындағы тексеру комиссиясына Міржақып Дулатов, Сағындық Досжанов, Ғали Ибрагимов пен Есен Тұрмұхамедовті сайлау ұсынылған (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Тіз.1. іс 309. 90-97-пп.).

Торғай облыстық қазақ съезінің шешіміне сәйкес жергілікті жерлердегі жер мәселесімен тікелей айналысып отырған кейбір басшылар қызметтерінен босатылады. 1917 жылдың 1 маусымында Орынборға Ішкі істер министрлігіне Торғай облысының комиссары Ә. Бөкейханов пен облыстық азаматтық бөлімнің меңгерушісі атынан жолданған жеделхатта нақты көрсетілгендей, «Ырғыз уезіндегі 1-ші бөлімшенің шаруалар бастығы Гарфты, 3-ші бөлімшеден Шубинді, Қостанай уезіндегі 4-ші бөлімшеден Куфинді қызметтерінен босату туралы осы жылдың 4-5 мамыр күндері №64 және № 71 бұйрықтар шығарылған, соған байланысты оларды халық сенімінен шықпаған азаматтар ретінде қызметтерінен босату талап етілген» (ҚР ОМА. Қ. 1441.Тіз.1. іс 1. 76-п.).

Бұдан шығатын қорытынды Торғай облыстық қазақ съезі қабылдаған қаулы-қарарлардың заңдық күші болған. Сонымен қатар осы кезден бастап 1916 жылғы тыл жұмысына қазақтарды алу кезінде бұрынғы лауазымды тұлғалар тарапынан жасалған заңсыз әрекеттердің салдарынан қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтарды ақтау жұмыстары қолға алған. Заңсыз әрекеттерді егжей-тегжейлі тексеру үшін Уақытша үкіметтен ерекше тергеу комиссиясын (сенаторлық тексеру) тағайындау сұралған.

Жоғары айтып кеткеніміздей, Торғай облыстық қазақ съезі жалпы қазақ съезін құру жұмысын реттеу мәселесін де қарастырып, Орынборда һәм Орынборға жақын жерде тұратын адамдардан құрылған Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынов бастаған бір топ зиялылардан тұрған «айрықша бюроға» тапсырады. Бұл бюро іске кіріспей тұрған кезде «Қазақ» газетінде Мәскеуде өткен жалпы мұсылман съезіне барған қазақ өкілдерінің жалпы қазақ съезін қайда және қашан құру жайынан жасаған қаулылары туралы мақала жарияланады (Қазақ, 1917: 233). Оның негізгі мазмұны мынаған саяды: «Жалпы қазақ сиезін 1 тамыз бен 10 қыркүйек аралығында Ташкент қаласында өткізу, сиезге әрбір қазақ болысынан бір ғана өкіл жіберілу және жіберілген өкіл мүмкіндігінше жалпылық, төтелік, бірдейлік, құпиялылық һәм әйел – ер делінбей сайлануы керектігі ашып айтылды. Сондай-ақ, сиезге жұртшылықтың әр тобынан түгел келуіне әсіресе, әйелдердің һәм зиялылардың жіберілуіне назар аударылып, әр уезден бір-бір әйел өкілдің болуы тиістігіне ерекше тоқталды». Өкілдердің әйел мәселесіне ерекше көңіл бөлуіне, әрине, Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне әйелдер қауымынан өкіл ретінде қатысқан Аққағаз Досжанованың белгілі бір дәрежеде ықпал еткені анық. Өйткені, ол «1917 жылдың

акпанында Мәскеудің татар слободкасындағы медреседе революцияның өріс алуы жұмысшы табының патша өкіметі мен капитализмнің езгісінен сөзсіз азат етілетіні туралы» орыс тілінде баяндама жасаған еді (Қаңтарбаева, 1974: 12).

Бүкілресейлік Құрылтай жиналысында шешілетін мәселелерді осы жалпы қазақ съезінде міндетті түрде қарастыру, әсіресе қазақ әскерін құру мәселесін айрықша қарау айтылды. Соңғы жағында белгілі бір себептермен съезді өткізу мерзімін өзгертуге тура келсе, онда оны 1-тамыз бен 1- қыркүйек аралығында етіп өзгертуге «ұйымдастыру бюросының» ерікті екендігі, съезді қашан, қайда өткізу съезд өтетін күннен бір ай бұрын жария болу қажеттігі де нақтыланды. Сонымен бірге жалпы қазақ съезін өткізу үшін Торғай облысының съезінде құрылған «айрықша бюро» сол қалпында болсын, бірақ ол бюроның құрамына әр қазақ облысынан бір-бір өкіл енгізілуі ұсынылып, жер-жерлерде құрылған облыстық қазақ комитеттері өз ағзаларын осы бюроға жіберіп, жан-жақты жәрдем беру керектігі ашық айтылды. Оған барлығы 14 өкіл қол қойған. 9 пункттен тұратын бұл қаулының 1-ші пунктіне, яғни съезд өтілетін орын Ташкент қаласы болсын деген пікірден өзгесіне М. Дулатов, Ә. Бөкейханов, Х. Досмұхамедов түгелдей ризашылықтарын білдірді (Сарыарқа, 1917: 12).

Осы сарындас ұсыныс-пікірлер Семей облыстық қазақ комитеті тарапынан да келіп түсті. Соған орай олар «жалпы қазақ сиезін өткізуге Қызылжар қаласын таңдап, жаңа дуан басы 5 кісіден өкіл жіберуге, тіпті ол адамдарды белгілеп те қойғандарын» айтады. Бүкіл қазақтың жиылысын Ташкент қаласында өткізу лайықсыз, аталмыш қалаға ерте барып, съезд жабдығына кірісетіндерге ақыл-кеңес беретін және азық-түлік даярлайтын кісі жоқтығы атап көрсетіледі. Жалпы, олар Торғай съезінде жасалған бюроның пікіріне қосыла отырып, оған қосымша мына төмендегі ұсыныстарды алға тартады: «Жиналысқа болыс басы бір кісіден барғаны қолайлы. Себебі, сиезге 10 облыстан баратын кісінің жалпы саны 800-ден асады. Бұл өте көп. Демек, көптің сөзі де көп болып, бітіретін жұмысы аз болады. Осыны тиянақсыз көздеп, Бүкілресейлік жиналысқа да 800 кісі жіберуді лайықтап отырғандар бар. Ендеше, бізге 200-250 өкілден артық адам барудың мәні жоқ. Екіншіден, әр облыстың және жалпы мұсылмандардың сиездері болып өтіп, сөйленетін сөздің көбі шешілмесе де, шешілуге таянып қалды. Демек, жалпы қазақ сиезіне барғанда пікірлерді тек қыюластыру ғана қалып отыр. Үшіншіден, жалпы қазақ сиезіне болыс сайын бір-бір кісіден барғанда, шығынды ел көтереді. Көп адам барылса, ел одан сайын шығынға батады. Расына келсек, сиезге барғандардың бәрі бірдей іс тындырмайды ...сондықтан дуан басы 4-5 кісіден барса, соның өзі жетеді. Ал өкілдер сайлауын халық комитеттерге тапсырғаны дұрыс. Төртіншіден, семейліктер Учредительное собрание-нің 30-шы қыркүйекте ашылатыны белгілі болғандықтан, жалпы қазақ сиезін кешіктірмей өткізу қажеттігін баса көрсетті» (Сарыарқа, 1917: 3).

Қазақ даласының түкпір-түкпірінен келіп түскен осындай ұсыныс-пікірлерді ескере отырып, «ұйымдастыру бюросы»: «Орынборлықтар бюроға әр облыстан өкілдер келуін онша қажет көрмеді. Себебі, сиез өтетін мерзімде барлық жерде жұмыс көбейіп, адамдардың қолдары босамайды. Орынборға келіп кеңесу-бірталай уақытты алып, жұмыстан қалдырады. Сондықтан, әр облыстық комитет Орынбордағы бюроның пікірін кеңеске салып, ұнатпаған пікірлерін өз пікірлерімен толықтыруды ұсынды. Екіншіден, әр болыстан бір-бір өкіл жіберу өте көп деп тапты. Расында да әр болыстан бір адамнан келгенде, сиезге жиналатындардың жалпы саны 1000 шамасында болады екен. Ондай көп адам қатысқан жиынды көңілдегідей етіп өткізу қиынның қиыны. Одан кейін «темір жол бойына орналасқан 4 қала - Семей, Омбы, Орынбор, Ташкент қалаларының ішінде қайсысы сиез өткізуге қолайлы? Омбы таңдап алынса, Түркістан қазақтарына қашық. Ташкент - Сібір қазақтарына, Семей қаласы Астрахан мен Орал қазақтарына қашық. Ал енді Орынбордың Түркістан қазақтарына қашықтығы Омбыдай емес, Сібір қазақтарына қашықтығы Ташкенттей емес. Астрахан мен Орал қазақтарына бәрінен де жақын». Міне, бюроның сиез өткізуге Орынбор қаласын қалауының мәнісі осы болды. Әрине, Жетісу қазақтарының сиезге келуі қайткен күнде де қиын болатын. Өйткені, оларға темір жолдың

жоқтығы кедергі келтіретін. Сиезді қай қалада өткізгенмен, олар темір жолға дейінгі ұзақ жолды атпен жүреді. Жетісулықтар осы қиындықтан қайткен күнде де құтылмайтын болған соң, басқа аймақ қазақтарының ыңғайына қарай сиез орны белгіленді (Алаш, 1917: 18).

Бюро съездің күн тәртібіне жер, сот ісін реттеу мәселесі қойылды. Жер мәселесі Құрылтай жиналысында қалай шешілері белгісіз. Егер қазақ мемлекеттік автономия болса, жер-суының билігі өзінде болып, жер мәселесін өздері шешеді. Ал, мемлекеттік автономия бола алмаса, жер мәселесін қалай шешу керек. Жер жалпы мемлекеттің мүлкі болса, қазақ қай түрімен болса да тиісті үлесін алуы қажет... Мұны әр облыс, әр уезд жер түріне қарай шамалап, тиісті дәлелдермен сипапаттауы керек. Жалпы қазақ сиезі сол дәлелдерді даярлауы қажет. Өйткені, Құрылтай жиналысы дәлелсіз талап-тілекті, пәлендей жер керек дегенді тыңдамайды. Сот ісін реттеу мәселесінде қазақтың халық сотын өзгерту, қазына соты қазаққа қандай болуы керектігін, шарифат қандай іске кірісіп, қандай іске кіріспеуі тиістігін жалпы сиез қаулысымен ашып алған жөн десе, оқу мәселесіне орай қазаққа мұсылманша да, орысша да оқу керек... Қысқасы, халыққа жаппай хат таныту шараларын қарастырған мақұл» – делінген (Қазақ, 1917: 234). Бұлардан өзге съездің күн тәртібіне земство мәселесі, қазақ саяси партиясын құру, Құрылтай жиналысына баратын өкілдерді белгілеу және жалпы мұсылман съезінің қабылдаған қаулыларына көзқарас мәселелері ұсынылды.

Қазақ съездеріне қатысқан өзге ұлт өкілдерінен Г.Н. Потанин мен Г.Колмогоров жөнінде қызықты мәліметтер кездеседі. Әлихан Бөкейханның мәліметтері бойынша Г.Н. Потанин Қызылжар уезіндегі Сібір атты казагының баласы, әкесі казак-орыстардың жүз басы болған, Баянауыл аумағындағы Сүйіндік деген жерді басқарған. Сол кезде Ямышевская (Тұзқала) дейтін жерде Г.Н. Потанин 1835 жылы 21 қыркүйекте туған. Әкесі 3 айлық кезінде Қызылжар уезіне көшкен. Г.Н. Потанин Омбыда кадет корпусында Шоқан Уәлихановпен бірге оқыған, екеуі дос болған. Қырық жыл бойы қоймай қуып жүріп, 1904 жылы Шоқанның екі кітабын баспадан шығарған. Саяси жолында бізге жылы көрінетін бір негізді пікірі мынау: «елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын алып жүре алмайды. Олай болса көп ұлттан құралған Ресейді бір орыстың билеймін дегенінде мағына жоқ, Ресей өз тілі, тұрмысы, қаны басқа жұртқа автономия беруі керек» деп айтып кетіпті. Одан кейін Г.Н. Потаниннің «Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұл-қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш – Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау» деген сөзін келтіреді (Бөкейханов, 1994: 276-278.). Сонда қазақ даласының қыр-сыры мен халқының дәстүрі мен тарихын жақсы білген Г.Н. Потанин сол кездің өзінде Қараөткелді Алаштың ортасы деп таныған, ал елдің болашағын қазақ жастарымен байланыстырады.

Павлодар уездік съезіне қатысқан келесі тұлға Гавриел Колмогоров болды. 1918 жылдың 15 ақпанда Семей облысының Павлодар қаласында өткен «съезге Тұрағұл Құнанбаев пен Міржақып Дулатов келіп, халық бас қосқан жерде ұлт қазынасы туралы сөз сөйлеп, түсіндіргеннен кейін халықтың рухы көтеріліп бір мәжілістің өзінде 53 мың 259 сом ұлт қазынасына салып келген ақшасы болмай, сол арада қолма-қол тапсырылғаны 21 мың 939 сом, елге барысымен тапсырмақ болған ақша 31 мың 300 сом болды. Халық көбірек жиналған болса, ақша да көбірек жиылатын екен, бірақ, жер шалғайлықтан съезге бір уездің өкілдері түгел келмеген һәм әрі байлар да елде екен.

Съезге келгендердің тартынып қалғандары жоқ. Бірлі-жарымы бай һәм басшы адамдар ол мәжілісте суырып ақша салмаса да, елге барып жұрттың басын қосып басшылық етіп, ұлт қазынасын молайтамыз деген уәделерін берісті. Мұхтар Жалаладин деген жігіт: «ақшам жоқ, жегіп жүрген аяулы екі атым бар, ұлт қазынасына салдым, қазір біреуін базарға шығарып сатыңдар» деп, қалада тұратындарға аманат тапсырды.

Павлодар қаласының бірлік-берекесі, ұлтшылдығы аса көзге көрінді. Алаш баласы былай тұрсын, Павлодардағы азғантай ноғай ағайындардың Алашқа тілектестігі,

туысқандығы артықша көрінді. Ұлт қазынасы сөз болған соң, Кереку ноғайлары 8,5 мың сом берді, тағы да жинамақшы. Алаш қазынасына астындағы жалғыз атын түсіп берген ноғай Хафзат Саттаров болды. Қандасымыз, діндесіміз ноғай ағайындар былай тұрсын, ұлт қазынасы туралы сөйлегенде тыңдап тұрған Гавриел Колмогоров деген орыс 1 мың сом ақшасын суырып ортаға салды. Қазақпен көрші орыс едім деп, әр ісімізге тілектестігін білдірді. Өзге елдерде ұлт қазынасы сөз болғанда Г.Колмогоровтың ісін ұмытпасын» деп жазды «Бірлік туы» газеті (Бірлік туы, 1918: 28).

Басқа да облыстық съездердің ішінде көп рет шақырылған және қатысқан өкілдер саны жағынан да басымы Орал облыстық қазақ съездері болды. 1917-1919 жж. аралығында уездік және болыстық қазақ съездерін қоспағанда облыстық қазақ съездері 6 рет шақырылған. Солардың ішінде 1918 ж. 17 қаңтарда Қаратөбеде өткен Орал облыстық съезінде буржуазиялық-демократиялық бағыттағы Алашорда үкіметінің өкілдері көпшілік дауыспен жеңіске жетеді, бірақ осы съезде А.Кенжин, Е.Қасаболатов, М.Жолдыбаев, ...Алаш әскерін құру жұмыстарына байланысты алынатын 100 сом салық төлеу мөлшеріне байланысты тартысып, депутаттар екіге бөлініп кетеді, осы съезде азшылық дауыспен кеткен 34 адам «Ақ жол» саяси ұйымын құрады. Олар кедейлердің мүддесін көздеп, большевиктердің идеясын насихаттауға көшті (ҚР ҰҚК АМА. Қ.9. Тіз.1. іс 308. 52-53-пп.)

Қазақ съездерімен қабаттас өткен съездердің ішінде Ақмола облысы мен Түркістан өлкесінде өткен біріккен шаруалар съездері ашық түрде большевиктерге қарсы бағытталды. Облыстық, уездік және болыстық қазақ съездерін өткізу арқылы халықтың еркі мен мүддесі анықталды. Содан кейін бірінші және екінші жалпы қазақ съездері шақырылады. Екінші жалпы қазақ съезінің шешімімен құрылған Алашорда үкіметі алғашында Омбыдағы Сібір Уақытша үкіметі мен Самарадағы Комучке арқа сүйей отырып Алаш автономиясын нығайту жолында екінші жалпы қазақ съезінің шешімдеріне сәйкес нақты шаралар жүйесін іске асырды.

Алашорданың саяси бағыты Ресейдің қоғамдық санасындағы «біртұтас бөлінбес Ресей идеясы» мен «ұлттық мәселенің билік туралы мәселеге бағынышты болу идеясына» қарама-қайшы келді. Бұл идеяларды іске асыру, соғыс кезінде салтанат құрған унитаризмді талап етті. Алашорда бұл күресте «үшінші күш» ролін атқара алмады және өзінің жеке саясатын қамтамасыз ете алмады. Сонымен бірге Алашорданың қарсы күштермен жасаған кез-келген одағы өзінің бағдарламалық міндеттерін орындаудан қалдырып, ақырында жеңіліске ұшыратты (Аманжолова, 1994: 45.).

Алашорда үкіметінің көрнекті өкілі М.Дулатовтың сөзімен айтқанда, «...Орынбордағы сиез қаулысының орындалмауына екі түрлі себеп болды: 1) орыс һәм қазақтан шыққан большевиктердің кесірі; 2) елдің салақтығы» болды (Жас азамат, 1918: 17). Алаш ел болып көптің қатарынан қадірлі орын алу үшін ең бірінші өзі түгел болуы керек еді. Алайда, қазақтан шыққан большевиктер бірігудің орнына ыдырап межелі нәтижеге жеткізбеді. Осындай ішкі қайшылықтармен бірге, елдің сыртқы жағдайы, атап айтқанда Кеңестердің жеңуі мен азамат соғысының зардабы да Алашорданың аяғынан тік тұрып кетуіне кедергі жасады.

Зерттеу нәтижелері. 1917 ж. 5-13 желтоқсанда өткен Екінші жалпы қазақ съезінің шешімімен құрылған Алашорда үкіметі ресми түрде (13 желтоқсан 1917 ж. – 4 қараша 1918 ж.) аз уақыт өмір сүрсе де, 1918 ж. 11/24 маусымда қабылдаған Заңдары (совет үкіметінің заңдары туралы; земство туралы; әскер кеңесін жасау туралы; дін, сөйлеу, баспасөз, жиылысу, бас бостандықтары туралы; жер туралы; темір жол туралы; мемлекет салығы туралы; Алаш автономиясының жерінде жер пайдалану туралы Уақытша ереже) аясында өз жұмыстарын тоқтатқан жоқ. Олар 1919 ж. амнистиядан кейін, азаттық жолындағы күресін кеңестік жүйеде жалғастырды, Мәскеумен келіссөздер жүргізілді, іс-сапарлар ұйымдастырылды. Нәтижесінде 1920 ж. 26 тамызда кеңестік жүйеде болса да шекарамыз шегенделген Қазақ автономиясы құрылды. Ал Қазақ (Алаш) автономиясының тарихи тамыры өз бастауын 1917 жылғы Екінші жалпы қазақ съезінің шешімінен және

Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялаған 13-желтоқсан күнінен алады. Шын мәнісінде, 13-желтоқсан «Алаш автономиясына ірге тас салды - бір. Шашыраған ұлтшылдықты біріктіріп, ұлт күресіне үлгі берді – екі. Жалған ұлтшылдардың өрісін тарылтты - үш» (Жас азамат, 1918: 17). Өкінішке орай, Алашорда тарихынан қалам тартатын кейбір авторлар жаңсақ пікірлерді алға тартуды әдетке айналдырған. Басқаша айтқанда, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметі жарияланған күнді 13 желтоқсан емес, 12 желтоқсан деушілер көбейді. Олар Әлімхан Ермековтің «Жасасын, Алаш автономиясы» атты көлемді мақаласын алға тартады (Сарыарқа, 1918: 28). Бірақ, мұның бәрі бос әурешілік, елдің қалыптасқан тарихи санасына кері әсер етеді.

Өйткені, осы «Сарыарқа» газетінің бір санында Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметін жариялаған Екінші жалпы қазақ съезі және сол күндер туралы «...Бүкіл Алаштан сиезге 81 өкіл келді, сиезде қаралатын мәселелер зор болғандықтан, өкіл емес кісілер де көп келді. Барлығы 200-ден аса адам жиналды. Алаш баласының тілегі мұны тоғыз күндей кеңесіп болып, ерсілі-қарсылы армансыз тексерілді» деген бір дерек бар (Сарыарқа, 1918: 28).

Мұндағы 9 күн – бізге белгілі 5 – 13 желтоқсан күндері, бұл жерде соңғы күн (13 желтоқсан) съезд жұмысына толық кіріп тұр, бұл – қабылданған шешімнің нүктесі осы күні қойылды деген сөз.

Алаш автономиясын жариялау кезінде съезд делегаттарының екіге бөлінгені белгілі. «Бір жағы - автономияны күні бүгін ресми, жұрт атынан бүкіл дүниеге жария қылуды қуаттады. Олардың қатарында Х.Досмұхамедов, Ж.Досмұхамедов, А.Кенжин, У.Танашев, Ғ.Қарашұлы, С.Досжанұлы т.б. барлығы – 33 адам болды. Екінші жағы - милициямызды құрып қамданғанша һәм арамыздағы көрші орыстармен сөйлесіп келіскенше ресми жария етуді тоқтата тұралық деушілер. Олар Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Е.Омаров, О.Алмасов, Х.Ғаббасов тағы басқалар барлығы - 42 адам... екі жаққа тас салудан тартынғандар қатарында Ахмет Шегірұлы, Мұстафа Шоқайұлы, Қасымхан Кенесарыұлы болды». Барлығы – 81 адам (33+42+3). Ақырында екі жақтағылар келісімге келіп, «қазір өзара автономия алдық деп жариялайық, ал оны ресми жариялауды сиез атынан сайланған қазақ-қырғыз ісін басқарушы 15 кісіге тапсыралық деп, Россияның мемлекет тізгіні жүгенсіз кетіп бара жатқанына байланысты осы 15 кісі біздің Уақытша үкіметіміз болсын» - деген ортақ шешім жасайды (Сарыарқа, 1918: 29).

Расында, 5-13 желтоқсан аралығында Орынборда өткен Екінші жалпы қазақ съезінің соңғы күндері маңызды шешімдерге толы болды. Съезд күндерінде (желтоқсанның 12-сі) қабылданған қаулы – қарарлар, 13-желтоқсан күні жарияланды. Сондай-ақ, ұлттық мерзімді басылым беттерінде Алашорда үкіметінің ресми өмір сүрген жылдары (13.12.1917 – 04.11.1918) да көрсетілген. «Уақытша жалпы Ресей үкіметінің 1918 жылғы 4 - қарашада Алашордаға шығарған жарлығы бойынша Алашорда таратылып, оның орнына «қазақтардың мәдени-тұрмыстық және экономикалық мұқтаждарын қанағаттандыру ісін басқаратын Алаш жөніндегі Бас өкіл тағайындалатын болды. Сонымен қатар Алашорданың жергілікті органдары сақталып, сол ретіне қарай Бүкілресейлік Уақытша үкіметтің мекемесіне бағынатын болды. Мұндай жарлықтар Алашордадан басқа Сібір, Орал, Башқұрт, Самара сияқты облыстық үкіметтер туралы да шықты» (Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2007: 314-317). Алайда, «Алашорда ісі уақытша тоқтатылсын» деген осы жарлыққа қарамастан, Алашорда үкіметі 1919 жылдың аяғына дейін әрекет етті. Сондықтан, ұлтымыз үшін тұғыры биік 13 желтоқсан – мерекелік күнтізбеге енетін тарихи күн. Ал, тарих қойнауына енген атаулы күндерді өзгерту, тәуелсіздік жылдарында қалыптасып үлгерген елдің тарихи санасын одан әрі жетілдіруге кері әсерін тигізері сөзсіз. Төл тарихымыздағы игілікті істерді негіздейтін тарихи күндерді сол күйінде жаңғырту - баршамызға парыз.

Қорытынды. Алаш қозғалысының шарықтау кезеңінде Қазақ съездерін шақырып, бас қосу арқылы патшалық билік жағдайында әбден жиналып, іштей пісіп жетілген табиғи талап-тілектерін сыртқа шығаруға мүмкіндік алды. Екіншіден, алаштық жүйеден

кеңестік жүйеге өту кезеңінде шақырылған Қазақ съездерінің шешімдері большевиктер билігі жағдайында да өте салмақты болды. Жалпықазақ съездерінде қабылданған қаулы-қарарлар мен шешімдердің қазақ қоғамына тигізген ықпалы үлкен еді. Алайда, кеңестік тарихнамада ұлттық баспасөз материалдары орыс тіліне аударылған кезде, біраз бөлігі коммунистік идеологияға сәйкес қиылды, қысқартылды. Осындай кемшіліктеріне қарамастан аталған еңбектер құжаттар жинағының тым аздығына орай қолданыс аясынан түскен емес.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша құрылған Үшінші Мемлекеттік комиссияның (2020-2023 жж.) жұмысы аясында Қазақ съездері туралы зерттеу-зерделеу жұмыстары жаңғыртылды. Нәтижесінде Қазақ съездерінің саны мен қатысқандар саны артты. Сондай-ақ, тек Қазақ съездеріне қатысқандар мен ниеттестер тізімі жасалды. Осы ретте айта кетейік, тәуелсіздік жылдарында Алаш қозғалысына қатысқандарды анықтауда Н.Мартыненко, Ү.Субханбердина, С.Дәуітов, Қ.Сақ, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Д.Қамзабекұлы, Е.Тілеш, С.Аққұлы, Д.Сүлейменова, А.Махаева, Е.Сыдықов, Е.Сайлаубай, М.Тәж-Мұрат, Н.Жетпісбай және т.б. зерттеуші-ғалымдардың еңбектерін ерекше бағалауымыз керек.

1990 жылдары Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімінің алғашқы нұсқасы (266 адам) жарияланды (Нұрпейісов, 1995: 216-219). Одан кейін 2017 жылы Алаш қозғалысына қатысқандар тізімінің екінші нұсқасы (927 адам, оның ішінде Қазақ съездеріне қатысқаны – 198) шықты (Алаш қозғалысына қатысқандар, 2017). Оған алаштанушы ретінде К.Ильясованың деректері де қосылды Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы, 2007: 352).

Мемлекеттік комиссия жұмысы аясында жасалған бұл тізімнің ерекшелігі Қазақ съездеріне қатысқан ресми (дауысты) өкілдермен қатар жергілікті және аймақтық халық өкілдері де қамтылады. Қазақ съездері тізімінің бірінші нұсқасы (съездер саны – 68, қатысқандар саны – 800) ғылыми айналымға 2007 жылы енгізілді. Оқырман назарына ұсынылып отырған екінші нұсқа (съездер саны – 144, қатысқандар саны – 8000) ашық және құпиясыздандырылған құжаттар мен материалдар негізінде толықты. Съездер мен оған қатысқандар саны жаңа деректермен толықтырыла бермек.

Сөз соңында айтарымыз, 1917-1919 жж. аралығында Қазақ съездерін ұйымдастыру және оны өткізу – қазақ ұлттық интеллигенция өкілдерінің ерлікке толы қызметінің нәтижесінде ғана мүмкін болды. Себебі, қиын сәтте «орыс демократтары» да, «дін басылары» да қазақ елі сияқты Ресейдің шеткергі аймақтарындағы халықтарға «мәдени автономия» құқын беруге ынталы болмай, жалтарған еді. Осындай алмағайып заманда зиялыларымыз әртүрлі деңгейде өткен болыстық, уездік, облыстық және жалпы қазақ съездерінің жұмыстарын жандандырып, ел-жұртымыздың әлеуметтік-саяси қорғаны бола білді.

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

- Алаш. 1917. 21 сәуір. № 18.
Алаш қозғалысына қатысқандар. // <https://tilalemi.kz/article/1062-html>. 30.10.2017.
[Есепке алынған күні: 18.08.2023].
Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. Москва, Издательский центр Россия молодая, 1994. 217 с. Б.45.
Бірлік туы. 1918. 9 (28) апрель. №28.
Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
Жас азамат. 1918. 26 декабрь. №17.
Жалпы қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы. Сарыарқа.1918. 25 қаңтар. №29.
Жалпы қазақ сиезі. Сарыарқа. 1917. 19 сәуір. №3.
Жалпы қазақ сиезі. Қазақ. 1917. 11 маусым. №233.
Жалпы қазақ сиезі.Сарыарқа. 1917. 19 маусым. №12.
Қазақ. 1917. 22 сәуір. №226.
Қазақ. 1917 ж. 3 май. №228.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). Қ.15. Тіз.2. іс 422.
 ҚР ОМА. Қ. 14. Тіз.1.іс 13.
 ҚР ОМА. Қ. 1441. Тіз.1. іс 1.
 Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Арнайы мемлекеттік архиві (ҚР ҰҚК АМА). Қ. 9. Тіз.1. іс 309.
 ҚР ҰҚК АМА. Қ. 9. Тіз. 1. Іс. 308.
 Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Алматы: «Ел-шежіре», 2007. 4-ші Т: Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1917 ж. – желтоқсан 1919 ж. Казахские съезды. Сборник документов и материалов. Апрель 1917 г. – декабрь 1919 г. Т.4. 352 б.
 Қаңтарбаева Ж. Аққағаз Досжанова. Алматы: Қазақстан баспасы, 1974. 76 б.
 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Көмекші оқу құралы). Алматы, «Санат», 1995.368 б.
 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: «Ататек», 1995. 256 б.
 Он үшінші декабрь. // Жас азамат. 1918. 26 желтоқсан. №17.
 Сиез жасау. Қазақ. 1917. 9 наурыз. №221.
 Сарыарқа. 1918. 22 январь. №28.
 Сарыарқа. 1919 ж. 26 наурыз. №74.
 Тағы жалпы қазақ сиезі. Қазақ. 1917. 14 наурыз. № 234.

References

Alash. 1917. 21 sáyir. №18.
 Alash qozǵalysyna qatysqandar [Those who participated in the Alash movemen.]. // <https://tilalemi.kz/article/1062-.html>. 30.10.2017. [Esepke alyńǵan kúni: 18.08.2023].
 Amanjolova D.A. Kazahskii avtonomizm i Rossia. [Kazakh Autonomism and Russia]. Moskva, Izdatelskii sentr Rossia molodaia, 1994. 217 s. B.45. [in Russian].
 Birlik týy. 1918. 9 (28) aprel. №28.
 Bókeihanov Á. Shyǵarmalar [Works]. Almaty: Qazaqstan, 1994.384 b.
 Jas azamat. 1918. 26 dekabr. № 17.
 Jalpy qazaq-qyrǵyz sieziniń qaýlysy. [General resolution of the Kazakh-Kyrgyz sieze]. // Saryarqa. 1918. 25 qańtar. № 29.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh sieze]. // Saryarqa. 1917. 19 sáyir. № 3.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh sieze] // Qazaq. 1917. 11 maýsym. № 233.
 Jalpy qazaq siezi. [General Kazakh territory] // Saryarqa. 1917. 19 maýsym. № 12.
 Qazaq. 1917. 22 sáyir. №226.
 Qazaq. 1917. 3 mai. №228.
 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 15. In. 2. C. 422.
 CSA RK. F. 14. In. 1. C. 13.
 CSA RK. F. 1441. In. 1. C. 1.
 Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (SSA NSC RK). F. 9. In. 1. C. 309.
 SSA NSC RK. F. 9. In. 1. C. 308.
 Qazaq ult-azattyq qozǵalysy [Kazakh National Liberation Movement]. Almaty: "El-shejire", 2007. 4-shi T:Qazaq siezeri. Qujattar men materialdar jınaǵy. Sáyir 1917 j.–jeltoqsan 1919 j. Kazahskie siezy. Sbornik dokýmentov i materialov. Aprel 191 g –dekabr 1919 g.T.4. 352 b.
 Qańtarbaeva J. Aqqaǵaz Dosjanova. Almaty:Qazaqstan baspasy, 1974. 76 b.
 Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy (Kómekshi oqý quraly). [Alash Movement (Helpful Study Guide)] Almaty, "Sanat", 1995. 368 b.
 Nurpeisov K. Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: "Atatek",1995. 256 b.
 On úshinshi dekabr. [December thirteenth] // Jas azamat. 1918. 26 jeltoqsan. № 17.
 Siez jasaý. [Make a sieze] // Qazaq. 1917. 9 naýryz. № 221.
 Saryarqa. 1918. 22 ianvar. № 28.
 Saryarqa. 1919 j. 26 naýryz. № 4.
 Taǵy jalpy qazaq siezi. [Another general Kazakh sieze] // Qazaq. 1917. 14 naýryz. № 234.

СПЕЦИФИКА ЛИШЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ ПРАВ В 1920-1930-Х ГГ. В КАЗАХСТАНЕ

Козыбаева Махаббат Маликовна^{1*}

¹ Доктор PhD, директор филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>.

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В период политических репрессий в 1920-1930-х годах появляется маргинальная часть общества – лишенцы. Одним из методов борьбы с «классовым врагом» была политика лишения политических и гражданских прав по классовому, социальному, национальному, духовному и другим признакам, выражавшаяся в ограничении их прав и свобод. Эта жестокая идея, основанная на разделении населения Союза на классы, появилась у советского руководства вскоре после Октябрьской революции 1917 года, а в июле 1918 года – лишение права голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в специальной статье первой Конституции РСФСР. Эта норма сохранялась до середины 1930-х годов. *Цель и задачи исследования* – изучить процессы лишения избирательных прав в отдельных регионах и городах Казахстана, выявить правовой статус лишенцев и проблемы их адаптации. *Результаты.* В 1923-1927 годы категорий включенных в список лишенных избирательных прав людей в Казахстане было гораздо шире и разнообразнее, чем на других территориях Советского Союза. В Казахстане, в первую очередь, лишались прав баи, кулаки, участники народных восстаний и протестов, священнослужители, бывшие торговцы, перекупщики, бывшие волостные управители и аульные старшины, другие царские чиновники, начавшие свою деятельность в дореволюционное время. С учетом этого обстоятельства, в период с 1918 до 1936 годов в Казахстане были лишены избирательного права сотни тысяч человек за принадлежность к определенному классу или социальной группе, что было закреплено в особой статье Конституции. Лишение избирательных прав влекло за собой ущемление прав и свобод, включая право на жизнь. Путем лишения избирательных прав большевистско-сталинской власти удавалось ограничить на правовой основе политически активных крестьян, выступавших против колхозного строя, либо не выражавших своё сочувствие к нему. *Выводы.* В 1918-1936 годы механизм внесудебного лишения политических избирательных прав граждан советского государства, в том числе и городах Казахстана, позволил вывести их из организационно-правовой формы. Лишение избирательных прав позволило нейтрализовать значительную часть населения, сделало возможным постепенное введение политики силового решения вопросов управления в регионе и в конечном итоге создало условия для применения репрессивных мер по отношению к населению Казахстана.

Ключевые слова: политические репрессии, лишение избирательных прав, лишенцы, правовой статус, адаптация, города Казахстана

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ДАУЫС ҚҰҚЫҒЫНАН АЙРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы^{1*}

¹ PhD докторы, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының директоры. Қазақстан, Астана қ. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>.

* Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kipicne.* 1920-1930 жылдардағы Қазақстан қалаларының әлеуметтік құрылымындағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде қоғамның маргиналды бөлігі - сайлау құқығынан айырылғандар пайда болды. «Тап жауларымен» күресу әдістерінің бірі олардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуде көрсетілген таптық, әлеуметтік, ұлттық, рухани және басқа да белгілер бойынша саяси және азаматтық құқықтардан айыру саясаты болды. Одақ халқын таптарға бөлуге негізделген осы бір қатыгез идея 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін-ақ пайда болды, ал 1918 жылы шілдеде РСФСР тұңғыш Конституциясының арнайы бабында белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа мүше болғаны дауыс беру құқығынан айыру бекітілді. Бұл норма 1930 жылдардың ортасына дейін сақталды. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – Қазақстанның жекелеген өңірлері мен қалаларындағы сайлау құқығынан айыру процестерін зерделеу, сайлау құқығынан айырылғандардың құқықтық мәртебесін және олардың бейімделу проблемаларын анықтау. *Нәтижелер.* 1923-1927 жылдары Қазақстанда сайлау құқығынан айырылғандардың тізіміне кірген адамдардың санаттары Кеңестер Одағының өзге территорияларына қарағанда әлдеқайда кең және алуан түрлі болды. Қазақстанда, ең алдымен, бай, кулактар, халық көтерілістері мен наразылықтарына қатысушылар, діни қызметкерлер, бұрынғы саудагерлер, алып-сатарлар, бұрынғы болыс билеушілері мен ауыл старшиналары, революцияға дейін қызмет жасаған патша шенеуніктері құқығынан айырылды. Осы жағдайды ескере отырып, 1918-1936 жылдар аралығында Қазақстанда белгілі бір тапқа немесе әлеуметтік топқа жататындығы үшін жүздеген мың адам сайлау құқығынан айырылды, бұл мәселе Конституцияның ерекше бабымен бекітілді. Сайлау құқығынан айыру құқықтар мен бостандықтарға, соның ішінде өмір сүру құқығына нұқсан келтірді. Большевиктік-сталиндік билік сайлау құқығынан айыру арқылы колхоз жүйесіне қарсы шыққан немесе жанашырлық білдірмеген саяси белсенді шаруаларды құқықтық негізде шектеді. *Тұжырымдар.* 1918-1936 жылдары Кеңес мемлекеті, оның ішінде Қазақстан қалалары азаматтарын саяси сайлау құқықтарынан соттан тыс айыру тетігі оларды ұйымдық-құқықтық формадан шығаруға мүмкіндік берді. Сайлау құқығынан айыру халықтың едәуір бөлігін бейтараптандыруға, сонымен қатар өңірдегі басқару мәселелеріне қатысты күшпен шешу саясатын біртіндеп енгізуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздері: саяси қуғын-сүргін, сайлау құқығынан айыру, айырылғандар, құқықтық мәртебе, бейімделу, Қазақстан қалалары

IRSTI 03.20.00

SPECIFICITY OF DISENFORCEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920-1930S

Kozybayeva Makhabbat Malikovna^{1*}

¹ PhD, Director of the branch of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana, Kazakhstan, Astana. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>.

*Corresponding author

Abstract. Introduction. During the period of political repression in the social structure of the cities of Kazakhstan in the 1920-1930s, a marginal part of society appeared - the disenfranchised. One of the methods of fighting the “class enemy” was the policy of deprivation of political and civil rights on class, social, national, spiritual and other grounds, expressed in

restricting their rights and freedoms. This cruel idea, based on dividing the population of the Union into classes, appeared among the Soviet leadership shortly after the October Revolution of 1917, and in July 1918, deprivation of the right to vote for belonging to a certain class or social group was enshrined in a special article of the first Constitution of the RSFSR. This norm remained until the mid-1930s. *The purpose and objectives of the study* are to study the processes of deprivation of voting rights in certain regions and cities of Kazakhstan, to identify the legal status of disenfranchised people and the problems of their adaptation. *Results.* In 1923-1927, the categories of people included in the list of people deprived of voting rights in Kazakhstan were much wider and more diverse than in other territories of the Soviet Union. In Kazakhstan, first of all, bais, kulaks, participants in popular uprisings and protests, clergy, former traders, resellers, former volost managers and aul elders, and other tsarist officials who began their activities in pre-revolutionary times were deprived of their rights. Taking into account this circumstance, in the period from 1918 to 1936 in Kazakhstan hundreds of thousands of people were deprived of the right to vote for belonging to a certain class or social group, which was enshrined in a special article of the Constitution. Deprivation of voting rights entailed infringement of rights and freedoms, including the right to life. By depriving the Bolshevik-Stalinist government of voting rights, it was possible to limit on a legal basis politically active peasants who opposed the collective farm system or did not express their sympathy for it. *Conclusions.* In 1918-1936, the mechanism of extrajudicial deprivation of political electoral rights of citizens of the Soviet state, including the cities of Kazakhstan, made it possible to remove them from the organizational and legal form. Deprivation of voting rights made it possible to neutralize a significant part of the population, made it possible to gradually introduce a policy of forceful resolution of governance issues in the region, and ultimately created the conditions for the use of repressive measures against the population of Kazakhstan.

Keywords: political repression, deprivation of voting rights, disenfranchised, legal status, adaptation, cities of Kazakhstan

Введение. В контексте изучения политических репрессий 1920-1930-х годов в Казахстане большой интерес вопрос появления маргинальной части населения – лишенцев. Одним из методов борьбы с «классовым врагом», который тоталитарный режим, установленный в Советском Союзе, систематически применял на протяжении многих лет в рамках своей репрессивной политики против собственного народа, была политика лишения политических и гражданских прав по классовому, социальному, национальному, духовному и другим признакам, выражавшаяся в ограничении их прав и свобод. Эта жестокая идея, основанная на разделении населения Союза на классы, появилась у советского руководства вскоре после Октябрьской революции 1917 года, а в июле 1918 года – лишение права голоса за принадлежность к определенному классу или социальной группе было закреплено в специальной статье первой Конституции РСФСР. Эта норма сохранялась до середины 1930-х годов.

Характерным явлением общественно-политической жизни Казахстана 1920 – первой половины 1930-х гг. становится появление лишенцев – людей, лишенных избирательных и других гражданских прав вследствие своего неблагонадежного социального происхождения. Такие люди находились в особом положении, так как «лишенцам» был закрыт путь в профсоюзы, на государственную службу, что распространялось на их детей и родственников. Одной из форм определения «своего» или «чужого» являлась, бесспорно, процедура лишения избирательных прав. В архивах хранятся образцы советской анкеты, заполнявшейся при приеме на работу, которая неизменно содержала вопрос: «Лишались ли права голоса, когда и за что?», а по обозначению данных лиц существовал определенный термин «лишенец» или «социально чуждый элемент» – неофициальное название гражданина СССР, в 1918–1936 гг. лишенного избирательных прав согласно Конституциям 1918 и 1926 гг. Согласно Конституции 1936 года, все граждане страны, кроме душевнобольных и заключенных, имели одинаковое

избирательное право. Таким образом, лишение избирательных прав длилось 18 лет. Эта мера стала эффективным средством изменения социальной структуры общества и государства. Лишение права участвовать в выборах автоматически создавало ряд ограничений политического и социального статуса человека. Люди, лишённые избирательного права (лишённые избирательных прав), стали гражданами «второго сорта». Зачастую (хотя и не всегда) лишение избирательных прав становилось основанием для дальнейших репрессивных действий в отношении данного человека.

Материалы и методы. Правовую основу для проведения репрессивной политики по лишению избирательных и других гражданских прав в Казахстане в 20-30-х гг. XX века заложили около 40 нормативно-правовых актов. Анализ содержания этих документов показал, что они системно нарушали естественные права и свободы человека и гражданина, к которым относится право на жизнь, право свободно выражать свои взгляды и позиции, право на свободу избирать и быть избранным, и поэтому должны быть признаны недействительными (ничтожными) с момента их принятия. Неправовое лишение избирательного права было закреплено в основных нормативных актах – в Конституции РСФСР 1918 г., Конституции РСФСР 1925 г., Конституции КазАССР 1926 г. Все производные акты лишь дублировали конституционные нормы.

Мера по лишению избирательных прав стала эффективным средством изменения социальной структуры общества и государства. Лишение права участвовать в выборах автоматически создавало ряд ограничений политического и социального статуса человека. Люди, лишённые избирательных прав, стали гражданами «второго сорта». Зачастую лишение избирательных прав становилось основанием для дальнейших репрессивных действий в отношении данного человека. Именно социальное происхождение легло в основу чистки партийных рядов и определяло «благонадежность» того или иного человека. Таким образом, членов партии и все население проверяли на предмет соответствия предъявляемым к ним требованиям.

Более того, в начале 1920-х гг., когда политика в отношении лишенцев только начинала осуществляться, местные исполнительные власти прибегали к лишению избирательных прав как к дополнительной мере. Постепенно укрепляя свою власть, большевики опасались возможной победы политических противников на выборах и дальнейшего своего влияния в обществе. Суть лишения людей избирательных прав выражалась в обеспечении социального, экономического, административного и даже психологического давления на наиболее социально независимые от государства и экономически активные слои населения. Впоследствии правительство расширило список дополнительных ограничений, сопровождающих лишение избирательных прав в различных сферах общественной жизни. Поэтому можно с уверенностью сказать, что лишенцы также попадают в категорию жертв политических репрессий, нуждающихся в реабилитации и детальном научном изучении (Тулбасиева, 2023).

В Казахстане в первую очередь лишались прав священнослужители, бывшие торговцы, государственные чиновники, начавшие свою деятельность в дореволюционное время, а также большой пласт представителей крестьянства, применявшего в своем хозяйстве наёмный труд, которые относились к категории баев, кулаков, полуфеодалов (середняков), шаруа. Выявленные «чуждые элементы» без суда и следствия, чаще всего, по доносам, лишались прав и отстранялись от производства. В свою очередь, лишенцы для восстановления нарушенных прав обращались к партии с просьбой пересмотреть их дела, собирая всевозможные справки о прежней деятельности, подозревая, что произошла какая-то ошибка. Так начинались долгие процессы разбирательств, жалоб и новых доносов, редко приводящие к положительному результату.

Обсуждение. Данная категория граждан, подвергшаяся репрессиям, является малоизученной. Закон «О реабилитации жертв политических репрессий» не рассматривает лишение избирательных прав как форму политических репрессий (О реабилитации, 1993). Следовательно, они нуждаются в дополнительных мерах по

реабилитации. Бытует мнение, что это незначительное ущемление прав и свобод, однако это не так. Лишение избирательных прав влекло за собой ущемление прав и свобод, включая право на жизнь. Путем лишения избирательных прав большевистско-сталинской власти удавалось ограничить на правовой основе политически активных крестьян, выступавших против колхозного строя, либо не выражавших своё сочувствие к нему.

Между тем, граждане, лишённые избирательных прав, наряду с другими потерпевшими должны быть полностью реабилитированы. Поэтому важным аспектом одним из направлений деятельности Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий, созданной в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан К.К. Токаева № 456 от 24 ноября 2020 г., является реабилитация лиц, пострадавших в результате лишения граждан права избирать и быть избранными в 20-е и 30-е гг. XX в. Для реабилитации этой группы жертв и пострадавших сбором материалов в этом направлении занимались ученые и эксперты научно-исследовательских групп и рабочих групп региональных комиссий.

Однако необходимо отметить, что лишение избирательных прав в 20-30-х XX в. в Казахстане в отечественной историографии не выступало предметом отдельного исследования, а изучалось в контексте политических репрессий, что стало одним из ведущих научных направлений в современной исторической науке. В трудах казахстанских ученых М.К. Козыбаева (Козыбаев, 2006), Т.О. Омарбекова (Омарбеков Т, 1997), Ж.Б. Абылхожина (Абылхожин, 1991), М.К. Койгельдиева (Койгелдиев, 2004), С.О. Смагуловой (Смағұлова, 2019) поднимались различные аспекты политических репрессий как механизма воздействия советской власти на трансформацию казахского общества. Изучению демографических последствий репрессивной политики посвящены труды исследователей А.Н. Алексеенко (Алексеенко, 1993), М.Х. Асылбекова (Асылбеков, 1991), А.Б. Галиева (Асылбеков, Галиев, 1991) и других. Региональным аспектам социально-политического положения лишенцев в 1920-1930-е годы посвящены работы Ш. Нагимова (Нагимов, 2021), М.М. Козыбаевой (Козыбаева, 2014) и С.К. Тульбасиевой (Тулбасиева, 2023). Однако специальные научные работы казахстанских авторов, посвященных комплексному изучению лишения избирательных прав в Казахстане в 20-30-х XX в. практически отсутствуют.

В российской и европейской историографии в большинстве работ лишение избирательных прав рассматривается в качестве самостоятельного феномена, преимущественно, как часть дискриминационной и социальной политики советского государства. Большое значение имеют работы, посвященные изучению стратификации советского общества. Так, исследование Н.Б. Лебиной посвящено изучению повседневной истории жизни советского города, а именно нормам и аномалиям в 1920-1930 годы, к которым можно отнести расслоение общества на «своих» и «чужих» (Лебина, 1999). Большой вклад в изучение советского общества во всем его многообразии внесли американские исследователи, в том числе Ш. Фицпатрик, которая впервые провела комплексный анализ повседневности советских людей 1930-х гг., в том числе и так называемых лишенцев (Fitzpatrick, 1999; Фицпатрик, 2008).

Наиболее изучены процессы лишения избирательных прав на материалах отдельных регионов. Так, большой вклад в историографию внесли работы Л.Н. Мазур (Мазур, 1997), посвященные лишению избирательных прав крестьян в 1920-е – первой половине 1930-х гг. на Урале, а также коллективная работа В.И. Тихонова, В.С. Тяжелниковой, И.Ф. Юшина (Тихонов и др., 1999), изучавших лишение избирательных прав в Москве на основе новых архивных материалов и методов их обработки. Большой вклад в изучение данной тематики внесла М.С. Саламатова, диссертационная работа которой посвящена изучению лишения избирательных прав как формы социально-политической дискриминации в середине 1920-х – 1936 гг. на материалах Западной Сибири (Саламатова, 2002). В работе она проводит анализ нормативных актов и архивных документов,

показывает, что лишение избирательных прав являлось одним из ключевых институтов советского избирательного права.

В коллективной работе новосибирских авторов Ю.И. Голикова, С. А. Красильникова, В.И. Пинкина, М.С. Саламатовой и других впервые в российской историографии предпринят анализ становления и эволюции основных маргинальных групп российского общества, составлявших «теневую» структуру последнего: «лишенцев», нэпманов, «буржуазных спецов», ссыльных, спецпереселенцев (Маргиналы в социуме, 2017). Работа написана на основе широкого круга источников, которые позволили реконструировать базовые характеристики, определившие социальную политику сталинского режима в отношении названных групп, динамику численности и состава, трансформацию поведения и групповых ценностей маргиналов в условиях Сибири 1920–1930-х гг.

Тема лишения избирательных прав занимает особое место и в публицистике. В этом плане большой интерес представляют работы А. Бабия, который в процессе подготовки Книги памяти жертв политических репрессий Красноярского края проработал тысячи дел лишенных избирательных прав в районных архивах, выявил много интересных документов (Бабий, 2019). В своих публикациях он подчеркивает, что, несмотря на то, что закон не считает их репрессированными, на самом деле множество судеб было поломано из-за того, что семью лишили избирательных прав.

Таким образом, в историографии лишение избирательных прав в 20-30-х гг. XX в. на материалах советских республик остается малоизученным исследовательским вопросом, который требует своего тщательного изучения. В целом, по вышеприведенным материалам видно, что политические чистки, основанные на лишении избирательных и других гражданских прав, имели место и в отдаленных регионах Советского Союза. Однако изучение данной политики в Казахстане в 20-30-х гг. XX в. как способа воздействия на общественные установки и способы поведения отдельных людей и социальных групп имеют свою перспективу и ждут своего исследования в рамках изучения истории политических репрессий в Казахстане.

Результаты исследования. Большевистско-сталинская власть, основанная на абсолютизированном классовом подходе, вызвала ещё большее обострение идейных противоречий между различными социальными классами и группами населения. Между социальными группами появилось чувство взаимной неприязни, усилилось настроение враждебности друг к другу, что привело к падению нравственности в обществе, кризису национальных и религиозных ценностей. Навязывалась вера в идеи, лозунги и теорию социализма. Всеми имеющимися методами и средствами в сознание широких народных масс внедрялись идеи марксизма-ленинизма. Ограничивая интеллектуальную деятельность и свободу творчества, официальная коммунистическая идеология создавала информационный вакуум. В целях идеологического давления в обществе искусственно создавались образы «кулака», «врага народа», «вредителя» (Документы свидетельствуют, 1989).

Говоря о разных категориях населения, подвергшихся дискриминации, политическим репрессиям, нельзя забывать о людях, лишенных гражданских прав за «неправильное» или «неподходящее» социальное происхождение. Надо полагать, что работа в районных архивах с фондами лишенных избирательных прав даст возможность выявления помимо основного материала – списков, так называемых, лишенцев по районам, документов, свидетельствующих о разных сторонах жизни и судьбах этих людей, о тех последствиях, которые имело для них лишение избирательных прав и «раскулачивание». Именно эти документы низового уровня – из сельсоветов и райисполкомов могут прояснить многие вопросы. Районные фонды лишенных избирательных прав несправедливо обойдены историками. Между тем, заслуживает внимания сама процедура раскулачивания, «кухня», которую как раз такого рода документы позволят рассмотреть подробно.

В 1923-1927 гг. категорий включенных в список лишенных избирательных прав людей в Казахстане было гораздо шире и разнообразнее, чем на других территориях Советского Союза. В Казахстане, в первую очередь, лишались прав баи, кулаки, участники народных восстаний и протестов, священнослужители, бывшие торговцы, царские чиновники, начавшие свою деятельность в дореволюционное время. С учетом этого обстоятельства, в период с 1918 г. до 1936 гг. в Казахстане были лишены избирательного права сотни тысяч человек за принадлежность к определенному классу или социальной группе, что было закреплено в особой статье Конституции 1918 г. Говоря об этом, важно понимать и помнить, что лишение гражданских прав граждан – это прелюдия к большому террору, организованному Советским государством против своего народа.

Рассмотрение практики лишения избирательных прав в 1920-30 годов в его качественном и количественном содержании было бы неполным без учета выборных кампаний, в рамках которых они проводились. Как показывают данные документов с 1923 по 1934, ежегодно при выборах в местные советы составлялись списки лишенных избирательных прав, преследуемых советской властью. До середины 1920-х гг. учет лиц, лишенных избирательных прав, представлял собой сводные списки с указанием персональных данных и причины лишения. Обычно подобные списки велись в виде таблиц по категориям лишенных избирательных прав. Такие списки часто сопровождалась заявлениями «лишенцев» на восстановление прав, переписками по поводу их восстановления. С 1926 г. основой персонального учета, как избирателей, так и лишенцев являлись опросные карточки, которые рассматривались избирательными комиссиями для составления двух групп списка избирателей и списка «лишенцев» (Тулбасиева, 2023: 1-12.).

Списки лишенцев составлялись, рассматривались и утверждались избирательными комиссиями, исполкомами всех уровней. Отдельные органы, в том числе и суды, административные отделы, составляли их в пределах своей компетенции. Окончательный список по губернии утверждался президиумом губернского исполкома после многих правок и изменений. В основном, списки содержали информацию о лицах, подлежащих лишению избирательных прав по закону практически в бесспорном порядке. Большие споры при лишении прав вызывало ошибочное включение торговцев и лиц, использующих наемный труд, поэтому было больше всего обжалований. Поэтому часто такие списки сопровождалась заявлениями «лишенцев на восстановление прав, переписками по поводу их восстановления.

Так, например, в сентябре 1924 г. в Актюбинский губизбирком был направлен список лишенных избирательных прав по Темирскому уезду, составленный в связи с выборами 1923 года включающий 924 фамилии, среди которых были торговцы, муллы, кулаки, бывшие офицеры, священники, проповедники и т.д. (ГААО, 40: 20-31). Сейчас трудно понять, какая борьба и столкновение интересов шли на самом низу – в сельских, аульных, волостных Советах и исполкомах, где составлялись первичные списки, поскольку по этим спискам было много жалоб, обсуждений, изменений самих списков. Архивы сохранили несколько заявлений лишенных избирательных прав по Темирскому уезду Актюбинской губернии на восстановление прав и еще ряд связанных с этих документов. Как видно из многих подобных документов, факты, излагаемые в таких заявлениях, тщательно проверялись, и многих восстанавливали в избирательных правах (ГААО, 40: 32-39 об.).

Большой интерес представляют списки лишенных избирательных прав в 1924-1925 гг., подготовленные Актюбинским губернским судом и губернским административным отделом. В 1925 г. Актюбинским губернским судом были составлены списки осужденных и пораженных в избирательных правах отдельно по казахскому и русскому отделению уголовной Коллегии губсуда за 1924-1925 гг. на 80 человек (ГААО, 60: 53-67). Список лиц, подлежащих лишению избирательных прав, по состоянию на ноябрь 1925 г.,

составленный Актюбинским губадмотделом, включал 78 фамилий (ГААО, 60: 84-85). В подавляющем большинстве в списке были представлены административно ссыльные, а также несколько бывших белых офицеров и осужденных. Список лиц, лишенных избирательных прав на основании ст. 65 Конституции по казахским населенным пунктам в 1925 г. включал 630 фамилий, из которых 494 человека – это имамы, муллы, хазрет-муллы, муазины (муэздины), мухтасибы и т.д. (ГААО, 60: 85 об. – 94 об.). Помимо этого, в списке значились бывшие полицейские, жандармы и чиновники ряда категорий (управители, старшины и пр.). Список лиц, лишенных избирательных прав на основании ст. 65 Конституции по русским населенным пунктам, составленный 20 ноября 1925 г. включал 212 фамилий (ГААО, 60: 95-98). В этом списке тоже много священнослужителей, но в основном, кулаки, т.е. лица, использующие наемный труд.

Священнослужители разного рода подлежали лишению прав только в случае, если эта деятельность была источником их существования, т.е. жили на эти средства. Со временем количество лишенных избирательных прав резко возрастает. По данным исследователя У. Исмагулова, в 1926 г. только по Актюбинскому уезду число лишенных избирательных прав составило уже 1 029 человек, в 1927 г. – 4 788 человек. При этом 40 % из этого числа составляли члены семей, лишенных избирательных прав. Например, в 1926 г. только по Челкарскому уезду и по г. Челкару числилось 619 лишенных избирательных прав, что составило 0,75% от всего населения (ГААО, 101: 7-22). Процедура лишения избирательных прав с удвоенной силой продолжилась в регионе и в 1928-1929 гг., когда избирательных прав в сельской местности лишились 8 748 человек. Из них в городе Актобе – 1 391, в городе Челкаре – 436, в городе Темире – 270, всего 10 845 человек. При этом, в казахских районах, например, в Темирском и Челкарском, лишались избирательных прав в основном служители мечетей, в Карабутацком – суфии и другие духовные лица. Против этой акции в некоторых местах, в частности в Акбулакском, Елекском, Новороссийском и Аккемерском районах, произошли открытые протесты лиц, лишенных избирательных прав (Бесправная жизнь, 2023).

Аналогичная практика имела место и в других регионах Казахстана. Например, только по Федоровскому уезду Кустанайской губернии в период с 1923 по 1925 гг. в списки лишенных права избирать и быть избранными в местные сельские советы было включено 527 человек, в том числе так называемые спекулянты, торговцы, бывшие офицеры, агитаторы против советской власти, служители религиозных культов, подсудимые и т.д. (ГАКО, 188; ГАКО, 362).

В Акмолинской губернии по итогам избирательной кампании в 1925-1926 гг. количество лишенных избирательных прав в сельских местностях составило 3240 человек или 0,6 % от количества лиц свыше 18 лет, то в 1926-1927 гг. количество лишенных избирательных прав составило 21633 человек, или 3,3% совершеннолетнего населения. По категориям, если в 1925-1926 гг. в сельской местности в основном лишались прав служители религиозных культов – 817 человек или 25 % к общему числу лишенцев, то в 1926-1927 гг. лишались прав лица, прибегающие к наемному труду, к которым относились все слои крестьянства – баи, кулаки, баи-полуфеодалы – 10999 человек или 51,8% (ЦГА РК, 93: 63-65, 88). В городах, по сравнению с сельской местностью, количество лишенных избирательных прав в Акмолинской губернии по итогам избирательной кампании в 1925-1926 гг. составило только 1371 человек, а в 1926–1927 гг. – 3523 человека. При этом, если в 1925–1926 гг. в городах в основном лишали прав служителей религиозных культов – 1246 человек или 90,9%, то в 1926 – 1927 гг. большое количество лишенцев наравне со служителями религиозных культов – 1591 человек или 45,1% приходилось на категорию членов семей в возрасте от 18 лет, живущих на иждивении лиц, лишенных прав – 1445 человек или 41,0% (ЦГА РК, 93: 63-65, 88).

Особенно показателен рост лишенцев в рамках одного населенного пункта в период усиления репрессивной политики местных органов власти, которые вольно интерпретируя инструкции о выборах городских и сельских Советов, расширяли и дополняли категории

лишенцев, и тем самым усиливающих репрессивную политику, существенно увеличивая круг граждан, ущемленных в правах. Если в декабре 1926 г. список лиц лишённых избирательных прав по городу Акмолинску по 9 аулсоветам составлял 117 человек (ГАГА, 15: 3-7 об.), то в декабре 1930 г. список лиц лишённых избирательных прав постановлением Горизбиркома по городу Акмолинску на 1931 г., опубликованный в газете «Новая степь», включал уже 1546 человек по 8 основным категориям (Новая степь, 1930). Среди них: лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли; лица, живущие на нетрудовой доход; торговцы, посредники; духовенство; агенты бывшей полиции и жандармерии; умалишённые, подопечные; члены семей, находящиеся на иждивении лиц, лишённых избирательных прав и т.д.

По данным исследователя С.К. Тулбасиевой, в 1928 г. в списки лишённых по округам города Алма-Аты было включено более 3000 человек, в том числе лица, прибегающие к наемному труду с целью извлечения прибыли, торговцы и посредники, служащие религиозных культов и монахи, агенты бывшей полиции и жандармерии, лица не старше 18 лет, находившихся на иждивении, лиц лишённых избирательных прав (Тулбасиева, 2023: 2). Только в архиве г. Алматы С.К. Тулбасиева выявила общее количество личных дел на 2378 человек – лиц, лишённых избирательных прав по городу Алматы и его 23-м районам. Подавляющее большинство из них не имело отношения ни к классовым врагам, ни к политическим противникам советской власти. Поэтому практическое применение лишения прав показывает, что оно было направлено на наиболее зажиточные слои общества, такие как торговцы, священнослужители, предприниматели, бывшие военные, также преследовались и лишались прав их потомки (Тулбасиева, 2023: 3).

По данным Атырауской областной региональной комиссии, местная власть пошла намного дальше центра в определении граждан с целью лишения их гражданских и политических прав. В результате самонадеянности местных чиновников в 1927 г. избирательного права лишились десятки тысяч человек по 30 категориям населения (Государственный архив Атырауской области (ГААТО, 6: 23). В 1928 г. лишение избирательных прав коснулось 5400 человек, по таким категориям как кулаки, аткаминеры, бай-эксплуататоры, скотоводы, люди, живущие на трудовые доходы, бывшие офицеры, бывшие старшины, шаманы, шептуны, муллы, люди не вызывающие доверия, попы, алаш-ординцы и другие (ГААТО, 6: 32).

По данным исследователя Ш. Нагимова, в 1927 г. в списки лишённых по Гурьевскому уезду попали 2307 человек. Среди них были 284 мулла, 329 кулаков-эксплуататоров, 16 священников, 25 волостных управителей, 3 владельца мельниц, 22 торговца, 23 баксы, 103 монаха, 7 колдунов и т.д. Унижения и лишения терпели не только сами лишённые, но и ни в чем не повинные члены их семей. Всего по области избирательных прав лишился 1801 иждивенец, что составляет 50,2%. В этом отношении не слаще было служителям культа, баям-эксплуататорам и кулакам-аткаминерам. От общего числа лишённых избирательных прав первые составляли 20,4%, вторые – 3,6%, третьи – 9,5% (Нагимов, 2021).

В 1928 г. Кзыл-Ординский городской совет представил список лиц лишённых прав избирать и быть избранными согласно Конституции и инструкции выборов, в котором были представлены сведения на 205 человек, в том числе бывших белых офицеров, административно-ссыльных, служителей религиозных культов, членов семей, состоящих на иждивении лишенцев, душевнобольных и умалишённых. По городу Казалинску в 1928 г. было лишено избирательных прав 666 человек, в том числе 487 торговцев и посредников, 76 осужденных судом и административно-высланных, 49 человек – членов семей в возрасте до 18 лет, находящихся на иждивении лиц, лишённых избирательных прав, 25 человек – агентов, бывших полицейских и жандармов, 13 человек – служащих религиозных культов, 11 человек – лиц прибегающих к наёмному труду и т.д. (КОГА, 15:

257). В аулах Кзыл-Ординского района в 1930-1931 гг. были лишены избирательных прав 484 человека (КОГА, 125).

Следует отметить, что лишение избирательного права отнюдь не являлось простой формальностью, поскольку вместе с ним человек терял и другие гражданско-политические права, а также возможности пользоваться социальными благами. «Лишенцев» не брали на работу в колхозы, они не могли стать членами кооператива и артели, при налогообложении с них «снимали» больше процентов либо полагалось «твердое задание». При этом кроме колхозов не было других объединений, где можно было найти работу в те трудные 1930-е гг. После введения карточной системы «лишенцы» получали продуктовые карточки низшей категории либо вообще их лишались и были вынуждены покупать продукты по коммерческим ценам. Их также лишали пенсий и пособий по безработице, выселяли из коммунальных квартир. Оставшись без крова и пищи, эта большая категория граждан погибала от холода и голода (Нагимов, 2021).

Лишенные избирательных прав граждане тоже подлежали призыву, но не в армию, а тыловое ополчение, где им поручалось выполнение только хозяйственных задач. Им не полагалось оружие, что было закреплено в личном деле формулировкой, что он лишен права защиты СССР с оружием в руках и в выдаче свидетельств обязанного службой в тыловом ополчении. Свидетельство таких тыловых ополченцев было белого цвета, отсюда пошло понятие «белобилетник», которое в наши дни приобрело совсем другой смысл. В свою очередь, «тылоополчение» было преобразовано в 1937 г. в строительные части Красной Армии, иначе говоря «стройбат» (Бабий, 2019).

Лишение избирательных прав влекло за собой ощутимые последствия практического характера. Фактически ограничения в правах касались не только права избирать и быть избранным. Лишенцы не могли получить высшее образование, не имели возможности занимать ответственные должности, а равно быть заседателем в народном суде, защитником на суде, поручителем, опекуном, не имели право получать пенсию и пособие по безработице. Им не позволялось вступать в профсоюзы, в то же время не члены профсоюза не допускались в руководство промышленных предприятий и организаций. Лишенцам не выдавались продуктовые карточки, либо же выдавались по самой низшей категории, поэтому они были вынуждены покупать продукты по высоким ценам.

Рассмотрим данное явление на примере г. Акмолинска. В городском архиве г. Астаны имеется дело гражданина А., лишенного избирательного права. Здесь гражданин А., на октябрь 1928 г. работавший бухгалтером–экономистом при Акмолинском Окружном отделе местного хозяйства, собрал целый список различных справок и материалов, говорящих о незаконном лишении его избирательных прав. В своем заявлении он приводит сведения о своем рабочем стаже в качестве бухгалтера в различных учреждениях, обращая внимание, что постоянно был наемным работником. Он обращает внимание на незаконное исключение его из рядов членов профсоюза «Транспортников», основываясь на «Разъяснении ВЦСПС от 19 февраля 1927 г. № 30 о членах союзов, лишенных избирательных прав», согласно которому «...в отношении лиц, лишенных избирательных прав, профорганизации не должны применять никаких мер воздействия, в том числе не должны требовать снятия их с работы» (ГАГА, 18: 2). Несмотря на приведенные факты, ходатайство было отклонено, со ссылкой на действия профсоюза, на которую которого «имели право только активные и лояльно настроенные к соввласти члены профсоюзов из числа бывших торговцев», о чем имелась выписка из протокола № 6 заседания Акмолинской окружной избирательной комиссии от 2 февраля 1929 г. № 2 (ГАГА, 18: 1). Таким образом, лишенец попадал в замкнутый круг: его исключали из профсоюза и увольняли с работы, так как был лишен избирательных прав, а восстановить в правах не могли из-за исключения из профсоюза.

Большой интерес представляют личные дела «лишенцев избирательных прав», которые были выявлены исследователями в центральных и региональных архивах страны. В них содержатся жалобы граждан на неправомерное изъятие имущества и лишение

избирательных прав, протоколы заседаний городской избирательной комиссии о лицах, лишенных избирательных прав, а также исторические данные, дающие характеристику основных видов деятельности социальных категорий, связанных с лишением политических прав. Как показал анализ личных дел лишенцев, лишению избирательных прав подвергались не только непосредственно служители религиозных культов, но и обычные наемные сотрудники при религиозных учреждениях. Так, ходатайство гражданина А.Г. о восстановлении в избирательных правах в Акмолинский городской совет рабочих крестьянских и красноармейских депутатов Акмолинского округа было отклонено «как служителю религиозного культа», несмотря на то, что ему в сентябре 1931 г. была выдана справка Мечетсоветом № 2 мечети города Акмолинска, о том, что он работал при мечети с 1917 г. по 1 мая 1931 г. в качестве сторожа и исполнял исключительно технические работы по найму (ГАГА, 23:2).

Лишение избирательных прав разрушительно сказывалось на семье, поскольку избирательных прав лишался не только глава семьи, но и все ее члены, достигшие совершеннолетия. У детей лишенцев были проблемы с поступлением в учебные заведения (особенно высшие) и с устройством на работу. Фактически лишенцы стали «токсичной» группой населения, с которой опасались иметь дело. Сын лишенца, достигнув совершеннолетия, и сам автоматически становился лишенцем. Поэтому дети лишенцев, для того, чтобы иметь возможность учиться и сделать карьеру, отказывались от родителей, часто публично, через газету.

С лишением избирательных прав связаны процессы по чистке школ и всей системы образования от чуждых элементов. В ответ на призыв партии проводить массовые чистки, как среди учительства, так и среди учеников, местным руководством на основе проверок трудовых биографий, начали составляться списки, подлежащих отчислению. В свою очередь в школьные организации поступали письма учеников, отчаянно пытавшихся спасти свою репутацию и доброе имя родителей, и поэтому занявшихся изучением биографии своих родителей. Это было особенно парадоксально после призывов партии о ликвидации безграмотности. Теперь же ученикам не давалась возможность данное обучение завершить в связи с неблагоприятным прошлым родителей.

Так, большой интерес для изучения представляют заявления школьников и их родителей, полные отчаяния. Например, заявление в школьную комиссию села Киевского Революционной волости ученицы Н.Т.: «Отец лишенный. Я желаю учиться. Не откажите мою просьбу» (К.М. – орфография сохранена). Виза на документе – исключить (ГАГА, 3: 2). Другим примером является письмо гражданина П.А. в педагогический совет Буденовской семилетней школы от 2 февраля 1929 г., в котором он просил не исключать из школы его дочь как чуждый элемент, поскольку он «ни торговцем, ни эксплуататором никогда не был, на нетрудовые доходы не жил», а постановление о лишении его избирательных прав обжаловал в вышестоящие органы, но пока ни утвердительного, ни отрицательного ответа не получил. Однако на заявлении также стояла виза подобная первой: «Исключить как дочь чуждого элемента (служащего бывшей полиции)» (ГАГА, 3: 50).

По общей установке были проверены и учителя. Например, в сентябре 1928 г. в городе Акмолинске была создана специальная комиссия по проверке состава учительства на предмет выявления их социального происхождения и их отношения к советской власти, которая выносила решения по так называемым чуждым элементам советской власти, участникам контрреволюционного движения (ГАГА, 23: 110). При этом основные установки по проведению чистки в регионе были следующие: «В данное время Вам необходимо повести подготовительную работу к чистке аппарата, которая должна заключаться в выявлении чуждого элемента, который подлежит чистке, и подготовке работников, могущих заменить этих работников» (ГАГА, 23: 33).

Одно из секретных писем от марта 1930 г. в управление по образованию содержит следующий донос: «Кадр просвещенцев у нас сильно еще засорен социально-чуждыми

людьми. Вот, например, в селе Приреченском революционного района работают две учительницы. Одна них дочь бывшего белого офицера Волосникова и другая дочь заядлого кулака г. Акмолинска А., отец которой нынче осужден за агитацию, сидел в ИТД. Обе учительницы ведут агитацию о том, что в округе ни у кого нет хлеба, и что в Акмолинске уже много семей вымерло с голоду. К соввласти настроены так же враждебно. В селе никакого участия в общественной работе не принимают» (ГАГА, 1: 67). Данные материалы были проверены и был подтвержден факт о том, что «учительница А. держит тесную связь с кулачеством, ведет агитацию по отношению голодовки, настроение последней контрреволюционное» (ГАГА, 1: 73). Такая тенденция всеобщего недоверия и предлседования за инакомыслие получит свое развитие в годы массовых репрессий. Долгое время потомки репрессированных будут лишены права получения достойного образования вследствие своего неблагонадежного происхождения.

В 1929-1930 гг. была проведена «чистка» с целью удаления из государственных учреждений обездоленных и других «социально чужих» людей. Обделенные люди не имели возможности «занимать ответственные должности, а также быть заседателями, поручителями, попечителями в народном суде». Они лишились права на получение пенсий и пособий по безработице. Лишенным избирательного права не разрешалось вступать в профсоюзы и в то же время им не разрешалось руководить предприятиями, учреждениями и организациями. Лишенцам продовольственные карточки выдавались только по низшей категории. Напротив, налоги и другие выплаты для неимущих были существенно выше, чем для остальных граждан. В свою очередь, лишенцы, обращались к партии с просьбой пересмотреть их дела, собирая всевозможные справки о прежней деятельности, подозревая, что произошла какая-то ошибка. Так начинались долгие процессы разбирательств, жалоб и новых доносов, редко приводящие к положительному результату.

Выводы. Лишение избирательных прав являлось бы само по себе не такой уж большой помехой в жизни, если бы не влекло за собой ощутимых последствий практического характера. Фактически ограничения в правах касались не только права избирать и быть избранным. Лишенцы не могли получить высшее образование, не имели возможности занимать ответственные должности, а равно быть заседателем в народном суде, защитником на суде, поручителем, опекуном, не имели право получать пенсию и пособие по безработице. Им не позволялось вступать в профсоюзы, в то же время не члены профсоюза не допускались в руководство промышленных предприятий и организаций. Лишенцам не выдавались продуктовые карточки, либо же выдавались по самой низшей категории.

Таким образом, в 1918-1936 гг. механизм внесудебного лишения политических избирательных прав граждан советского государства, в том числе и в Казахстане, позволил вывести их из организационно-правовой формы. Лишение избирательных прав позволило нейтрализовать значительную часть населения казахской степи, сделало возможным постепенного введения политики силового решения вопросов управления в регионе и в конечном итоге создало условия для применения репрессивных мер по отношению к населению Казахстана. В целом, по вышеприведенным материалам видно, что политические чистки имели место и в отдаленных регионах Советского Союза. Изучение данной политики как способ воздействия на общественные установки и способы поведения отдельных людей и социальных групп имеют свою перспективу и ждут своего исследования в рамках изучения истории политических репрессий в Казахстане.

Список литературы и источников:

Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p.

Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920-1930 гг. Алма-Ата: Ғылым, 1991. 240 с.

- Алексеев А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.). Алматы, 1991. 288 с.
- Бесправная жизнь. // Актюбинский вестник. 2023. 30 мая. // <https://avestnik.kz/bespravnaya-zhizn/>
- Документы свидетельствуют: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1932 гг. М.: Политиздат, 1989. 526 с.
- Государственный архив Актюбинской области (ГААО). Ф. 3. Оп. 2. Д. 40. Л. 20-31.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 40. Л. 32-39 об.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 53-67.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 84-85.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 85 об. – 94 об.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 60. Л. 95-98.
- ГААО. Ф. 3. Оп. 2. Д. 101. Л. 7-22.
- Государственный архив Костанайской области (ГАКО). Ф. Р-72. Оп. 1. Д. 188, ГАКО. Ф. Р-72. Оп.1. Д. 362
- Государственный архив г. Астаны (ГАГА). Ф. 244. Оп. 2. Д. 15. Л. 3-7 об.
- ГАГА. Ф. 32. Оп. 2. Д. 18. Л. 2.
- ГАГА. Ф. 32. Оп. 2. Д. 18. Л. 1.
- ГАГА. Ф. 32. Оп. 2. Д. 23. Л. 2.
- ГАГА. Ф. 98. Оп. 2. Д. 3. Л. 2.
- ГАГА. Ф. 98. Оп. 2. Д. 3. Л. 50.
- ГАГА. Ф. 32. Оп. 2. Д. 23. Л. 110.
- ГАГА. Ф. 32. Оп. 2. Д. 23. Л. 33.
- ГАГА. Ф. 98. Оп. 2. Д. 1. Л. 67.
- ГАГА. Ф. 98. Оп. 2. Д. 1. Л. 73.
- Государственный архив Атырауской области (ГААтО). Ф. 2. Д. 6. С. 23
- ГААтО. Ф. 2. Оп. 4. Д. Л. 32.
- Кзылординский областной государственный архив (КОГА). Ф. 2. Оп. 2. Д. 15. Л. 257.
- КОГА. Ф. 24. Оп. 2. Д. 125.
- Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. Алма-Ата, 2006. 272 с.
- Козыбаева М.М. «Социально чуждые элементы» в повседневной жизни городского населения Северного Казахстана во второй половине 1920-х годов // Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Гуманитарные науки. 2014. № 3 (100). Ч. 1. С. 261-266.
- Кринко Е.Ф. Репрессии «по закону»: лишение избирательных прав советских граждан // Известия Коми научного центра УрО РАН. Выпуск 3(7). Сыктывкар, 2011. С.81-85.
- Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. Алматы, 2004. 400 б.
- Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930–е годы. СПб, 1999. 382 с.
- Мазур Л.Н. Лишение избирательных прав крестьян в 20-е первой половине 30-х годов // История репрессий на Урале: Идеология, политика, практика (1917-1980-е гг.) Ниж.Тагил, 1997. С. 105-118.
- Маргиналы в социуме. Маргиналы как социум. Сибирь (1920-1930-е годы) / [Ю.И. Голиков, С.А. Красильников, В.И. Пинкин и др.; отв. ред. С.А. Красильников]. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 600 с.
- Нагимов Ш. Лишенцы – изгои тоталитарного прошлого // Прикаспийская коммуна. – 2021, 28 мая // [https:// pricom.kz/ istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo](https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo).
- Новая степь. 1930. № 117 (194), 118, 23 декабря.

Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Саламатова М.С. Избирательная система Советской России 1918–1936 гг.: новые интерпретации // Актуальные проблемы российского права. 2013. № 12. С. 1535–1542.

Тихонов В.И., Тяжельникова В.С., Юшин И.Ф. Лишение избирательных прав в Москве в 1920-1930-е годы. Новые архивные материалы и методы обработки. М.: Мосгорархив, 1999. 255 с.

Тулбасиева С.К. Лишение избирательных прав в Казахстане 1920-30-х гг. XX века (на примере города Алма-Ата) // Genesis: исторические исследования. 2023. № 3. С. 1-12.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 5. Оп. 8. Д. 93. Л. 63-65, 88

ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 8. Д. 93. Л. 63-65, 88

References

Abylkhozhin Zh.B. Tradicionnaya struktura Kazahstana: Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniya i transformacii, 1920-1930 gg. [Traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920-1930]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 240 p. (In Russ.).

Alekseenko A.N. Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920-1990]. Almaty: Gylym, 1993. 126 p. (In Russ.).

Assylbekov M.Kh., Galiyev A.B. Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Almaty, 1991. 288 p. (In Russ.).

Bespravnaya zhizn [Disenfranchised life] // Aktyubinskij vestnik. 2023. May 30. // <https://avestnik.kz/bespravnaya-zhizn/> (In Russ.).

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 5. In. 8. C. 93. L. 63-65, 88

CSA RK. F. 5. In. 8. C. 93. L. 63-65, 88

Dokumenty svidetelstvuyut: iz istorii derevni nakanune i v hode kollektivizacii 1927-1932 gg. [Documents testify: from the history of the village on the eve and during collectivization of 1927-1932]. M.: Politizdat, 1989. 526 p. (In Russ.).

Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford, 1999. 336 p. (In Eng.).

Koigeldiev M.K. Ulttig sayasy elita. Qizmeti men tagdiry (XVIII–XX gg.). Zerttewler. [National political elite. Service and fate (XVIII-XX centuries). Studies] Almaty, 2004. 400 b. (In Kaz.).

Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan]. Alma-Ata, 2006. 272 p. (In Russ.).

Kozybayeva M.M. «Socialno chuzhdye elementy» v povsednevnoj zhizni gorodskogo naseleniya Severnogo Kazahstana vo vtoroj polovine 1920-h godov [“Socially alien elements” in the everyday life of the urban population of Northern Kazakhstan in the second half of the 1920s] // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Humanities. 2014. № 3 (100). Part 1 – pp. 261-266. (In Russ.).

Krinko E.F. Repressii «po zakonu»: lishenie izbiratelnyh prav sovetskih grazhdan [Repression “by law”: deprivation of voting rights of Soviet citizens] // Izvestiya Komi nauchnogo centra UrO RAN. Vypusk 3(7). Syktyvkar, 2011. P. 81-85. (In Russ.).

Kzylorda Regional State Archives (KRSA) F. 2. In. 2. C. 15. Л.

KRSA. F. 24. In. 2. C. 125.

Lebina N.B. Povsednevnyaya zhizn sovetskogo goroda. Normy i anomalii. 1920–1930-e gody [Everyday life of a Soviet city. Norms and anomalies. 1920–1930s]. St. Petersburg, 1999. 382 p. (In Russ.).

Marginaly v sociume. Marginaly kak socium. Sibir (1920-1930-e gody) [Marginalized people in society. Marginalized people as a society. Siberia (1920-1930s)] / [Yu. I. Golikov, S.A. Krasilnikov, V.I. Pinkin and others; resp. ed. S.A. Krasilnikov]. M.: Political Encyclopedia, 2017. 600 p. (In Russ.).

Mazur L.N. Lishenie izbiratelnyh prav krestyan v 20-e pervoj polovine 30-h godov [Deprivation of voting rights of peasants in the 20s and the first half of the 30s] // Istoriya repressij na Urale: Ideologiya, politika, praktika (1917-1980-e gg.) Nizh. Tagil, 1997. pp. 105-118. (In Russ.).

Nagimov Sh. Lishency – izgoi totalitarnogo proshlogo [Disenfranchised - outcasts of the totalitarian past] // Prikaspijskaya kommuna. 2021, May 28 // <https://pricom.kz/istoriya-2/lishency-izgoi-totalitarnogo-proshlogo>. (In Russ.).

Novaya step [New steppe]. № 117 (194), 118, December 23, 1930 (In Russ.).

Omarbekov T. 20-30 jildardagı Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 b. (In Kaz.).

Salamatova M.S. Izbiratelnaya sistema Sovetskoj Rossii 1918 – 1936 gg.: novye interpretacii [Electoral system of Soviet Russia 1918–1936: new interpretations] // Aktualnye problemy rossijskogo prava. 2013. № 12. P. 1535–1542. (In Russ.).

State Archives of the Aktobe Region (SAAR) F. 3. In. 2. C. 40.

SAAR. F. 3. In. 2. C. 60.

SAAR. F. 3. In. 2. C. 101.

State Archive of the Atyrau Region (SAAtr). F. 2. In. 6. C. 23

SAAtr. F. 2. In. 4. C. L. 32.

State Archive of the city of Astana (SAA). F. 244. In. 2. C. 15.

SAA. F. 32. In. 2. C. 18.

SAA. F. 32. In. 2. C. 23.

SAA. F. 98. In. 2. C. 1.

SAA. F. 98. In. 2. C. 3.

SAA. F. 32. In. 2. C. 23.

State Archive of Kostanay Region (SAKR) . F. P-72. In. 1. C. 188,

SAKR. F. P-72. In. 1. C. 362

Tikhonov V.I., Tyazhelnikova V.S., Yushin I.F. Lishenie izbiratelnyh prav v Moskve v 1920-1930-e gody. Novye arhivnye materialy i metody obrabotki [Deprivation of voting rights in Moscow in the 1920-1930s. New archival materials and processing methods]. M.: Mosgorarchiv, 1999. 255 p. (In Russ.).

Tulbasieva S.K. Lishenie izbiratelnyh prav v Kazahstane 1920-30-h gg. XX veka (na primere goroda Alma-Ata) [Deprivation of voting rights in Kazakhstan in the 1920s and 30s. XX century (on the example of the city of Alma-Ata)] // Genesis: istoricheskie issledovaniya. 2023. № 3. P. 1-12. (In Russ.).

**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

МРНТИ 03.20.00

ЕКІНШІ ДҮНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫСТЫҢ ҚАЗАҚ ТҮТҚЫНДАРЫ

Жапаров Борис Әлікенұлы^{1*}

¹ техника ғылымдарының докторы, профессор, Еуропа ғылым және өнер академиясының толық мүшесі (EASA), ҚР Президенті архивінің экс-директоры. Қазақстан, Астана.

*Автор–корреспондент

Аннотация. Мақалада Ресей империясының боданы болған қазақ жерінде әскери тұтқындарды ұстайтын жерлердің бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болғандығы; екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тұтқындары үшін халықаралық құқықтың ешбір тармағы орындалмағандығы түйінделген. Сонымен қатар, И.В.Сталин басқарған кеңес билігі әртүрлі сылтаулармен Гаага және Женева Конвенцияларына қол қоюдан бас тартып, славян және басқа халықтарға дұшпандық көзқараста болған гитлерлік биліктің кеңестік тұтқындарын аяусыз азаптап, қыруға жол бергендігі жазылған.

Автор қазақтардың екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы туралы деректер мен қазақ тұтқындарының санын анықтауға қатысты ой –тұжырымдарын жасап, Түркістандық тұтқындардың қиын тағдырына тоқталған.

Түйін сөздер. Екінші дүние жүзілік соғыс, қазақтар, соғыс тұтқындары, түркістандық тұтқындар және т.б.

Тәуелсіз Қазақстанның 20-шы ғасырда коммунистік билік тарапынан бұрмаланған тарихын қалпына келтіруде, қоғамда әлеуметтік әділдік негіздерін орнықтыруға және жазықсыз айыпталып, саяси қуғынға ұшыраған азаматтарымыздың есімін қайта жаңғыртуға бағытталған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау жөніндегі» мемлекеттік комиссия соңғы жылдары жүргізген жүйелі жұмыстарымен халық көңілінен шыға білді. Осы орайда жобаның мақсатын жан- жақты ойластырып, дәлелді түрде ұсына білген, ұлт жанашыры, белгілі мемлекет және қоғам қайраткері Сабыр Ахметжанұлы Қасымовтың ерекше еңбегін атап өткен орынды болады. С. Қасымовтың басшылығымен жүйелі жұмыс жүргізген жоба офисы еліміздің белгілі тарихшы ғалымдарын кеңестік дәуірде саяси қуғынға ұшыраған, бүгін ұмыт бола бастаған, азаматтарымыздың есімдерін жаңғыртуға жұмылдыра білді.

Комиссия тарапынан алғашқы рет мемлекеттік деңгейде көңіл бөлініп, көтерілген мәселелердің бірі – екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында, әскер қатарына шақырылып, фашистер қолына тұтқынға түскен қазақтардың ауыр тағдыры.

Әрине, кеңес-герман соғысы большевизм мен фашизмді мемлекеттік идеология ретінде қабылдаған және үстемдігін дүниежүзілік деңгейде жүргізбекші болған екі тоталитарлы мемлекет басшылығының қарама-қайшылыққа толы саяси ұстанымы мен өшпенділігінен туындағаны анық. «Екі түйе сүйкенсе, арасында шыбын өледі» дегендей бұл соғыс адамзат тарихында бұрын-соңды болмаған қанды қырғынға әкеп соқты, соның ішінде қоршауда қалып, тұтқынға түскен миллиондаған Қызыл Армияның (ҚА) командирлері мен солдаттары, бейбіт тұрғындар небір азапты басынан кешіріп, фашистік концентрациялық лагерлердің құрбаны болса, тірі қалғандары соғыстан соң елге оралып, сталиндік саяси режимнің азабы мен қорлауына ұшырады. Солардың қатарында Германия

тарапына тұтқынға түскен, осы уақытқа дейін деректері ресми жария етілмеген, дәл саны анықталмаған, бірақ болжам бойынша саны жүз мыңнан асатын ұлты қазақ тұтқын бар. Ол тақырып кеңес заманында зерттеушілер үшін жабық болды және қазір де «проблемалы» болып қала беруде. Бұған «Қызыл Армияда әскери тұтқындар болған жоқ, тек сатқындар мен Отанға опасыздық жасағандар» болды деген кеңестік саясат пен үгіт-насихат ықпал етті. Сол себепті 1991 жылдан бері тәуелсіз мемлекет болғанымызға қарамастан, екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ тұтқындары тақырыбы әлі де түбегейлі зерттелмей келеді.

Келесі жылы екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталғанына 80 жыл болады. Осы уақыттың ішінде бұрынғы Кеңес Одағының құрамында болып, фашист-дұшпанмен бірге күрескен көптеген республикаларда соғыс тұтқындарына байланысты зерттеулер жүргізіліп, өз Отанына қарсы қылмыстық әрекет жасамаған отандастарды ақтау туралы нақты шешімдер қабылданды. Ресей Федерациясының Президенті Б.Н.Ельцинның 24.01.1995 жылғы Қаулысына сәйкес, ресейлік соғыс тұтқындары, фашистік лагерлерде, еңбек армиясында және айдауда болған бейбіт тұрғындар толықтай ақталды. Ал Қазақстанда бұл мәселе бүгінге дейін шешімін таппады (О реабилитации отдельных категорий военнопленных, 2021).

Мемлекеттер арасындағы соғыстар тарихында еріксіз тұтқынға түскен әскерилердің құқықтық мәртебесі заңды түрде қорғалатын болған, олар азаптау мен аштықтан жапа шекпеген, отбасыменен хат алмасып, арнайы қорлардан қаржылай және заттай көмек алып тұрған (ЦГА РК, 1282: 205-206). Ресей империясының боданы болған қазақ жерінде әскери тұтқындарды ұстайтын жерлер бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде пайда болды. Олар негізінен темір жолдарға жақын орналасқан: Орынбор, Орал, Петропавл, Семей, Өскемен, Павлодар және Қостанай қалаларында-Транссібір магистралі бойымен, сондай-ақ, Ақтөбе, Орал және Шымкент қалаларында және бірнеше елді мекендерде орналасқан болатын (ЦГА РК, 2787: 51-52об., Стратиевский, 2014: 79-90.). Әскери тұтқындарға адамгершілікпен қарау принциптерін жариялаған, 1907 жылы қабылданған Гаага Конвенциясына сәйкес, 1914 жылы қазанда, Ресей патшасы Николай II «Әскери тұтқындар туралы ережені» бекітті, онда әскери тұтқындарға «Өз Отанының заңды қорғаушысы ретінде адамгершілікпен қарау керек» делінген болатын (О реабилитации отдельных категорий военнопленных, 2021: 35), осыған сәйкес, 1914-1915 жылдар аралығында «әскери тұтқындар туралы», «әскери тұтқындарды босату туралы», «әскери тұтқындарды әр түрлі жұмыстарға пайдалану туралы» ережелер бекітілген болатын. Ережелерге сәйкес қалаларда тұтқында болған Антанта әскерлері әртүрлі жұмыстарға орналастырылып, халықаралық ұйымдардан қаржылай көмек алып, табыс тауып, пәтерлер жалдап, қиналмай уақыт өткізгендері архив құжаттарынан белгілі. Өз кезегінде орыс армиясының тұтқынға түскен әскерлеріне де шетелдерде осындай жағдай жасалған болатын. Көптеген мемлекеттерде «Тұтқында көрсеткен ерлігі үшін» деген арнайы әскери марапаттар тағайындалған.

Дегенмен, екінші дүниежүзілік соғыстың кеңестік тұтқындары үшін халықаралық құқықтың ешбір тармағы орындалмады. Өйткені И.В.Сталин басқарған кеңес билігі әртүрлі сылтаулармен Гаага және Женева Конвенцияларына қол қоюдан бас тартып, славян және басқа халықтарға дұшпандық көзқараста болған гитлерлік биліктің кеңестік тұтқындарын аяусыз азаптап, қыруға жол берді. Шетелдік ғалымдардың дерегіне сүйенетін болсақ, 1941 жылы 22-ші маусымда басталған Ұлы Отан соғысында барлығы 5.7 миллион қызыләскер жау қолына тұтқынға түссе, олардың 3.1 миллионы алғашқы 6 айдың үлесіне тиісті болған (ЦГА РК, 1282: 205-206). Фашистік Германияның тұтқиылдан жасалған жойқын шабуылынан қызыл армияның негізгі қарулы күштері қоршауда қалып, жау жағына берілуге мәжбүр болған. Барлық майдандарда Қызыл Армия бөлімдері жеңіліп, Киев, Минск және басқа да ірі қалалардан айырылып, жау күші КСРО-ның астанасы Москваға тақап қалған шағында, Бас қолбасшы, Мемлекеттік қорғаныс Комитетінің Төрағасы И.В. Сталин 1941 жылы 16 тамызда №270-ші «әскери

қызметшілердің қолға түскені және қаруды жауға қалдырғаны үшін жауапкершілік туралы» бұйрыққа қол қояды. Оған сәйкес қолға түскен барлық кеңес әскерлері, сондай-ақ, қолға түспейтін жағдайларда ұсталғандар, Отанға опасыздық жасады деп саналды. Бір жағынан қызыл әскерлер арасында кеңінен етек жайған, жау жағына жаппай өту үрдісін тоқтату мақсатында қабылданған, миллиондаған тұтқындардың өмірін өксіткен осы бұйрықтың зардабын ұмыту мүмкін емес. Соның салдарынан талай тірі қалған КСРО азаматтары соғыстан соң жан сауғалап шетел асып кетсе, біразы елге оралып, сталиндік режимнің қуғын-сүргініне ұшырап, НКВД лагерлерінде азапты жылдар өткізіп, өздерінің және отбасы мүшелерінің азаматтық құқықтары шектеліп, толыққанды қоғам мүшесі болудан аластатылды (Касымов, 2021; Қозыбаев, Алдажұманов, 1993; Көкебаева, 2009, Сапармурат Ниязов, 2001).

Кеңестік режимнен саяси қуғын көрген әлеуметтік топтар мен есімдерді зерттеу барысындағы ең күрделі мәселелердің бірі екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ тұтқындарын анықтау болды. Себебі, тікелей дереккөз болып табылатын әскери архивтердің түгелі дерлік шетелде (Германия, Россия, АҚШ және т.б.) және соғыстың алғашқы айларында соғысушы тараптардың қызыл әскерлердің тұтқындалуы мен өліміне қатысты статистикалық есеп жүргізуге шамасы келмеген. Фашистер де сонша адамның тұтқынға түсетінін білмеген, сол себепті дайындалмаған. Сондықтан, күні бүгінге дейін шетелдік ғалымдар мен әскери тарихшылар арасында соғыс статистикасына байланысты талас-тартыс толастар емес (Көкебаева, 2009; Дробязко, 2004; Подпратов, 2010; Антипин, 2018). Автордың 2016 жылы Фрайбургтегі Германияның Федералды әскери мұрағатының құжаттарын зерттеу арқылы Вермахттың әскери бөлімдерінің құрамында болған қазақтардың нақты санын анықтау әрекеті сәтсіз аяқталды. Мұрағат директоры доктор Томас Мензельдің айтуынша (Dr. Томас Menzel), архив қорлары, дивизиялар мен батальондардың, оның ішінде генерал фон Нидермайер басшылығында болған 162 дивизияның («Түркістан легионы» осы дивизияның құрамында болған) жеке құрам саны туралы тікелей мәліметтер, соғыс аяқталғаннан кейін Қызыл Армия мен АҚШ армиясының өкілдері тарапынан екі рет жиналып алынып, тиісінше, әскери трофей ретінде, КСРО мен АҚШ-қа шығарылған. Өз кезегінде, Ресей Федерациясы Қорғаныс министрлігінің Подольск қаласында орналасқан орталық архивінен табылған соғыс тұтқындарының жеке карталары осы уақытқа дейін өңделмегендіктен пайдалануға берілмеді. Бұл жұмыстың мақсаты қызыл армия қатарында екінші дүниежүзілік соғысқа қатысып, тұтқынға түскен, 1941-1945 жылдары фашистер армиясының жауынгерлік (Түркістан легионын қоса алғанда) және қосалқы бөлімшелерінде қызмет еткен (Подпратов, 2010: 21-25) қазақ қандастарымыз жайлы статистикалық деректерді. Екінші дүниежүзілік соғыстың бастапқы кезеңінде кеңес үкіметі де, фашистік Германия да адам шығыны жайында сенімді статистика жүргізбеуіне байланысты қазір соғыс құрбандары, соның ішінде әскери тұтқындар туралы дәл деректі табу мүмкін емес. Мақалада түрлі ресми дереккөздерді пайдалана отырып, қазақ тұтқындардың сандық көрсеткішін есептеудің бірқатар математикалық жолдары ұсынылады. Олар түпкілікті нәтиженің дәлме-дәлдігіне кепілдік бере алмайды, себебі шығынның нақты санын дөп басып айту мүмкін емес, алайда әртүрлі бастапқы құжатталған деректерді пайдалана отырып, қазақ тұтқындардың санын шамалап топшылауға мүмкіндік береді. Математикалық есептеулер тұтқындарға байланысты ҚА әскерлерінің орташа статистикалық деректері қызыләскер қазақтар тобына да қатысты деген болжаммен орындалды.

Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңындағы қазақтардың саны туралы. 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері бойынша Екінші дүниежүзілік соғыс алдындағы Қазақ КСР-ының халық саны 6 миллионнан сәл асқан, оның ішінде қазақтар жартысынан аз болған. КСРО халқының ұлттық құрамының көрсеткіші төменде (1 кесте):

Ұлты	1926 жыл	1939 жыл	1959 жыл	1970 жыл	1979 жыл	1989 жыл
орыстар	77 791 124	99 591 520	114113579	129015140	137397089	145155489

украиндер	31 194 976	28 111 007	37 252 930	40 753 246	42 347 387	44 186 006
белорустар	4 738 923	5 275 393	7 913 488	9 051 755	9 462 715	10 036 251
қазақтар	3 968 289	3 100 949	3 621 610	5 298 818	6 556 442	8 135 818
өзбектер	3 904 622	4 845 140	6 015 416	9 195 093	12 455 978	16 697 825
тәжіктер	978 680	1 229 170	1 396 939	2 135 883	2 897 697	4 215 372
түркімендер	763 940	812 404	1 001 585	1 525 284	2 027 913	2 728 965
қырғыздар	762 736	884 615	968 659	1 452 222	1 906 271	2 528 946

1-кесте. КСРО халқының ұлттық құрамы (1926, 1939 жылдардағы санақтарға сәйкес – алдын-ала мәліметтер, 1959, 1970, 1979, 1989)

Кеңес Одағының аумағында (тек Қазақ КСР-ы ғана емес) тұратын қазақтардың саны 3 100 949 (үш миллион жүз мың тоғыз жүз қырық тоғыз) адамды құрайды. Олардың ішінде, 2 кестеде көрсетілгендей, 1939 жылы 2 327 000 (екі миллион үш жүз жиырма жеті мың) қазақ Қазақстан аумағында, ал 773 949 (жеті жүз жетпіс үш мың тоғыз жүз қырық тоғыз) қазақ басқа одақтас республикалардың аумағында тұрды (Штрайт, 2009; Перепись населения СССР, 1939; Всесоюзная перепись населения 1939 года: 75-76; Перепись 1939 года: 18).

Этникалық топтар	Ресми деректер			Есептік деректер		
	Барлық тұрғын	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары	Барлық тұрғын	Қала тұрғындары	Ауыл тұрғындары
қазақтар	2.327,6	374,6	1.953,0	2.198,8	353,6	1.845,2
орыстар	2.458,7	987,2	1.471,5	2.089,4	932,0	1.157,4
украиндер	658,3	136,8	521,5	571,4	129,2	442,2
өзбектер	120,7	37,1	83,6	107,2	35,0	72,2
татарлар	108,1	60,1	48,0	95,1	56,7	38,4
немістер	92,6	13,8	78,8	82,3	13,0	69,3
поляктар	54,8	5,2	49,6	47,1	4,9	42,2
еврейлер	19,2	10,1	9,1	12,6	9,5	3,1
Басқалар	311,1	85,1	226,0	242,4	80,4	162,0
Барлығы	6.151,1	1.710,0	4.441,1	5.446,3	1.614,3	3.832,0

2-кесте. 1939 жылғы санақтың есептік және ресми деректері бойынша Қазақстан халқының этникалық құрамы. Дереккөз: 1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағының деректері. Негізгі қорытынды, 75–76 бб.

1939 жылғы Бүкілодақтық халық санағы ресми түрде бір жағынан республиканың титулды ұлтының, екінші жағынан басқа ұлт өкілдерінің саны мен үлес салмағындағы ара-қатынасты көрсетті. Қазақстанның Ресейге қосылу уақытынан басталған әсіресе Кеңес өкіметінің алғашқы екі онжылдығында ұлғайған, сондай-ақ табиғи өсімнің төмендігі салдарынан орыс, украин, белорус тағы басқа ұлт өкілдерінің көп көшіп келуіне байланысты қазақтардың үлес салмағының ұдайы төмендеуі жергілікті халықты өз мемлекетіндегі азшылыққа айналдырды – Қазақ КСР (Тольц, 2006: 327-334; Романько, 2017: 105-114; Аккулы С.).

Салдарынан қазақтардың үлес салмағы 20,7%-ға қысқарып, 1926 жылғы 58,5% дан 1939 жылы 37,8% ға түссе, орыстардың үлес салмағы, керісінше 19,3%-ға өсіп, 20,6% дан 39,9% ға жетті, яғни олар Қазақстандағы ең көп этникалық топқа айналды. 1939 жылы

украиндер республика халқының 10,7% -ын құрап, қазақтардан кейінгі үшінші топқа айналды. Осылайша 1939 жылы орыстар мен украиндер Қазақстан халқының жартысынан көбін (50,6%) құрады (Dogutunup, 2017: 586). Қазақтардан басқа елдегі басқа түркітілдес тұрғындардың болжамды саны $1\,378\,000 \cdot 0.081 = 111\,618$.

Осы санақтың бұрын жабық болған бастапқы материалдары негізінде жасалған реконструкциясы, керісінше қазақтардың 40,4%, ал орыстардың 38,4% болғанын көрсетеді: сондықтан алдағы есептеулерде біз қазақтардың саны 40.4% (екі миллион бір жүз тоқсан сегіз мың сегіз жүз) болғандығы туралы нақтыланған есептік деректерді қолданатын боламыз.

Этникалық топтар	Бүкіл тұрғын		Ауыл тұрғындары	
	Ресми деректер	Есептік деректер	Ресми деректер	Есептік деректер
қазақтар	37,8	40,4	44,0	48,2
орыстар	40,0	38,4	33,1	30,2
украиндер	10,7	10,5	11,7	11,5
өзбектер	2,0	2,0	1,9	1,9
татарлар	1,7	1,7	1,1	1,0
немістер	1,5	1,5	1,8	1,8
поляктар	0,9	0,9	1,1	1,1
еврейлер	0,3	0,2	0,2	0,1
Басқа	5,1	4,4	5,1	4,2
Барлығы	100,0	100,0	100,0	100,0

3-кесте. 1939 жылғы санақ деректері бойынша Қазақстанның есептік және ресми этникалық құрылымын пайызбен салыстыру (Тольц, 2006: 327-334.).

Қазақтардың Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысуы туралы деректер. Ресми деректер бойынша 1941-1945 жылдары Қазақ КСР-нан ҚА (Қызыл армия) қатарына 1 196 164 (бір миллион бір жүз тоқсан алты мың жүз алпыс төрт) адам шақырылды. Бұл көрсеткішке 1941 жылдың 21 маусымына дейін әскерге шақырылған жерлестеріміз кірмейді, олардың саны 1938 жылғы шақырудан бастап санағанда 178 000-ға жуық болды. Демек шайқасқа 1 378 000 қазақстандық қатысты, олар соғысқа дейінгі республика халқының ресми санының 22,4%-ын (6 151 102 адам) құрады. Республика халқының реконструкцияланған санына шағатын болсақ, бұл көрсеткіш 25,3% ды құрайды.

Қолда бар деректер бойынша (4-кесте), Қазақстан Екінші дүниежүзілік соғыстың майдандарында 602 928 адамынан айырылған (оның ішінде 125 500-і этникалық қазақтар), бұл көрсеткіште республикадан тыс жерден әскерге шақырылған қазақтар, еңбек майданынан оралмағандар және алған жараларының салдарынан қайтыс болған қызыл әскерлер есепке алынбаған.

Бұл деректер, қаза тапқандар саны бойынша, Қазақстан соғыстың қанды толқыны екі рет – бірінші кезекте батыстан шығысқа, содан кейін кері бағытта жүріп өткен Кеңес Одағы республикаларының ішінде екінші орында тұрғанын көрсетеді. Бір ғана Қазақстанның адам шығыны екі одақтас армияның, яғни АҚШ пен Ұлыбританияның әскери шығынына тең болғанын көрсетеді.

Кеңес Одағы бойынша мобилизацияның орташа деңгейін (22%) қолдана отырып, басқа одақтас республикалардың аумағында тұратын 773 949 (жеті жүз жетпіс үш мың тоғыз жүз қырық тоғыз) қазақтың ішінен ҚА-ға шақырылған қазақтардың санын анықтаймыз: $773\,949 \cdot 0.22 = 170\,268$ адам, яғни жүз жетпіс мың екі жүз алпыс сегіз адам.

Біздің мақсатымыз КСРО азаматтары болған, ұлты қазақ барлық әскери тұтқындардың санын анықтау болғандықтан, ҚА қатарына шақырылған қазақтардың

санын келесідей анықтаймыз: $556\,712 + 170\,268 = 726\,980$, демек 726 980 (жеті жүз жиырма алты мың тоғыз жүз сексен) қазақ екінші дүниежүзілік соғысқа қатысты.

Келесі 4 кестенің деректеріне сәйкес қазақ ұлтынан қаза тапқан жауынгерлерінің саны 125 500 (бір жүз жиырма бес мың бес жүз) адамды құрады. Бұл көрсеткіш барлық қазақ жауынгерлерінің 17.26%-ы. Осылайша ресми деректерге сүйене отырып бүгінде біз ЕДС-ға (екінші дүниежүзілік соғыс) қатысқан, құрбан болған қазақтардың санын белгілі бір дәлдікпен анықтай алдық.

Қайтыс болған әскерилердің ұлты	Шығындар саны (мың адам)	орны толмас шығындардың жалпы санынан % (8 668 400 адам)
Орыстар	5756,0	66,402
Украиндер	1377,4	15,890
Белорустар	252,9	2,917
Қазақтар	125,5	1,448
Өзбектер	117,9	1,360
Қырғыздар	26,6	0,307
Тәжіктер	22,9	0,264
Түркімендер	21,3	0,246
Өзге ұлтар	...	...
Барлығы	8668,4 [50]	100,0

4-кесте. КСРО Қарулы Күштерінің шығыны (Россия и СССР, 2001).

Қазақ тұтқындарының санын анықтау туралы. Тұтқынға түскен отандастарымыздың арасында немістер жүргізген қарқынды үгіт-насихаттың әсерінен Вермахт пен басқа да әскери бөлімшелердің, соның ішінде Түркістан батальонының және Германияның Еңбек Армиясы қатарына қанша қазақ алынғанын нақты айту қиын, себебі сенімді дереккөз жоқ. Отандық, ресейлік және шетелдік әскери мамандар мен зерттеушілердің кеңестік әскери тұтқындар саны туралы, сондай-ақ Германия жағында қызмет еткен «Түркістан ұлттық конгресі» басшылары мен «Түркістан батальонында» қызмет еткен тұтқындардың батыс елдері баспасөзінде жарық көрген естеліктеріндегі деректі қолдана отырып, келесі зерттеулерді жүргіздік.

1-нұсқа. Төмендегі есептеулер келесі деректерге негізделіп жасалды:

1939 жылғы Бүкілодақтық санақ бойынша Қазақ КСР-ы халқының жалпы саны 6 151 100, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Қазақ КСР-нан әскер қатарына шақырылған қазақстандықтардың саны 1 196 164, 1941 жылдың 21 маусымына дейін әскерге шақырылғандардың саны 178 000, барлығы 1 378 000 қазақстандық соғысқа қатысты, олар республиканың соғысқа дейінгі халқының ресми санының 22,4% - құрады (6 151 102 адам);

ҚА бойынша әскерлердің орташа тұтқындалу көрсеткіші (коэффициент пленения) – 18.51%, тұтқында орташа өлім көрсеткіші (коэффициент смертности) – 57.8% ретінде қабылданып жүргізілді (Земсков, 2011; Россия и СССР в войнах XX века, 2001; Штрайт, 2009). Жоғарыда есептелгендей РККА-ға шақырылған қазақтардың жалпы есептік саны КСРО бойынша 726 980 болды.

1.1 Ресейлік және батыс авторлардың зерттеуінен жалпы қызыләскер санының 18.51% ы фашистердің қолына түскені белгілі. Сондықтан біз $1\,378\,000 \cdot 0.18513 = 255\,182$ (екі жүз елу бес мың жүз сексен екі) қазақстандық фашистік тұтқынға түсті деп болжай аламыз. Демек, Қазақ КСР-нен шақырылып фашистік тұтқынға алынған қазақтардың саны: $255\,182 \cdot 0.404 = 101\,188$ (жүз бір мың жүз сексен сегіз) болса, тиісінше Қазақ КСР тұрғындары емес тұтқынға алынған қазақтардың саны $170\,268 \cdot 0.18513 = 31\,531$ (отыз бір мың бес жүз отыз бір) адам, ал КСРО бойынша тұтқынға түскен жалпы қазақтардың саны $101\,188 + 31\,531 = 132\,719$ (жүз отыз екі мың жеті жүз он тоғыз).

1.2 Шетелдік сарапшылардың бағалауы бойынша неміс тұтқынында болған барлық қызыләскерлердің шамамен 57.8% (кейбір дереккөздер бойынша 63%) тұтқында қаза тапты (Земсков, 2011: 22-32; Штрайт, 2009). Олай болса, қазақстандық әскери тұтқындардың $255\,185 \cdot 0.578 = 147\,496$ (жүз қырық жеті мың төрт жүз тоқсан алтысы) фашистік тұтқында қаза тапты, оның ішінде $147\,496 \cdot 0.404 = 59\,588$ (елу тоғыз мың бес жүз сексен сегізі) қазақ деп тұжырым жасауға болады.

1.3 Тиісінше, КСРО-ның басқа республикаларынан тұтқынға түсіп, қаза болған қазақтардың саны $31\,531 \cdot 0.578 = 17\,123$ (он жеті мың жүз жиырма үш) адам болса, тұтқында қаза тапқан қазақтардың жалпы саны $132\,719 \cdot 0.578 = 76\,711$ (жетпіс алты мың жеті жүз он бірді).

1.4 Тірі қалған қазақ тұтқындардың саны, Қазақ КСР-нен шақырылған жауынгерлер қатарынан: $101\,188 - 59\,588 = 41\,600$ (қырық бір мың алты жүз), КСРО-ның басқа республикаларынан шақырылған барлық қазақ жауынгерлерінің ішінен: $31\,531 - 17\,123 = 14\,408$, барлығы $41\,600 + 14\,408 = 56\,008$ елу алты мың сегіз (кесте 5).

1.5 Соғыс аяқталғаннан кейін 23 143 (жиырма үш мың жүз қырық үш) қазақ тұтқыны елге қайтарылды. КСРО-ның барлық республикаларынан шақырылған 56 008 қазақ тұтқынның 32 865-нің тағдыры беймәлім күйде қалды. Олардың бір бөлігі американдық және ағылшын билігінің көмегімен басқа елдерде өмір сүруге жіберілсе, біразы Германияда қалғаны туралы мәліметтер бар, ал басқаларының бір бөлігі, Батыс одақтастардың қолынан қабылдап алынғаннан кейін, тергеусіз, сотсыз атылған, кейбіреулері Одаққа әкеле жатқанда өзіне қол жұмсаған.

2-нұсқа. Қазақ соғыс тұтқындарының санын есептеудің бұл нұсқасында біз генерал-полковник Г.Ф. Кривошеевтің жалпы редакциясымен 1939 жылы жарияланған, КСРО халықтарының этникалық құрамы туралы статистикалық мәліметтер мен 1-нұсқада қолданылған көрсеткіштерді негізге ала отырып, жүргіземіз. Есептеудің 1-нұсқадан айырмашылығы бұл жолы қазақ тұтқындарының санын КСРО-да өмір сүрген барлық қазақтардың санынан тікелей шығарамыз.

2.1 ҰОС-на қатысқан қазақтардың жалпы санын былайша есептейміз: $3\,100\,949 \cdot 0.224 = 694\,612$ адам.

2.2 ҰОС-да тұтқынға алынған қазақтардың саны: $694\,612 \cdot 0.1851 = 128\,593$ адам.

2.3 ҰОС аяқталғанға дейін қаза тапқан қазақ тұтқындарының саны $128\,593 \cdot 0.578 = 74\,326$ адам.

2.4 Тиісінше, тұтқыннан тірі шыққан және дұшпан тарапында қызмет еткен қазақтардың саны $128\,593 - 74\,326 = 54\,267$, яғни елу төрт мың екі жүз алпыс жеті.

2.5 Соғыс аяқталғаннан кейін Қазақстанға 23 143 (жиырма үш мың жүз қырық үш) қазақ тұтқыны қайтарылып, қалған $54\,267 - 23\,143 = 31\,124$ (отыз бір мың жүз жиырма төрт адамның тағдыры беймәлім күйде қалды.

Жоғарыда есептелгендей, 1-нұсқа бойынша шамамен 32 86 544 (отыз екі мың сегізжүз алпыс бес), ал 2-нұсқа бойынша 31 124 (отыз бір мың жүз жиырма төрт) тұтқын елге оралмады. Екі нұсқа аралығындағы $32\,865 - 31\,124 = 7020$ кісілік айырмашылық қолданылған статистикалық деректердің дәлдік дәрежесінің ауытқуларымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, келесі есептеулерде көрсетілгендей, қызыләскер тұтқындардың ҚА бойынша жалпы орташа өлім көрсеткіші, олардың ұлтына, тегіне қарай өзгеріп отырды деуге негіз бар.

3-нұсқа. Бұл нұсқада қазақ тұтқындарының санын бағалау үшін біз 1941-1945 жылдары КСРО-ның бес азиялық республикаларынан ҚА-ға шақырылған 6 этносты (қазақтар, өзбектер, соның ішінде қарақалпақтар, қырғыздар, тәжіктер, түрікмендер) қамтитын, түркістандық жауынгерлерге қатысты жалпы деректерді және ондағы әр этностың есептік үлесі туралы мәліметтерді пайдаланамыз (Романько, 2017: 105-114). Бұл мәліметтер Вермахтың әскери бөлімдерінде және Түркістан ұлттық конгресінде қызмет еткен, Түркістан легионының бұрынғы мүшелерінің куәгерлерлік деректерінен алынған. Орта Азия мен Қазақстан республикаларынан мобилизацияланған түркістандық

тұтқындар туралы, оларды ұлттарға бөлмей жарияланған жалпы мәліметтерді қолдана отырып, біз алдымен олардың ішіндегі әр этникалық топтың өкілдерінің үлесін математикалық жолмен есептеп, содан кейін, сәйкесінше санын анықтаймыз.

ТМД Атқарушы комитетінің Интернет-порталында жарияланған «Ұлы Отан соғысы майдандарында Орта Азиядан келген жауынгерлер қалай соғысқан» мақаласындағы ресми мәліметтерге сәйкес (Как воевали бойцы из Средней Азии, 2020), ҰОС басталғанға дейін 5 республиканың барлық тұрғындарының саны 16 852 000 адамды құрады, оның ішінде ҚА-ға шақырылғандар саны – 3 654 000; қайтыс болған жауынгерлер – 1 224 000, әр республика бойынша бұл көрсеткіштер келесідегідей: Қазақстан – 6 100 000, 1 200 000, 589 000; Өзбекстан – 6 500 000, 1 500 000, 420 000; Қырғызстан – 1 500 000, 365 000, 115 000; Тәжікстан – 1 500 000, 289 000, 100 000; Түрікменстан – 1 252 000, 300 000, 86 000.

ҰОС басталарда КСРО-ның, Қазақстаннан басқа, азиялық республикаларында, жергілікті халық абсолютті көпшілікті құрады. Оның ішінде: Өзбекстанда – 65.1% (қарақалпақтармен бірге – 68.00% және барлық түркітілдес халық – 79.3%); Қырғызстанда – 51.7% (түркітілдес халықпен бірге – 66.5%); Тәжікстанда – 59.56% (түркітілдес халықпен бірге халық саны-90%); Түрікменстан-59.2% (түркітілдес халықпен бірге-80%). Тек Қазақстанда жергілікті халықтың үлесі 40.4% құрады.

	1926 жылғы халық санағы	1939 жылғы халық санағы	Орташа жылдық өсім, 1926- 1939 жж. (%)	1959 жылғы халық санағы	Орташа жылдық өсім, 1939- 1959 жж.	1962 жылғы бағалау	Орташ а жылды қ өсім, 1959- 1912 (%)
Қазақ КСР қазақтар	6074000 3713000	6094000 2640000	- 2,2	9310000 2755000	2,7 0,2	10934000 -	5,8 -
Қырғыз КСР қырғыздар	1002000 661000	1458000 760000	3,5 1,2	2066000 837000	2,1 0,5	2318000 -	4,1 -
Тәжік КСР тәжіктер	1032000 619000	1484000 890000	3,4 3,4	1980000 1051000	1,7 0,9	2188000 -	3,5 -
Түрікмен КСР түркіменде р	998000 720000	1252000 740000	2,0 0,2	1516000 924000	1,1 1,3	1683000 -	3,8 -
Өзбек КСР өзбектер	4565000 3299000	6336000 4080000	2,9 1,8	8106000 5026000	1,4 1,2	8 986000 -	3,6 -
Орталық Азия (Кеңес Одағы)	13671000 (147000000)	16624000 (19067800 0)	2,2 (1,2)	22978000 (20882700 0)	1,9 (0,5)	26109000 (21974500 0)	4,6 (1,8)

6-кесте. Орта Азия мен Қазақстан Республикаларының халқы 1939 жылғы 17 қыркүйектегі Бүкілодақтық санақ бойынша

3.1 КСРО халықтарының 1939 жылғы этникалық тегі туралы статистикалық деректерге сәйкес қазақтардың саны 3 100 949 болған, ҰОС кезінде қазақстандықтарды ҚА-ға жұмылдыру пайызы 22.4% құраған, сондықтан ҚА қатарына шақырылған қазақтардың санын былайша есептейміз: $3\,100\,949 \cdot 0.224 = 694\,612$ (алты жүз тоқсан төрт мың алты жүз он екі).

3.2 КСРО бойынша жұмылдырудың орташа деңгейін (22%) назарға ала отырып, Қа қатарына шақырылған Орталық Азияның басқа этникалық өкілдерінің санын төмендегідей анықтаймыз. Ол этностар бойынша: өзбектер (қарақалпақтармен бірге) – $1\,500\,000 * 0.68 = 1\,020\,000$, қырғыздар – $365\,000 * 0.517 = 188\,705$, тәжіктер – $289\,000 * 0.5956 = 172\,128$, түрікмендер – $300\,000 * 0.592 = 177\,560$. Барлығы $694\,612 + 1\,020\,000 + 188\,705 + 172\,128 + 177\,560 = 2\,253\,005$ (екі миллион екі жүз елу үш мың бес) этникалық түркістандықтар Қа қатарына шақырылды.

3.3 Қа қатарына шақырылған түркістандықтардың құрамында қазақтардың үлесі 30.83%, өзбектер – 45.27%, қырғыздар – 8.37%, тәжіктер – 7.63%, түрікмендер – 7.88% құрайды.

3.4 Қа бойынша тұтқындалудың орташа көрсеткішіне сүйене отырып (18.51%), біз жау тұтқынында болған түркістандықтардың санын анықтаймыз: $2\,253\,005 * 0.185183 = 417\,218$, яғни төрт жүз он жеті мың екі жүз он сегіз.

Бұл көрсеткіш, «Түркістан ұлттық бірлестігі» комитетінің (ТҰБК) көрнекті қайраткерлерінің бірі, Түркістан легионының бұрынғы бөлімше командирі Эргаш Шерматтың 1952 жылы 8 ақпанда Түркия Республикасының Ұлы Ұлттық Жиналысының депутаты Абдулвахаб Октайға жіберген хатында келтірілген санға жақын екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, бұрынғы Кеңес офицері, ұлты өзбек, Украинаның батысында қоршауда қалып, вермахт қатарына өз еркімен офицер ретінде кіріп, Түркістан легионы нұсқаушысы қызметін атқарған Рузи Назардың естелігінде «соғыс кезінде немістерге өткен, немесе олар тұтқынға алған біздің отандастарымыздың (түркістандықтардың) жалпы саны шамамен 400 000 адамды құрады» деп көрсеткен (Хайит, 1992: 154-155). Бұл деректер Қа бойынша анықталған тұтқындаудың орташа деңгейінің (0.1851) шындыққа жақын екендігін көрсетеді.

3.5 Тұтқынға түскен Қа жауынгерлерінің шамамен 57.8% неміс тұтқынында қаза тапты. Демек, түркістандық әскери тұтқындарға қатысты бұл коэффициент бойынша $401\,303 * 0.578 = 231\,950$, яғни екі жүз отыз бір мың тоғыз жүз елу, адам қаза болу керек еді. Алайда, Эргаш Шермет, Рузи Назар мен Баймырза Хайттың деректері бойынша түркістандық 400 000 дай тұтқынның 100 000-ға жуығы тұтқында аштыққа ұшырағандықтан, жарақаттардан, әртүрлі аурулардан қайтыс болған (Хайит, 1992: 154-155; Dogumun, 2017; Асылбеков, Асылбекова, 2014; Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов; Сапармурат Ниязов, 2001).

Адам саны арасындағы бұл айырмашылық бүкіл Қа тұтқындары арасындағы өлім-жітімнің орташа деңгейінің (57.8%) түркістандық тұтқындардың арасындағы көрсеткішіне (23.96%) сәйкес еместігінен туындайды. Біздің пайымдауымызша, 131 950 (жүз отыз бір мың тоғыз жүз елуді), немесе 33.84%-ті құрайтын мұндай алшақтық неміс билігінің концлагерлер тұтқындарының арасынан, ұлттық легиондарды жедел қалыптастыру мақсатында, 300 000-ға жуық түркістандықты өз тарапына қызметке тартуына байланысты болса керек (Хайит, 1992: 154-155; Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов; Сапармурат Ниязов, 2001), дәлірек айтсақ, жоғарыдағы есептеулер бойынша 317 276 (кесте 6) тұтқын немістер тарапына өтіп, олардың ішінде 108 572 адамға «мылтық асындырылып, қалған 208 704 адам әртүрлі майдандарда және тылда «шығыс жұмысшылары» (хиви) ретінде пайдаланылған.

Түркістандық тұтқындардың қиын тағдыры. Түркістан легионының тарихына қатысты, Эргаш Шермат: «Батыс майдан ашылғанға дейін біздің сарбаздар Шығыс майданында Кеңестерге қарсы күресті. Бірақ, Батыс майдан ашылғаннан кейін, ТҰБК әртүрлі сылтаулар айтып, 70 000 – 75 000 сарбаздарды батысқа ауыстырылуына қол жеткізді. Біз мұны сарбаздарымыз тұтқынға алынса, Кеңестердің қолына түспеуі үшін жасадық. Бұл сарбаздардың көпшілігі Франция мен Италияға орналастырылды. Соғыстан кейін біздің адамдарды Ресей тарапына беру жұмыстары басталды. Біз мұның алдын ала алмадық және 70 000-нан астам сарбазымыз Ресейге күштеп берілді. Соғыстан кейін біз Германияның кейбір бұрыштарында жасырынып үлгерген отандастарымызды қайта

топтастыруға кірістік. Біз, сайып келгенде, олардың мыңға жуығы Еуропада орналасқанын анықтай алдық», – деп жазды (Хайит, 1992: 154-155).

Генерал-полковник Г.Ф. Кривошеевтің басшылығымен авторлар ұжымы дайындаған статистикалық жинақта (Россия и СССР, 2001), одақтастар армиясы тарапынан, Вермахттың әскери бөлімшелерінде қызмет еткен түркістандықтардың Кеңес жағына күштеп берілгені туралы келесі мәліметтер бар. Соғыстың соңында және ол аяқталғаннан кейін КСРО-ға 1 836 562 адам оралды, оның 1 миллионға жуығы қызмет өткеру үшін ҚА бөлімдеріне жіберілді, 600 000-ы жұмысшы батальондарының құрамында өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін және 339 000-ы (оның ішінде 233 400 бұрынғы әскери қызметшілер) тұтқында болған адамдар ретінде НКВД лагерлеріне жіберілді. Оралғандың ішінде қазақтар – 23 143, өзбектер – 28 228, қырғыздар – 4 014, түрікмендер – 3 511, тәжіктер – 3 948, осылайша, неміс әскери формасын киген 62844 (алпыс екі мың сегіз жүз қырық төрт) түркістандықтар Кеңестер Одағына оралды және көпшілігі әскери трибунал шешімімен сотталды (Қозыбаев, 1993). 1942-1945 жылдары Түркістан легионында 266 994 легионер қызмет еткенін атап өткен Эргаш Шерматтың деректері Баймырза Хайтқа жақын. «Соғыс жылдарында «Түркістан легионында» қызмет еткен сарбаздар мен офицерлердің саны 181 402 адамды құрады; ал әскери киімсіз және жұмысшы батальондарда қызмет еткендердің саны тағы 85 592 адамды құрады». Бұл ретте легиондағы полктерді, батальондарды, роталарды түркістандықтардың өздері басқарды, бірақ жоғары қолбасшылық немістердің қолында қалды. Айта кетейік, Эргаш Шермат, Рузи Назаре және Баймырза Хайттың түркістандықтардың жалпы саны 300 000-ға жуығы фашистік тұтқында болғаны және 100 000-ға жуығы тұтқында қаза тапқаны туралы деректері бір-біріне сәйкес келеді. Олардың деректері тек вермахт, гестапо және түркістандықтардың басқа әскери бөлімдердің қатарына кірген, сондай-ақ Германияның «еңбек армиясы» мен қосалқы батальондарында қызмет еткендердің санына байланысты өзара айырмашылық бар. Біз есептеулерімізді жалғастырып (3-нұсқа) неміс тарапына қызметке кірген қазақ тұтқындардың санын нақтылайық. Легионер-куәгерлердің жүз мыңға жуық түркістандық тұтқынның «лагерлерден алынып, «мылтық асынғандығы» туралы мәліметтерге сүйене отырып, біз қазақтардың ықтимал санын неміс бөлімшелерінде қызмет еткен түркістандықтардың жалпы санының туындысы ретінде және олардың ҚА қатарына шақырылған түркістандықтардың жалпы санындағы үлесін қолданып анықтаймыз: $100\,000 \cdot 0.3205 = 32\,050$ (отыз екі мың елу) адам. Сол сияқты, «еңбек армиясында» және Вермахттың қосалқы әскери бөлімшелерінде қызмет еткен қазақ тұтқындарының саны анықталады: $200\,000 \cdot 0.3205 = 64\,100$ (алпыс төрт мың жүз) адам. Осы екі көрсеткіштің қосындысы $32\,050 + 64\,100 = 96\,150$ (тоқсан алты мың жүз елу) адам.

Екінші жағынан, 7-кестеде келтірілген есептеу нәтижелері 97 812 – нің (1-нұсқада – 56 008, 2-нұсқада – 54 267), қазақтардың тұтқындардың концлагерлерден босатылып, 63 743-і «хивиде» және 34 069-ы Түркістан легионында қызмет еткенін көрсетеді. Егер 1 және 2-нұсқа бойынша орындалған есептерді негізге алсақ, онда концлагерлерден босатылған қазақтардың үштен бірі Түркістан легионында қызмет етті деген болжаммен, тиісінше 1-нұсқа бойынша 18 669 қазақ, ал 2 нұсқа бойынша 18 089 қазақ легион жауынгерлері болғанын анықтаймыз. Бірақ, бұл екі сан да, соғыстан соң елге қайтарылып, түркістан легионының мүшелері ретінде сотқа тартылған тұтқындар санынан (23 143), кем екендігін көреміз. Сол себептен, соңғы нұсқа 3 бойынша есептелген қазақ легионерлер санының шындыққа жақын екендігін болжай аламыз. Қалған $34\,069 - 23\,143 = 10\,926$ (он мың тоғыз жүз) қазақ легионерлерінің тағдыры туралы қолымызда құжатталған деректер жоқтың қасы.

Дегенмен, олардың бір бөлігі американдық және ағылшын билігінің көмегімен басқа елдерге тұрақты түрде өмір сүруге жіберілгені, санаулыларының Германияда жасырын қалғаны қазіргі уақытта белгілі болып отыр. Шетелде қалған бауырларымыздың көпшілігі елге қайтудан үрейленіп, есімдерін, тағдырын жария қылмай, өмірден озды.

Кесте 7. КСРО-ның азиялық республикалары бойынша әскери тұтқындардың болжамдық саны

№ пп	Этникалық топтар	Қызыл Армия қатарына шақырылды	Түркістан жауынгерле рінің үлесі (%)	Тұтқындар	Тұтқында қайтыс болды		Аман қалды		служили	
					Қызыл Армия бойынша орташа мәліметтер бойынша	Легионерле рдің айтуынша	Қызыл Армия бойынша орташа мәліметтер бойынша	Легионерл ердің айтуынша	«Хивиде»	Түркістан легионында
1	Қазақтар	694 612	30,83	128 642	74 355	30 830	54 287	97 812	63 743	34 069
2	Өзбектер	1 020 000	45,27	188 904	109 186	45 270	79 718	143 634	94 915	48 719
3	Қырғыздар	188 705	8,37	34 948	20 199	8 370	14 749	26 578	17 541	9 037
4	Тәжіктер	172 128	7,63	31 878	18 425	7 630	13 453	24 248	16 003	7 746
5	Түркімендер	178 560	7,88	32 884	19 000	7 880	13 884	25 004	16 502	8 502
6	Жалпы	2 253 005	100%	417 256	241 173	100 000	176 884	317 276	208 704	108 572

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі:

Dogumunun 100. Yilinda Baymirza Hayit ve gunumuzde Turkistan tarihi arastirmalari, Uluslararası sempozyum, TDBB, Istanbul, 2017, p. 586

Аккулы С. Потери советской армии во время Великой Отечественной войны по нац. Составу // Радио «Азаттық», казахстанский военный сайт (<https://military-kz.ucoz.org>)

Аллворт Э. Россия: прорыв на восток. Политические интересы в Средней Азии, Центрполиграф, 2016

Антипин Н.А. Коллаборационизм в годы Великой Отечественной войны в архивных документах. 2018.

Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г., <https://ie.kz>, 2014

Владимиров В. Русская трагедия; советские люди на стороне Третьего рейха, 1941-1945, «Вопросы национализма» 2013, № 3(23)

Всесоюзная перепись населения 1926 и 1939 годов в Киргизской АССР, <https://open.kg/about-kyrgyzstan/population>

Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги. С. 75-76; Перепись 1939 года: Документальные источники ЦГАНХ СССР. Ч. 1. С. 18.

Ганиев К. Некоторые суждения о национальном составе населения Узбекистана (на основе Всесоюзной переписи населения 1926 и 1939г.г.), Исторические науки, 2017 (<https://cyberleninka.ru/article/>).

Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941-1945 гг., М, 2004

Есмаганбетов К.Л. Түркістандық әскери тұтқындар: құжаттар мен материалдар жинағы. Туркестанские военнопленные: Сборник документов и материалов. Алматы, «Арыс» баспасы, 2019. 296 бет.

Земсков В.Н "Статистический лабиринт" общая численность советских военнопленных и масштабы их смертности. // Российская история, 2011, № 3. С. 22-32.

Как воевали бойцы из Средней Азии на фронтах Великой Отечественной войны / Исполнительный комитет Содружества независимых государств, 2020, 20 марта. // <https://cis.minsk.by/news/13404>

Кара А. Истина Туркестанского легиона – между свастикой и красной звездой. Исследование / перевод с казахского языка. Астана, Исследовательский институт «Общественное мнение», 2015

Касымов С.: «Из 128 тысяч пленных казахов 23 тысячи вернулись домой» // Портал «Qazaqstan tarikhу», 2021, 27 октября // <https://e-history.kz/ru/news/show/33144>

Көкебаева Г.К. Германия – Россия – СССР: политика, война и плен. Алматы, Қазақ университеті, 2009

Қозыбаев М., Алдажұманов Қ. Күркіреп күндей өтті ғой соғыс // «Егемен Қазақстан» газеті, 8 мамыр 1993.

О реабилитации отдельных категорий военнопленных, <https://e-history.kz/ru/projects/show/33172>, 02.11.2021

Перепись населения СССР (1939) // Википедия (wikipedia.org)

Подпрятков Н.В. Участие представителей нерусских народов Советского союза в боевых действиях Второй мировой войны в противоборствующих армиях: сравнительный анализ // Известия Алтайского государственного университета, 2010. № 4/3 (68/3). С. 190-193.

Романько О.В Национальные формирования в армиях европейских союзников нацистской Германии (1941-1945) // Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. М., 2017. № 2 (9). С. 105-114.

Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование. М.: «Олма-пресс», 2001. 608 с.

Сапармурат Ниязов: туркмены составляют 91% населения Туркмении, «Демоскоп Weekly» - демографический электронный журнал, № 37-38, 2001

Стратиевский Д. Советские военнопленные Второй мировой и гуманитарное право. Могла ли Москва спасти своих граждан? // Журнал российских и восточноевропейских исследований. 2014. № 1(5). С. 79-90.

Тольц М. Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. VII Международная научно-практическая конференция (г. Усть-Каменогорск, 8-9 ноября 2005 г.). Сборник научных трудов. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2006. С. 327-334.

Хайит Б. Совет Иттифокида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари // Шарк юлдузи. 1992. № 3. Б. 154-155

ЦГА РК. Ф. 19. Оп. 1. Д. 2787. Л. 51-52об.

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 64 Оп. 1 Д. 1282. Л. 205-206.

Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. М., Русская панорама, 2009. 480 с.

References

Akkuly S. Poteri sovetskoy armii vo vremya Velikoy Otechestvennoy voyny po nats. Sostavu [Losses of the Soviet Army during the Great Patriotic War by National Composition] // Radio "Azattyk", Kazakhstan military website (<https://military-kz.ucoz.org>) (In Russian)

Allworth E. Rossiya: proryv na vostok. Politicheskiye interesy v Sredney Azii [Russia: Breakthrough to the East. Political Interests in Central Asia]. Centerpoligraf, 2016 (In Russian)

Antipin N.A. Kollaboratsionizm v gody Velikoy Otechestvennoy voyny v arkhivnykh dokumentakh [Collaborationism during the Great Patriotic War in Archival Documents]. 2018. (In Russian)

Assylbekov M.Kh., Asylbekova Zh.M. Naseleniye Kazakhstana mezhdru Vsesoyuznymi perepisyami naseleniya 1926 g. i 1939 g. [Population of Kazakhstan between the All-Union Population Censuses of 1926 and 1939] // <https://iie.kz>, 2014 (In Russian)

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F. 64. In. 1 C. 1282. L. 205-206.

CSA RK. F. 19. In. 1. C. 2787. L. 51-52ob.

Dogumunun 100. Yilinda Baymirza Hayit ve gunumuzde Turkistan tarihi arastirmalari, Uluslararası sempozyum, TDBB, Istanbul, 2017, p. 586 (In Turkish)

Drobyazko S.I. Pod znamenami vraga. Antisovetskiye formirovaniya v sostave germanskikh vooruzhennykh sil 1941-1945 gg. [Under the banners of the enemy. Anti-Soviet formations in the German armed forces of 1941-1945]. M., 2004 (In Russian)

Ganiyev K. Nekotoryye suzhdeniya o natsional'nom sostave naseleniya Uzbekistana (na osnove Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1926 i 1939g.g.) [Some judgments about the national composition of the population of Uzbekistan (based on the All-Union Population Census of 1926 and 1939)], Istoricheskiye nauki, 2017 (<https://cyberleninka.ru/article/>). (In Russian)

Kak voyevale boytsy iz Sredney Azii na frontakh Velikoy Otechestvennoy voyny [How soldiers from Central Asia fought on the fronts of the Great Patriotic War] / Ispolnitel'nyy komitet Sodruzhestva nezavisimyykh gosudarstv, 2020, 20 marta. // <https://cis.minsk.by/news/13404> (In Russian)

Kara A. Istina Turkestanskogo legiona – mezhdru svastikoy i krasnoy zvezdoy. Issledovaniye [The Truth of the Turkestan Legion – Between the Swastika and the Red Star. Research] / Translation from Kazakh. Astana, Research Institute "Public Opinion", 2015 (In Russian)

Kasymov S.: «Iz 128 tysyach plennykh kazakhov 23 tysyachi vernulis' domoy» ["Of the 128 thousand captured Kazakhs, 23 thousand returned home"] // Portal «Qazaqstan tarikhyy», 2021, 27 oktyabrya // <https://e-history.kz/ru/news/show/33144> (In Russian)

- Khayit B. Sovet Ittifokida turklikning va islomning ba"zi masalalari // Shark yulduzi. 1992. № 3. B. 154-155
- Kozybayev M., Aldazhūmanov K., Kürkirep kündeý ötti göy sogys [The war went by like a day] // «Yegemen Qazaqstan» gazetі, 8 мамыr 1993. (In Kazakh)
- Kokebayeva G.K. Germaniya – Rossiya – SSSR: politika, voyna i plen. [Germany – Russia – USSR: politics, war and captivity]. Almaty, Qazaq, universiteti, 2009 (In Russian)
- O reabilitatsii otdel'nykh kategoriy voyennoplennyykh [On the rehabilitation of certain categories of prisoners of war], <https://e-history.kz/ru/projects/show/33172>, 02.11.2021 (In Russian)
- Perepis' naseleniya SSSR (1939) [USSR Population Census (1939)] // Vikipediya (wikipedia.org) (In Russian)
- Podpryatov N.V. Uchastiye predstaviteley nerusskikh narodov Sovetskogo soyuza v boyevykh deystviyakh Vtoroy mirovoy voyny v protivoborstvuyushchikh armiyakh: sravnitel'nyy analiz [Participation of representatives of non-Russian peoples of the Soviet Union in the hostilities of World War II in the opposing armies: a comparative analysis] // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, 2010. № 4/3 (68/3). S. 190-193. (In Russian)
- Roman'ko O.V Natsional'nyye formirovaniya v armiyakh yevropeyskikh soyuznikov natsistckoy Germanii (1941-1945) [National formations in the armies of the European allies of Nazi Germany (1941-1945)] // Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh istoricheskikh issledovaniy. M., 2017. № 2 (9). S. 105-114. (In Russian)
- Rossiya i SSSR v voynakh XX veka. Statisticheskoye issledovaniye. [Russia and the USSR in the wars of the twentieth century. Statistical study] M.: «Olma-press», 2001. 608 s. (In Russian)
- Saparmurat Niyazov: turkmeny sostavlyayut 91% naseleniya Turkmenii [Saparmurat Niyazov: Turkmens make up 91% of the population of Turkmenistan] // «Demoskop Weekly» - demograficheskiy elektronnyy zhurnal, №37-38, 2001 (In Russian)
- Shtrayt K. «Oni nam ne tovarishchi...»: Vermakhat i sovetskiye voyennoplennyye v 1941-1945 gg. [“They are not our comrades...”: The Wehrmacht and Soviet prisoners of war in 1941-1945] M., Russkaya panorama, 2009. 480 s. (In Russian)
- Stratiyevskiy D. Sovetskiye voyennoplennyye Vtoroy mirovoy i gumanitarnoye pravo. Mogla li Moskva spasti svoikh grazhdan? [Soviet prisoners of war of World War II and humanitarian law. Could Moscow save its citizens?] // Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh issledovaniy. 2014. № 1(5). S. 79-90. (In Russian)
- Tol'ts M. Etnodemograficheskiye protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh. [Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories]. VII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya (g. Ust'-Kamenogorsk, 8-9 noyabrya 2005 g.). Sbornik nauchnykh trudov. Ust'-Kamenogorsk: Media-Al'yans, 2006. S. 327-334. (In Russian)
- Vladimirov V. Russkaya tragediya; sovetskiye lyudi na storone Tret'yego reykh, 1941-1945 [Russian tragedy; Soviet people on the side of the Third Reich, 1941-1945] // " Voprosy natsionalizma" 2013, № 3 (23) (In Russian)
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 i 1939 godov v Kirgizskoy ASSR [All-Union Population Censuses of 1926 and 1939 in the Kirghiz ASSR], <https://open.kg/about-kyrgyzstan/population> (In Russian)
- Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1939 goda: Osnovnyye itogi. S. 75-76; Perepis' 1939 goda: [All-Union Population Census of 1939: Main Results. P. 75-76; Census of 1939]: Dokumental'nyye istochniki TSGANKH SSSR.. Ch. 1. S. 18. (In Russian)
- Yesmaganbetov K.L. Türkistandyk, әскери тұтқындар: кәушәттар мен материалдар жинағы. Turkestanskiye voyennoplennyye: Sbornik dokumentov i materialov. [Turkestan prisoners of war: collection of documents and materials] Almaty, «Arys» baspasy, 2019. 296 bet. (In Kazakh)
- Zemskov V.N "Statisticheskiy labirint" obshchaya chislennost' sovetskikh voyennoplennyykh i masshtaby ikh smertnosti. ["Statistical Labyrinth" The total number of Soviet prisoners of war and the scale of their mortality] // Rossiyskaya istoriya, 2011, № 3. S. 22-32. (In Russian)

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

ГТАХР 03.00.20

**ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ:
РЕПРЕССИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕС
АЙЛА-ШАРҒЫЛАРЫ, СТРАТЕГИЯЛАРЫ МЕН ТАҒДЫРЛАРЫ**

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы^{1*}

¹ Философия және теология ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті деканы, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Қуғын-сүргін жылдарындағы Қазақстандағы ислам діні және қызметкерлері» тақырыбы зерттелген. Бұл зерттеуде кеңестік кезеңдегі дінге қатысты теориялық, идеологиялық, философиялық, саяси-практикалық және құқықтық ұстанымдар мен тұжырымдар және осы тақырыптың басты зерттеушілерінің еңбектері негізге алынып, сараптама жасалынды.

Түйін сөздер: дін, құқық, ұстаным, мемлекет

МРНТИ 03.00.20

**ДЕЯТЕЛИ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В ГОДЫ РЕПРЕССИЙ:
БОРЬБА, СТРАТЕГИЯ И СУДЬБА БОРЦОВ ПРОТИВ РЕПРЕССИЙ**

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы^{1*}

¹ Доктор философии и теологии, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясауи, декан теологического факультета, Казахстан, Туркестан. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется тема «Религия и служители ислама в Казахстане в годы репрессий». В этом исследовании были основаны и проанализированы теоретические, идеологические, философские, политико-практические и правовые позиции и выводы, касающиеся религии в советский период, а также работы главных исследователей этой темы.

Ключевые слова: религия, право, позиция, государство

IRSTI 03.00.20

**SERVANTS OF ISLAM IN THE YEARS OF EXILE:
THE STRUGGLE, STRATEGIES AND FATE OF
THE STRUGGLE AGAINST REPRESSION**

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly^{1*}

1 Doctor of Philosophy and Theology, Professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Dean of the Theological Faculty, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Corresponding author

Abstract. The article examines the topic "Religion and the servants of Islam in Kazakhstan during the years of repression." In this study, theoretical, ideological, philosophical, political, practical and legal positions and conclusions concerning religion in the Soviet period, as well as the work of the main researchers on this topic, were based and analyzed.

Keywords: Religion, law, position, state

Kіpіcne: Біріншіден, бұл кезең «Сталиндік репрессия» ретінде танылғандықтан да нәтижесі белгілі деп қорытылған. Екіншіден, кеңестік режим атеистік идеологияға негізделгендіктен де, ол кезеңде дін, діни білім, діни тәжірибе, діни таным мен діни сана туралы дәстүрлі теологиялық тіпті, дінтанушылық зерттеулер өте аз болды. Үшіншіден, бұл кезеңде де дін құбылысы өзінің жандылығын, экзистенциялық тіршілігін жоғалтқан емес. Жоғалтпағандығының дәлелі – кеңестік режимнің де арнайы дінге қатысты саясаты, методологиялық негіздемесі, ұстанымдары мен идеясы болған. Сондықтан да дінге қатысты теріс, бұрмаланған, нәтижесі нақты өзгермес қалыптар жасалған деп тұжырымдалған (Материалы Государственной комиссии, 2022: 11).

Тақырыпқа кіріспес бұрын алдымен Сталиндік репрессия кезеңінің алдындағы қазақ мұсылмандығы, Қазақстандағы ислам дінінің мәртебесі, моральдық құндылықтық әлеуеті туралы шолу жасаған абзал. Сонда Сталиндік репрессиялық машинаның ғылыми теориялық негіздері мен дінге қарсы саясатының ауқымы да, тетіктері де ашыла түседі әрі оған қарсы қазақ мұсылмандарының жүргізген күресінің салмағы айқын көрінетін болады.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Қазақ даласындағы ислам білім беру жағынан да дүниетанымдық, аксиологиялық ықпалы жағынан да ықпалды орталықтық қуатқа ие болатын. 1912 жылы бір ғана Алматының маңында 288 мешіт, 175 имам, 14 молда, 84 қадым медресесі, 27 жәдиттік медресе болған (Султанғалиева, 1998). Кейбір зерттеушілер бұл кезеңді «Сопылық өрлеу» кезеңі деп те атайды. Себебі, әрбір мешіт-медресенің басында діни сауаты өте жоғары ишан, ахундар болды. Кейбір қазақ ишандарының мүридi 10-15 мыңға дейін жеткен (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 133). Тіпті 1925 жылға дейін Орал губерниясындағы Қосдаулетов, Айсариев деген ишандардың әрқайсысында 800-ге дейін мүридтері болған (Нуртазина, 2008: 10). Қазақ даласындағы «ишандар дәуірі яки құбылысы» әлі де терең зерттеуді талап ететін тақырыптардың басында келеді. Оның үстіне әлі де болса Сталиндік репрессияға қарсы ишандардың айла амалдары мен тұлғалық орны және рөлі ғылыми тұрғыдан сарапталмады.

Революцияға дейін елде медреселер мен мектептер саны төмендегідей болды: Ақмола облысында 1896 ж. 13 медреселер мен мектеп болса, ондағы оқушылардың саны 547 адам болды, ал 1898 ж. сәйкесінше 11 және 425 болды; Семей облысында 1884 ж. 10, ал 1895 ж. 17 мектеп пен медресе болып, оларда, сәйкесінше, 615 және 900 оқушы оқыды. Медресе мен мектептердің саны жағынан Орал, Сырдария облыстары алдыңғы қатарда болды. Мысалы, Орал облысында 1896 ж. 206, ал 1897 ж. 198 мектеп пен медресе жұмыс істесе, Сырдария облысында 1892 ж. олардың саны 1532 және 1895 ж. 2443-ге жетті. Ондағы оқушылардың саны аталған жылдар аралығында 27082-ден 28898-ге дейін артты. Жетісу облысының 64 мектеп-медресесінде 1891 ж. 12510 оқушы білім алса, 1897 ж. 88 мектеп пен медреседе 12835 бала оқыды (Нуртазина, 2008: 96). Н. Остроумов 1912 жылы Түркістан өңірінде 7290 мектеп, 376 медресе болғандығын айтса, ал өлкелік әкімшіліктің 1912 жылғы есебі Түркістанда 6022 мектеп, 445 медресе болғанын көрсетеді. Әрбір мектеп-медреселерде жыл сайын 200 жуық шәкірт білім алған. 1917 жылы «Қазақ» газетінде Уфадағы «Ғалия» медресесін 154 қазақ бітіріп шыққандығы жазылған. 1925 жылға дейін Қазақстанда діни жандану шыңына жеткен. Сол кезде қазақтардың 90

пайыздан астамы діни сауатты еді. 1926 жылы Жетісу өңірінде 458 молда тіркелген. Оның 90 пайызы этникалық қазақ (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 107-108).

Медреседе білім алып шыққандарға – ахун, ишан, абыз, дамолла, қалпе, молда сияқты діни атақ беретін. Медреседе дін ілімімен қатар, астрономия, химия, география, физика, математика, биология, медицина пәндерін де оқытатын. Сол уақыттағы мәліметтерге қарағанда елде 26 мыңнан астам мешіт жұмыс істеген. 1924 жылы Қазақстандағы медреселер мен теккелердің саны 2403-ге жуықтаған (Всесоюзная перепись населения 1937 г., 1991: 38).

1917 жылғы Ақпан революциясына дейін Сайрамда, Түркістанда, Ақмешітте және Әулиеатада 31 медресе бар еді, Семейде сол жылдары 5083 оқушысы бар 17 мектеп және медресе жұмыс істеген, Торғай облысында 457 оқушысы бар 59 мектеп пен медресе, Ақмола облысында 14, Шығыс Қазақстан облысында 415 ер оқушысы бар 36 мектеп пен медресе жұмыс істеген. 1910 жылғы қорытындыға сәйкес, Жетісу өңірінде 12835 оқушысы бар 88 медресе және 7 мұсылман мектебі, Орал облысында 4926 оқушысы бар шамамен 206 мектеп пен медресе болған. Қазан төңкерісіне дейін Орынбор губерниясында 104 мектеп болды, олардың 10-ы «жаңа әдісті» мектептер санатына жатты, сонымен қатар 94 мектеп мешіттердің жанында қызмет еткен. 1910 жылы Қарнақ ауданында 30 мешіт, және 4 медресе жұмыс істеген (Исхаков, 2000: 117). Комунистік режиміне дейін яғни, 1918 жылы кеңес билігі орнаған кездегі бір ресми ақпарат деректерінде Қазақстан халқының саны 9,5 млн. болған. Оның 88,4% мұсылмандар құраған (Аманқұл, 2020: 165). Тарихшы Ш.Хаитовтың айтуынша, большевиктер 1930 жылға дейін Түркістандағы 100 мешітті өртеп жіберген. Ал, шағын зиярат орындары қадірсіз үйіндіге айналған (Хайитов, 2009). 1913 жылы Алматы облысының Шелек ауданында қазақ жұртының жиналып, діни-ғұрыптық жоралғы өткізетін 94 орны болған. 1929 жылы олардың бір де біреуі қалмады. Ресми дерек бойынша 1912 жылы Шелекте 26 000 мұсылманнан 1929 жылы 23% пайыз мұсылман қалған (Аманқұл, 2020: 165).

Қазан, Ташкент, Омбы, Орынбор баспаларынан діни қиссаларды, аңыз-хикаялар қайта басылып, көбейтілген. Сол кезеңдерде баспа бетін көрген кітаптардың 90 пайызы қиссалар болған. Революцияға дейін 854 кітап басылып шыққан. Жалпы тиражының өзі 2 миллион 251840 кітапты құраған. Татар жәдитшілерінің «Мұхтасар» мен «Ғылымхалына» еліктеп Шәкәрім «Мұсылмандық шарты», Ыбырай Алтынсарин «Мұсылмандық тұтқасын» жазып шықты (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 184).

Бұл жерде сандық және сапалық платформаларды берудегі мақсатымыз - Қазақстандағы тарихи, өркениеттік, діни және ұлттық болмыстық тіршіліктің «Сталиндік қуғын сүргін» процесінің басында қандай болғанын және үдеріс соңында одан не қалғаны туралы тұжырым жасау екендігіне назар аудару болатын. Бұл тұрғыдан алғанда осындай зерттеулер Қазақстандағы жалпы мұсылмандардың саны мен сапасын анықтауда аса қажетті болып табылады.

Большевиктер алғашында ислам дініне қатысты жылымық саясатын жүргізді. Алғашқы жылдары революциялық үндеулерде дін құбылысына саяси қолдау көрсетілетіндігі айтылды. Расында ол уақытта әлі компартияның құпия саясатының бет пердесі ашылмаған кезі еді. В.И.Ленин большевиктерге «Мұсылман еңбекшілерге қалайда жағуға тырысындар. Барынша сеніміне кіріңдер» деп тапсырған. Шындығында дін туралы көзқарасын партия көсемі В.И. Ленин 1909 жылы ақ өзінің резолюциясында нақты білдіріп кеткен болатын (Ленин, 1983: 20). Екіншіден олармен күресетіндей де күші жоқ еді. Әрі қазақша білетін коммунистері саусақпен санарлық болатын. Сондықтан 1925 жылға дейін тыныш жатты. Қайта мұсылмандардың сеніміне кіру үшін мұсылман құрылтайларын өткізіп тұрды. 1919 жылы Құрбан айт, Ораза айт, Наурыз мерекесін тойлауға рұқсат етті. 1924 жылдан бастап Уфадан «Ислам» деген журнал шығарды. Себебі СССР-де мұсылмандар сауатты саналған. Ол заманда олармен санаспауға болмас еді. Бірден күресу қиын тиеді. Үшіншіден, Ленин өлген соң партия ішінде билікке таласып, өзара қырқысып жатты (Ленин, 1983: 102). Сондықтан, Орта Азия елдеріне қарауға

мұршасы болмады. Бірақ дінге қарсы арнайы баспалар қызмет етті. В.И. Лениннің «Социализм және дін» кітабы бірінші орында болды. Бұқаралық ақпарат құралдары, «Атеист» «Безбожник» баспалары, «Революция и церковь» «Наука и религия» газеті мен журналы, «Безбожник» газеті, «Безбожник у станка» және «Антирелигиозник» журналдары жарты миллион тиражбен шығып, атеизм идеялары белсенді түрде насихатталды. «Жауыққан құдайсыздар ұйымы», «Безбожник» газеті «Құдайсыздар одағы» құрылды. Дінмен күрес – бұл социализм жолындағы күреспен теңестірілді.

1925 жылы «Жауыққан атеизм одағы» («Союз воинствующих атеистов») құрылады. Жайлап Орта Азиядағы ишан, молда, сопыларды контрреволюционер, басмашы деп танитын үкім шығару басталды. Казкрайком 1927 жылғы 8 маусымда қатаң қаулы қабылдайды. Онда Мұсылман дінімен күресу үшін алдымен Қазақстанды Орта Азиядағы діни орталық, медреселерден ажырату керектігі айтылады. «Бірде бір қазақты Самарқан, Бұхарадағы медреселерден білім алуға жібермеу керек. Билік осыны қатаң қадағаласын. Самарқан, Бұхарадағы ишандармен байланыс орнатқан ахун, молдалар басмашы, социализмнің жауы деп танылсын, қатаң жазаға тартылсын (Zholdasuly, 2023: 223)» деді. Осылайша Алаш баласын Орта Азиядағы медресе ошақтарымен байланысын үзді.

Кеңестік режимнің исламға деген саясаты оның медреселерге қатысты ұстанымынан ашық көрініс тапты. Коммунизм көсемі В.И. Ленин «жаңа қоғамға жаңа адамдарды баулуды бірден жүзеге асырамыз деу утопия» екенін ескерткен болатын (Атеизм в СССР, 1986: 238). Сондықтан алдымен «халыққа білім беруді» жаңа жүйеде, жаңа мазмұнда енгізу керек болды. Бұл комунистік жаңа жүйе өзін «сауатсыздық және надандықпен» күресу арқылы танытты. 1918 жылы 18 ақпанда Оқу Ағарту мемлекеттік комиссиясы тарапынан «Секулярлы мектеп» қаулысы қабылданып, барлық мемлекеттік, қоғамдық және жеке меншік мектептерде дінді оқытуға тиым салынды (Садыкова, 2015: 46). Құжаттың 9-тармағы бойынша мектеп діннен бөлінді, медреселер жабылды, діни білім беру, діни оқулықтар шығару тоқтатылды. Сол жылдары Қазақстанда қабылданған құжаттар Ресейде қабылданған секуляризацияның заңды жалғасы болатын. Нәтижеде діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі нәтижесінде медресе, текке, зауия мен молда, ишан, шайхтар қуғын-сүргінге ұшырады. Дін адамдары бала тәрбиесі мен білім беру ісіне араласпайтын болды. Дегенмен кейбір деректерде мұсылман дін адамдарының кеңестік құжат-декретке пысырмай астыртын болса да діни білім беруін жалғастырғаны туралы кездеседі (Садыкова, 2015: 31). Ал, Қазақ ССР-дегі діни оқу орындарды, мешіт-медреселерді жабу науқаны радикалды түрде жүргізіле бастайды. Қазақ мұсылмандары Ораза мен Құрбан айтты, сосын Наурызды 1926 жылған дейін тойлады. Бірақ құқтары шектелді, сайлаудан шеттетілді, қалың мал ескілік ретінде танылды, молда ишандарға «артығымен» салық салынды. Оны орындау мүмкін емес еді. Сондықтан салық төлей алмаған молда ишандардың медреселері мен мешіттері жабылды. Мысалы 1924 жылы Бөкей Ордасының Жымпиты уезіне қарасты 9 мешіт жабылып, молдалар сотталған (Нургалиева, 2005: 165). Кейбір құжаттарда 12 мың ғибадатхана мен мешіттердің 10 мыңы жабылған. 90-97% пайыз молдалар мен азаншылар діни рәсімдерді атқару құқтарынан айрылған. 1923 ж. көктемде өткен РК(б)П 12-ші съезі құжаттарында Одақ республикаларындағы мұсылмандар саны 30 млн. адам деп көрсетілген (Все религиозные организации, 1994: 69-72).

Ал енді 1924 жылға қарай Қазақстанда бірнеше ондаған медреселер, мешіттер, сопылық тариқаттар жандана бастайды да, мүриттер саны 500-800-ге артады (Нургалиева, 2005: 165-170). Негізінен қазақ балалары діни сауатын «ауыл молдаларынан», яғни ишан, пірадар, ахун сияқты тұлғалардан алған. Бұл деректер негізінен орыс зерттеулерінен алындықтан кейбір қазақ даласындағы ислами білім беру ошақтары туралы терминологиялық ерекшеліктер ескерілмеген. Медресе мен мешіт ірі елді мекендер, қала мен қыстақтарда орын алғандықтан ресми тіркеуде болды. Ал текке, зауия, ханака, ленгер сияқты сопылық білім беру орталықтары жайлау мен қыстауларда болғандықтан кеңестік өкімет тарапынан ресми тіркеуге алу мүмкін болмаған сияқты. 1930-1937 жж.

коммунистік атеистік науқанында Ақтөбе, Павлодар, Ақмола, Өскемен, Шымкент, Алматы, Жамбыл облыстарында барлық мешіттер жабылды (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 256). Қазақстандағы коммунистердің, ресми билік органдарының хаттама деректері бойынша, 1929 жылы Қазақстан АКСР-де 2041-ға жуық мешіт, шамамен 3391 қазы, муаззин және имамдар, 4 570 шәкірт, 323 мешіт, құжыра болған (Садықова, 2015: 287-292).

1929 жылдың 8 сәуірінде Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Президиумы мен РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі «Діни бірлестіктер туралы» қаулы қабылдады. Осы қаулы қабылданғаннан кейін Қазақстан аймақтарында 15-75 тен муридi бар 20 медресе жабылды. Сол уақытта тек Сырдария өңірінде 5115 талабасы бар 276 медресе жұмыс істеген (Аманқұл, 2020: 165). Жалпы мурид, халфа дайындайтын құжыра Қазақстан аймағында ишандар қолында болған. Әрбір ишанның 10 000-нан 15 000-ға дейін муридi болған. Сондай дерекке Аппақ ишан да іліккен. Ол Сыр бойы мен Қаратау өңіріне ықпалды еді. Өзі тұтқындалып, кейіннен 1926 жылы Шаяндағы Аппақ ишан мешіті мен медресесі, Шымкент қаласындағы Шыңғысбай Дәуітұлы мешіті мен медресесі жабылды (Аманқұл, 2020: 165).

1928 жылы мамырда Б(б)КП ОК саяси басқармасы мұсылман медреселерін жабу қарарын алды. Тек қана медреселерді жабу емес, ислам діні графикасы болып табылатын арабша жазу, әліппе, араб тілі қолданыстан шығарылды. Орнына латын әліппесі 1929 жылы, кейіннен 1940 жылы кириллица енгізілді. Қазақтың әліппесін жою – ислам символын құрту, сондықтан коммунистік идеология көсемдері араб әліппесімен қоса діннің де ықпалы өшеді деп есептеді. Нәтижесінде, араб әліппесімен жазылған кітаптар тәркіленді, тоналды, өртелді. Ал сол кітаптың иелері де қуғын-сүргінге ұшырады, қамалды, айдалды, атылды. Қазір сол қуғын-сүргінен зардап шеккендер бабаларынан мирас қалған, жерге көмілген немесе жасырылған қолжазбаларына әлі күнге дейін күдікпен қарап отыр. Кейбір құжаттарда Түркістаннан тек қана Иасауи мұрасында қатысты қолжазбалардың 12 вагоны Ташкентке жөнелтілген деген деректер бар (Кенжетаев, 2021: 66-76).

1929 жылдан бастап ауыл молдаларынан діни білім алушылар қатаң бақылауға алынды, қудаланды. Баласын молдаға сауат ашуға берген ата-ана баласымен бірге қатаң жазаға тартылды. Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне зиярат жасауға тыйым салынды. 1927 жылы большевиктер жүргізген рейд кезінде кесенеге бір құрбан айтта 5000-8000 арасында мұсылман жиналған. Мұсылман жұртының осыншама көп мөлшерде бір жерге жиналуы большевиктер үшін өте қауіпті еді. Сондықтан Түркістан маңындағы мешіт-медресе мен әулиенің қабірлерін және мавзолей маңына жерленген хан-сұлтандардың мазарын қиратуға көшті. Ол заманда Иасауи кесенесі Әмір Темір қалдырған уақф жүйесі бойынша қожалардың қолында болатын. Оларды мұсылмандар Иасауидің ұрпақтары, піріміздің аманаты деп құрметтейтін (Кенжетаев, 2021: 103). Олар кесенедегі зиярат қызметі мен шырақшылық міндет атқаратын. Большевиктер оларды да тұтқындап, Сібірге айдап, кесенеден аластады. 1935 жылы Иасауи кесенесіндегі Тайқазанды Эрмитажға әкетпек болады. Шырақшысы Қыдырбай Құрманбайұлы қожа тұқымынан еді. Ол бабамның Тайқазанын бермеймін деп қарсы тұрады. Тіпті Тайқазанға жолаған адамды өлтіремін деп қорқытады. НКВД қызметкерлері 58 статьямен контрреволюционер ретінде соттап, Сібірге 15 жылға айдап жібереді (Қари, 2015: 20).

1918 ж. бірінші РКФСР Конституциясында дін мен мемлекеттің өзара бөлінуі жарияланған. Осындай құжаттар негізінде, кеңестік режим мұсылмандар арасында таптық жік салып, бай мен кедей диалектикасын жақсы пайдаланды. Байларды жаппай қуғынға ұшыратты. Көзі ашық, сауатты, діни білімді ғұламалардың көзін жойды. Жалпы коммунистік режим дін феноменінің барлық қабаттарына соққы беруді басты мақсат етіп алды.

Большевиктер үшін тағы бір қауіпті күш сопылық құбылысы болатын. 1929 жылға дейін 2 469 ишан қамалып, ит жеккенге айдалды. 1931-32 жылдары ел ішінде жасырын

мешіт-медресе ұстап отырған 19 812 ишан ұсталып, жазаға тартылған. 1940 жылдың өзінде КарЛагқа 355 ишан этаппен кеткен. Олардың отбасына ауыр салық пен айыппұл салды. Бала-шағасы, немересіне дейін қуғындалды. Бәрін «Халық жауының баласы» деген қара таңба басылды. Олар еш жерге жұмысқа алынбады, оқи алмады, сайлауға түсу, құқтары шектелді, адам санатынан ажыратылды. Бір ғана мысал, 1938 жылдың өзінде Торғай ауданындағы бір мектептен Ахметов деген мұғалімді жұмыстан шығарып жіберді. Себеп әкесі сопы. Коммунизмнің жауы болған. Бірақ Ахметов әкесінен 5 жасында жетім қалғанын, тіпті әкесінің түрі есінде қалған-қалмағанымен де шаруалары болған жоқ (Кенжетасов, 2021: 104). Большевиктер, суфизмді Аббасидтер халифатына оппозициялық сипатта қалыптасты деп түсіндірді. Сонымен қатар, «Суфизм Зороастризм, Мазоаизм, Манихеизм, Карматия ағымдарымен бірлесіп Иранда, Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігінде оппозициялық қарулы көтеріліс жасаған» деген болжам айтқан. Көтерілістерде сопылар революцияшыл әрекеттің бастауы болған, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік пен әлеуметтік теңсіздік үшін күрескен. Бұл жерде коммунизм идеологтары сопылықтың социализммен өте жақын институт екендігін айтқысы келген, солай дәлелдеуге тырысып баққан. Идеологиялық күресте, большевиктер, сопыларды өз жақтарына тартқысы келген.

Большевиктер үшін екінші қауіпті нәрсе наурыз мейрамы еді. Себебі бұл күні де жұрт рухани бірігіп кететін. Сондықтан 1926 жылы Наурыз мерекесін тойлауға шек қойса, артынша 1930 жылдан бастап Құрбан айт, Ораза айт мерекесін тойлауға тыйым салды. Бұлар да большевиктер үшін қауіпті болды. Жұрт жиналып, бас қосып діни-қиссалар, тарихи жырлар айтатын. Рухани бір сергіп қалатын. Сондықтан олармен де күресу қажет болды. Осы мерекелерге қарсы үгіт-насихатты пионерлер, комсомолдар арқылы жүргізді. Большевиктер «Рамазан» айын «Коммунист мейрамы» деп өзгертті (Камалова, 2022: 129). Мұсылмандар бір ай ораза ұстағанда, коммунистер олармен қабаттасып «комсомолдар мен пионерлерден» арнайы үгіт-насихат тобын құрып, көше-көше, ауыл-аймақты аралап салтанатты марш ұйымдастырды. Осылайша бұрын жастар рамазан айында «жарапазан» айтатын болса, енді коммунизмді насихаттады.

Тарихшы Назира Нұртазина «1928 жылдары жүргізілген «...колхоздастыру саясаты, байларды конфискациялау, ұлтшылдармен күрес бәрі Исламмен тығыз байланысты. Себебі қазақ ауылдарында, байлар мен ұлт зиялыларының артында сопылық, ишандық мектеп тұр еді (Нуртазина, 2008: 14)» дейді. Қазақстанда Жауыққан атеизм одағы 1928 жылы 17 қыркүйекте «...діни ғимараттарды клубтарға, музейлерге, би алаңдарына, кинотеатрға айналдырсын» деген қаулы шығарады. Бірақ жергілікті жұрт қанша дегенмен «Құдайдың үйі» деп мешітті би алаңына айналдыруға дәттері шыдамайды. Сол кезде большевиктер мешіттің киесін кетіреміз деп ішіне жиналып алып арақ ішетін. Папирос шегіп, гормонмен өлең айтатын. Тіпті мешіттерге салдақы әйелдер әкеліп сайран салды деген де деректер айтылады. Большевиктердің ең көп қолданған тәсілінің бірі шошқаны мешіттің ішіне апарып кіргізу еді. Кей құжаттарда имам, молдаларды қорқытып мешітте арақ ішкізген, темекі шеккізген, оларды боқтап, ұрып-соққан жайттар болған (Нуртазина, 2008: 14). Кейбір мешітті мал қораға, қоймаға, асханаға айналдырған. Мешіттің мұнарасына радиостанция орналастырған. Жергілікті газет-журнал мешіт-медресенің қалай жабылғанын, имамдардың қалай арақ ішкені жайлы жарыса жазу үрдіске айналған. Мысалы, «Джетысуйская Искра» газетінде 1928 жылғы 24 желтоқсанда «Мечеть под клуб», «Еще одна отвоеванная мечеть» деген мақалалар жарық көрді. Ол газеттерде Шелек ауданындағы мешіттердің қалай жабылғаны туралы жарыса баяндалған. Салыстырмалы түрде айтсақ 1913 жылы Шелекте 94 мешіт болған болса 1929 жылы соның бірде біреуі қалмаған. 1912 жылы Орта Азиядағы 26 мың мешіттің 90 % пайызын жоқ қылған (Zholdasuly, 2023: 98). П. Красиков көрсеткен мәліметте 1931 жылға дейін 1630 діни ғимараттың жабылғаны айтылады. Қазақстанда 1918 жж «Мұсылман комиссариаттарын ұйымдастыру туралы» қаулы негізінде Семей мен қазіргі Алматыда қалаларында орталықтар құрды. Алғашқыда кеңес режимінің дін саясаты «Діннің

мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы» декретімен нақтыланған болатын. Бірақ, бұл ұстанымға тоқтамай, кейіннен мешіт, медресе, имам, молда, қожа, сопы, дәруіштерге қарсы саясатты күшейтіп, жазалау акцияларын қолданды. Мысалы Қазақстанда 1918-1931 жж. 1630 ғибадатхана, олардың ішінде 782 мешіт жабылды. 1931-1933 жж. 8 оқу орны жабылды (Садыкова, 2015: 65-70). Кейбір мәлімет бойынша 1929-1933 жж. Қазақстанда 198 мешіт жабылған. Мешіт, медресемен қатар араб тілді және араб графикасымен жазылған кітаптар, оның ішінде Құран жаппай жойылды. Жаппай діни мотивте шыққан наразылықтар пен көтерілістер де жаншылды (Нуртазина, 2009: 80-87). Мешіттер мен шіркеулердің жаппай жабылуы кейін де жалғасын тапты. 1941 ж. дерек бойынша Қазақстанда ресми түрде әрекет ететін мешіт-медресе қалмады (Садыкова, 2015: 65-70).

1929 жылы 13 желтоқсанда «Советская степь» газетінде «Красный флаг на минарете» деген мақала шығады (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 203). Онда да мешіттердің мәдени орындарға айналғаны жазылады. Түркістан қаласындағы Өзірет Сұлтан кесенесін де музейге айналдырады. Сол кездегі құжаттарда бұл антиисламдық насихат жүргізудің үлкен ошағы және құралы болуы тиіс делінген (Политические репрессии в Казахстане в 1937-38гг., 1998).

Большевиктік анτισлам саясатының бірі – латын графикасын енгізу болды. Расында «антимұсылмандық шаралардың ішіндегі ең радикалы – әліпбиді өзгерту болды». Араб жазуын жоюмен халықты Құран оқудан мақұрым қалдырды. Қалың жұртты сан ғасырлық мұрасынан, өркениетінен, идентификациясынан айырды. Патшалық Ресейдің жарты ғасыр бойына исламмен күрескенде дәл мұндай жетістікке жетпеген еді. Айналдырған 10 жылдың ішінде қазақ баласы арабша әріп танымайтын, Құран, хадис оқи алмайтын жағдайға жетті.

Артынша, сатылай қадаммен КазАССР ЦИК «араб жазулары, араб тіліндегі кітаптар жастарға түсініксіз. Оларды айналымнан алу қажет» деген қаулы шығарды. Осыдан бастап араб тіліндегі, араб жазуындағы кітаптарды жою науқаншылдыққа айналды. Большевиктер ауыл-ауылды аралап, ескі кітапты тәркілеп, жинап, оларды «коммунизмнің жауы» деп отқа өртеді. Өртелген кітаптың қатарында «Қисса сул-әнбия», «Миғражнама», «Мұхаммедия», «Сияр шариф», Бақырғанидің «Қияметнамасы», «Миғраж баяны», «Нәһу сарф», «Мантық», «Мұхтасар», «Рад уль-мұқтар», Софы Аллаярдың «Сәбәт ал ғәжизин», «Зарқұм», «Тұхфат ал мулук», «Диуани Хикмет» сияқты кітаптар болған (Zholdasuly, 2023: 61). Құран Кәрімді пайдасыз кітап деп аяққа таптап, отқа жақты. Таптап, күлқоқысқа тастады. Большевиктердің бұл масқара ісін көргендерде Құранды бүйтіп қорлағанша жерге көму керек деген ой келді. Осыдан соң ел ішінде Құран Кәрімді, аталарынан қалған аманаттарды, ескі кітаптарды киізге орап, жасырын, түн ішінде моланың басына көму үрдісі етек алды. Енді ескі кітапта жазылған аңыз, қиссалар тек үлкен буын ұрпақтың жүрегінде ғана сақталды. Расында ислам тек ауылдағы шежіре, дастан, қисса, аңыз білетін қарапайым адамның аузында ғана қалды.

1932 жылға қарай атеистік бағыттағы газет-журналдар да күрт өсті. СССР бойынша тек діни сенімдерді талқандаумен арнайы шұғылданатын 10 газет, 23 журнал болды. Бұрын 1924 жылы мұсылмандардың сенімін жаулау үшін большевиктердің ашып берген Уфа қаласындағы «Ислам» журналы атын «Алласыз» деп өзгертті (Кеңес өкіметінің дін саясаты. 2022: 75). Журналда Құран кереметін астрономия, биология, медицина ғылымдарымен талқандайтын мақала тұрақты басылды. «Дінмен күресу – социализм үшін күрес» деген девизбен ауыл-аймақты аралап түрлі көрмелер, лекциялар ұйымдастырылды. Исламды мазақ еткен спектакльдер де көрсетілді. Оған ауыл балаларын қатыстырып ойнатты. Исламға қарсы газет-журналдың тиражын көбейтіп, ауылдарда тегін таратты. 1929 жылы Қостанайда «Антирелигиозный университет» деген оқу орны ашылды. Онда қазақ тілінде сабақ беретін бөлімдер болды. Ол бөлімдерде негізінен ауыл-аймақта Исламмен күресудің тәсілдері үйретілді. Исламмен күресетін мамандар арнайы дайындалды. Ел ішінде «қызыл отау», «қызыл шайхана» сияқты анτισламдық орындар

көптеп ашылды. Қызыл отаулар міндетті түрде мешіт-медресенің қарсы бетінен ашылатын. Олар бозбалаларға карта ойнауды, темекі тартуды, арақ ішуді үйретеді. Мұсылмандық әдеп пен ырым-тыйымның терістігін айтып түрлі дәлелдер келтіретін. Антисламдық лекцияда исламның мынадай ғұрыптары терістелді. Сүндеттеу, намаз оқу, ораза ұстау, қажылыққа бару, жаназа шығару. Баланы сүндеттеудің қажеті жоқ. Бұл молдалардың кәсібі. Мал табу үшін ойдан шығарған дәстүрі деді. Ортаға сүндеттелмеген орыс баласын әкеледі. Соны қазақтарға үлгі етіп көрсетеді. «Міне, өздеріңдей адамның баласы. Сүндеті жоқ. Ол да өмір сүріп жатыр» деп салыстырды. «Ешқандай санитарлық сақтық жасалмайды. Медицинадан дәлелдер келтіреді. Намаз еңбекшілер уақытын алады. Дәрет алу суды ысырап ету. Ораза ұстау еңбекшілердің денсаулығына зиян. Асқазанда ауру пайда болады. Ораза жарлы-жақыбайды осы кедейлігіне, аш жүргеніне төзу үшін қолдан жасалған ереже. Ал дін молдалардың баю көзі, кәсібі. Молдалар осы кәсібінен айрылмау үшін адамды намазға байлап қойған-мыс. Ал құрбан шалу – молдалар мен арамтамақтардың ойдан шығарған рәсімі болып насихатталды. Халыққа ең ауыр тигені – жаназа мен бала сүндеттеу еді. Біреу-міреудің баланы сүндеттеп жатқанын көріп қойса соттап, Сібірге айдап жіберетін. Жұрт ұлдарын жасырын сүндеттейтін болды. Қызыл отаудағы большевиктер 5-10 жасар балаларды күн сайын түгендейтін. Сондықтан, кей баланың бір апта ауылда болмай қалуы үлкен күдік, тергеу-тексеріске ұласатын. Екінші, жаназа шығару. Ел ішінде жаназа оқитын молда қалмады. Егер біреу діни сауатым бар деп жаназа оқыса міндетті түрде тергеліп, сотталатын. Амал жоқ, марқұмның жаназасыз түнде үйдің ішінде жасырын шығарып, күндіз жерлеуге мәжбүр болды. Мазарының басына айшық емес, қызыл жұлдыз қою міндеттелді. «Біссімілдә», «Алла», «Құдай» деп айтатындарға штраф салынды. Егер бірнеше мәрте айтса түрмеге қамалды (Нуртазина, 2008).

1931-32 жылдардағы қолдан жасалған аштықтан қазақтың 2/3 бөлігі опат болды. Қаншама қазыналы қариялар өзі де ілімі де келмеске кетті. 1937 жылы Қазақ Өлкелік Атқару Комитеті бюросы ел ішіндегі кезбе дәруіш, молдаларды, діни сауатты адамдарды «Троцкий-Зиновьев, контрреволюционер, байланысы бар» деп репрессия бастады. Осылайша, репрессия кезінде де алаш зияларымен қоса ел ішіндегі ишан, ахун, дамолла, молда сияқты ілім иелері, сопылар да атылды.

Екіншіден өте қатты бақылауға алынған жайттың бірі сәбиге азан шақырып ат қою. Бұл рәсімді жүргізген, мұсылманша ат қойған молдалар, қария-ақсақалдар жауапқа тартылды. Сәбиге құжат бергенде (ЗАГС) есімдері «улла», «молда», «дин» деп аяқталса оларды күштеп өзгертті (Нуртазина, 2008).

«Құдайсыздар ұйымы» ғылым, өнер, жазушылар одағы, пропаганда құралы ретінде түгел дінмен күрес саласында орын алды. Ғылым саласы «құдайдың жоқтығын» дәлелдейтін теориялар мен мектептер қалыптастырды. Өнер саласы спектакльдер мен сахналар, скетчтер, жазушылар болса романдар мен пьесалар жазды. Пропаганда негізінен коммунистер мен комсомолдардың еншісінде орын тапты. Барлық өнер иелерін, зиялы қауымды исламмен күресуге мәжбүрледі. Ақын-жазушыларды амалсыздан исламды терістейтін өлең, проза жазды. Ал режиссерлер сахнада молла мен ишанды мазақ ететін спектакльдер қойды. Мысалы, 1937 жылы Асқар Тоқмағамбетов «Әзірет Сұлтан» деген пьеса жазуға мәжбүр болды. Мұхтар Әуезов бұл пьесаға «біздің заманымыздағы үлкен жаналықтың бірі. Бұл ісләм дінін орнынан тұрғызбастай етіп әшкерелейтін, дінге қарсы программалық маңызы үлкен пьеса» деп еріксіз баға береді (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 78). Ғабит Мүсірепов те 1941 жылы «Ақан сері-Ақтоқты» пьесасын жазғанда Науан хазіретті жағымсыз бейнеде сомдап көрсету қажет болады. Ислам тарихы Маркстік көзқараста қайта жазылды. Ел ішіндегі бақсылық, тәуіптік сарындарды қайтадан қолдан тірілтті. Олардың жұмысына тиіспеді. Олар исламды терістеп көрсетуге мысал ретінде жұмыс істеді. Солар арқылы қазақ арасына жайылған Исламның теріс бейнесін көрсетті.

1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік және мәдени өмірдегі өзгерістер жаппай басып-жаныштау мен елдегі заңсыздықтың белең алуымен қатар жүрді. Террор

жылдан-жылға артып, 1930-жылдардың ортасына қарай ел халқының жартысы қырылды. Егер 1929-1931 жылдары Республикадағы он мың халқы бар ауылдың 193 адамға жалған айыптаулар тағылған болса, 1937 жылы 106 мың адам қуғынға ұшырады, оның 22 мыңы себепсіз ату жазасына кесілді (Садыкова. 2015: 65-70). Күнәсіз жапа шеккендердің, айдалып, атылғандардың арасында діни адамдарының көп болғандығын мұрағат сөрелеріндегі деректер, басқа да куәлер айғақтайды. Қазақстан жерінің өзі қуғын-сүргіннің үлкен лагеріне айналды.

Енді Сталиндік-большевиктік үкіметтің саяси қуғын-сүргінге негіз болған құқықтық-нормативтік актілері мен ғылыми атеистік доктриналары туралы арнайы тоқталып өтейік. Кеңестік Сталиндік режимнен бұрын кезінде Патшалы Ресей тарапынан қазақтар туралы олардың мәдениеті, фольклоры, сенімі, тілі, әдебиеті, мифологиясы мен әдет-ғұрыптарына байланысты терең этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгендігі белгілі. Міне осы патшалы «Ресейлік мол материал» кеңестік кезеңде әрі қарай да сарапталып, коммунистік-идеологиялық режим мүддесі үшін қолдануда таптырмас базаға айналды. Жоғарыда да атап өткеніміздей, нәтижеде “біріккен материалдар” қазақтардың өздеріне қарсы қолданылып, оларды ассимиляцияға ұшыратуда, дінсіздендіруде, ұлттық, болмыстық және рухани құндылықтарынан ажыратуда үлкен рөл ойнады.

Сталиндік-большевиктік үкіметтің саяси қуғын-сүргінге негіз болған құқықтық-нормативтік актілері мен ғылыми атеистік доктриналары қосылып коммунистік идеологияны құрайды. Бұл идеология «ғылыми атеизм» бағдары, сыртқы факторларға да аса ден қойды. Сыртқы фактор «Совет үкіметінің жаулары» деген шаблонда қаралды. А. Бенингсен 1932-1938 жылдары «контрреволюционерлер», «ағылшын тыңшысы», «жапон агенті», одан қалды «британдық барлаушылар» ретінде сипатталғанын ашық жазып, сол жылдары көптеген ұлт-зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырағандығын деректермен дәйектеген (Bennigsen, 1980: 28). Қазақтар қаншама ишандар, дін және мемлекет қайраткерлері осы жаламен атылып кете барды.

Коммунистік идеология екіншіден, ішкі фактор, дінді басты коммунизмнің қас жауы деп таныды. Дінмен күрес агенттері исламның құндылықтарын «ескіліктің қалдықтары», «соқыр сенім догмалары», «социализм дұшпаны» сияқты анықтамалармен түсіндірді. Себебі «коммунизм мен дін бір-біріне қайшы» болатын. Коммунистік идеология бойынша, исламды яғни жергілікті халықтың діни сенімін құртпайынша коммунистік идеялардың барлық түрлерін орнықтырудың жүзеге аспайтыны анық еді (Ислам и советское государство, 2011: 14).

Сталиндік репрессия дәуірін, дін құбылысына қатысты ғылыми танымның спекулятивтік сипаттағы идеологияларының жиынтығы ретінде қарауға болады. Діни танымды тұншықтырып, әдебиетті тек «социалистік реализм» тұрғысынан, тарихты «маркстік материалистік тарихи диалектикалық» әдіснамалық шеңберде қарастыруға ғана мүмкіндік берді. Басқа методтарға жол берілмеді. Барлық сала мамандары тәжірибе жүзінде маркстік доктринаға бойұсынды.

Кеңес өкіметі дінге қатысты саясатында «атеистік», «дінсіз қоғам құруды» мақсат етті. Уақыт өте келе Қазақстанда «дін мен мемлекет» және «мектептің діннен бөлінуі» сияқты құжаттар – декрет ретінде заңға айналды. Кеңестік режим идеологиялық тұрғыдан дінмен күресті бірорталықтандырды. «Ғылыми атеизм ошақтары» Алматы, Ош және Ташкент қалаларында бір кезеңдерде ашылып өз жұмыстарын қарқынды жүргізді (Кенжетай, 2022: 108). Осыған байланысты РК(б)П ОК – Б(б)КП-на қарасты «шіркеуді мемлекеттен бөлуді жүзеге асыру» комиссиясы кейін «Дінмен күрес жөніндегі комиссия» деп аталды.

Ғылыми атеизм, дін мен ғылымды өзара қарама қарсы институт ретінде танытты. И. Сталин бұл туралы, «Партия кез келген дінге, нанымдарға қарсы күреседі. Өйткені партия ғылымды қолдайды, ал діни нанымдар ғылымға қайшы» (Сталин, 1933: 191) деп көрсетті. 1926 ж. РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің «Дінге қарсы үгіт-насихат жұмысы туралы» құжатында діннің таптық мәні ашып көрсетіледі. Ислам дінінің мәні кеңес өкіметіне

қарсы сипатта екендігі тұжырымдалады (Нургалиева, 2005: 172). Социализм құру ескі дүниетанымдық қабаттарды диалектикалық тұрғыдан трансформациялаудан басталды.

Ғылыми атеизм өзін, теориялық және практикалық тұрғыдан «Алланы жоққа шығаруды» кең таратудың методы, сондай-ақ дінге қарсы атеистік білім берудің негізі ретінде танытады (Süleyman, 1996: 158). Кеңестік режимде ғылыми атеизмнің теориялық және практикалық ұстындары тұтастай идеологияға қызмет етті. Оның аты ғылыми болғанмен, ешбір ғылымға қатысы жоқ толығымен спекулятивтік платформа болды.

Қазақстанда ғылыми атеизм ошағы Алматыда болды. Олар да қазақтарды діннен ажырату айла шарғысында, “ғылыми атеизм” платформасын пайдаланды. Расында да коммунистік идеологияның ғылыммен ешқандай байланысы жоқ. Себебі, коммунистік идеологияда К.Маркс ілімі дүниені өзгертудің әрекет құралы ретінде қарастырылған. Сондықтан да Маркстік және Лениндік догманың ажырамас бөлігі ретінде ғылыми атеизм, коммунистік идеологияның дінге қарсы үгіт-насихат құралы ғана болды.

Сталин дәуірінде атеизм ресми мемлекеттік және идеологиялық мәнге айналса, ал, Сталиннен кейін дінге қарсы күресте “ғылыми атеизм” маңызды идеологиялық күшке ие болды (Тәжікова, 1989: 68-121). Негізінде Маркс пен оның жолындағылардың доктринасы мынандай: “Дін қоғамдағы адамдарды езудің және қанаудың құралы ғана. Сондықтан діннің міндетті түрде жойылуы керек. Өйткені дін апиын қызметін атқаруда. Дін жойылғаннан кейін адамға ең ұлы құндылықтың өзі екендігі үйретілуі қажет және осылайша адам еркіндігіне қол жеткізуі тиіс” (Topaloğlu. 1999: 140).

Міне осы негізге сүйене отырып, Маркс атеизмнің әлеуметтік және экономикалық негіздерінің іргесін қалап, оны саясиландырып жұмысшы табының идеологиясына айналдырған болатын (Тәжікова. 1989: 129). Оның пікірінше діннің бастауы қоғам. Яғни, дін қоғамдағы бай және кедей таптардың қайшылығынан пайда болған. Қоғамдағы осы таптарды жою арқылы ғана социализмді орнату мүмкін. Социализмді орнату және кеңес адамын (интернационалист) тәрбиелеу үшін ұлттарды діндерінен алыстату шарт. Сондай-ақ дін ұлтшылдықтың бастауы болып танылған. Бұл жөнінде Герхард фон Менде мынадай анықтама береді: “Кеңестер Одағында ислам дініне қарсы өте күшті күрес жүріп жатыр, мұның себебі ислам діні түрік халықтарының ұлтшылдық сезімі мен дүниетанымдарының негізгі бөлігі ретінде саналуында. Дінге қарсы жүргізілген күрес түркі ұлтшылдығына, оның мәдениетіне қарсы жүргізілген күрес деп қабылдануы тиіс” (Von Mende Gerhard., 1966: 128).

Алматыдағы “ғылыми атеизм” ошағы өзін теориялық және практикалық тұрғыдан атеизмді жаюдың орталығы болды. Оның басты методы – атеистік тәрбие ((Bennigsen, 1980: 55). Осылайша «Ғылыми атеизм» ошақтары қазақ мұсылмандығының негізі болған «Иасауи ілімін» өзінің “ғылыми теориялық негіздемесіне” бейімдеп, суфизмдегі психотехникалық платформаларды дінге қарсы үгіт-насихаттарында пайдалануға, коммунистік тәлім тәрбиеде қолдануға көп еңбектенді.

Жоғарыда айтқанымыздай, кеңестік өмір салтында “ғылыми атеизм” идеологиясы білім берудегі міндетті пән болды. Бұған қоса дінге қарсы күресте барлық бұқаралық ақпарат құралдарында, “арнайы радио бағдарламалары, дінге қарсы фильм мен театр қойылымдары, көшпенді көрмелер, жайлаудағы малшыларды оқыту үшін аптасына бір рет ұйымдастырылатын “дінге қарсы агит клубтар”, атеизм музейлері, дінге қарсы жазылған кітаптар қойылатын бұрыштар, бастауыш және орта мектептердегі “дінсіз жастар клубтарын” қоса есептегенде дінге қарсы клубтар, кітаптар, нұсқаулар, газет мақалалары, жеке салаларға қатысты мерзімдік басылымдар мен халық үшін ұйымдастырылған сансыз конференциялар мен арнаулы баяндамалар, халыққа өз шындықтары мен диалектикалық материализмнің үстемдігін үйрету үшін мұсылмандар тұратын жерлерге бағытталған “агитпроп” (үгіт-насихат) мамандары дінге қарсы идеологияның құралдары ретінде кең көлемде қолданылған. Алайда А.Беннигсон өз зерттеулерінде, “иман мен атеизм арасындағы тарихи күресте (коммунистік режимде) жеңісті нәтиже жігерлі қарсы тұрып ешқашан кері шегінбей шыдамдылық танытқандар

жағында болады” – дейді (Bennigsen, 1980: 15). Расында мұсылмандар атеистік кеңестік режимге қарсы аянбай күресе білді.

Кеңес идеологиясы ислам дініне «ғылыми атеизм» терезесінен қарағандықтан да Ибн Сина (980-1037) мен Фараби (870-950) секілді ұлы ислам ойшылдарын, материалистік көзқараста болған, атеист деп оқытқан. Оларды “табиғат құбылыстары мен адамды жүйелі түрде қарастыратын натуралис-пантеист ортағасырдың еркін ойшылдары” ретінде танытқан (Торалоğlu, 1999: 26). Расында әл-Фараби трактаттарын орыс тіліне аударғанда да «ғылыми атеизм» цензурасымен «жұлмалап» редакциялаған. Кеңестік режим үшін Қазақстандағы ең қауіпті кедергі – Иасауи ілімі мен кесенесі болды. Сондықтан “ғылыми тұрғысынан” Иасауиді қайта түсіндіріп мүдделеріне қарай қолданғысы келді. Оны атеистік үгіт-насихат методтарында қолданғандығы да мәлім. Ғылыми атеизм бойынша, кеңестік режим **«әрдайым Алланы жоқ санау»** принципін көздеген метод енгізді. Бұл методты да Иасауи ілімінің басты компоненті – зикрден алды. Зикр деп **«әрдайым Алланы еске алуды»** айтады. Ал атеистер болса, «тезис-антитезис және синтез» үштігіндегі диалектикалық теорияны қолдана отырып, «Зікірді» трансформациялап танытты. Міне, кеңесік режим дінмен күресте де Иасауи ілімін «тарихи диалектикалық материалистік метод» тұрғысынан талдап, өз мүдделерне сай түсіндірді.

Расында Иасауи ілімі тарихи тұрғыдан Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан, Түркіменстанда кең тамыр жайған діни-рухани құбылыс. Сондықтан Иасауи ілімі, кеңестік ғылыми атеизм қысымына, спекулятивтік теорияларына, маркстік диалектикалық материализмге негізделген шабуылдарына қарамастан өмір сүре берді (Bennigsen, 1980: 13).

Дегенмен, ғылыми атеизм мамандары суфизм феноменін сынауды бірінші орынға қойды. Олар сопылықтың маркстік диалектикалық қалыпқа сыймайтындығын да көрсетіп, оны ескіліктің қалдығы ретінде айыптады. Мысалы «..суфизмнің әлеуметтік саяси қыры өте әлсіз. Оларда революцияшыл реакция болмады. Тек әділ патша билеген парасатты мемлекет құруды аңсап, утопияшыл махди күтумен ғана шектелді” дейді. Нәтижеде олар Иасауи ілімі “өзілген таптың әлсіз демі, жүрексіз дүниенің жүрегі” болудан аспайтын, дүниені өзгертудің айқын және нақты жолын көрсете алмайтын ағым ретінде кемсітті. Мысалы К. Тажикова, “... суфизм оппозицияның бір түрі ретінде құрметке бөленуінің себебі дәстүрлі ислам дініне деген оппозициялық идеясы еді» дейді. Сондай-ақ, Құран мен Сунна бойынша әйел мен еркек тең емес, әйел еркектен төменгі дәрежеде тұр. Әйел үйдің күні, қоғамдағы істерді өз алдына шеше алмайды, бөтен адамдардың алдында жүзін ашып жүре алмайды. Иасауи мәдениетінде тариқаттағы зікірге әйелдер қатыса алады. Осындай мәліметтер мен дәлелдер Иасауи ілімінің, әсіресе әйелдерге қатысты мәселеде исламда жат екендігін көрсетеді деп өз мүдделеріне пайдаланды (Тәжікова, 1989: 112-114.). Себебі, коммунистік идеологияда, «бардан бар жасау» тенденциясы, яғни бұрынғы тарихты қайта трансформациялау және түсіндіру басты идеологиялық платформаға айналып жатты. Кеңестік идеология таптық «пролетариат диктатурасын» негізге алып, оны да «большевизм» ретінде анықтады. Бұған қарсы тап саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Себебі кеңестік жүйе, идеологиялық теориялық тұрғыдан қазақтың саяси, өркениеттік, мәдени, діни және аксиологиялық жүйесіне қарсы бағытталған еді. Бұл жерде ғылыми атеизмнің кеңестік идеологияның негізі болғандығын теориялық, практикалық мәндегі қолданыс аясы мен ұстанымдарын нақты дәлелдер мен дәйектемелер негізінде қысқаша тұжырымдауға тырыстық.

Зерттеуіміздің кіріспесінде қазақ даласындағы ислам ошақтары мен орталықтары туралы шолу жасағанбыз. Мақсат, сол ошақтардың Сталиндік репрессияға қарсы күресінің салмағына назар аударту болатын. Жалпы, 1920-30 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес өкіметіне қарсы көтерілістердің саны 380-ге жуықтапты (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 84). Бірақ бұл да кеңестік тарихшылдық қалыптары негізінде ұсынған таным. Себебі олар осы көтерілістің ішінен діни сипаттағысы қанша еді деген сұрақ қойып жатады. Ал расында, бұл көтерілістер жаппай орталықтандырылған діни

құндылықтарын қорғауға шыққан мұсылмандардың типтік наразылығы болатын. Наразылық акциялардың совет үкіметіне білдірген талаптарының ішінде ең басты мәселе дін, иман, болмыс, мал-жан амандығы, ғибадат еркіндігі болатын. Міне осы платформалар көтерілістердің діни мотивте болғандығына дәлел бола алады. Әрине себептері басқаша болса да. Түпкі мәнде болмыс, ұлттық мәдениет, саяси, рухани еркіндік жатыр. Кеңестік режимге қарсы көтерілістердің ішінде 1929 жылғы Түркістан облысына қарасты Бостандық және Созақ аудандарындағы Исламбек Жұмабеков пен 1929-1930 жж. Сұлтанбек хан Шолақов, Сапар қожа мен Ибрагимов Асадулла бастаған «Созақ көтерілісі» маңызды рөл атқарады. Себебі осы көтерілістер кейіннен Сыр бойын шарпыды. Мысалы 1929 жылғы Қызылорда аймағының Тақтакөпір ауданындағы Үббі Ибрагимов, Жәлел Мақсұт Исматуллаев, Барлықбай Нұрымов бастаған көтерілісі; 1930 жылы Қарақұм өңірінде Жұмағазы Байымбетовтің бастауымен болып өткен көтерілісі; 1930 жылы Қазалы, Қармақшы аудандарын қамтыған, дін білгірі, ишан Ақмырза Дамолла Тасов бастаған көтерілісі; 1930 жылы тамыз-қыркүйек айларында Қазалы ауданында Иман Мақсат Орымбетов бастаған көтерілістер. Сыр бойындағы кеңестік режимге қарсы мұсылмандардың діни тұрғыдан жауап берген құбылыстар болатын. Артынша көтеріліс Жамбыл облысының Сарысу және Мойынқұм аудандарын да қамтыды. Қазақтың Сарыарқасы да бұл құбылыстан кейін қалмады. 1929 жылғы 1-9 қарашада Қостанай округі Батпаққара ауданында болған Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов бастаған көтерілісі; 1930 ж. Жітіқара ауданында, Ақтөбеде Ырғыз даласының дүмпуі, Айжарқын Қанаев пен Мұхантай Саматов бастаған көтерілісі. 1931 жылы наурыз айында Шығыста Шұбартау ауданында Мырзаш Қарамұрзиннің басшылығымен болып өткен көтерілістерді атауға болады (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 88).

Осындай көтеріліс, наразылық, ішкі диалектикалық қайшылықтарды кеңестік жүйе «бейберекетсіз», аймақтық, «локальдық» өзара байланыссыз, «хаостық» «ауылдық масштабтағы» дүмпу ретінде танытқан және солай бағалаған. Себебі бұларды біртұтас құндылықтық платформа жолындағы күрес ретінде таныту өздері үшін де қауіпті болатын. Әрі идеологиялық тұрғыдан кеңестік большевизм деген пролетариаттың мақсаты, адамзаттың түпкі идеясы ретінде дәріптелу керек болған.

Бүгін енді тарихқа, өткенге, әсіресе, саяси қуғын-сүргін құрбандарына баға берерде, кешегі кеңестік маркстік материалистік диалектикалық тарих методологиясы қалыптастырған шаблондардан сақ болғанымыз жөн. Қуғын-сүргінге қатысты архивтік материалдарды сараптай отырып, осы мәселеге көз жеткізуге болады. Қазақтар арасында кеңестік қуғын-сүргінге төзбей, тоталитарлық билікке қарсы наразылықтар жекелеген аймақтармен шектелмейді. Мұны әдейі кеңес тарихшылығы наразылықтың өркениеттік, діни мазмұнын көлегейлеу үшін де, орталықтандырылған құндылықтарға емес, керісінше, локальдық, аймақтық және хаостық қарсылық ретінде танытуды мақсат еткен. Қазақстан аумағында болған көтерілістер бір режимге қарсы наразылық ретінде барша мұсылман қауымының реакциясы болғандықтан да, архивтердегі жаппай қуғын-сүргін құжаттары, тергеу іс қағаздары мен протоколдардан тыс, ел аузындағы фольклорлық, әдеби, мәдени, жыр-дастан, отбасылық шежірелер мен жекелеген деректер мен дәйектерді де назарға алуды міндеттейді. Сондықтан «Кеңестік режим және діни құндылықтық диалектика» туралы зерттеулер кешенді сипат алуы тиіс әрі жүйелі сараптамаларды қажет етеді.

Қорытындылай келе жаппай қуғын-сүргін құбылысына негіз болған КСРО-ның атеистік, саяси, мемлекеттік, нормативтік-құқықтық актілеріне кешенді талдау шарт. Кеңес мемлекетінің дінге қатысты қуғын-сүргін саясатының нормативтік құқықтық негіздері: 1918 жылғы 10 шілдеде қабылданған РКФСР Конституциясы. Негізгі платформа атеизм болғандықтан да, имам, молда, жалпы дін басылар жұмыс істеу «құқықтарынан айырылды»; «сайлау құқығынан» айырылды. Бірақ, салықтан босатылмады, керісінше, сотталды. Барлық мүлкі тәркіленіп, жер аударылды. Сондықтан, 1937-1938 жылдардағы жаппай репрессия басталғанда, діни мотивпен сотталғандардың құжаттарында «салық төлеуден жалтару», «контрреволюциялық насихат жасаған»,

«кеңестік идеологияға қарсы, дінді қолданған», «қарулы қастығыс жасаған, бандиттер» деген айыптар тағылған.

Қазақстан аумағындағы наразылық шараларының төңірегінде атылғандардың саны мен тізімі туралы да әлі басы ашылмаған құпиялар жатқандығы анық. Батыстық зерттеуші А. Беннигсонның, «Кеңес Одағындағы Ислам» атты еңбегінде 26 279 мешіт, 45 339 имам, мола, муаззин; әрбір 700-1000 адамға орта есеппен 1 мешіт болғандығы айтылады (Bennigsen, 1980: 13). 1928-1953 жж аралығында атеистік қаулы-протоколдар негізінде, функциясы өзгертілген, яки толығымен жойылған діни ғұрып ғимараттары (мешіт, шіркеу) туралы да арнайы зерделеу қажет екендігі сұранып тұр.

Сталиндік репрессия инерциясы оның өлімінен кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. Қазақ КСР бойынша 1948 ж. тіркелген 29 мешіттен 1952 ж. 20-ы қалды. 1954-60 жылдары 7 шілде және 10 қараша арасы «дінге қарсы насихаттағы Ғылыми атеизм ірі кемшіліктер мен оны жетілдіру шаралары туралы» құжаттар қабылданды. Онда «діни сарқыншақтарға қарсы күрес материалистік дүниетанымның ғылымға, діни дүниетанымға қарсы идеологиялық күрес ретінде қарастырылуы тиіс. Ғылыми- атеистік насихат дінге қарсы тікелей бағытталған біздің қаруымыз. Ол діншіл еңбекшілерге діннің халыққа қарсы және реакциялық сипатын ашып көрсетеді» делінген. 1954 жылғы 10 қарашада «Халық арасында ғылыми атеизмді насихаттаудың кемшіліктері туралы» қаулы қабылданды. Онда діннің сарқыншағымен күресудің жаңа тәсілдері айтылды. Мұны тарихта «Хрущевтің дінге қарсы компаниясы» деп атайды. Оның дінге қатысты саясаты былай жүрді: дәстүрлі дін ұстанатын молда, қожаларға қысымды екі есе күшейтті; әулиелі жер мен шағын діни ғимараттарды бұзуға шешім қабылдады; шырақшыларға, ел ішінде молда атанып жүрген халықтық молда, қожаларға айыппұлды күшейтті, тіпті үстінен іс қозғауды да тапсырды; оларға «надандықтың белгісі», «арамтамақ» деген жала таңылды; дәстүрлі дін ұстанатын молдалардың баласын интернатқа өткізуді ұсынды; сопылық реңі бар ғұрып-дәстүрлермен күресуді ұсынды. Зиярат орындарының жанына курорттар, клубтар, би алаңдарын салуға пәрмен берді. Кейбірін музейге айналдырды. Жұрт жиі жиналады деген киелі орындардан халықты үркіту үшін туберкулез диспансерлерін, шошқа фермасын салды. Жалпы коммунистік идеология діни танымды ығыстыруды; дінді мемлекеттен бөлуді; медреселерді жоюды; діни білім беру мен діни тәжірибеге тиым салуды; діндарларды құқынан айыруды, мүліктерін тәркілеуді арнайы негіздермен тұжырымдап дәлелді анықтамалармен таныстырып, насихаттап отыруды өте шебер меңгерді. Мұсылмандар үшін маңызды болып табылатын азан шақырып ат қою, неке қию, сүннетке отырғызу және т.б. рәсімдер өте қатты қадағалатын болды. Осылайша Қазақстанда дінге қарсы үгіт-насихат ошақтары күшейіп, атеистік ұйымдар құрылды, дінге қарсы арнайы мамандар даярланды; атеистік конференциялар мен семинар, лекциялар, медресе, мешіттер, зауия, теккелер тартып алынып, ескілікті танытатын музейлерге айналды (Кокебаева, Садыкова, 2014: 120). Ұлттық құндылықтар мен діни дәстүрдің қорғаушысы болған тұлғалар анықталып, қуғынға ұшыратылды. Рухани жағынан халық ортасында беделге ие болған сопы, ишан, ахундардың тізімі жасалып, қамауға алынды. Рухани орталықтар мешіттер мен медреседелер функциясы өзгертілді.

Ғылыми атеизм нұсқауы бойынша, кеңестік репрессия машинаның, қазақтың жер су атауларын да жасырып, оларды өздерінше кодтап немесе нумерациялау арқылы тергеуді жүргізгендігін көруге болады. Яғни архивтік іс құжаттарда арнайы наразылық шараларына қатысқандардың ауылын нумерациялап көрсету белең алған. Бұдан да жоғарыда айтқан, тарихи сананы ыдыратудың ерекше методы екендігін көруге болады. Сондай ақ, діни құндылықтық нормалар мен көзқарастар платформасы толығымен көлегейленген. Діни мотив, діни идея, діни құқық, діни сөйлемдер, лозунгілер, діни орталықтар туралы тергеулерде арнайы редакцияланған нұсқаларды көруге болады. Мысалы жихад ұғымы араб графикасымен жазылған тергеулерде кездеседі де, ал соның транскрипциясы немесе қысқаша аннотациясында ол туралы сөз жоқ. Архивтегі құжаттарда, әсіресе тергеу сұрақтары, почерк-қолтаңбалар бірыңғай типтік мәнге ие. Яғни

сұрақтары да, жазулары да бірдей үлгіде. Қаншама тәсілмен бұрмемелесе де, тергеу жүргізгендер, наразылық білдірушілердің діни құндылықтарына қарсы арнайы жүйе қалыптастырғаны туралы жасыра алмаған.

Кеңестік режимге қарсы шыққандары туралы деректерде «Қазақстандағы көтеріліс актілері жекелеген аймақтармен емес, керісінше трансаймақтық сипатқа ие екендігін тануға болады. Бұл көтерілістердің өркениеттік тұрғыдан, ислами, діни, мәдени, саяси, геополитикалық, халықаралық орталықтардың назарын аударған құбылыс екендігін айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар, Қазақстан территориясындағы кеңестік режимге қарсы діни мәндегі көтерілістің артында Түркістан облысы аумағында болған наразылық шаралары жатыр. Бұл сол кездегі тек Қазақстан ғана емес, жалпы Орта Азия Мұсылмандарының отарлаушылар мен атеизмге қарсы ортақ платформасының көрініс тапқан әрекеті болатын (Кенжетаев, 2021: 66-76).

Қазақстан бойынша Сталиндік репрессияға қарсы наразылық акцияларының кеңінен жайылған аймақтар ретінде Оңтүстік, Орталық, Батыс облыстарына шолу жасадық. Мысалы, ҚР Президенті архивінен, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облысы, Жамбыл облысы, Шымкент, Түркістан облыстық архивтерінен алынған материалдар негізінде сараптамалық талдаулар жасалды. Бұл архивтерден алынған материалдар негізінен мәжіліс протоколдары, қаулы, тергеу сұрақ көшірмелері, үштік, бестік қарарлары қамтылған. Мысалы «Үштіктер протоколы» құжатында Оңтүстік өңір мен Сыр бойы (Қызылорда) ишандарының және олардың шәкірттері (приверженцы-муридтері) кеңес үкіметіне астыртын диверсиялық шпиондық әрекеттері әшкереленген, олар Туркия, Ауғанстан, Англия, Жапониямен байланысқан деген айыптау-тұжырымдар кездеседі. Барлығы дерлік «с конфискацией имущества» деген қосымшамен жаны, малы, тәркіленіп, сол жерде муриттерімен қоса атылған. Іс-қағазда (дело-нөмірсіз құжаттар) муриттерінің аты жөні, саны тіркелмеген. Нәтижеде аймақтардағы құжаттар туралы, жарияланған деректер, кітаптар жинақталып, оларды да сараптамалық аспекті ретінде шолып шықтық. Негізінен әсіресе НКВД сұрақтары мен іс-қағаздағы жауаптардың бір ізділік шаблондық сипаты таң қалдырды. Анкеталық сұрақтар сияқты іріктеліп алынған. Яки жоғарыдан келген нұсқаулықтардың орталықтандырылған варианты болған ұқсайды. Әрбір облыстағы жұмысшы топтың дінге қатысты зерттеушілерімен байланыста болдық. Аймақтардан алынған мәліметтер мен сараптамалық талдауларды жалпы діни мотив бойынша қуғындалған, атылған, айдалған жер аударылған және қысымнан қашқандар саны туралы болжам жасауға көмегін тигізді. Әрине тек бұл материалдар ғана емес, Қазақстандағы қуғын-сүргін жылдарын арнайы зерттеген, диссертациялар, шет елдік зерттеушілер мен ғалымдардың социологиялық есептері мен талдау-формуларын да қолдандық. Оның үстіне іс қағаздардағы «діни қызметкер» яғни «священно служители» тіркесі христиан діні үшін таңдалып алынған. Бұл ислам діні үшін оңтайлы термин емес. Себебі мұсылмандар үшін «священно служитель» қызметін кез келген мұсылман атқара алады. Мысалы «неке қию», «жаназы шығару» акцияларын имам, молда болмаған жерде кез келген мұсылманға парыз ретінде тағайындалған қызметтер. Сосын кез кез келген ру мүшелері, тариқат өкілі ретінде топ тобымен қысымға ұшыраған, Созақтағы «тама», Сыр бойындағы «әлімдер» оларды «ақұдайлар» руы сияқты. Бұл да діни мотивпен қуғындалғандар категориясына кіреді.

Жоғарыдағы «Үштіктер протоколы» мен «Құдайсыздар қоғамы» діни сауаты жоғары молда, ишандармен күресу үшін Оңтүстік Қазақстан (бүгінгі Түркістан облысы) аймақтарында дінге қарсы «агитпрос» ұйымдарын құрғаны анықталды. Бұл әрине тек осы аймақтарға ғана емес, барлық аймаққа тән құбылыс. Архив құжаттарында табылға материалда арабша жазылған Казкрайком жанындағы «уағыз-насихат» бөлімі құжатында қазақ жастары арасында мұсылмандыққа қызығушылық көп, сондықтан оны тоқтату керектігі айтылады. Бұл үдеріс сонау 1960 жж дейін өз әсерін көрсеткен. Тіпті араб графикасын оқи алса да, сол кездегі ассистент қазіргі академик Б. Көмеков Алматыға Түркістаннан Иасауи кесенесінен алып барған қапшықтардағы қолжазбаларға қол соз

алмаған. Себебі анду жалғасқан, мұсылман болғандықтан, ислам жәдігерлеріне деген құндылықтық сезімі болса, қудалауы әбден мүмкін еді. Нәтижеде «Иасауи кесенесі жәдігерлерін» ұлты яхуди азамат алып, егемендік алғанға дейін өз архивінде сақтап келген. «Құдайсыздар қоғамы» тарапынан толтырылған протоколдар мен анықтамаларда қазақ ауылындағы діндарлықтың артуына мұсылмандық ұйымдар (мусульманское духовенство) және діни тұлғалардың (ишан, молда) ықпалы күшті делінген. Сонымен қатар, қазақ қоғамында діни фанатизм қалыптасқан, кеңестік қоғамда сопылар, ишандар тариқат жүйелері сақталған. Кеңес билігі әлсіз өңірлердің ауылдарында кеңестік құқық нормаларының орнына шарифат соты мен ақсақалдар, ру басшылары мен байлардың қоғамдағы ықпалы жоғары екендігі баяндалады. Сонымен қатар «әйел теңдігі», «діни неке», «білім алу», «шашын көрсетіп жүру», «колхоздар мен совхоздарда әйел басымдығын» қамтамасыз ету сияқты ұсыныстары саясиландырылған тақырыптар қатарында екендігі даусыз.

Қазақ қоғамынан мұсылмандық діни басқарманы ажырату, діни қызметтің басшылық жүйесін, ишандар, қожа-молдалар, имамдар қызметін тоқтату, оларды жою, бірін-біріне қарсы қою жоспары келтірілген. Қазақ ауылында партия қызметін жандандыру, тек қазақ қоғамында ислам дінін теріс түсіндіру туралы ғылыми атеизм материалдары да маңызды деректер ретінде саналады. Қазақ ауылында ишандар мектебі мен сопылық құжыраларға қарсы кеңестік советтік мектептердің қызметін күшейту ұсыныстары мен қаулылары да өз алдына бір зерттеу тақырыбы десек те болады. Расында Сталиндік репрессия жылдар «Қазақ діни білім беру жағдайы мен проблемалары» деген зерттеулер жүргізілуде.

Оңт. Қазақстан Облотдел ОГПУ 234/УСО-Ю-К құжатында Ибадуллаев Сәруар, Ныметов Махмұт, Мамыраев Сейдахмет, Құтымбай Тілеубергенов жалпы ұзын саны 66 дін қызметкері 58-16 бабы, 58-9, УК РСФСР қылмысқа тартылған. Себебі, олар «Орта Азия мен шектескен Оңтүстік Қазақстан аудандарында ишан молдалар діни фанатизм тұрғысынан елді шатастырып келген». Негізгі консервативтік орталықтар Бұхара, Самарқандағы мектептер мен медреселер. Ал ишандардың байланыстары негізінен Орталық Азия мен Ауғанстан, және Аравия болды делінген. Осы жерде Сыр бойындағы Айқожа Ишан мектебі туралы да жаңа деректер табылды. Айқожа Ишан қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы мен Түркістан қаласы ортасында қабірі орналасқан осыдан 260 жыл бұрын өмір сүрген ишан болатын. Жоғарыдағы адамдар тізімі осы тариқат ишанына берік болған делінген. Айқожа Ишанның пірі де Ауғанстандағы Ислам шейх Шахит болатын. Ауған шайхының Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияда мүридтері көп болатын. Айқожа Ишанның жолын жалғастырған мүрид ишан Сәруар ишан Ибадуллаев еді делінген. Бұл да тарихи деректер мен Қазақстандағы Совет өкіметіне қарсы жасалған көтерілістер мен соғыстарды ғылыми тұрғыдан тұжырымдауда әрі Созақ көтерілісі мен байланысын нақтылауда болжамды дереккөз ретінде қабылданады. Расында «Суфи операциясы» ретінде танылған «Созақ көтерілісі», «Үштіктер протоколында», жалпы тұлғаға ғана емес, шарифат бойынша заңбұзушылықты тариқат мүшелеріне толық жала жауып, діни қызметкерлерге жекелей жауапкершілікті артқан. Осы жерде Қазақстан топырағында діни сопылық тариқаттар мен хұжралардың (сопылық мектептердің) ықпалының қаншалықты белсенді болғандығын аңғаруға болады. Сондықтан да «Құдайсыздар қоғамы» мешіттен тыс жерлерде «заңсыз ашылған» деген негіздемелермен, сопылық тариқат зауиларын, ханакаларының қызметін тоқтатқан. Бір қызығы, олардың негіздемелері «классикалық фундаменталистік исламға, шарифатқа қайшы» деген тұжырымдар болатын. Бұл туралы НКВД мен ППОПУ-дың бірлесіп, қазақ ауылдары жаппай ревизияға ұшыраған. Қазақ арасында молда-ишандарға қаржылық көмек беру және садақа, уақыптық қорлар қызметін тоқтатты. Уақф яғни «Алла жолында жұмсалатын мұсылмандардың жинақтаған ортақ қазынасы» бүгінгі тілмен айтқанда, «қайырымдылық қорлары» жабылды. Себебі қайырымдылық қорларына қарасты жерлерді, құжаты бар, тарихи дәлелді егістік, мал жайылымдыққа арналған мыңдаған гектарлық топырақты

басқа жолмен ала алмас еді. Уақыттық жүйе, Сыр бойы, Қаратаудағы барлық қалалар мен қыстақтарда кеңінен жайылған, дәстүрлі исламдық білім беру мен құндылықтар негізі болатын. Әрбір ишанның өз мектебі, уақы, хұжыралары, муридтері-рулар мен тайпалары бар болатын. Бұлар да ишандардан «конфискация» арқылы тартып алынды.

Ұсыныс ретінде, Қазақстандағы 1920-1950 жылдардағы кеңестік идеологиялық тарихи құбылыстың орын алуындағы ОГПУ/НКВД қызметкерлерінің саяси белсенділігін негізге ала отырып, архивтік тергеу құжаттарына сыни талдау жасау шарт. Себебі архив материалдары араб графикасымен жазылған төте нұсқадағы сұрақ - жауаптардың мазмұнымен орыс тілінде толтырылған хаттама арасында айырмашылық көп. Сондықтан текстологиялық және терминологиялық-герменевтикалық сыни көзқарас пен салыстырмалы методологиялық кешенді платформа қажет.

Жекелеген адамдар мен халықтың жадындағы тарихи естеліктер мен фольклор жәдігерлері де маңызды. Мысалы, халық жазушысы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза өз естеліктерінде кішкентай бала кезінде қираған мешіт үйіндісінің арасынан жайнамаз тауып алғандығын айтқан. Демек, халық арасында осыған ұқсас діни тұлғалар мен нысандарға (кесене, мазар, мешіт, медресе, т.б.) қатысты мәліметтер кездеседі. Бірақ, ресми құжаттарда бұл туралы ақпараттар көрсетілмеген болуы мүмкін. Себебі, осы мәселеге қатысты ғылыми әдебиеттер мен құпия архивтердегі нақты мәліметтерге байланысты айырмашылық бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

«1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін» тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция» (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). Түркістан, ЖК «Мырза» баспасы, 2022. 198 б;

«Все религиозные организации мусульман находятся накануне полного разрушения...» (свидетельство муфтия Р. Фахретдинова) // Отечественные архивы. 1994. № 1. С. 69-72.

Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. Chicago, 1980. 28 p.

Süleyman Hayri Bolay. Felsefi doktrinler ve terimler sözlüğü. Ankara 1996. Б. 158.

Zholdasuly T. Sovyetlerin İslam Siyaseti ve Orta Asyada Dini İdare (1943-1990). Sota Yayınları 7 Leiden-Hollanda. Ankara: Tarcan Matbaası, 2023. 336 s.

Topaloğlu A., Ateizm ve onun tenkidi. DİB. Yayınevi, Ankara 1999. Б. 140.

Von Mende Gerhard. Komünist Bloкта Milliyet Mefkuresi. çev: Fethi Tevetoğlu, Ankara Basımevi, Ankara 1966. Б. 128.

Аманқұл Т.О. «Кеңестік дәуірдегі қазақстандағы ислам 1920-1950 жылдар» Философия докторы (phd) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Нұр-Мұбарак египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, 2020. 165 б.

Атеизм в СССР: становление и развитие / редкол.: А.Ф. Окулов (отв.ред.) и др. М.: Мысль, 1986. 235 с.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. М., 1991. Б. 38.

Ислам и советское государство (1944-1990). сост., авт. предисл. и примеч. Д.Ю. Арапов. М.: Издательск. дом Марджани, 2011. Вып. 3. 522 с.

Исхаков С.М. Национально-революционное движение в Центральной Азии (1917-1918): Академик П.В. Волобуев. Воспоминания. Статьи. М.: Наука, 2000. С. 117.

Камалова Ф.Б. Киелілік. Қазақстанның діни және ғибадат орындары. Монография. Түркістан, 2022. 129 бет.

Кенжетаев Д. Құндылықтар дилеммасы: кеңестік идеология және иасауи мәдениеті // Адам әлемі. 2021. № 4 (90). Б. 66-76.

Кенжетай Д. Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты және дін қызметкерлерінің қуғындалуы. Монография. Алматы: «Арыс» баспасы. 2022 жыл. 160 б;

Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. Құжаттар мен мақалалар жинағы. Жауапты редактор: филос. Ғ.д., профессор Кенжетай Досай, құрастырушылар Оразбай С., Төлеген М. Алматы: «Арыс» баспасы. 2022 жыл. 184 б.

Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. – Б. 84.

Кокебаева Г.К., Садыкова А.М. Основные направления политики советской власти в сфере религии // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2014. № 4 (75). С. 120 б.

Қари Қ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген тұлғалар. Мамай батыр: ғылыми зерттеу. Түркістан, 2015. 20 б.

Ленин В.И. Социализм и религия; Об отношении рабочей партии к религии. М.: Политиздат, 1983.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 14. Антирелигиозная политика советского государства и репрессии против духовенства в Казахстане: Сб. док. и материалов / Сост.: Д.Т. Кенжетаев, Б.М. Сатершинов, Т. Төлеген, Ю.В. Шаповал; Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022.

Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 224 с.

Нуртазина Н. Борьба с исламом. Алматы, 2008. 36 с.

Нуртазина Н.Д. Наступление на ислам: антирелигиозная политика Голощекина в Казахстане и ее последствия // Казахстан-Спектр. 2009. № 4 (50). С. 80-87.

Политические репрессии в Казахстане в 1937-38 гг. Алматы, 1998. 336 с.

Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана 1917 – начало 1930-х годов). Алма-Ата: Казахстан, 1990. 254 с.

Садыкова А.М. «Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.)». эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қолжазба құқығында Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы 2015. Б. 46.

Сталин И. Вопросы ленинизма. М.: Партиздат., 1933. 618 с.

Султангалиева А. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы, 1998. 182 с.

Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. Алматы: Қазақстан, 1989. 175 с.

Хайитов Ш. Некоторые вопросы истории узбекской эмиграции (1917 – 1945). Москва, 2009.

References

"1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қығын сүргін" тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция" (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). [Republican scientific-practical conference on the topic "Political exile in Kazakhstan in the 1920-1950s" (Proceedings of the Republican scientific-practical conference. December 7, 2022). Túrkiстан, JK "Myrza" baspasy, 2022. 198 b; (In Kazakh)

"Vse religioznye organizasii mysýlman nahodátsá nakanýne polneishego razrýsheniá..."(svidetelstvo mýftia R. Fahretdinova) ["All Muslim religious organizations are on the verge of complete destruction..." (testimony of Mufti R. Fakhretdinov)] // Otechestvennye arhivy. 1994. № 1. S. 69-72. (In Russian)

Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. Chicago, 1980. 28 p. (In English)

- Süleyman Hayri Bolay. Felsefi doktrinler ve terimler sözlüğü. Ankara 1996. B. 158. (In Turkish)
- Zholdasuly T. Sovyetlerin Islam Siyaseti ve Orta Asyada Dini Idare (1943-1990). Sota Yayınları 7 Leiden-Hollanda. 336 p. (In Turkish)
- Topaloğlu A., Ateizm ve onun tenkidi. DİB. Yayınevi, Ankara 1999. P. 140. (In Turkish)
- Von Mende Gerhard. Komünist Blokta Milliyet Mefkûresi. çev: Fethitevetoğlu, Ankara Basımevi, Ankara 1966. B. 128. (In Turkish)
- Amanqul T.O. "Keñestik dáýirdegi qazaqstandaǵy ıslam 1920-1950 jyldar" ["Islam in Kazakhstan during the Soviet era, 1920-1950"] Filosofıa doktory (phd) ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasıa. Nur-Múbarak Egıpet ıslam mádenıeti ýnıversıteti, Almaty, 2020. 165 b. (In Kazakh)
- Ateizm v SSSR: stanovleniye i razvitiye [Atheism in the USSR: formation and development] / redkol.: A.F. Okýlov (otv. red.) i dr. M.: Mysl, 1986. 235 p. (In Russian)
- Vsesoyúznaya perepis naseleniya 1937 g. [All-Union Population Census of 1937: general results] N.A. Araloves, V. B. Jıromskaıa, I.N. Kiselev. M., 1991. B. 38. (In Russian)
- Islam i sovetskoe gosýdarstvo (1944-1990) [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. sost., avt. predisl. i primech. D.Íy. Arapov. M.: Izdatelsk. dom Mardjanı, 2011. Vyp. 3. 522 p. (In Russian)
- Ishakov S.M. Natsionalno-revolúsiionnoe dvizheniye v Sentralnoi Azii (1917-1918) [National revolutionary movement in Central Asia (1917-1918)]: Akademik P.V. Volobýev. Vospominaniya. Statı. M.: Naýka, 2000. S. 117. (In Russian)
- Kamalova F.B. Kıelilik. Qazaqstannyń dinı jáne ǵıbadat orındary. [Holiness. Religious and worship places of Kazakhstan]. Monografiya. Túrkiстан, 2022. 129 b. (In Kazakh)
- Kenjetaev D. Qundylyqtar dilemsy: keñestik ideologıa jáne ıasaýı mádenıeti [The Dilemma of Values: Soviet Ideology and Isawi Culture] // Adam álemi. 2021. № 4 (90). B. 66-76. (In Kazakh)
- Kenjetay D. Keñest ókimetiniń dinge qarsy sasasaty jáne din qyzmetkerleriniń qýǵyndalýy [The anti-religious policy of the Soviet government and the persecution of religious workers]. Monografiya. Almaty: "Arys" baspasy. 2022 jyl. 160 b; (In Kazakh)
- Keñes ókimetiniń din sasasaty jáne dinı sebeptermen qýǵyndalǵandarǵa qatysty arhiv qujattary [Soviet religious policy and archival documents related to those persecuted for religious reasons]. Qujattar men maqalalar jınaǵy. Jaýapty redaktor: filos. Ǵ.d., profesor Kenjetay Dosay, qurastyryshylar Orazbay S., Tólegen M. Almaty: "Arys" baspasy. 2022 jyl. 184 b. (In Kazakh)
- Keñes ókimetiniń din sasasaty jáne dinı sebeptermen qýǵyndalǵandarǵa qatysty arhiv qujattary [Soviet religious policy and archival documents related to those persecuted for religious reasons]. 84 p. (In Kazakh)
- Kokebaeva G.K., Sadykova A.M. Osnovnye napravleniya politiki sovetskoi vlasti v sfere religii [The main directions of the Soviet government policy in the sphere of religion] // Vestnik Kaznıy. Seriya istoricheskaya. 2014. № 4 (75). S. 120 b. (In Russian)
- Qari Q. Qoja Ahmet Iasaýı kesenesinde jerlengen tulǵalar. Mamai batyr: ǵylymı zertteý. [Persons buried in Khoja Ahmet Yasawi mausoleum. Mamai batyr: a scientific study]. Túrkiстан, 2015. 20 b. (In Kazakh)
- Lenin V.I. Sosializm i religia; Ob otnoshenii rabochey partii k religii. [Socialism and Religion; On the Attitude of the Workers' Party to Religion]. M.: Politizdat, 1983. S. 20. (In Russian)
- Materialy Gosýdarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii jertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka). [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50s of the 20th century)] T. 14. Antireligioznaya politika sovetskogo gosýdarstva i repressii protiv dıhovenstva v Kazahstane [Anti-religious policy of the Soviet state and repressions against the clergy in Kazakhstan]: Sb. dok. i materialov / Sost.: D.T. Kenjetaev,

B.M. Satershinov, T. Tólegen, Iý.V. Shapoval; Pod obsh. red. E.T. Karina. Astana, 2022. (In Russian)

Nýrgalieva A.M. Ocherkы po istorii islama v Kazahstane [Essays on the history of Islam in Kazakhstan]. Almaty: Daik-Pres, 2005. 224 p. (In Russian)

Nýrtazina N. Borba s islamom [Fight against Islam.]. Almaty, 2008. 36 p. (In Russian)

Nýrtazina N.D. Nastýplenie na islam: antireligioznaia politika Goloshekin v Kazahstane i ee posledstvia [Attack on Islam: Goloshchekin's Anti-Religious Policy in Kazakhstan and Its Consequences] // Kazakhstan-Spektr. 2009. № 4 (50). S. 80-87. (In Russian)

Politicheskie repressii v Kazahstane v 1937-38gg. [Political repressions in Kazakhstan in 1937-38]. Almaty, 1998. (In Russian)

Preodolevaia religioznoe vlianie islama (Iz opyta Komýnisticheskoi partii Kazahstana). 1917 – nachalo 1930-h godov. [Overcoming the religious influence of Islam (From the experience of the Communist Party of Kazakhstan 1917 – early 1930s)]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 254 p. (In Russian)

Sadykova A.M. "Keńes ókimetiniń din salasyndaǵy saiasaty (1918-1953 jj.)". [The policy of the Soviet government in the field of religion (1918-1953)] ál-Farabı atyndaǵy Qazaq ulttyq ýniversiteti. Qoljazba quqyǵynda Filosofia doktory (PhD) ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndaǵan disertasiia. Almaty 2015. 46 p. (In Kazakh)

Stalin I. Voprosy leninizma [Questions of Leninism]. M.: Partizdat., 1933. (In Russian)

Sultangalieva A. Islam v Kazahstane: Istoriia, etnichnos i obshestvo [Islam in Kazakhstan: History, Ethnicity and Society]. Almaty, 1998. 182 p. (In Russian)

Tájikova K.H. Islam: dúnietanym, ideologia, saiasat [Islam: world view, ideology, politics]. Almaty: Qazaqstan, 1989. 175 p. (In Kazakh)

Haıtov Sh. Nekotorye voprosy istorii ýzbekskoi emigrasii (1917–1945). [Some issues of the history of Uzbek emigration (1917 – 1945)]. Moskva, 2009. (In Russian)

МРНТИ 03.20:00

РЕПРЕССИИ ПРОТИВ ДУХОВЕНСТВА И РАЗНЫХ КАТЕГОРИЙ ВЕРУЮЩИХ В ГОДЫ БОЛЬШОГО ТЕРРОРА: НА МАТЕРИАЛАХ ПРОТОКОЛОВ ЗАСЕДАНИЯ ТРОЙКИ УНКВД СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Шаповал Юлия Васильевна^{1*}

¹ Доктор философских наук, доцент кафедры религиоведения Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Астана. E-mail: shapoval74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1351-4495>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье дается общий обзор репрессий против духовенства и разных категорий и подкатегорий верующих на основе анализа Протоколов заседаний Тройки УНКВД Северо-Казахстанской области. Специфика источника позволила выделить категории и подкатегории среди репрессированного духовенства и активных верующих разной религиозной и конфессиональной принадлежности. Были выделены подкатегории в среде репрессированных православных верующих, мусульман, католиков, протестантских групп.

Наряду с мусульманами, православными, католиками, рассмотрена малоизученная большая и разнообразная категория репрессированных, которая в Протоколах Тройки обозначалась термином «сектанты». В категории «сектанты» выделены подкатегории на основе вероисповедной принадлежности. Автором выявлено, что термин «сектанты» охватывал не только представителей протестантских вероисповеданий, но и

депортированных поляков-католиков, нелегально проводящих молитвенные собрания ружанцев.

В статье также показаны типы обвинений, которые предъявлялись к категориям и подкатегориям верующих разной религиозной принадлежности, что позволило увидеть масштаб репрессий в отношении духовенства и активных верующих, охватывающий представителей всех вероисповеданий.

Ключевые слова: репрессии, духовенство, активные верующие, Большой террор, Тройка НКВД.

ГТАХР 03.00.20

ҮЛКЕН ТЕРРОР ЖЫЛДАРЫНДА ДІНБАСЫЛАРҒА ЖӘНЕ СЕНУШІЛЕРДІҢ ӘРТҮРЛІ САНАТТАРЫНА ҚАРСЫ ҚУҒЫН-СҮРГІН: СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ІХКБ ҮШТІК ОТЫРЫСЫНЫҢ ХАТТАМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ.

Шаповал Юлия Васильевна^{1*}

¹ Философия ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің дінтану кафедрасының доценті. Қазақстан, Астана. E-mail: shapoval74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1351-4495>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысы ІХКБ үштігінің отырыстарының хаттамаларын талдау негізінде дінбасыларға және сенушілердің әртүрлі санаттары мен кіші санаттарына қарсы қуғын-сүргінге жалпы шолу жасалды. Дереккөздің ерекшелігі қуғын-сүргінге ұшыраған діни қызметкерлер мен әртүрлі діни және конфессиялық байланыстағы белсенді сенушілерді санаттар мен кіші санаттарға жіктеуге мүмкіндік берді. Қуғын-сүргінге ұшырағандардың қатарындағы православиелік сенушілер, мұсылмандар, католиктер, протестанттық топтар кіші санаттарға бөлінді.

Мұсылмандар, православтар және католиктермен бірге аз зерттелген, үлкен және әртүрлі санатқа жататын, үштік хаттамаларда «сектанттар» терминімен белгілі болған репрессия құрбандары қарастырылды. «Сектанттар» санаты діни тиесілілік негізінде кіші санаттарға бөлінді. Автордың «сектанттар» термині категориясында протестанттық діндердің өкілдерін ғана емес, сонымен бірге ружандықтардың діни жиналыстарын заңсыз өткізген жер аударылған католиктік поляктарды да қамтығаны анықталды.

Мақалада сондай-ақ әр түрлі діни сенушілердің санаттары мен кіші санаттарына қатысты айыптаулардың түрлері көрсетілген, бұл барлық діндердің өкілдерін қамтитын діни қызметкерлер мен белсенді сенушілерге қатысты қуғын-сүргін ауқымын көруге мүмкіндік берді.

Түйінді сөздер: қуғын-сүргін, діни қызметкерлер, белсенді сенушілер, Үлкен террор, ІХКБ үштігі.

REPRESSIONS AGAINST THE CLERGY AND DIFFERENT CATEGORIES OF BELIEVERS DURING THE YEARS OF GREAT TERROR: BASED ON THE MEETING PROTOCOLS OF THE NKVD TROIKA OF THE NORTH KAZAKHSTAN REGION

Shapoval Yulia Vasilevna^{1*}

¹ Doctor Philosophical Sciences, associate professor of Religious Studies department, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, c. Astana. E-mail: shapoval74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1351-4495>

*Corresponding author

Abstract. The article provides a general overview of repressions against the clergy and different categories and subcategories of believers on the basis of analysis of the meeting Protocols of the NKVD Troika of the North Kazakhstan region.

The specificity of the source allowed to identify categories and subcategories among the repressed clergy and active believers of different religious and confessional affiliation. Subcategories were identified among repressed Orthodox believers, Muslims, Catholics, and Protestant groups.

In addition to Muslims, Orthodox, and Catholics, a large and diverse category of repressed people, which is understudied, was labelled by the term «sectarians» in the Troika Protocols. In the category of «sectarians» subcategories based on religious affiliation are identified. The author found that the term «sectarians» covered not only representatives of Protestant denominations, but also deported Poles-Catholics who illegally held prayer meetings (ruzhantsy).

The article also shows the types of charges that were brought against categories and subcategories of believers of different religious affiliation, which made it possible to see the scale of repression against clergy and active believers, covering representatives of all faiths.

Key words: repressions, clergy, active believers, Great Terror, NKVD Troika.

Введение. Репрессивная политика советского государства против религии и ее служителей включала различные методы, которые были выстроены в систему. Это такие методы как правовая маргинализация в виде лишения избирательных прав, экономическое давление в виде повышенных налогов и норм по хлебо- и мясо- заготовкам, ликвидация религиозного образования всех уровней и возможностей работать с детьми и молодежью, дискредитация духовенства в антирелигиозных информационно-пропагандистских кампаниях (от статей и лекций до карикатур), прямое вмешательство в дела религиозных организаций через поддержку создаваемых параллельных религиозных институтов, внесение раскола между верующими, уголовное преследование по ст. 119-125 (УК РСФСР 1922 г.) за нарушение правил отделения церкви от государства, за проведение контрреволюционной пропаганды и за контрреволюционную деятельность (ст. 58-10, 58-11 УК РСФСР 1926 г.), за шпионаж, за оказание помощи международной буржуазии, за «измену родине» (п.6., п.4, п. 1а УК РСФСР 1926 г). В данной системе репрессивной государственной политики в отношении религии, приверженность религиозному мировоззрению и религиозная деятельность, в результате, были приравнены к контрреволюционной пропаганде и контрреволюционной деятельности, что отчетливо выразилось во время Большого террора, когда к данной категории репрессированных применялись в большинстве случаев ст. 58-10, 58-11.

В период Большого террора в рамках реализации известного оперативного приказа НКВД № 00447 от 30 июля 1937 года (Карин, 2022: 353-361), репрессивная машина достигла наибольшего размаха, в том числе, в отношении духовенства и разных групп

верующих. Документальным свидетельством этому являются Протоколы заседаний Троек НКВД, которые условно можно назвать квинтэссенцией данного периода. В Протоколах мы можем почерпнуть сведения, во-первых, о разных подкатегориях духовенства и простых активных верующих разных вероисповеданий, подвергшихся репрессий; во-вторых, о масштабах репрессий против духовенства (индивидуальные и групповые дела); в-третьих, о предъявляемых им обвинениях и приговорах; в-четвертых, о терминологическом аппарате, который использовался НКВД в отношении представителей религий, сегрегируя религиозное поле.

Реконструкция целостной многоаспектной картины репрессий предполагает включение в научный оборот разных источников, которые принадлежат разным акторам, что будет вносить вклад в воссоздание методов, форм репрессий, категорий и подкатегорий репрессированных. Соответственно, Протоколы заседания Троек как ключевого внесудебного органа осуществления репрессий проясняют важный пласт репрессивной политики советской власти против служителей религии и разных групп верующих

Исходя из всего вышесказанного, целью данной статьи является реконструкция репрессий против служителей религий, а также идентификация разных подкатегорий репрессированного духовенства и активных верующих на основе Протоколов заседаний Троек УНКВД Северо-Казахстанской области.

Материалы и методы. Исследователь Л.Н. Митрохина (Митрохина, 1997:361) отмечала два уровня нормативно-правового и документального сопровождения репрессий против духовенства. Первый уровень – это официальный уровень нормативно-правовых актов, доступный для населения. Второй уровень – секретный, представленный партийными постановлениями, закрытыми инструкциями, записками. Так, Ш. Келлер указала, что обсуждение Сталинской Конституции (1936 г.) вовлекло широкие массы и сопровождалось большими воодушевлением среди духовенства и верующих. Статьи Конституции о праве избирать и быть избранными для всех граждан, вне зависимости от вероисповедания, а также статья 124, дающая право на свободу вероисповедания, вызвали надежды части духовенства на восстановление свободы отправления религиозных обрядов. Однако, эти нормы не выполнялись на практике (Keller, 2001: 225). В практической плоскости, советские органы власти руководствовались секретными инструкциями, приказами и распоряжениями. Поэтому, введение в научный оборот этого «закрытого» пласта документов является очень важным для реконструкции целостной картины репрессий против религии и ее носителей. Работа Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий позволила начать процесс рассекречивания «закрытых» документов и исследователям получить доступ к ним.

Источниковой основой данной статьи послужили «закрытые» документы, в частности Протоколы заседания Тройки УНКВД Северо-Казахстанской области. Их анализ позволяет узнать какую часть из общего количества рассматриваемых дел составляли дела, связанные с религией и верующими, какие обвинения выдвигались и в каком контексте, какие подкатегории среди служителей религии и простых верующих выделялись офицерами НКВД в тексте данных Протоколов. Особенностью данного источника является также то, что в Протоколах Тройки отражены приговоры в отношении представителей разных вероисповеданий, что позволяет проанализировать репрессии против представителей религий, проживавших на территории данной области, а не только в отношении духовенства одной религии.

Нами было проанализировано двадцать восемь Протоколов заседаний Тройки УНКВД Северо-Казахстанской области (СГА УИиС ДП СКО, 1-28). Первый Протокол датируется 14 августа 1937 года, а последний Протокол заседания Тройки (№ 28) – от 5 февраля 1938 года.

В качестве методологии исследования применялся метод исторической реконструкции, контент-анализа, метод систематизации и категоризации.

Обсуждение. Общий обзор по репрессированному духовенству разных вероисповеданий, отбывавших сроки в концлагерях Карлага приведен в работе Ыбраһым Ысламұлы (Исламұлы, 2013).

В основном, исследование репрессий в отношении духовенства и активных верующих ведется в разрезе определенной религии, конфессии.

Репрессивные меры в отношении религии, ее институтов и духовенства начались с самого начала захвата власти большевиками. Русская православная церковь (далее РПЦ) и ее духовенство как самая многочисленная и влиятельная религиозная организация стала объектом репрессивной политики одной из первых, в том числе и в Казахстане. В работах исследователя, священника М. Березина предложена периодизация репрессий православного духовенства в довоенный период в Северном Казахстане (Березин, 2020: 181), а также рассмотрены судьбы православных священников в, выделенный им, первый период репрессий (1918-1921 гг.), связанный с Гражданской войной (Березин, 2021: 49).

Исследователь В. Кутищев, основываясь на широкой источниковой базе, включая «закрытый» пласт документов из специальных архивов Управлений ФСБ Российской Федерации и Департамента КНБ Республики Казахстан, представил масштабную картину репрессий против православного духовенства и активных верующих, а также против старообрядцев в Уральской области (Кутищев, 2014). А. Степанов (протоиерей) посвятил свою книгу репрессиям против православных служителей и активных верующих в Павлодарском Прииртышье (Степанов, 2019). Он отмечает: «Изучение по архивным документам жизни пострадавших в годину лихолетья осложняется тем, что существуют большие трудности с доступом к архивным материалам, связанным с репрессированными. А без ознакомления с архивными документами невозможно тщательное и всестороннее документальное исследование их жизни и служения» (Степанов, 2019:10). Несмотря на трудности с доступом к документам специальных архивов органов безопасности, А. Степанов восстанавливает судьбу многих священников, чья судьба оказалась связана с Павлодарским Прииртышьем, а также привести информацию о групповых делах против православных священников в этом регионе.

В рамках исследования репрессивной политики в отношении РПЦ и ее служителей, казахстанскими православными священниками и исследователями активно собираются архивные и полевые материалы о судьбе конкретных священнослужителей, чья судьба связана с Казахстаном, и на их основе реконструируется их жизнь, служение и обстоятельства смерти. Так, иеромонах Иаков (Воронцов) восстановил жизнь и смерть священномученика Константина Аксенова, который был репрессирован в 1937 году, в частности приговорен к расстрелу УНКВД Южно-Казахстанской области (Иаков (Воронцов), 2023). Исследователь В. Королева на основе воспоминаний и доступных архивных документов восстановила жизнь и служение известных священнослужителей, в частности карагандинского старца преподобного Севастиана (Королева, 2014), архиереев митрополита Николая (Могилевского) (Королева, 2013) и митрополита Иосифа (Чернова) (Королева, 2012), которые, сами пережив репрессии, возрождали религиозную жизнь православных верующих в Казахстане. Сотрудниками отдела по Канонизации святых Костанайской и Рудненской епархии составлен справочник о православных храмах Костанайской области, который содержит ценную информацию не только о судьбе храмов, закрытых или разрушенных в годы репрессий, но и о репрессированных священниках, с ними связанными (Крутин, Бурдюжа, 2021).

Во второй половине 1920-х годов начинается масштабное наступление на мусульманское духовенство. Исследователь Ш.Келлер подробно анализирует методы и формы репрессий, выделяя два уровня репрессивных мер против мусульманского духовенства: публичный, включающий антирелигиозные кампании по отмене празднования мусульманских праздников, закрытие мечетей, постепенную ликвидацию институтов мусульманского образования всех уровней и др. ; «секретный» уровень – аресты духовенства органами ОГПУ/НКВД, уголовное преследование по ст. 58-10, 58-11,

осуждение к высылке, ИТЛ или расстрелу (Keller, 2001: 139). Исследователь Э. Тасар в рамках изучения институционализации ислама в советский период (1943-1991), значительное внимание уделил политике советской власти по разрушению традиционных исламских институтов и их носителей – улемов в годы масштабных репрессий, пик которых приходился на 1937-1938 год и характеризовался централизованно управляемыми репрессиями против мусульманского духовенства (Tasar, 2017).

Исследователь Ю. Гусева ввела в научный оборот «секретные» документы по большому групповому делу «Цепь Корана» (1940 г.). Это масштабное дело было инициировано НКВД против оставшейся после Большого террора мусульманской элиты СССР, в орбите которого были казахские муллы, имамы, мухтасибы, имеющие отношение к Центральному Духовному Управлению мусульман России и Внутренней Сибири (ЦДУМ, г. Уфа), руководство которого было репрессировано в 1937 году после смерти муфтия Р. Фахретдинова (Гусева, 2017: 85-102). Ученый М. Кемпер упоминает репрессии против мусульманского духовенства в Казахстане в контексте репрессий против членов ЦДУМ (Kemper 2017:183).

Ценным источником по мусульманскому духовенству в Северном Казахстане является введенный в научный оборот Муминовым А.К. и др. биографический словарь исламского деятеля в советском Казахстане, занимавшим должность казия в 1952-1972, Садуакаса Гылмани «Биографии исламских ученых, живших в наше время» (Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары) (Гылмани, 2015), в котором имеются сведения о репрессированных представителях мусульманского духовенства, например, об улеме Г. Айтхожине (Шаповал, Липина, 2023).

Репрессии советской власти против католического духовенства и активных верующих в масштабах СССР исследовали Лиценбергер О.А (Лиценбергер, 2001), К. Бек (Бек, 2017), А.Л. Беглов (Беглов, 2020), Резмер В. и другие. Исследователь Резмер В. ввел в научный оборот документ под названием «Борьба советских властей с Католической церковью в СССР» (август 1933г.) из фонда II Департамента Генерального штаба польской армии Центрального военного архива (ЦВА) г. Варшавы, в котором охарактеризованы методы репрессий советского государства в отношении католических священников, такие как «материальные репрессии» в виде высоких налогов, дискредитация священников и склонение их к сотрудничеству с спецслужбами и прямое уничтожение католического духовенства (Резник, 2020).

Репрессии против католического духовенства в Казахстане рассмотрены в работе Л. А. Бургардт, где она приводит групповые дела 1930-1940-х годов, фигуранты которых отбывали сроки в казахских степях. Исследователь Д. Пантьо поднял вопрос о религиозной жизни католиков в условиях разрушения институтов Католической церкви на примере Апостольского Викариата Сибири, куда входил Казахстан. Д. Пантьо обозначил этот период как ««Катакомбная (или Лагерная) церковь» (Пантьо, 2020). Католический священник и исследователь П. Пытлованы собрал материалы о религиозном служении католических священников в нелегальных условиях в советском Казахстане (Пытлованы, 2018).

Различные протестантские конфессии также были в фокусе репрессивной машины НКВД. Сведения о репрессиях против лютеранских пасторов, активных верующих, членов братских общин в СССР имеются в работе О.А. Лиценбергер. Репрессии против баптистов и меннонитов в Казахстане рассмотрены в работе В. Дик (Дик, 2003). Исследователь Андрецов собрал материал о репрессиях в отношении евангельских христиан баптистов в Алматы (Андрецов, 2018). Сведения о репрессированных евангельских христиан-баптистов в Северном Казахстане содержатся в работе К. В. Прохорова (Прохоров, 2019).

Результаты исследования. Анализ Протоколов заседаний Тройки УНКВД Северо-Казахстанской области позволяет составить общее представление о репрессиях в отношении духовенства и активных верующих разной религиозной принадлежности,

выделить различные подкатегории в рассматриваемых категориях, типы дел в разрезе разных религий и конфессий, общее и особенное в репрессиях в отношении служителей и простых верующих разных религий.

В целом, обвинения и приговоры Тройки УНКВД СКО, где представлен религиозный аспект, составляют в среднем от 5% до 20% дел. Например, в Протоколе Тройки № 7 от 19 сентября 1937 года, дел, связанных с религией было 5, 17%, а в Протоколе № 5 заседания Тройки УНКВД СКО от 6 сентября 1937 г. дел, связанных с религией – около 19, 6%. Дела против духовенства и разных групп верующих составляют значительную часть от общего количества дел.

Анализ дел против православных в Протоколах заседания Тройки УНКВД СКО позволил выделить нижеследующие подкатегории православного духовенства, активных верующих, а также типы обвинений.

Первая подкатегория репрессированных православных верующих, встречающаяся в Протоколах Тройки – это православное духовенство, которое в терминологии советских власти обозначалось следующими терминами: «бывший епископ», «бывший поп», «бывший служитель религиозного культа», «бывший поп, адмсыльный». В большинстве случаев, представители православного духовенства, осужденные Тройкой УНКВД СКО, имели уже судимости, так как в записи Протокола указывалось «сужденный». Как правило, они осуждались по ст. 61 УК РСФСР за невыполнение твердых заданий по хлебо, мясо-заготовкам, а также неуплату налогов, или за нарушение правил об отделении церкви от государства (ст.119-125, ст. 227 УК РСФСР, 1922 г.) или по ст. 58-10 УК РСФСР (1926г.) – за антисоветскую и контрреволюционную пропаганду. Также встречается сочетание «бывший кулак-поп», в частности этим термином обозначен Попов Федор Филиппович (1873 г.р.), расстрелянный по Постановлению Тройки от 11 октября 1937 года (СГА УИиС ДП СКО, 5:15). Также указано, что он был раньше активным участником бандитского восстания. Попов Ф. Ф. был приговорен к расстрелу за контрреволюционную агитацию против мероприятий партии и правительства.

В Протоколах заседания Тройки УНКВД СКО встречаются также «диакон», «псаломщик», «бывший кулак, псаломщик».

В качестве подкатегории можно выделить монашествующих, то есть монахов и монахинь. Например, Протоколом Тройки от 30 января 1938 года был осужден Глухов Ф.С. (1898 г.р.), который обозначен как «бывший кулак, монах» (СГА УИиС ДП СКО, 5:20).

В качестве отдельной подкатегории, связанной с религией, можно выделить «сын попа», «сын псаломщика», «близкий родственник попа». Социальное происхождение из духовного сословия вызывало подозрение у советской власти и, человек, автоматически, воспринимался как антисоветский элемент. Например, Тройкой УНКВД СКО был осужден Лукин Леонид Алексеевич (1890 г.р.), сын попа, ранее судимый. Он был приговорен к расстрелу за проведение вредительской работы на своем рабочем месте (СГА УИиС ДП СКО, 13:24). Непонятным является, являлся ли сын попа религиозным человеком или нет. В то же время однозначно можно сказать, что социальное происхождение из семьи священника априори звучало как обвинение.

Кроме духовенства, значительную группу репрессированных в православной среде составляли активные верующие, а именно «староста церковного совета» «церковный староста», «председатель церковного совета», «активный член церковной общины», а также «бывший кулак, участник бандвосстаний», «бывший кулак, церковный староста». Например, Михайлов Николай Дмитриевич (1893 г.р.) – «бывший кулак, член повстанческого штаба, церковный староста», осужденный за антисоветскую агитацию, бежавший из тюрьмы. Тройкой УНКВД СКО он был осужден за контрреволюционную агитацию против партии и правительства к расстрелу. (СГА УИиС ДП СКО, 5: 22).

В Протоколах Тройки УНКВД СКО имеются как индивидуальные дела против православных священников и разных подкатегорий верующих, так и групповые дела.

Одним из больших групповых дел в Северном Казахстане в период Большого террора было дело В. Ф. Меркурьева и других, в общем количестве – 15 человек расстрелянных священников и других подкатегорий православных верующих, обвиненных в создании контрреволюционной группы, ведущей антисоветскую агитацию. Среди 15 человек было пять священников во главе с В.Ф. Меркурьевым, остальные осужденные – «староста церкви», «председатель церковного совета», «бывший кулак», «бывший член церковного совета». В отношении данной подкатегории необходимо отметить, что активные верующие или, как их называет В.В. Кутищев «церковные активисты» (Кутищев, 2014) встречаются в сочетании с «бывший кулак». Обвинения стандартные, представляют собой следующие клише, которые встречаются в большинстве приговоров – «среди населения под видом религии проводили контрреволюционную агитацию против мероприятий партии и правительства», «проводил контрреволюционную агитацию, направленную на дискредитацию партии и правительства». Формулировки обвинения в виде готовых клише свидетельствует о том, что Большой террор представлял собой широкий размах маховика репрессий, когда дела рассматривались в режиме конвейера с уже заготовленными фразами-клише для ответа.

Анализ дел Протоколов Тройки в отношении мусульман привел нас к выделению следующих подкатегорий в среде репрессированных мусульманских служителей.

Наиболее часто встречающаяся в Протоколах заседания Тройки УНКВД СКО подкатегория мусульманских служителей – это «бывший мулла» и «бывший бай-мулла», очень редко «бывший кулак, мулла», «бывший бай, кажи». Например, индивидуальное дело Садуакасова Хамидуллы (1881 г.р.), поступившее на рассмотрение Тройки УНКВД СКО. Х.Садуакасов обозначен как бывший мулла, лишенный избирательных прав, скрывшийся от репрессий. Он был приговорен к расстрелу по обвинению в контрреволюционной агитации против колхозного строительства и дискредитацию Сталинской конституции (СГА УИиС ДП СКО, 6:30). Также, индивидуальное дело Абдилдина Жакия (1861 г.р.), который характеризуется как бывший бай-мулла, ранее сужденный. Тройкой УНКВД СКО он был приговорен к расстрелу по тому же обвинению – проводил среди колхозников контрреволюционную агитацию, направленную против колхозного строительства. (СГА УИиС ДП СКО, 6:32). В индивидуальном деле Нургожина Казихана (1874 г.р.) он назван «бывший кулак, мулла», ранее сужденный, который использовал религиозные собрания для проведения антисоветской работы (СГА УИиС ДП СКО, 1: 35). В характеристиках части «бывших мулл» и «бывших баев-мулл» в Протоколах Тройки обозначено, что он ранее были участниками бандвосстаний. Так, Акбасов Курбан (1896 г.р.), бывший мулла, был ранее участником бандвосстания, что отмечено в Протоколе (СГА УИиС ДП СКО, 8: 32).

Помимо вышеуказанных подкатегорий мусульманских служителей, среди приговоренных Тройкой УНКВД СКО значительно реже встречается «мухтасиб», «бывший имам», а также «азанчи», «муэдзин», «служитель религиозного культа», «бывший староста мечети».

Достаточно часто встречающаяся подкатегория среди репрессированных мусульман в Тройках УНКВД СКО – это «сын муллы», «сын бая-муллы», «сын хаджи», «сын бая». Так, Даулбаев Алимуса (1907 г.р.), сын хаджи, Тройкой УНКВД СКО приговорен к расстрелу по обвинению в том, что состоял членом контрреволюционной националистической организации, по поручению которой проводил контрреволюционную агитацию (СГА УИиС ДП СКО, 7:62). Также, значительный интерес в этом отношении представляет групповое дело (6 человек), рассмотренное Тройкой, где трое из шести человека были обозначены как «сын муллы».

Среди дел, рассмотренных Тройкой УНКВД СКО, где фигурируют мусульманские служители, много индивидуальных и групповых дел по обвинению в участии в различных контрреволюционных организациях, в частности, «байско-мульской контрреволюционной организации», «контрреволюционной националистической

организации». В качестве примера приведем групповое дело по обвинению в создании контрреволюционной националистической группы, куда входили: Амренов Мажит (1881 г.р.), бывший мулла, ранее сужденный; Ордыбаев Абдыкарим (1880 г.р.), бывший бай, мулла, ранее сужденный; Амренов Назымжан (1890г.р.), бывший бай, ранее сужденный; Бейсембаев Касым (1880 г.р.), бывший имам, мулла; Кембаев Ешкей (1887 г.р.), мулла; Оспанов Абдрахман (1872 г.р.), бывший бай, мулла. Все кроме Оспанова А. (8 лет ИТЛ) были приговорены к расстрелу (СГА УИиС ДП СКО, 6:62). В части групповых дел по обвинению в участии в контрреволюционной националистической организации наряду с бывшими баями-муллами, были члены партии «Алаш орды», которая в Протоколах Тройки обозначалась как контрреволюционная. В этом случае в обвинении добавлялось в качестве цели организации вооруженное отторжение Казахстана от СССР и создание самостоятельного буржуазного государства. Например, групповое дело по обвинению Сугурбаева Сайдахмета, бывшего бая и других, всего в количестве 6 человек (СГА УИиС ДП СКО, 8:71). Несколько групповых дел по обвинению в создании контрреволюционной националистической организации, участниками которых являются преимущественно мусульманские служители разных рангов, были определены в Протоколах Тройки как дела по линии ЦДУМ. В значительной части групповых дел против мусульманских служителей, исходя из анализа Протоколов Тройки, содержится обвинение в создании/участии в мультско-байской контрреволюционной организации. Например, дело Агисова Магдия (бывшего мульты, мухтасиба Петропавловского уезда) и Торежанова Сейткажа (бывшего бая-мульты, имама). Или дело «членов байско-мультской организации» (7 человека) по обвинению Сексембаева Кажибая и других (СГА УИиС ДП СКО, 6: 45).

Дела против католиков: подкатегории католического духовенства, активных верующих, типы обвинения.

Протоколы Тройки УНКВД СКО содержат значительное количество групповых дел, связанных с нелегальными религиозными собраниями поляков-католиков, которые в 1936 году были депортированы из пограничных районов Украины в соответствии с Постановлением СНК СССР «О переселенцах с Украины» № 776 от 28 апреля 1936 года.

Как отмечает исследователь Билотас В.П. с середины 1920-х гг. в связи с нехваткой ксендзов (польские католические священники), у католиков в азиатской части России, возникает интерес к религиозным братствам, что позволяет организовать религиозную жизнь в условиях отсутствия священника и молитвенного дома, исполняя молитвенные практики Розария (Билотас, 2020). Депортированные поляки в Казахстане также широко практиковали молитвенные практики Розария, которые по-польски называются ружанцы. Данные собрания проводились нелегально. Из своей среды они выбирали того, кто будет проводить молитвенную практику ружанца, как-бы заменяя ксендза. Примером такого группового дела является групповое дело по обвинению одиннадцати поляков, высланных из Украины, которых обвиняли в нелегальных сборищах, саботировании выполнений мероприятий партии и правительства, организации побегов. Согласно фабуле обвинения, среди них был Свижевский Франц Иванович (1904 г.р.), который выполнял функции священника – ксендза, ранее он был судим за невыполнение государственных обязательств, имевшего связь с неким шпионом по версии НКВД. Кроме Свижевского Франца, все остальные участники группы обозначались как «бывшие кулаки», «сектанты» (СГА УИиС ДП СКО. 1: 47). Следует отметить, что среди осужденных была женщина-католичка Гановская Юзефа Викентьевна. Согласно Приговору Тройки УНКВД СКО от 28 августа 1937 года все одиннадцать человек были расстреляны. В остальных групповых делах простые верующие католики, участники религиозных собраний ружанцев, определены также как «сектанты».

Большой исследовательский интерес представляет терминология, используемая в Протоколах карательными органами НКВД, согласно которой католические священники ксендзы или те миряне, которые их заменяли, назывались «ксендзами» или

«помощниками ксендзов», а участники нелегальных религиозных собраний ружанец обозначались как сектанты.

В тексте Протоколов Тройки УНКВД СКО встречаются также следующие обозначения для выселенных из Украины поляков, которые исполняли молитвенную практику ружанца: «бывший кулак, член костельной общины» (по названию католического храма- костела), «член религиозной общины», «член религиозной секты», «член религиозного кружка ружанца».

Среди обвинений, помимо вышеперечисленных, в отношении поляков-католиков встречались обвинения о создании контрреволюционной, шпионско-фашистской, вредительской организации (групповое дело против депортированных поляков в поселке Петровка), призыв переселенцев на восстание против советской власти, а также обвинения в контрреволюционной агитации, направленной на компрометацию вождей партии и советского правительства, распространение слухи пораженческого характера (групповое дело против депортированных поляков в поселке Ново-Березовка).

Анализ дел в отношении представителей протестантских деноминаций выявить следующее. Представители протестантских деноминаций, групп обозначались в Протоколах заседания Тройки УНКВД СКО как «сектанты». Среди так называемых «сектантов» выделялась наиболее многочисленная подкатегория «секта баптистов». В Протоколах имеются как индивидуальные дела, так и групповые дела. Так, Друдь Генрих Августович (1880 г.р.), бывший кулак, организатор «секты баптистов», высланный из Украины, обвинялся в том, что проводит антисоветскую агитацию. Друдь Г.А. был приговорен к расстрелу (СГА УИиС ДП СКО, 1:65). Также, были групповые дела против «сектантов-баптистов», например дело против шести членов баптистов, которых обвиняли в том, что они были членами «контрреволюционной баптистской организации» и проводили контрреволюционную агитацию против мероприятий партии и правительства (СГА УИиС ДП СКО, 7:30). Следует отметить, что в Протоколах Тройки обозначение «сектант-баптист» часто стояло рядом с «бывший кулак», то есть обычным был ряд - «бывший кулак, сектант-баптист».

Следующая подкатегория среди «сектантов» - «секты евангелистов». Например, Венцлер Юлиус Готфридович (1899г.р.) назван в Протоколе Тройки руководителем «секты евангелистов», обвинялся в проведении нелегальных сборищ, а также в том, что имел связь с Германией. Он был приговорен к расстрелу (СГА УИиС ДП СКО, 2:61).

Еще одна категория в среде репрессированных «сектантов», которая встречается в Протоколах заседания Тройки УНКВД СКО – «адвентистская секта». В частности, было рассмотрено групповое дело по обвинению пяти человек, которые характеризовались как «завербованные в адвентистскую секту» (Новиков С.П., Мысливцев А.П., Стороженко П.С.), «член адвентистской секты» (Фаткин А.Ф.), «из сектантской семьи» (Русанов В.В.). Их обвиняли в том, что они проводили нелегальные сборища, где обсуждали мероприятия по оказанию сопротивления советской власти, организовали адвентистскую секту и посылали в Германию письма контрреволюционного характера (СГА УИиС ДП СКО, 4:54). Из них трое были приговорены к расстрелу, двое – к 10 годам ИТЛ. Также были индивидуальные дела против адвентистов. В частности, к расстрелу Тройкой УНКВД СКО от 5 сентября 1937 года был приговорен Садовский Дмитрий Леонтьевич, «проповедник адвентистской секты» к расстрелу (СГА УИиС ДП СКО, 4: 54).

Согласно рассматриваемых Протоколов имеет индивидуальное дело против «руководителя сектантской мормонской группы» Федина В. А., который также обвинялся в проведении контрреволюционной пропаганды против мероприятий партии и правительства (СГА УИиС ДП СКО, 8:70).

В Протоколах Тройки встречается в характеристике обвиняемого просто обозначение «сектант-проповедник», «члены контрреволюционной сектантской организации» без принадлежности к вероисповеданию, что делает невозможным точную идентификацию без обращения к следственному делу.

В отношении категории «сектанты» и ее подкатегорий остается еще много исследовательских пробелов, как в отношении терминологии, так и в отношении вероисповедной принадлежности, что нуждается в серьезном научном изучении.

Заключение. Анализ Протоколов заседаний Тройки УНКВД СКО показал, что репрессиям в годы «Большого террора» подверглись представители всех вероисповеданий. Применяя метод систематизации и категоризации можно разделить верующих одного вероисповедания на подкатегории на основе терминологии, используемой в текстах Протоколов.

В отношении православных священников выделялись подкатегории «бывший епископ», «бывший поп», «бывший служитель религиозного культа», «бывший поп, адмссылный». Также в Протоколах дела против монахов и монашек. В отношении православных служителей более низкого ранга, помогающим священникам можно выделить «диакон», «псаломщик», «бывший кулак, псаломщик». Значительную подкатегорию репрессированных православных составляли активные верующие, которые в тексте Протоколов обозначаются как «староста церковного совета» «церковный староста», «председатель церковного совета», «активный член церковной общины», а также «бывший кулак, участник бандвосстаний», «бывший кулак, церковный староста». Отдельную подкатегорию составляют репрессированные, чье социальное происхождение было из религиозной семьи: «сын попа», «сын псаломщика», «близкий родственник попа».

Среди репрессированных мусульман можно выделить следующие подкатегории. Наиболее многочисленная подкатегория - это «бывший мулла» и «бывший бай-мулла», очень редко «бывший кулак, мулла», «бывший бай, кажи». Также в Протоколах Тройки имеется подкатегории «мухтасиб», «бывший имам», а также «азанчи», «муэдзин», «служитель религиозного культа», «бывший староста мечети». Как и в случае с православными верующими, выделяется подкатегория репрессированных из семей мусульманских служителей: это «сын муллы», «сын бая-муллы», «сын хаджи», «сын бая». Родственники религиозного служителя самим своим социальным происхождением вызывали подозрение у властей и легко становились объектом репрессий.

В отдельной большой категории «сектантов» можно выделить разные подкатегории. Исходя из Протоколов Тройки эта категория трактовалась широко и включала различные религиозные группы, не только протестантского направления. В частности, «сектантами» назывались депортированные поляки, которые проводили нелегальные моления.

Основную группу «сектантов» составляли представители протестантских вероисповеданий. Из них самой многочисленной подкатегорией являются баптисты. Также, в Протоколах имелись дела против «секты евангелистов», «адвентистской секты», «сектантской мормонской группы».

Фабула обвинения для всех категорий и подкатегорий верующих в ключевых аспектах была схожей, так как у всех присутствовало обвинение в контрреволюционной/антисоветской пропаганде направленной против мероприятий партии и правительства, обвинение в нелегальных собраниях, в создании/участии в контрреволюционных организациях разной окраски. В обвинения против «сектантов» добавлялась часто связь с Польшей (поляки-католики), Германией, со шпионами.

В целом, советская власть сегрегировала религиозное поле, выделяя разные категории и подкатегории духовенства и активных верующих, что дальше получило продолжение в послевоенной политике советской власти по отношению к различным религиозным организациям.

Список литературы и источников:

Андрецов А.В. Под покровом Всевышнего, под сенью Всемогущего: Исторический очерк, посвященный юбилею Второй Алматинской церкви евангельских христиан-баптистов «Альфа и Омега»: 1928-2018 гг. Алматы, 2018. 348 с.

Беглов А., Токарева Е., Фадеев И. Литургические практики католиков советской России в 1920-1930-е годы: нормы и аномалии//Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2020. № 38(4). С. 265-293.

Бек К. Католические общины в СССР в 1918-1939 гг. // Вестник Церковной истории. 2017. № 3/ 4 (47/48). С. 332–352.

Березин М.А. Периодизация репрессий православного духовенства Северного Казахстана в довоенный период в контексте церковно-государственных отношений // Христианство на Ближнем Востоке. 2020. №4. С. 179-192.

Березин М.А. Судьбы православного духовенства Северного Казахстана в годы гражданской войны. Петропавловск: ТОО «Газетный двор», 2021. 128 с.

Билотас В.П. Перемены в жизни католиков Азиатской части России в 1920-е гг. глазами их пастырей: корреспонденция Ю.Вилкаса, Т. Пашкевичюса, Ю. Сенвайтиса // Электронный научно-образовательный журнал «История». 2020. Т. 11. Выпуск 7 (93) [Электронный ресурс]. Доступ для зарегистрированных пользователей. URL: https://history.jes.su/s_207987840009537-1234569-1/ (дата обращения: 18.03.2024). DOI: 10.18254/ S207987840009537-9.

Бургардт Л. А. Репрессии против Католической церкви в СССР в 20-е-40-е гг.: Место заключения ссылки Казахстан. <https://catholic-kazakhstan.org/istorija-cerkvi-v-kazahstane/> (дата обращения 20.04.2024).

Гусева Ю.Н. Мрачное эхо «Дела ЦДУМ»: «Цепь Корана» и репрессии против мусульманской элиты в СССР (1940 год) // Новый исторический вестник. 2017. № 2 (52). С. 85-102.

Гылмани С. Заманамызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. Biographies of The Islamic Scholars of Our Times I T., eds. Muminov A., Frank, A.J., Nurmanova A., Mollaqaanaghatuli, Utepbergenova U. Zhumanov T. Almaty: Daik-Press, 2015. 576 pp.

Дик В. Свет Евангелия в Казахстане. История возвещения Евангелия и распространения общин баптистов и меннонитов в Казахстане (первая половина XX века). Штайнхаген, «Samenkom», 2003. 384 с.

Ібраһым Ісләмұлы. Священнослужители – узники Карлага. Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ, 2013. 336 с.

Keller, Sh. To Moscow, Not Mecca. The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941. London: Praeger, 2001. 277 p.

Kemper M. From 1917 to 1937: The Mufti, the Turkologist, and Stalin`s terror// Die welt des Islams. 2017. № 57. P. 162-197.

Королева В. В. Живой воды неиссякаемый источник: Карагандинский старец преподобный Севастиан. М.: Паломник, 2014. 336 с.

Королева В.В. Тихий свет лампы негасимой... Священноисповедник Николай, Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский. Алматы: РО «Астанайская и Алматинская епархия РПЦ», 2013. 689 с.

Королева В.В. Свет радости в мире печали: Митрополит Алма-Атинский и Казахстанский Иосиф. М.: Паломник, 2012. 736 с.

Кутищев В.В. Приими в руце Твои дух мой. Уральск: Sophie Style, 2014. 324 с.

Крутин А., Бурдюжа Г., Чулков В., Ковалева А. Храмы и монастыри Костанайской области 19-20 вв. : Информационный справочник. Костанай: МРО «Костанайская и Рудненская епархия Православной церкви Казахстана, 2021. 360 с.

Лиценбергер О.А. Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение. Саратов, Поволжская Академия государственной службы, 2001. 384 с.

Лиценбергер О.А. Евангелическо-Лютеранская церковь в Российской истории (XVI-XIX вв.). М.: «Лютеранское культурное наследие», 2003. 544 с.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 1. Под ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.

Митрохин Л.Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки). СПб.: РХГИ, 1997. 480 с.

Прохоров К.В. В сибирских Палестинах. История Омской церкви евангельских христиан-баптистов (1890-е – 1941 г.). Омск – Штайнхаген: Samenborn, 2019. 928 с.

Пытлованы П. Социально-религиозные условия деятельности Католической церкви в Караганде в 1930-1990 гг. Краков, 2018. 179 с.

Резмер В. Католическая церковь в Советской России (СССР) в материалах, хранящихся в Центральном Военном архиве в Варшаве// Электронный научно-образовательный журнал «История». 2020. Т. 11. Выпуск 7 (93) [Электронный ресурс]. URL: <https://history.je> URL: <https://history.jes.su/s207987840010696-4-1/> (дата обращения: 18.03.2024). DOI: 10.18254/S207987840010696-4.

Специальный государственный архив Управления информатизации и связи Департамента полиции Северо-Казахстанской области (СГА УИиС ДП СКО). Ф.15.6/о. Д.1-28.

Tasar, E. Soviet and Muslim. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. New York: Oxford University Press, 2017. 409 pp.

Шаповал Ю.В., Липина Т.А., Бекболат А. Улемы в годы сталинско-большевистских репрессий в Казахстане: на примере судьбы Галиаскара Айтхожина // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия религиоведение. 2023. № 3 (35). С. 16-27.

References

Andrecoy A.V. Pod pokrovom Vsevyshnego, pod sen'yu Vsemogushchego: Istoricheskij ocherk, posvyashchennyj yubileyu Vtoroj Almatinskoj cerkvi evangel'skikh khristian-baptistov «Al'fa i OmenA»: 1928-2018gg. [Under the cover of the Almighty, under the shadow of the Almighty: Historical sketch dedicated to the anniversary of the Second Almaty Church of Evangelical Christians-Baptists "Alpha and Omega": 1928-2018.]. Almaty, 2018. 348 s. (In Russian)

Beglov A., Tokareva E., Fadeev I. Liturgicheskie praktiki katolikov sovetsoj Rossii v 1920-1930-e gody: normy i anomalii. [Catholic liturgical practices in Soviet Russia in the 1920s and 1930s: Canonical norms and anomalies] // Gosudarstvo, religiya, cerkov' v Rossii i za rubezhom. 2020. № 38(4). S. 265-293. (In Russian)

Bek K. Katolicheskie obshchiny v SSSR v 1918-1939 gg. [Catholic communities in the USSR in 1918-1939] // Vestnik Cerkovnoj istorii. 2017. № 3/ 4 (47/48). S. 332-352. (In Russian)

Berezin M.A. Periodizaciya repressij pravoslavnogo dukhovenstva Severnogo Kazakhstana v dovoennyj period v kontekste cerkovno-gosudarstvennykh otnoshenij. [Periodisation of repressions of the Orthodox clergy of Northern Kazakhstan in the pre-war period in the context of church-state relations] // Khristianstvo na Blizhnem Vostoke. 2020. № 4. S. 179-192. (In Russian)

Berezin M.A. Sud'by pravoslavnogo dukhovenstva Severnogo Kazakhstana v gody grazhdanskoj vojny. [Fates of the Orthodox clergy of Northern Kazakhstan during the civil war]. Petropavlovsk: TOO «Gazetnyj dvoR», 2021. 128 s. (In Russian)

Bilotas V.P. Peremeny v zhizni katolikov Aziatskoj chasti Rossii v 1920-e gg. glazami ikh pastyrej: korrespondenciya YU.Vilkasa, T. Pashkevichyusa, YU. Senvajtisa. [Changes in the life of Catholics of the Asian part of Russia in the 1920s through the eyes of their pastors: correspondence of J. Vilkas, T. Paskevicius, J. Senvaitis]. // Ehlektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «IstoriYA». 2020. Т. 11. Vypusk 7 (93) [Ehlektronnyj resurs]. URL: <https://history.jes.su/s207987840009537-1234569-1/> (data obrashcheniya: 18.03.2024). DOI: 10.18254/S207987840009537-9. (In Russian)

Burgardt L. A. Repressii protiv Katolicheskoy cerkvi v SSSR v 20-e-40-e gg.: Mesto zaklyucheniya ssylki Kazakhstan. [Repressions against the Catholic Church in the USSR in the 20s-40s: Place of imprisonment of Kazakhstan]. <https://catholic-kazakhstan.org/istoriya-cerkvi-v-kazakhstane/> Data obrashcheniya 20.04.2024. (In Russian)

Guseva YU.N. Mrachnoe ehkho «Dela CDUM»: «Cep' KoranA» i repressii protiv musul'manskoj ehlity v SSSR (1940god). [Gloomy echo of the "Case of TsDUM": "Chain of the Koran" and repressions against the Muslim elite in the USSR (1940)] // Novyj istoricheskij vestnik. 2017. № 2 (52). S. 85-102. (In Russian)

Gylmani C. Zamanamyzda bolʻan ʻylamalaryn ʻymyr tarikhtary. Biographies of The Islamic Scholars of Our Times I T., eds. Muminov A., Frank, A.J., Nurmanova A., Mollaqaanaghatuli, Utepbergenova U. Zhumanov T. Almaty: Daik-Press, 2015. 576 pp. (In Kazakh)

Dik V. Svet Evangeliya v Kazakhstane. Istoriya vozveshcheniya Evangeliya i rasprostraneniya obshchin baptistov i mennonitov v Kazakhstane (pervaya polovina XX veka). [The Light of the Gospel in Kazakhstan. History of Gospel proclamation and spread of Baptist and Mennonite congregations in Kazakhstan (first half of XX century)]. Shtajnhagen, «Samenkorn», 2003. 384 c. (In Russian)

Ibrahim Islamuly. Svyashchennosluzhiteli – uzniki Karlaga. [Priests – prisoners of Karlag]. Qaragandy: «Bolashaq-BaspA» RBB, 2013. 336 s. (In Russian)

Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20–50 gody XX veka). T. 1. [Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repressions (20-50 years of the twentieth century). T. 1.] Nur-Sultan, 2022. 622 s. (In Russian)

Keller, Sh. To Moscow, Not Mecca. The Soviet Campaign against Islam in Central Asia, 1917-1941. London: Praeger, 2001. 277 p. (In English)

Kemper M. From 1917 to 1937: The Mufti, the Turkologist, and Stalin's terror // Die welt des Islams. 2017. № 57. P. 162-197. (In English)

Koroleva V. V. Zhivoj vody neissyakaemyj istochnik: Karagandinskij starec prepodobnyj Sevastian. [An inexhaustible source of living water: Karaganda elder st. Sevastyan]. M.: Palomnik, 2014. 336 s. (In Russian)

Koroleva V.V. Tikhij svet lampady negasimoy... Svyashchennoispovednik Nikolaj, Mitropolit Alma-Atinskij i Kazakhstanskij. [The Quiet Light of the Unquenchable Lamp... Holy Confessor Nicholas, Metropolitan of Alma-Ata and Kazakhstan]. Almaty: RO «Astanajskaya i Almatinskaya eparkhiya RPC», 2013. 689 s. (In Russian)

Koroleva V.V. Svet radosti v mire pechali: Mitropolit Alma-Atinskij i Kazakhstanskij Iosif. [The Light of Joy in a World of Sorrow: Metropolitan Joseph of Alma-Ata and Kazakhstan.] M.: Palomnik, 2012. 736 s. (In Russian)

Kutishchev V.V. Priimi v ruce Tvoi dukh moj [Take into Thy hands my spirit]. Ural'sk: Sophie Style, 2014. 324 s. (In Russian)

Krutin A., Burdyuzha G., Chulkov V., Kovaleva A. Khramy i monastyri Kostanajskoj oblasti 19-20 vv.: Informacionnyj spravochnik. [Churches and monasteries of Kostanay region of 19-20 cc.: Information guide]. Kostanaj: MRO «Kostanajskaya i Rudnenskaya eparkhiya Pravoslavnoj cerkvi Kazakhstana, 2021. 360 s. (In Russian)

Licenberger O.A. RimskO–katolicheskaya cerkov' v Rossii: istoriya i pravovoe polozhenie. [The Roman Catholic Church in Russia: History and Legal Status]. Saratov, Povolzhskaya Akademiya gosudarstvennoj sluzhby, 2001. 384 s. (In Russian)

Licenberger O.A. EvangelicheskO–Lyuteranskaya cerkov' v Rossijskoj istorii (XVI–XX vv.). [Evangelical Lutheran Church in Russian History (XVI–XX cc.)]. M.: «Lyuteranskoe kul'turnoe nasledie», 2003. 544 c. (In Russian)

Mitrokhin L.N. Baptizm i sovremennost' (filosofsko-sociologicheskie ocherki). [Baptism and Modernity (philosophical and sociological essays)]. SPb.: RKHGI, 1997. 480 s. (In Russian)

Prohorov K.V. V sibirskikh Palestinakh. Istoriya Omskoj cerkvi evangel'skikh khristian-baptistov (1890-e – 1941g.). [In Siberian Palestine. History of the Omsk Church of Evangelical Christians-Baptists (1890s-1941)]. Omsk–Shtajnhagen: Samenkorn, 2019. 928 c. (In Russian)

Pytlovany P. Social'no-religioznye usloviya deyatelnosti Katolicheskoy cerkvi v Karagande v 1930-1990 gg.[Socio-religious conditions of the Catholic Church's activity in Karaganda in 1930-1990.]. Krakov, 2018. 179 s. (In Russian)

Rezmer V. Katolicheskaya cerkov' v Sovetskoj Rossii (SSSR) v materialakh, khranyashchikhsya v Central'nom Voennom arkhive v Varshave. [The Catholic Church in Soviet Russia (USSR) in the materials stored in the Central Military Archive in Warsaw] // Ehlektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «IstoriYA». 2020. T. 11. Vypusk 7 (93) [Ehlektronnyj resurs]. URL: <https://history.je> URL: <https://history.jes.su/s207987840010696-4-1/> (data obrashcheniya: 18.03.2024). DOI: 10.18254/S207987840010696-4. (In Russian)

Special'nyj gosudarstvennyj arkhiv Upravleniya informatizacii i svyazi Departamenta policii Severo-Kazakhstanskoj oblasti (SGA UIIS DP SKO). [Special State Archive of the Directorate of Informatisation and Communication of the Police Department of the North Kazakhstan Region]. F.15. b/o. D.1-28.

Tasar, E. Soviet and Muslim. The Institutionalization of Islam in Central Asia, 1943-1991. New York: Oxford University Press, 2017. 409 pp. (In English)

Shapoval YU.V., Lipina T.A., Bekbolat A. Ulemy v gody stalinsko-bol'shevistskikh repressij v Kazakhstane: na primere sud'by Galiaskara Ajtkhozhina.[Ulema in the period of Stalinist repressions in Kazakhstan: the fate of Galiasqar Autqozhin] // Vestnik KaZNU im. Al'-Farabi. Seriya religiovedenie. 2023. № 3 (35). S. 16-27. (In Russian).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ/ CONTENT

РЕДАКТОР СӨЗІ СЛОВО РЕДАКТОРА EDITOR'S WORD	
Қасымов С.А. Редакциядан / От редакции	6-16
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІННІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ SPECIFICITY AND FEATURES OF POLITICAL REPRESSIONS IN KAZAKHSTAN	
Әбжанов Х.М. Ақиқат атауы – азаттық соғысы	17-26
Борчашвили И.Ш., Қасымов С.А. Пути реализации Указа Президента о полной юридической и политической реабилитации жертв и пострадавших от репрессий в Казахстане	27-45
Айтхожин К.К. К вопросу об антиправовой сущности политических репрессий в Казахстане	45-58
Алимгазинов К.Ш. Особенности формирования архивного фонда документов по истории политических репрессий в 20-50 гг. XX в.	58-68
КУЛАКТАР, БАЙЛАР, ЖАРТЫЛАЙ ФЕОДАЛДАР (ОРТАШАЛАР), ШАРУАЛАР ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ КУЛАКИ, БАИ, ПОЛУФЕОДАЛЫ (СЕРЕДНЯКИ), КРЕСТЬЯНЕ-ШАРУА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ KULAKS, BAI, SEMI-FEODAL (MIDDLE PEASANTS), SHARUA PEASANTS AS VICTIMS OF REPRESSION	
Кабульдинов З.Е. История политического и уголовного преследования казахских баев	69-80
ШАРУА КӨТЕРІЛІСТЕРІ МЕН РЕПРЕССИЯЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ КРЕСТЬЯНСКИЕ ВОССТАНИЯ И РЕПРЕССИИ В ОТНОШЕНИИ ИХ УЧАСТНИКОВ PEASANT UPRISINGS AND REPRESSIONS AGAINST THEIR PARTICIPANTS	
Кудайбергенова А.И. Народные восстания и протесты в 1928-1932 гг. в Казахстане	81-95
ШАРУАЛАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ӨКІМЕТІНІҢ КҮШТЕП ҰЖЫМДАСТЫРУ, ЕТ, АСТЫҚ ДАЙЫНДАУ ЖӘНЕ БАСҚА ДА НАУҚАНДАРЫНЫҢ ҚҰРБАНДАРЫ ЖЕРТВЫ НАСИЛЬСТВЕННОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ЗАГОТОВИТЕЛЬНЫХ И ДРУГИХ КАМПАНИЙ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ КРЕСТЬЯНСТВА VICTIMS OF FORCED COLLECTIVIZATION, PROCUREMENT AND OTHER CAMPAIGNS OF THE SOVIET AUTHORITY IN RESPECT OF THE PEASANTRY	
Танатарова Ж.Т. Насильственная седентаризация в Казахстане: к постановке проблемы	96-119

1920-1950 ЖЖ. ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖӘНЕ АШАРШЫЛЫҚ ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚСТАННАН КЕТУГЕ МӘЖБҮР БОЛҒАН БОСҚЫНДАР ВЫНУЖДЕННЫЕ БЕЖЕНЦЫ ИЗ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД РЕПРЕССИЙ И ГОЛОДА 1920-1950-Х ГГ. FORCED REFUGEES FROM KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF REPRESSION AND HUNGER IN 1920-1950s.	
Айдарбаева Р.Қ. Босқындар және Қазақ-Қытай шекарасындағы террор (XX ғ. 30-жж. басы)	120-133
Байдалы Р.Ж. Қарақалпақ жеріне қоныс аударған қазақ босқындары	133-145
ҚАЗАҚСТАНҒА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ХАЛЫҚТАР ЖӘНЕ АРНАЙЫ ЖЕР АУДАРЫЛҒАНДАР ДЕПОРТАЦИЯ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН И СПЕЦПОСЕЛЕНЦЫ DEPORTATION OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AND SPECIAL SETTLERS	
Абуов Н.А., Картова З.К. Депортация немцев в Казахстан в документах архивов и воспоминаниях спецпоселенцев	146-157
ҚАЗАҚСТАНДА ГУЛАГ ЛАГЕРЛЕРІ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТАҒДЫРЫ СУДЬБЫ УЗНИКОВ ЛАГЕРЕЙ ГУЛАГА В КАЗАХСТАНЕ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ THE FATE OF THE PRISONERS OF THE GULAG CAMPS IN KAZAKHSTAN AND THEIR FAMILY MEMBERS	
Сактаганова З.Г. Политические заключенные в казахстанских лагерях ГУЛАГа (1930-1959 гг.): контингент и условия содержания	158-174
Сәрсембина Қ.Қ. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қазақстандық әйелдер: құрбандар мен зардап шеккендер	175-187
ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION	
Касымов С.А. Эпоха Алаша – национальный ренессанс казахского народа	188-196
Қамзабекұлы Д. Алаш мүддесі немесе қазақ халқы мен қырғыз халқының азаттық жолындағы бірлескен күресі	197-206
Даркенов Қ.Ғ. 1937 жыл: қазақ зиялылары тағдырындағы қуғын-сүргін	206-217
Ілиясова К.М. Қазақ съездері: халық еркі мен мүддесі	217-230
Козыбаева М.М. Специфика лишения избирательных прав в 1920-1930-х гг. в Казахстане	231-245

ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР - ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ РЕТІНДЕ ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION	
Жапаров Б.Ә. Екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ тұтқындары	246-259
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN	
Кенжетаев Д.Т. Қуғын-сүргін жылдарындағы ислам діні қызметкерлері: репрессияға қарсы күрес айла-шарғылары, стратегиялары мен тағдырлары	260-278
Шаповал Ю.В. Репрессии против духовенства и разных категорий верующих в годы Большого террора: на материалах протоколов заседания тройки УНКВД Северо- Казахстанской области	278-292